

Міністерство освіти і науки України
Донецький державний університет управління

СОЦІОЛОГІЯ МІСТА

Навчальний посібник

Рекомендовано Міністерством освіти і науки України
як навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів.
Лист № 1/11-5781 від 29.06.2010 р.

Донецьк
Видавництво «Ноулідж»
Донецьке відділення
2010

УДК 316.334.56
ББК 60.55я7
С 69

Рецензенти:

д. соціол. н., професор *Бурега В. В.*, д. соціол. н., професор *Стегній О. Г.*,
д. соціол. н., професор *Черниш Н. Й.*, д. філос. н., доц., *Білокобильський О. В.*,
к. соціол. н., доцент *Філіптова О. А.*

С 69 Соціологія міста: навчальний посібник / [Л. В. Малес, В. В. Серeda, М. О. Соболевська, Ю. Г. Сорока та ін.]; за заг. ред. О. К. Міхеєвої. – Донецьк: вид-во «Ноулідж», 2010. – 464 с. (+ ілюстрації).

ISBN

Навчальний посібник розрахований на викладачів вищих навчальних закладів та студентів спеціальності «Соціологія» та призначений для забезпечення процесу оволодіння студентами необхідним комплексом знань з ключових проблем соціології міста та урбаністики.

Посібник побудований за принципами кредитно-модульної системи організації навчання.

Автори висловлюють подяку за підтримку та допомогу у здійсненні даного проекту КІУС Альбертського університету (дотації з Меморіального фонду ім. Миколи Кліда та з Меморіального фонду ім. Нестора Печенюка) та програмі ReSET Інституту відкритого суспільства (Будапешт)

УДК 316.334.56
ББК 60.55я7

© О. К. Міхеєва
© Л. В. Малес, В. В. Серeda,
М. О. Соболевська, Ю. Г. Сорока

ISBN

ЗМІСТ

ПЕРЕДМОВА	8
ВСТУП	9
ЗАЛКОВИЙ МОДУЛЬ 1. МІСТО ЯК ОБ'ЄКТ ВИВЧЕННЯ: ІСТОРІЯ, ТЕОРІЯ, МЕТОДИ	13
Змістовий модуль 1. Історичні аспекти урбанізації <i>(Ярослав Пасько)</i>	13
1. Загальні принципи теоретичного осмислення феномену міста ..	13
2. Європейське та азійське місто: концептуальні відмінності	16
3. Класичний античний поліс	19
4. Середньовічне місто	22
5. Модерне місто	29
6. Українське місто від Магдебурзького права до сьогодні	35
<i>Глосарій:</i>	42
<i>Питання і завдання для самоперевірки:</i>	43
<i>Список літератури:</i>	45
Змістовий модуль 2. Основні соціологічні концепції міста <i>(Марина Соболевська)</i>	47
1. Міська проблематика у працях класиків соціології (економічна і соціокультурна парадигми)	47
2. Дослідження проблем міста у працях представників Чиказької школи соціології	53
3. Сучасні соціологічні концепції міста. Неомарксистський та неовеберіанський підходи	59
4. Дослідження міста з точки зору соціопросторової перспективи ..	65
<i>Глосарій:</i>	67
<i>Питання та завдання для самоперевірки:</i>	68
<i>Список літератури:</i>	68

Змістовий модуль 3. Методичні підходи до вивчення міського простору (Анна Стрельникова)	70
1. Опитувальні методики та їх модифікації	71
1.1 Базові питання	73
1.2 Приклади проєктивних питань	76
2. Метод спостереження	82
3. Методики з використанням малюнків	82
4. Візуальна стратегія	84
5. Використання вторинних даних	86
<i>Глосарій:</i>	89
<i>Питання та завдання для самоперевірки:</i>	90
<i>Список літератури:</i>	91

Змістовий модуль 4. Територіальний та просторовий виміри міста (Оксана Міхеєва)	93
1. Територія та простір: де шукати місто?	93
2. Класична соціологія про міський простір	95
3. Зонування міської території та стратегії структурування західних міст	107
4. Особливості просторової структури радянських та пострадянських міст	114
5. Можливі схеми аналізу міського простору	121
<i>Глосарій:</i>	126
<i>Питання та завдання для самоконтролю:</i>	126
<i>Список літератури:</i>	127

Змістовий модуль 5. Міська нерівність і сегрегація (Людмила Малес, Марта Наумова)	129
1. Система розселення і соціальна структура міста	129
2. Різноманітне місто: соціальні групи городян	133
3. Майнове та статусне структурування міста	135
4. Етнорелігійна сегрегація міста	138
5. Гендерне структурування міста: патріархат приватний та публічний	139
6. Міграційний чинник соціального розшарування міста	141
7. Роль держави у соціальному структуруванні простору міста	143
<i>Глосарій:</i>	145
<i>Питання та завдання для самоперевірки:</i>	146
<i>Список літератури:</i>	146

ЗАЛКОВИЙ МОДУЛЬ 2. СОЦІАЛЬНИЙ ПРОСТІР МІСТА: УПРАВЛІНСЬКИЙ ПОТЕНЦІАЛ 149

Змістовий модуль 6. Управління сучасним містом (Ігор Костенок)	149
---	-----

1. Соціокультурний компонент управлінської діяльності: загальні зауваги	149
2. Місто як об'єкт управління: сучасні тенденції та проблеми . . .	151
3. Основні теоретичні моделі міського управління	155
4. Місцеве самоврядування: сутність та основні форми	157
<i>Глосарій:</i>	163
<i>Питання та завдання для самоперевірки:</i>	164
<i>Список літератури:</i>	164

Змістовий модуль 7. Соціокультурні зміни та місто
(*Юлія Сорока*) 166

1. Пам'ятники та топоніми як об'єкт вивчення соціокультурних змін у місті	166
2. Вивчення соціокультурних змін у місті: теоретичні підстави . .	170
3. Соціокультурний підхід у дослідженні змін у символічному просторі міст України	178
<i>Глосарій:</i>	180
<i>Питання та завдання для самоперевірки:</i>	180
<i>Список літератури:</i>	180

**Змістовий модуль 8. Місто як соціальний текст конструювання
образу міста** (*Вікторія Середа*) 183

1. Вступні положення до вивчення міста як соціального тексту . .	183
2. «Писання» міста: символічне маркування міського простору, проекування «ідентичностей» на місто.	186
3. Тексти про місто – конструювання образу міста	193
4. «Прочитання» міста, відображеного в ідентичностях.	195
<i>Глосарій:</i>	198
<i>Питання та завдання для самоперевірки:</i>	199
<i>Список літератури:</i>	199

Змістовий модуль 9. Культурні індустрії. Творче місто
(*Богдан Шумилович*) 201

1. Нова роль міст у ХХІ ст.	201
2. Нова роль культури у ХХІ ст.	205
3. Капіталізація культурної сфери міста	208
4. Культурні індустрії в сучасному місті.	211
<i>Глосарій:</i>	221
<i>Питання і завдання для самоперевірки:</i>	224
<i>Список літератури:</i>	224

**Змістовий модуль 10. Девіантогенність міського простору:
історична вкоріненість та рецепти подолання** (*Олег Демків*) . . . 227

1. Генеза соціологічного дискурсу щодо девіантогенності міського простору	227
--	-----

2. Теоретичні інтерпретації девіантогенних аспектів організації міського простору	234
3. Лихий genius loci: народження і вигнання	241
<i>Глосарій:</i>	258
<i>Питання та завдання для самоперевірки:</i>	257
<i>Список літератури:</i>	260

Змістовий модуль 11. Тенденції та колізії розвитку міста в епоху глобалізації. Місто майбутнього (Олег Туренко)	261
1. Глобалізація і міста: головні тенденції розвитку	261
2. Основні варіанти постіндустріальної міської системи	268
3. Типи «інформаційного міста»	279
<i>Глосарій:</i>	286
<i>Питання та завдання для самоперевірки:</i>	286
<i>Список літератури:</i>	287

ДОДАТОК. СОЦІОЛОГІЧНІ ВІЗІЇ МІСТА 289

Юлія Сорока. Case studies: Київ, Донецьк, Дніпропетровськ, Львів.	289
Вікторія Середа. Аналіз процесів символічного маркування міського простору на прикладі політики пам'яті м. Львова	293
Андрій Портнов. «Батьківщина-мати» versus Степан Бандера: екскурсія вибраними пам'ятниками другої світової війни	305
Оксана Міхеєва. Державна ідеологія та конструювання спільної пам'яті про минуле: організоване забуття та феномен пригадування (на прикладі пам'ятників Донецька)	317
Юлія Сорока. Від Жданова до Маріуполя: питання перейменування міста в публікаціях місцевої преси.	329
Людмила Малес. Приватність і приватизація двору.	354
Вікторія Середа, Данило Судин. «Львів'янин» – окрема ідентичність чи просто прописка?	361
Володимир Кравченко. Столиця для України	372
Олексій Мусієздов. Соціальні уявлення про культурну ідентичність Харкова (за матеріалами дослідження харківських першокурсників).	407
Анна Стрельникова. Специфіка соціального виключення у міському просторі (на прикладі м. Москви)	417

Оксана Міхеєва. Соціальний простір міста: можливості «прочитування» та управління	425
Дмитро Миронович. Релігійний простір міста (на прикладі Донецька)	436
Сергій Легеза. Сучасне місто як символічний простір: «місце», «знаки», «сув'язь часів» (на прикладі Днепропетровська)	446
Мілана Николко. Сімферополь: у пошуках образу.	453
ІМЕННИЙ ПОКАЖЧИК	458
ТЕРМІНОЛОГІЧНИЙ ПОКАЖЧИК	461

ПЕРЕДМОВА

Автори висловлюють свою вдячність усім, хто підтримав їх задум та розділив нелегку долю створення посібника.

Видання цієї книги стало можливим завдяки моральній та фінансовій підтримці Канадського Інституту Українських Студій Альбертського університету (дотації з Меморіального фонду ім. Миколи Кліда та з Меморіального фонду ім. Нестора Печенюка).

Також хотілося б висловити подяку організаторам та учасникам проєктів програми «Regional Seminar for Excellence in Teaching» (ReSET) Інституту відкритого суспільства (Будапешт): «Modern Urban Cultures and Identities in «Old Cities» (Львів, 2004-2007), на-самперед Ірині Старовойт та Ігорю Савчаку, та «Переосмислюючи соціальний час та простір: національна, регіональна та (г)локальна парадигми у викладанні про Східну Європу» (Львів – Славське – Вишків, 2006-2009). Завдяки їхній плідній роботі стало можливим формування творчого колективу науковців, що опікуються міською проблематикою.

ВСТУП

Від самого початку вивчення міста мало міждисциплінарний характер, поєднуючи в собі історичне, соціологічне, економічне, культурологічне, мистецтвознавче, містобудівне, психологічне, кримінологічне та інші його бачення.

Сьогодні соціологія міста перетворилася на окрему міждисциплінарну ділянку наукового знання і її значення дедалі більше зростає. Однак в українських вищих навчальних закладах накопичення відповідних наукових матеріалів та читання даного курсу лише починаються, а подекуди ця дисципліна взагалі залишається поза увагою академічних програм.

Тема міста ніколи не була позбавлена уваги, в історії соціології постійно здійснювалися спроби виявити унікальність міських процесів, структури міста, його організації тощо. Більше того, складається враження, що феномен міста й специфіка міського життя іноді заступає все модерне суспільство у тих чи інших його соціологічних інтерпретаціях. Це й не дивно, адже від постання модерного суспільства надзвичайно інтенсивний процес урбанізації, що супроводжувався величезним напливом сільських мігрантів та іммігрантів, став одним із чинників посилення уваги соціологів до проблем великих міст і міських агломерацій.

Одними з перших просторовою структурою міст почали активно займатися засновники Чиказької школи Р. Парк, Е. Бьорджесс, Р. Маккензі, започаткувавши галузь «соціологія міста». Об'єктом наукового інтересу представників цієї школи ставали різні деструктивні явища, що локалізувалися одночасно у тих чи інших соціальних групах та певних частинах міста: Ч. Джонсон досліджував становище негрів у Чикаго; Н. Андерсен – сезонних робітників, які мігрують на Захід; Ф. Трешер – молодіжні угруповання і банди; Л. Вірт – єврейське гетто; Н. Хайнер – внутрішнє життя готелів; П. Крессі – платні танцзали; Дж. Ландеско – організовану злочинність Чикаго; П. Юнг – общину російських молокан; Х. Зорбау – соціально-територіальну стратифікацію міста. Як бачимо, більшість проектів мали характер case study і обмежувалися фокусованим описом конкретного явища. Інтерес європейських дослідників більше зосереджувався на пошуку ключових критеріїв та чітких індикаторів (наприклад, ціни на нерухомість) структурування міста.

Суттєво відрізняється досвід наукового вивчення радянських міст (Г. Зборовський, Є. Перцик, О. Яницький), адже і практика розбудови, і самі науковці керувалися переважно економіко-географічними

показниками. В українській соціології проблематика структурування міста ще не має значної бібліографії (О. Макеєв, С. Матяш, І. Прибиткова), і хоча нині маємо цікаві дослідження міської ідентичності, престижу місця, ментальних карт деяких обласних центрів, загалом згадки про організацію простору міста рідко коли виходять за межі чи викладення класичних схем, чи, швидше, демографічної та економ-географічної проблематики.

Таким чином, постають питання щодо можливості використання класичних схем і вітчизняних надбань у процесі вирішення нагальних проблем як теорії соціології міста, так і реалізації конкретних соціальних проєктів. Саме цим і обґрунтовується намагання авторів проєкту відійти від класичних схем та запропонувати бачення соціології міста крізь призму соціокультурного підходу.

Соціокультурний підхід, специфіка та основні можливості його застосування до вивчення та пояснення процесу управління дедалі більше набувають значення в науковому середовищі. Це не в останню чергу зумовлено тими глибокими трансформаційними процесами, які відбуваються сьогодні в світі та несуть на собі відбиток інтеграційних та глобалізаційних тенденцій. Ми живемо в світі, де культура набула не тільки самостійного статусу, а й відчутного значення у процесі формування суспільних відносин та суспільної взаємодії.

З точки зору соціокультурного підходу, суспільне життя – це цілісний процес соціальної творчості на основі культурних універсальностей та культурних програм, з одного боку, а з іншого – культурної творчості на основі певних соціальних умов, які уможливають одні культурні інновації та їх суспільну реалізацію та, разом із тим, відкидають інші.

Такий підхід дозволяє розглянути те, що здебільшого випадало з поля зору дослідників міста, які працювали за класичною схемою. У фокус дослідження потрапляють історична та колективна пам'ять та її матеріальні втілення у міському просторі; міська нерівність, сегрегація та можливості її вивчення; культурна політика та «творче місто»; місто як соціальний текст – маркування міського простору; вивчення соціокультурної динаміки та змін у місті через дослідження знаково-візуального середовища та повсякденного сприйняття міста його мешканцями тощо.

Тож, загальна мета даної дисципліни – комплексне вивчення міста як складного та багатоаспектного феномена, як форми спільноти, як типу соціальності, сутнісною рисою якого є інтеграція різнорідних видів життєдіяльності у єдину систему з власним механізмом підтримання та відтворення стабільності й порядку.

Місто як об'єкт дослідження – це певною мірою абстракція, або навіть химера. Неповторність та унікальність кожного окремого міста, відповідний ракурс його бачення, методологічна позиція автора, породжують різноманітні міські образи, які по-різному розглядаються та інтерпретуються. Тож у пропонованому посібнику уважний читач знайде більше питань, ніж безапеляційних тверджень, окреслення можливого поля пошуків, а не обмеження готовим знанням.

Посібник складається з двох частин-модулів та додатків. Перший модуль знайомить читачів з дисципліною, основними соціологічними концепціями міста та базовими поняттями, дає загальні уявлення про історичний хід становлення та розвитку міст, а також містить характеристику основних методичних підходів до вивчення міського простору. Другий модуль розкриває основні динамічні процеси міського життя та можливості управління цими процесами. Додатки несуть в собі приклади досліджень міста, які вже були проведені авторами цього посібника, і які можуть творчо надихнути студентів та ширше коло читачів до власних наукових розвідок.

ЗАЛІКОВИЙ МОДУЛЬ 1

МІСТО ЯК ОБ'ЄКТ ВИВЧЕННЯ: ІСТОРІЯ, ТЕОРІЯ, МЕТОДИ

ЗМІСТОВИЙ МОДУЛЬ 1

ІСТОРИЧНІ АСПЕКТИ УРБАНІЗАЦІЇ

1. Загальні принципи теоретичного осмислення феномена міста.
2. Європейське та азійське місто: концептуальні відмінності.
3. Класичний античний поліс.
4. Середньовічне місто.
5. Модерне місто.
6. Українське місто від Магдебурзького права до сьогодні.

1. Загальні принципи теоретичного осмислення феномена міста

Теоретична концептуалізація урбанізму історично склалася не як окрема наукова дисципліна, а як сукупність теоретичної рефлексії щодо феномена міста в різних галузях гуманітаристики, таких як філософія, соціологія, антропологія, історія, соціальна психологія тощо. Цією обставиною зумовлена надзвичайна кількість визначень міста (як вважається, їх на сьогодні близько двохсот). У цьому соціокультурному та теоретичному різноманітті переважна кількість дослідників визначає місто як територію, де відбувається концентрація соціальних структур (груп, інститутів та рольових функцій). Варто при цьому зазначити, що слово «місто» (міське поселення, град, посад) є багатозначним і навіть комплексне визначення даного поняття являє велику складність.

Спроби авторів енциклопедичних статей та книжок надати одне узагальнене визначення міста найчастіше ведуть до еклектики, коли розуміння досліджуваного феномену виявляється однобічним та не-системним. Відомий російський урбаніст М. Анциферов зазначає, що місто є точкою опертя та стрижнем існування внутрішньо диференційованих соціальних груп, що отримали певну правову форму¹. Дотичне формулювання знаходимо у відомих англійських урбаністів Н. Абекромбі та А. Ярда. На їх думку, міське життя характеризується масштабністю, високим скупченням населення, чіткою диференціацією соціальних груп, існуванням дистанції та формальних зв'язків між особами... необхідністю формального регулювання людської діяльності швидше з позиції закону, ніж через культурний вимір спільнот і традицій². Віддаючи належне авторитету відомих дослідників, варто зауважити, що ці характеристики є неповними, адже не враховують повною мірою соціокультурні виміри міста.

Більш доречною слід визнати дефініцію міста, яка надана в словнику середньовічної культури, що вийшов за загальною редакцією відомого російського історика, професора А. Я. Гуревича, який зокрема стверджує, що «місто є особливим типом поселення, який характеризується низкою структурних особливостей та специфічними функціями в системі... соціального та культурного життя»³. У цьому контексті зрозуміло, що економічні функції міста, своєрідність правового й адміністративного устрою визначали особливий тип міської культури, репрезентантами якої були члени міської спільноти. Економічні функції міста зумовлювалися тим, що у ньому історично було зосереджене не стільки ремісницьке виробництво (характерне значною мірою для аграрного світу), скільки загальногосподарська діяльність, пов'язана з товарообміном та вільним функціонуванням грошових потоків.

Історичні джерела свідчать, що місто репрезентувало собою особливий тип соціальної організації, який конструювався у вигляді корпорації. Її внутрішня структура та взаємовідносини із зовнішнім світом регулювалися імперативною системою правових норм – міським правом. Розгалуженість і досконалість правових основ міського життя обумовлювали автономний статус міста як самостійної адміністративної і політичної одиниці. Очевидно, що міське середовище історично

¹ Див.детальніше: Анциферов Н.П. Пути постижения города как социального организма: Опыт комплексного подхода / Н.П.Анциферов. - Л., 1925.

² Див.детальніше: Абекромби Н. и Ярд А. Городки, города и пригороды. Фрагменты. N. Abercrombie. A. Warde. Towns, Cities & Countryside. In Abercrombie. N. Warde. A. Contemporary British Society. London. 1994.

³ Словарь средневековой культуры / Под ред. А. Я. Гуревича. – М., 2007. – С. 113.

характеризувалось специфічним стилем життя, світоглядом, рівнем сакральної і секулярної культури, типом соціальної поведінки її мешканців. Місто в ціннісному та історичному вимірі виступає антитезою аграрному світу – світу селян та феодалської аристократії.

Доцільно звернути увагу на особливу соціокультурну архітектуру міста в усі історичні часи, на існуючі в ньому взаємодію та взаємопроникнення складових життєвого світу, що безпосередньо стосуються функціонування особи, суспільства, культури. Міський простір історично заохочував людей не тільки своєю можливістю вільно працювати і отримувати засоби для існування, але й задовольняти вітальні культурні, сакральні і секулярні потреби людини, спрямовував особу до постійного професійного зростання та самовдосконалення. Місто історично конструювалось вільними громадянами як простір соціокультурної активності (людської суб'єктивності – термін І. Канта) – особливий образ вільного співжиття.

Важливість міського середовища для людини історично була обумовлена тим, що місто також завжди було осердям модерних технологій, інноваційної активності, високого рівня соціокультурної динаміки та мобільності. За слушним виразом Л. Вульфа (Larry Wolff), – «місто завжди уособлювало собою велику безліч конкуруючих реальностей – світів, інтенцій, світоглядів, було синтезом фундаментальної інституційної активності, полем ціннісної сепарації між традиційними та індустріальними суспільствами та економіками»⁴. Йдеться тут про конституювання та системне утвердження якісно нового простору суспільної свободи, довіри, солідарності та відповідальності громадян не тільки за власну долю, але й за долю усієї міської спільноти.

Місто уособлює собою свободу та суспільну справедливість. Саме в містах стверджується принципово новий особливий спосіб мислення раннього західного капіталізму, виникає «сукупність правил, можливостей, розрахунків, уміння жити і збагачуватись одночасно»⁵. Місто залучало до себе нових «модульних індивідів», які своїми активними діями, вчинками, індивідуальною мовною семантикою змінювали світ взаєностосунків та проектували нові стратегії розвитку. Їхній спосіб життя був спрямований на розширення вимірів суспільної свободи та раціональності.

⁴ Вульф Л. Винайдення Східної Європи. Мапа цивілізації у свідомості епохи Просвітництва / Л. Вульф // Місця для нас геть невідомі. – К.: Критика, 2009. – С. 77–78.

⁵ Там само. – С. 37.

Макс Вебер (Max Weber) у своїй теорії суспільного розвитку підкреслював значення формульно-інструментальної раціональності як основної риси розвитку міської цивілізації. Міста стають уособленням раціоналізації соціальної дії, яка є «тенденцією самого історичного процесу»⁶. Провідна роль цілераціональної дії в міському середовищі кардинально змінює його структуру.

Вебер вказує на раціоналізацію суспільних відносин як у західних, так і у східних містах. Втім, він визначає і суттєві відмінності між західним та східним (азійським) міським порядком.

2. Європейське та азійське місто: концептуальні відмінності

Історичні джерела переконливо засвідчують, що такі історичні поняття як «місто», «міська спільнота», «урбаністична цивілізація» в їх громадянських, соціокультурних, правових, майнових і світоглядних вимірах існують тільки в Європі. Саме в Європі історично склалася особлива торговельно-промислова, соціокультурна та правова форма міської свободи, якої не існувало на Сході. Завдяки плідним у теоретичному відношенні розвідкам М. Вебера, ще на початку ХХ століття стало відомо, що «як масовий феномен – міська громада в повному сенсі цього слова відома тільки Заходу і лише частково деяким Азійським країнам (Стрії, Фінікії, Месопотамії), але в них лише час від часу спостерігалися паростки такого розвитку»⁷. Поступово загальноприйнятним в освітньому та науковому середовищі стало усвідомлення європейського феномену міста як синтезу кількох базових складових, а саме: 1) укріпленої фортеці, 2) ринку, 3) власної сталої судової системи і розвинутих норм права, 4) корпоративності та пов'язаних з нею автономії та автокефалії – практик міського самоврядування та самоуправління. Такі можливості громадян були закріплені в їхніх правах, які в історичному минулому мали форму привілеїв. Саме збереження цих базових параметрів і відрізняло європейську урбаністичну цивілізацію від іншої великої купи азійських міст. Попри те, що в азійських містах також існували ринки і фортеці, відомі центри промисловості й торгівлі (Єгипет, Індія, Китай), ніколи не мали особливого майнового та процесуального права, автономного судочинства, яке мали громадяни Європи. Не існувало в повному обсязі й поняття міської корпорації, а відтак, практично не спостерігалось відмінностей між міським та сільським способом

⁶ Вебер М. Избранное. Образ общества / М. Вебер. – М. : Юрист, 1994. – С. 324–325.

⁷ Там само. – С. 322–323.

2. Європейське та азійське місто: концептуальні відмінності

буття. Зокрема в Китаї житель міста в правовому відношенні був пов'язаний зі своїм родом, а через нього – зі своїм власним селом. У селі знаходився духовний центр існування пересічної людини, легітимність якого не піддавалася сумніву – храм. Сакральний зв'язок з цим храмом ретельно підтримувався, а сам мешканець міста, час від часу виконуючи сільськогосподарські функції, і в правовому відношенні залишався селянином.

Міського права, міської корпоративності на Сході не існувало. Місто було лише окремим округом управління, де політична громадська участь жителів була вельми обмеженою. Правомірно говорити про те, що міський спосіб існування був відбитком сільського. Історично відсутніми є специфічні властивості городян як суспільного стану. Натомість сільські громади з їх класичним традиційним світоглядом, налагодженими кооперативними зв'язками, етичним укоріненням – мали потужні виміри легітимності в азійських спільнотах. Приміром, сільські громади Індії керувалися вузьким колом сакральних авторитетів і були далекими від горизонтальних самоврядних форм. Вихідці з цієї громади були зобов'язані на її вимогу брати участь у виплаті ренти землевласнику, а відтак, навіть будучи громадянами, вони не набували прав та цінностей міського стану, а були тимчасовими мешканцями в місті, залежними особами. За цих умов відсутності нормативних підвалин міської культури, старійшини мали вельми серйозні повноваження, які вони автономно здійснювали практично в усіх азійських країнах до ХХ ст.

Вузьке коло сільських старійшин розповсюджувало свою владу не тільки в селі, але й у місті, де вони обіймали найвищі посади в адміністративних місцевих судах, обмежуючи права навіть бюрократичної корпорації. Наприклад, у Китаї та Індії чиновник часто був просто безсилим перед волею традиційних авторитетів, їхнім впливом на громадські та приватні справи мешканців міст. З іншого боку, поступово посилюється роль бюрократичної верстви з постійним звуженням приватного та публічного простору пересічних мешканців. Подібна тенденція пізніше спостерігається і в європейських містах, втім, саме на Сході вона набуває гіпертрофованих форм.

В азійських містах тотальне панування станового розподілу є найбільш органічним і несумісним із самоврядними формами управління. Зокрема в Японії, Китаї, Індії становий розподіл був суто феодальним. Найбільш органічні свідчення цього існують в японській традиції, де самураї (шляхетство) і представники бюрократичної верстви (казі) протистояли селянам та частково об'єднаним в професійні спілки гендлярям та ремісникам. У Китаї також простежується станова і світоглядна відмінність, яка унеможливорює розвиток самоврядного

міста та міської громади як цілісного феномену. У контексті розвитку станових відносин та феодалізму в цілому тут вкрай посилювалось розмежування між представниками освіченої бюрократичної верстви, яка стала головним інтерпретатором усіх подій державного життя та регламентувала повсякденне життя людей і неосвічених громадян, здатних лише на суцільне підпорядкування.

Суттєві відмінності, які спостерігаються в кожному з азійських міст, втім, аж ніяк не сприяли зростанню міського самоуправління. Визначальна властивість типового східного міста полягала передусім у тому, що суб'єктами корпоративної діяльності тут були не міські поселення як такі, а тільки шляхетні роди, які взагалі не контролювались громадянами. Наприклад, у середньовічному Константинополі часів ісламського панування практично до XIX ст. поруч із військовими об'єднаннями яничар, представниками релігійних організацій улемів і дервішей, інтереси городян представляли лише окремі висуванці від певних гільдій, але не представники міської спільноти в цілому.

Повною протилежністю східному місту є місто західне, яке посилювало спільність городян як таких, незалежно від їх корпоративного та соціального статусу.

Відомий російський філософ Ю. Давидов, характеризуючи світоглядні підвалини виникнення міського способу мислення, підкреслює передусім принципове значення для формування нового міста – нової «міської етики, що органічно була поєднана з етосом раціональності, з західноєвропейським типом капіталізму»⁸. Формальна раціональність міського соціокультурного простору, що асоціюється зі сталими бюрократичними структурами, прагне до порядку, дисципліни та підпорядкування системі правил. Формальна раціональність міста – це передусім властива його мешканцям обачливість, розрахунок у всіх сферах життя та кількісний результат. У великих корпораціях міст основними позитивними якостями стають прагматизм, технічна ерудиція, передбачуваність і розрахунок.

Водночас із посиленням інструментально-формальної раціональності в містах спостерігається ріст секуляризації – відокремлення міських матеріальних інтересів від священних цінностей. У той же час збереження ціннісної раціональності (типової лише для європейського міста) міського життя – закладає фундамент для розвитку моральних начал, а індивід, що керується цією раціональністю, – головним для себе вважає збереження добробуту міста та розширення громадянських прав і свобод.

⁸ Давыдов Ю. Макс Вебер и современная теоретическая социология / Ю. Давыдов. – М., 1998. – С. 223.

Варто передусім виділити базові свободи, які безпосередньо вплинули на цивілізаційний розвиток міста та соціокультурну еволюцію життєвого світу його мешканців.

Політичні свободи:

1. Свобода самоуправління.

Особисті свободи:

1. Свобода вступати в шлюб без дозволу.
2. Свобода від клієнтельно-підданської залежності.
3. Свобода спадкових розпоряджень – право залишати спадок нащадкам на власний розсуд.
4. Свобода пересування.
5. Свобода від стану особистої залежності після року перебування у місті.
6. Свобода відчуження власності (право передачі її іншій особі).
7. Свобода від військової повинності.

Економічні свободи:

1. Свобода від сплати позаміських податків.
2. Свобода від сплати мит.
3. Право вести вільну ринкову діяльність.

Правові свободи:

1. Право громадян на розгляд їх справ міськими суддями.
2. Право на збереження правових процедур у випадку притягнення особи до кримінальної відповідальності.
3. Захист від довільних арештів та обшуків.
4. Свобода від обов'язкової державної служби.

Історично місто репрезентоване кількома базовими типами, з них:

1. Класичний античний поліс.
2. Середньовічне місто.
3. Модерне місто.

3. Класичний античний поліс

Політична реальність античної Греції в добу її розквіту (так звана класична доба V-IV ст. до н.е.) характеризувалась передусім існуванням достатньо великої кількості незалежних державних утворень – полісів, які були організовані як автономні суверенні спільноти. Уявлення про поліс ми знаходимо як у грецькій літературі, так і у широкому масиві соціально-політичної літератури сучасності⁹.

⁹ Фролов Э. Д. Рождение греческого полиса / Э. Д. Фролов. – Ленинград: Изд-во Ленинградского университета, 1988. – С. 20–21.

Для усвідомлення значення і ролі античного міста варто звернути увагу на складну специфіку отримання особами феномену громадянства, безпосередньо пов'язаного з правом власності стосовно полісної землі. Саме це і сформувало світоглядні виміри громадянської міської спільноти та спричинило принципове протистояння між вільними, активно залученими в публічну політичну діяльність громадянами і представниками переважної більшості – решти населення, яке не мало повноцінного громадянства, бо не володіло полісною землею.

Соціально-політична організація римлян та інших італіків (їх громадянської спільноти *civitas*) співпадала з політичною організацією античних греків. Підтвердженням цього є характеристика Цицероном громадянської спільноти як «специфічного людського співтовариства, що існує в особливому вимірі порівняно з родинним, приватним та загальнолюдським світом»¹⁰.

Відомий європейський теоретик, історик та громадський діяч Б. Констан (Benjamin Constant de Rebecque) у достатньо відомій теоретичній розвідці вперше поставив питання про принципові відмінності міської цивілізації античності й доби Модерну: «Якщо в античних полісах завдяки безперервним війнам та широкому використанню рабської праці мала місце домінуюча політична активність громадян, їх пряма безпосередня участь в управлінні міським життям, у контексті збереження громадського цілого в жертву якому приносились інтереси окремої особи, то в Новий час на передній план виходять приватні виміри міського існування – підприємницької активності та добробуту мешканців міст»¹¹.

Аналізуючи специфіку античного міста, необхідно усвідомлювати, що воно, за справедливим свідченням М. Вебера, є «основою античної культури» і характеризується передусім своєю потужною міською громадою¹². Місто було типовою адміністративною одиницею. Міські посадові особи відповідали перед державою за сплату податків та набір рекрутів. Місто було уособленням величі і символом спільної громадянської відповідальності.

Але поступово, у плині історичного часу ця єдність починає руйнуватись. Зазнають розбалансування базові механізми функціонування античної міської цивілізації.

¹⁰ Утченко С. Л. Политические учения Древнего Рима / С. Л. Утченко. – М., 1977. – С. 25–26.

¹¹ Constant B. Political Writings / B. Constant. – Cambridge, 1988. – P. 24–25.

¹² Вебер М. Соціологія. Загально-історичні аналізи. Політика / М. Вебер. – К., 2008. – С. 20–21.

3. Класичний античний поліс

Вже на межі V-IV ст. у межах античного полісу виникає протиріччя між полісом – громадянською общиною і полісом-містом як носіями різних форм власності. Спочатку античне місто було лише осередком споживання, а не виробництва. Антична ментальність навіть не передбачала можливості збагачення міста за рахунок майстерень і мануфактур. Полісна структура свідомо уповільнювала розвиток торговельно-грошових відносин. Але нова форма власності, що утворилася і розвинулася в місті завдяки діяльності метеків, періеків та інших груп негромадянського населення (а потім і громадянського) торувала собі дорогу. Демократія як політична структура суспільства була принципово не здатна загальмувати її розвиток. Поступово міський грошово-торговельний капітал стає домінуючою суспільною силою в античному місті.

Аналізуючи специфіку нових тенденцій полісного життя, варто підкреслити, що стара традиційна антична форма власності, безпосереднім чином пов'язана зі статусом громадянина, була передусім земельною власністю. Нова міська форма власності, форма так званого «невидимого багатства», набула статусу повної універсальної приватної власності. Вона спочатку не надавала статусу громадянина і являла собою, у першу чергу, власність на гроші та рабів.

Розвиток повної приватної власності, торговельного капіталу, приватної власності на рабів активно сприяє руйнуванню класичного поліса. Поліс як спільнота громадян, що складалася з власників полісної землі (арістос), вступає у гостре протиріччя з ремісницькими та торговельними верствами (демосом), позбавленими політичних прав.

Урешті-решт, громадянська община не витримала. Купівля і продаж земельних ділянок перетворили землю на товар. Система «земельна власність – громадянство» була зруйнована. Концентрація власності й багатства у руках нуворишів і зубожіння вільних громадян, зростання соціальної нерівності – лише загальні наслідки цієї кризи.

Разом із розвитком нових економічних тенденцій можемо спостерігати втрату елітарності античного міського способу буття, його автономності. Великі маєтки не без успіху поступово домагаються незалежності від міської громади, а з розширенням завоювань центр тяжіння великої Римської імперії зміщується вглиб суходолу, внаслідок чого все більше рекрутів у міста постачає сільське населення внутрішніх районів. Часто поряд із містами виникають saltus – окремі адміністративні території, відкриті до контактів з сільською місцевістю. Афіни приймали як повноправних громадян не тільки військових-евпатридів, але й репрезентантів традиційного світу –

селян-виноградарів. За свідченнями Ф. Броделя, «як тільки підіймався дим маяка, селянин міг з'явитися у місто на народні збори і брати участь у них»¹³. Відтак спостерігаємо занепад античного міста й поступову деградацію урбаністичної структури в цілому.

4. Середньовічне місто

Історія Середньовіччя – це не тільки процес виникнення і розквіту міст, але і їхнього занепаду, присмерку та агонії. Безумовно, на їх місці згодом постають нові урбаністичні центри, але зовсім в іншому історичному часі та в іншому географічному просторі. Європейському середньовіччю не вдалося успадкувати міську культуру античності через нашествя варварів. Тому тривалий час Європа була позбавлена конфлікту між містом і селом, оскільки урбаністична структура була практично відсутньою. У цьому контексті Ф. Бродель зазначає, що, починаючи з доби Античності, практично неможливо було відокремити місто від місцевості, що його оточувала. «Навіть у мусульманських країнах місто не виключало сільських поселень»¹⁴. У період раннього Середньовіччя в більшості регіонів латинської Європи спостерігалася аграрна структура виробництва й, відповідно, мало місце зосередження соціального життя у сільському середовищі. У той же час відбулося кілька спроб відродження міського життя (у басейні Ла-Манша, Південній Галії, Центральній Німеччині), які були перервані військовими операціями вікінгів.

Системне відродження міста починається з каролінгського Ренесансу, прискорюється в XI ст. і набуває домінуючого значення в історичних реаліях XIII-XVI ст. Це відродження стало результатом системних процесів, що заклали основи середньовічного суспільства і визначили його своєрідність.

Можна виділити три етапи в історії середньовічного міста і власне процесу урбанізації в латинській Європі. Фаза генезису, пов'язаного з поступовим звільненням окремих міських поселень від безпосереднього феодалного (сіньоріального) панування. На цьому етапі відносини міських громад із земельною аристократією формалізуються, а європейські міста не тільки отримують певні привілеї у власній господарській діяльності, але й поступово виходять за межі шляхетської юрисдикції.

На другому етапі стверджується типологічна – універсальна громадянська модель міського життя, яка передбачає правову, майно-

¹³ Цит. за Бродель Ф. Структури повсякденности: возможное и невозможное / Ф. Бродель // Город как таковой. – М., 1985. – С. 517–518.

¹⁴ Там само. – С. 517.

4. Середньовічне місто

ву та адміністративну автономію міста, здатність міських інститутів постійно відтворювати горизонтальні самоврядні форми політичного, економічного, духовного життя – зберігати громадянські свободи. Третій період засвідчив нові тенденції в розвитку європейських міст, пов'язані з частковою втратою містами власних привілеїв через консолідацію князівської та королівської влади. За таких умов міста стають ланками вертикальної адміністративної системи.

При всіх регіональних і типологічних відмінностях, притаманних середньовічному місту, можна виділити його певні загальні риси. Місто репрезентує собою стабільне поселення з високою концентрацією населення, автономне від оточуючої території в економічному, правовому, топографічному і побутовому вимірах. У XIV – XV ст. чисельність мешканців у таких містах як Париж, Венеція, Мілан, Флоренція дорівнювала 80 тис. Любек, Нюрнберг, Страсбург нараховували по 20 тисяч. Втім, населення більшості європейських міст навіть у пізньому середньовіччі не перевищувало 1000 громадян.

В історичному і демографічному відношенні місто було історично залежним від села. Попри те, що середньовічне місто значно більше, ніж античний поліс, відокремилося від сільської місцевості, протягом усього Середньовіччя існувала значна кількість невеликих міст і містечок, для мешканців яких агрокультура мала не менш суттєве значення, ніж ремесло та торгівля, а спосіб життя городян часто підпорядковувався локальним моделям корпоративних відносин.

Концентрація великої кількості людей у сталих урбаністичних центрах мала зворотний бік у вигляді високої смертності його мешканців. Саме в містах більшою мірою, ніж в селах, страждали від епідемій, а відтак репродукція населення в них відбувалась, головним чином, за рахунок прибульців із сільської місцевості.

Втім, поступово місто стало важливим елементом процесу соціальної господарської спеціалізації, а саме – принципового розділення аграрного виробництва і торгово-ремісницької діяльності. Гендляр і ремісник стали центральними персонами міської спільноти. У ганзейських містах суттєву роль історично відігравали лихварські спекулятивні форми підприємництва, з яких поступово формувалася банківська система. З часом такі форми підприємництва набувають легітимності в інших європейських містах, сприяючи розвитку різних сегментів громадянського суспільства.

Історія розвитку середньовічного міста – це, передусім, його правова, майнова і духовна сепарація від шляхетської влади, історія боротьби городян з місцевими духовними і світськими можновладцями. Під впливом різних духовних, політичних, економічних чинників, починаючи з XIII ст., формується стала міська культура на європейській

мапі: у Середземномор'ї – в Італії, на півдні Франції, а трохи пізніше у Центральній Європі.

Середньовічне місто спочатку стверджувалось шляхом поступового здобування привілеїв. Першим із них було становлення автономного міського судочинства. Найбільшого успіху в цій царині досягли італійські та німецькі міста. Питання земельного володіння, ринкових і торговельних відносин стали сферою юрисдикції міських судів, що почали застосовувати рівне, спільне для всіх громадян міста особливе право. Право це ґрунтувалось або на звичаях і автономних законодавчих постановках міської ради, або на наслідуванні чи запозиченні міською владою чужого права. Наприклад, права якогось іншого міста. Саме у цій сфері розгорталася запекла боротьба між містом, феодалом, між земельним власником і короною.

Наступним кроком до свободи для кожного міста було отримання автокефалії, тобто права вважати власні судові та адміністративні інституції останньою і найвищою інстанцією влади.

Необхідними моментами досягнення автономії і автокефалії міста стають процеси автономізації оподаткування міщан і звільнення їх від зовнішнього оподаткування. Ця сфера також стала площиною гострої боротьби між містом і державою від Середньовіччя аж до Нового часу, періоду, коли бюрократична держава остаточно завершила підкорення міста.

Останнім у цьому напрямку було формування ринкового права. Ринок був серцевиною кожного середньовічного міста і спочатку контролювався сеньйорами і монаршими розпорядженнями, але в добу урбаністичного ренесансу підпав під юрисдикцію міських магістратів. Разом із ринковим правом і автономною системою оподаткування виникає автономний орган з нагляду за промисловістю і торгівлею міста – податкова поліція.

Ґрунтуючись на здобутій свободі, в межах урбаністичного Ренесансу постає нова самобутня цивілізація. Ця нова цивілізація організовує податкову і фінансову систему, громадський кредит і митниці. Вона породжує промисловість, відроджує ремесло, міжнародну торгівлю, торговельні компанії і бухгалтерію.

Історія міста помітно пов'язана зі становленням товарного виробництва і розвиненого товарного обігу, ринку, перетворенням грошей у капітал, з упровадженням принципів і норм права міського самоврядування. Саме канони міського самоврядування стали детермінантою трансформації маленьких середньовічних фортець у великі центри торгівлі й промисловості.

Наступним чинником становлення середньовічного міста був інститут приватної власності. Феодалне право тривалий час визнава-

4. Середньовічне місто

ло єдиним власником землі, засобів виробництва і будь-якого іншого багатства у державі тільки Корону. Решта розглядалися лише як користувачі або тимчасові орендарі королівської власності, але у XVII ст. політичні й громадянські реалії були вже іншими. Суспільне світосприйняття «нового шляхетства» жорстко пов'язувало міські свободи з приватною власністю, матеріальною незалежністю. Тому вже у 1656 р. у «Витягу англійського права», що був складений Вільямом Гепардом, читаємо: «Приватна власність є право якоїсь людини на якусь річ... той, хто це право має, зветься власником, власність може бути на землю, на товар або на рухоме майно... на власний розсуд людина може чинити з цією річчю, що їй подобається. І це її право на ту річ є таким, що не залежить від будь-кого іншого»¹⁵. Понад те, ще у 1610 р. англійська палата громад констатувала, що «король не може відібрати приватного майна у будь-якого свого підданого без його згоди»¹⁶. Так у європейському місті знову поєдналися інститути свободи і власності.

Саме з цього моменту і розгортається процес урбаністичного Ренесансу – становлення приватної власності та ринкового права. Тереном зростання цієї власності стало місто, мури якого не тільки відгородили Старий порядок від Нового, персоніфікувавши цей розподіл в образах лицаря і буржуа, але й утворили дихотомію власності. Таким чином, приватна власність у цей період не вийшла за межі міста і не була розповсюджена на землю. Становлення земельної приватної власності відбулося лише у наступний період європейської історії. Певну рівновагу між буржуа і лицарем та історичну детермінованість цього балансу пояснює М. Вебер у відомій роботі «Протестантська етика і дух капіталізму»: «патримоніально-бюрократична держава намагалася примирити протилежні інтереси вельможного панства і міст, але, оскільки воно мало потребу у цьому панстві так само, як у офіцерах і урядовцях, воно заборонило нешляхетним, тобто й міщанам набувати землі панства»¹⁷.

Ця історична рівновага, баланс сил між феодалним селом і буржуазним містом були об'єктивно детерміновані соціально-економічною ситуацією. Очевидно, що тільки зовні інтереси політичного земельного сеньйора були антагоністичні інтересам міста. Саме міський ринок перетворював натуральні продукти селян на гроші, тим самим нада-

¹⁵ Бродель Ф. *Время мира* / Ф. Бродель // *Материальная цивилизация, экономика и капитализм XV–XVIII вв.* – М., 1992. – Т. 3.

¹⁶ Гоббс Т. *Бегемот* / Т. Гоббс. – К., 1996. – С. 64.

¹⁷ Вебер М. *Протестантська етика і дух капіталізму* / М. Вебер. – К., 1994. – С. 47.

ючи можливість феодалам, що постійно потерпали від браку грошей, накладати на селян грошову повинність замість повинності натуральної. На той час феодали вже не могли існувати без міста, бо лише місто було надійним і постійним джерелом грошових прибутків. Тому об'єктивно феодали не заперечували і навіть певною мірою сприяли економічному розвитку міста, але вони були проти його політичної самостійності, адже автономність міських утворень унеможлиблювала їх фінансові зазіхання на міську казну. Окрім того, феодали виступали проти поширення приватної власності за межі міста, тобто впровадження земельної приватної власності, бо в такому разі їх монопольна позиція підлягала перегляду.

У Середньовіччі політична влада у місті переходить до специфічного безземельного народу «пополо» – заможних підприємців і гендлярів (popolo grasso) та ремісників – власників (popolo minuto).

Таким чином не земельна власність, а торговельний та промисловий капітал став основою урбаністичної демократії, що складалася на межі Середньовіччя і Відродження. Промисловці, власники торговельного капіталу та ремісники – нові соціальні сили нового міста і стають основою базового самоврядного європейського інституту громадянського суспільства.

У межах нашого розгляду доцільно акцентувати увагу на ще одному аспекті буття середньовічного міста. Це поступове зростання вимірів солідарності та довіри, зміцнене почуттям приналежності до інтегрованої спільноти, що надавало громадянам, незалежно від їхніх юридичних зобов'язань, змогу за допомогою своїх внесків брати участь у виробничому процесі. Очевидно, що міські виміри спільного блага та вільної комунікації входили в суперечність із правилами та настановами феодального світу, де переважали вертикальні структури, а стосунки між людьми визначалися такими уявленнями, як феодал і служба, інвеститура і схиляння. У містах виникли горизонтальні стосунки, що характеризувалися співпрацею рівних. «Vicinia» – група сусідів, які спочатку були об'єднані лише просторовою близькістю, перетворилися на братства – *fraternitas*. Це емоційне поняття міської єдності та довіри мало особливий успіх в Іспанії та Німеччині, де воно доповнювалось взаємними клятвами репрезентантів міської спільноти. «В Зостає, починаючи з середини XII ст., бюргер, який завдав шкоди своєму співгромадянину, позбавлявся прав мешканця міста»¹⁸. Історично братства, або пізніше громади, об'єднували рівних у правовому відношенні осіб, і хоча

¹⁸ Ле Гофф Ж. Цивілізація середньовічного Запада / Ж. Ле Гофф. – М., 1992. – С. 273.

4. Середньовічне місто

економічна нерівність зберігалась, вона не могла суперечити загальній тенденції дотримання гідності та збереження прав кожного громадянина. Так, зокрема, в Нейсе у 1259 р. було офіційно проголошено, що місто вимагає від своїх громадян рівної участі в справах комунального життя, а також «грошових виплат, пропорційно до економічних можливостей»¹⁹.

Гільдії, братства, університети, різноманітні спілки були створені завдяки новому демократичному світогляду мешканців міста. У центрі такого світогляду був ідеал «зразкового громадянина», який управляє своїми особистими справами у місті й почувається зобов'язаним брати участь у спільному вирішенні економічних, політичних та соціальних проблем. Така особа, вступаючи у вільну автентичну комунікацію з іншими, керувалася принципами громадянського республіканства, які забезпечували широку участь народу у вирішенні суспільних проблем. Розмаїття громадського життя надали унікального характеру комунітарним практикам горизонтальної взаємодії і обумовили партнерські відносини між владою та громадянським суспільством у місті. При цьому власник, громадянин, бюргер почували себе відповідальними перед міською громадою, дотримувались процедур, передбачених законом, постійно піклувались про підвищення власних професійних стандартів задля збереження спільної гідності всіх мешканців міста. Варто фокусувати увагу на зміцненні в новому місті важливої суспільної інституції – громадянського суспільства.

Відчуваючи вплив громадянського суспільства міста, державна адміністрація (бюрократія) ставала більш професійною. Зростання професіоналізму також спостерігається в інших сферах життя міста. Середньовічними фахівцями розробляються передові на той час системи державних фінансів (у тому числі ринок довготермінових державних цінних паперів), меліорації землі, удосконалюється комерційне право, бухгалтерський облік, громадська гігієна, економіка, державна освіта. Налагоджується і розвивається професійний обмін між різними містами.

Угоди та контракти посідали центральне місце в усіх сферах життя міського самоврядування, що свідчило про надзвичайно високий рівень довіри в суспільстві. У відповідності з континентальними традиціями Магдебурзького права та британськими (*Habeas Corpus Act*), права особи були забезпечені законодавчо і підтримувались демократичними звичаєвими практиками, економічними і політичними імперативами свободи і звітності та громадянського суспільства. Центральна

¹⁹ Ле Гофф Ж. Цивілізація середньовічного Запада / Ж. Ле Гофф. – М., 1992. – С. 273.

влада у містах-комунах була підконтрольною суспільству не тільки завдяки поступовому розширенню демократичних процесів в економіці та політичній сфері, але й тому, що церковна ієрархія витіснилася світськими організаціями.

Саме нове, значною мірою секуляризоване місто стало в Європі джерелом національних рухів, національної свідомості, національної культури. Ключовим суб'єктом нового міста стає бюргер, а характерною тенденцією його життя є «практична раціоналізація життєвої поведінки, що обумовлювалась цілераціональним типом його життєдіяльності»²⁰. Основою існування бюргера був калькуляційний розрахунок та етична регламентація життя, що пов'язана з технічним та економічним раціоналізмом. У процесі розвитку нового міста важливого значення набуває поєднання вимірів цілераціональності та ціннісної раціональності: моральності, високої етичності, дотримання слова, збереження канонів бізнес-етики, відповідальності не тільки за власну долю, але й за спільне благо громади.

Беззаперечним тут є і те, що визначальний суб'єкт громадянського суспільства – бюргер – завжди мав високий рівень автономності і входив у міську корпорацію як особа, не пов'язана з усіма формами клієнтельної залежності. Його особистий правовий статус обумовлювався приналежністю до міського союзу, з його високими цінностями шанування права і моралі, дотриманням приватної власності та корпоративного професіоналізму, належністю до вимірів християнської культури. Саме його активна світоглядна та цілераціональна настанова і сприяла формуванню базових імперативів нового міста – автономного судочинства, яке ґрунтувалось не на зовнішньому впливі синьйорів, магічних та ірраціональних доказах, а передусім на раціональних вимірах середньовічного права, автокефалії – вільної від зовнішніх впливів міських судів і адміністративних установ.

Таким чином, у пізньому Середньовіччі остаточно створюється міський етос, пов'язаний не тільки з вимірами свободи певних осіб та династій, але й цілих корпорацій і передусім міст. Свобода міста передбачала право надання свободи у першу чергу найбільш можливим громадянам. Іншими словами: можливість бути вільним означала не тільки участь у корпоративних привілеях міста, але й отримання певних привілеїв особою від самої міської влади.

Суттєве зменшення у містах влади місцевих баронів розірвало важливий зв'язок між заможністю та правами над людьми. Свобода міст на практиці означала відокремлення грошових та товарних потоків від

²⁰ Вебер М. Избранное. Образ общества / М. Вебер // Попытка сравнительного исследования в области социологии религии. – М., 1994. – С. 58.

традиційних структур соціальної організації – передусім від взаємних прав та обов'язків, що забезпечували ієрархічну власність на землю і участь у земельному виробництві.

Йшлося про нове створення та розподіл багатства в місті, яке не було обмежене традиційними владними вимірами. Постає нова система як самодостатня і саморегульована цілісність, рух та історична логіка якої підтримується ринковими стосунками.

Усі ці параметри зберігаються й у модерному місті, втім, змінюються певні акценти, які за нових умов стають визначальними.

5. Модерне місто

У контексті історичних еволюційних процесів модерне місто неможливо відділити від стадії капіталістичного способу виробництва, від його соціокультурних, світоглядних, економічних і соціально-політичних складових. Для усвідомлення ролі нового міста та базових змін, що в ньому відбулися, варто звернутися до теоретичної спадщини представників німецької соціологічної школи – В. Зомбарта, М. Вебера та Г. Зіммеля. У інтерпретації В. Зомбарта, дух мешканця міста, городянина, від самого початку розділений на дві складові, кожна з яких репрезентує різні соціальні типи особистості європейського бюргера. Спостерігається нова тенденція, коли в межах буржуазних капіталістичних відносин поєднуються два суперечливих та одночасно взаємоузгоджених типи існування: «підприємницький» та власне «міщанський». Героїчне авантюрне (спекулятивне) начало міського Духа, що історично пов'язане з початковим розвитком капіталізму, поступово поєднується з низовим міським духовним началом – добродійно-моральним.

Відповідно до такого підходу в практичному житті відбувалося роздвоєння особистості жителя міста між його бажанням особистого щастя, гедонізму, марнотратства, специфічно-хижацької етики (досягнення приватного зиску за будь-яку ціну, кривдження опонентів та уведення в оману як звичні способи ведення бізнесу) та морально-виправданого способу ведення господарства, що базується на вимірах економії, високих морально-етичних характеристиках, раціональному і виваженому міщанському розрахунку. Носіями останнього в європейських містах історично були представники єврейських, італійських та британських міських спільнот, які суттєво змінювали образ європейських міст XVII-XVIII ст.

В. Зомбарт на підставі власної економіко-етичній концепції звертає увагу на марнотратний спекулятивно-споглядальний характер капіталізму, який зберігався тривалий час в широкій історичній прак-

тиці, орієнтацію мешканців міста на економічно невиправдані форми розкоші. На відміну від нього М. Вебер зауважує кальвіністську суворість представників міського «середнього класу», легітимацію в громадській свідомості ощадливих та корисних для суспільства норм моральної поведінки. Очевидно, що обидві тенденції мали суттєве значення в житті європейських міст. З одного боку, спосіб ведення господарства мешканців типового європейського міста передбачав ощадливість та певний алгоритм обмеження егоїстичних потреб, економію, але з іншого, – особистісна (приватна) сфера життя європейського буржуа надає безліч прикладів, коли розкіш, марнотратство ставали звичними ознаками життя заможних мешканців міст та їхніх родин.

Як свідчать історичні хроніки європейських міст, функція розкоші тут реалізується за допомогою численних трансформацій образів, як аристократів, так і буржуа протягом XVII-XVIII ст. Важливе значення в цій трансформації належить шляхетству та «третьому стану», представники яких зазвичай служили важливим фактором впливу на суспільство. Витрати на одяг, меблі, їжу в період Нового Часу значно зросли і ставали найбільшою статтею витрат міської родини. У містах поступово створювався вищий клас буржуазії, який започатковував традицію «демонстративного споживання». У нову епоху дозволити собі розкіш споживання мала змогу значно більша частина міського населення: не тільки патриціат, але й середня ланка.

В умовах нового суспільства орієнтація на той чи інший стиль моди стає знаковою символічною формою відмінності, в якій знаходить своє віддзеркалення відмінність статусу тієї чи іншої суспільної верстви та особи. Вона стає важливим соціальним і психологічним феноменом, який дозволяє отримати зв'язок з колективом співгромадян, підкреслити свою відмінність від них, залишаючи недоторканими внутрішню духовну свободу громадянина міста, його право на особистий вибір пріоритетів.

Г. Зіммель до числа унікальних особливостей соціокультурного ландшафту міста відносить також інтенсифікацію психологічних впливів на людину з боку інструментальних та розгалужених інститутів міста. На відміну від сільських поселень з його традиційними вимірами, місто надає громадянам можливість стати економічно та емоційно більш розвинутими, здатними до соціальних, політичних та економічних змін. Універсальним засобом існування модерного міста стають гроші, як символ успішності того чи іншого громадянина. А економічна спроможність і успішність стають критерієм можливостей людини, обумовлюють сепарацію між заможними та злидінними верствами міського населення. Отже, саме економічна сфера стає визначальною для розуміння модерного міста, засобом ідентифікації городян.

Середній клас європейських суспільств утворювали городяни, з яких найбільш заможні та освічені отримали назву бюргерів у Німеччині, а у Франції – буржуа. Їх соціальний статус був набагато вищим за селянський. Вони були особисто (політично) вільними, мали високий рівень економічного добробуту, можливість отримувати гарну освіту. Саме з міського середнього класу вийшли відомі європейські вчені, професори, лікарі, судді. Середній клас став стрижнем міського самоуправління. Йому надавалося право надсилати власних виборних депутатів у представницькі органи (у Британії у Нижню палату парламенту, у Франції – у Генеральні Штати). Особливо високий статус мали британські городяни, адже в цій країні були створені всі умови для правової рівності всіх мешканців міста. Жителі старовинних міст, заснованих від XIII ст., через своїх вибраних представників брали участь у вирішенні проблем загальнодержавного рівня у парламенті.

Разом із тим, слід визнати, що порівняно з шляхетським станом політичний та економічний стан городян був нижчим. Вони були обкладені прямими податками, а в більшості європейських країн не мали права на володіння земельною власністю. Вони не мали також можливості займати офіцерські посади у війську, а також права посідати вищі державні й церковні позиції. Порівняно низький статус громадян у модерну добу особливо пригнічував представників французької середньої верстви, які за ступенем економічного достатку і рівнем освіти нічим не поступалися шляхетству. Саме тому вони прихильно ставились до літературного доробку просвітників, які були рішучими опонентами станової нерівності.

Втім, суттєві нерівності спостерігалися і серед представників самої міської спільноти. Нижчий клас міського співтовариства (ремісники) не користувався тими правами, які мали городяни вищого гатунку. Суттєвим обмеженням їх соціального життя була необхідність належати до певної корпорації (ремісницької спільноти), об'єднаної однаковим рівнем майстерності та статутом. Перехід від однієї до іншої корпорації був вкрай складним, що підтверджує відому думку Ф. Броделя про існування «тривалого (до XVIII ст.) Середньовіччя». Вкрай важко для представників ремісницького фаху було відкрити також власну майстерню і зайняти більш високе становище в суспільній ієрархії.

Попри значні успіхи європейських міст у дотриманні прав і свобод людської гідності мусимо констатувати, що, починаючи з XVI ст., відбувався економічний занепад багатьох вільних міст. Він був обумовлений еволюцією ринкових відносин. Стара форма підприємництва увійшла в кризу, нові промислові підприємства, що обіцяли максимальний прибуток, розташовувалися у нових, більш оптимальних з

цієї точки зору місцях. Так утворювався новий ринок, що охоплював значні терени.

Урбаністична цивілізація Відродження і Нового Часу спричиняють прискорений розвиток ринку з його речовою залежністю і раціональністю. Ринок виступає базовим індикатором розвитку міста, а ринкова система – його новим соціальним відображенням. Якісно нова роль ринку в новому місті обумовлена передусім тим, що він дозволяє практично повністю подолати суб'єктивну сваволю (сеньйора, короля) – особисту залежність людини від людини. Людські стосунки, суспільні відносини тут повністю набувають безособового характеру. Певно, їх можна тлумачити як спотворені, відчужені форми людського буття, форми, у яких речі вивисуються над людьми і правлять ними, але не можна заперечити, що це врядування має раціонально-виважений характер. Ринкова система, незалежно від того, подобається вона тому чи іншому індивідові, тій чи іншій суспільній групі, починає сприйматися масовою свідомістю як об'єктивний порядок речей та соціальна необхідність, а не як соціальна даність свавільного панування насильників і гвалтівників, багатіїв і здирників, нероб і злодіїв. Це, безумовно, остаточно сформувало імунітет до ідеології бунту, зруйнувало стереотип психології безглузлого й нещадного бунтівника.

Натомість історична важливість інститутів ринкового обміну викликає відчуття особистої причетності мешканця міста до модерного суспільства й органічної єдності з ним. Відчуття власного громадянського статусу в місті усвідомлюється городянином як важлива передумова свободи. Варто зазначити, що легітимізація ринкових імперативів у справжньому громадянському суспільстві міста здійснюється усім спектром різноманітних соціальних груп крізь призму їх потреб та інтересів. Тому тут стає неможливою монолітність суспільної свідомості й однастайність громадської думки. Тут обов'язковим є плюралізм ідей, думок, політичних, культурологічних, професійних та конфесійних об'єднань, які покликані виявляти і формулювати ці ідеї та думки. Влада міста остаточно стає віддзеркаленням громадянського суспільства, уособленням інтересів та потреб швидкоплинного суспільства модерну».

Разом із тим плюралізм зовсім не є хаосом взаємосуперечливих ідей. Усі ці ідеї мають спільну об'єктивну основу: вони відображають вимоги ринкової системи чи закону вартості. Розбіжності між ними й програмами торкаються лише питань подальшої раціоналізації і оптимізації, гуманізації і збалансованості цієї системи.

Таким чином, розширення ринкових імперативів стає фактором, який сприяє вимірам духовної і соціальної свободи у місті. Мож-

на говорити про межі цієї свободи, але не підлягає сумніву те, що громадянське суспільство створює атмосферу суб'єктивного відчуття наявності свободи у кожного індивіда, відчуття можливості вибору думок, об'єднань, спілок, форм діяльності.

Ще одна важлива обставина, яка, згідно з теоретичною позицією П. Розенвалона, висвітлює специфіку модерного міста: воно є відображенням новітньої урбаністичної парадигми, яка пов'язує ринок і громадянське суспільство. Як ринок являє собою систему розподілу праці, так і громадянське суспільство постає як система розподілу думок, ідей та об'єднань. Як на міському ринку панують ціни, вільні від адміністративного законодавчого примусу, так і в громадянському суспільстві обертаються вільні думки та позиції, утворюються різноманітні громадянські об'єднання, непідконтрольні державній сакралізації і легітимізації. Як міський ринок живе в умовах цін, що постійно коливаються, так і в громадянському суспільстві коливається індекс громадських думок, змінюються переконання, переформатовуються соціальні цілі міських об'єднань, народжуються і вмирають ідеї.

Відтак, у громадянському суспільстві модерного міста діє така ж сама «невидима рука», що приводить той плюралізм думок у системну єдність, виводить рівнодіючу усіх громадянських думок і переконань, регулює процес консенсусу у модерному місті. Ринок і громадянське суспільство стають різними іпостасями єдиного суспільства приватної власності і свободи.

Ринкова система втілює ідеал автономії індивідів, деперсоніфікуючи соціальні зв'язки в модерному місті. У свою чергу, нове громадянське суспільство трансформується з ринково-міського у ринково-державне, пробиваючи собі дорогу через нову культуру. Так, органічною складовою частиною міста в Новий Час стає повністю світська, секуляризована і стандартизована культура: нова мова, нові ідеї, вартості й орієнтири. Такий тип культури Е. Геллнер назвав високою культурою. «Висока культура, – пише він, – являє собою упорядковану і стандартизовану систему ідей»²¹. Ринкове суспільство як цілісна система у процесі становлення і функціонування розпрацьовує єдину стандартизовану культуру міста і пронизується нею. Коли така культура стверджується у міському середовищі і заповнює собою певний територіальний ареал, а також стає характерною ознакою належності до суспільства кожної людини – вона отримує назву

²¹ Геллнер Э. Условия свободы: Гражданское общество и его исторические соперники / Э. Геллнер ; [пер. М. Б. Гнедовского ; ред. Б. Макаренко]. — М. : Московская школа политических исследований, 2004. — С. 56.

національної культури. У такий спосіб міське самоврядне суспільство починає сприйматися як частина національного суспільства.

У модерну добу європейське місто поступово втрачає свій автономний статус на користь держави, яка, уособлюючи «загальний інтерес», з кінця XIX – початку XX ст. повною мірою перебирає на себе вагомі політичні, економічні та адміністративні функції. Базовим інструментом держави для укріплення адміністративної влади в містах був інститут бюрократії. Його формування йшло шляхом утворення компетентної адміністративної влади в містах, відірваної від приватного політичного та економічного впливу. Образ анонімної міської влади (для досягнення демократичного ідеалу) став предметом активного дослідження В. Вільсона, який, виборовши президентську владу в 1913 р., надрукував статтю «Дослідження адміністрації в містах»²². Він прагнув створити «нову науку» – науку про практичне управління в містах. У відповідності з візією Вільсона, реалізація загального інтересу держави вимагає поглянути углиб речей, щоб мати здатність розглядати їх. Саме в цьому, на його думку, полягає кардинальна відмінність між політикою та адмініструванням, яке є важливою умовою життя міста. Політика – це сфера виявлення загальної волі, яка в широкому контексті розуміється як встановлення загальних правил організації поліса. Адміністрування – це проста сфера застосування та впровадження принципів розвитку міста, щоб надати їм практичного змісту.

В усіх американських та європейських містах робиться спроба відмовитись від політичної заангажованості місцевого управління, яка в такий спосіб зазнає розбалансування і корупції. «Політичне управління містами символізує і загострює характерні риси в функціонуванні американської та європейської демократії кінця XIX ст.»²³. Важливого значення набуває також заохочення управлінської верстви до публічної служби, бажання міського чиновника до поширення безкорисливості та раціональності. Такі тенденції знаходять своє віддзеркалення в розвитку європейських та американських міст XX ст. разом із деполітизацією та професіоналізацією міських еліт.

Таким чином можемо констатувати, що становлення модерного міста було пов'язане не тільки з формуванням нового типу особистості й приватної власності, але й з утворенням нової культури і виникненням нового типу міської організації. З'ясувалося, що модерне місто є синтезом ринкового інтересу та чинником розвитку громадянського

²² Wilson W. The Study of Administration / W. Wilson // Political Science. – Vol. 2. – June 1887.

²³ Stephens L. The Shame of the Cities / L. Stephens. – 1904.

суспільства, які не є відстороненими та протиставленими, а обумовлюють одне одного.

6. Українське місто від Магдебурзького права до сьогодні

Починаючи з XV ст., тенденція до інтенсивного розвитку малих містечок, що не тільки допомагали населенню рятуватися від татарських набігів, але й були фактором політичної, економічної і духовної свободи та солідарності мешканців міст Русі й Поділля поступово закріплювалась у вигляді урбаністичної моделі на засадах Магдебурзького права²⁴.

Лише в Київському та Брацлавському воєводствах з останньої чверті XVI і до середини XVII ст. з'явилося понад 300 містечок, які функціонували на якісно нових засадах Магдебурзького права, тобто з «певними... усталеними формами самоврядування»²⁵. Панування Магдебурзького права в українських містах сприяло поживленню ремісничого та торговельного життя, надавало можливість населенню міст отримати певні навички самоорганізації та захисту своїх інтересів.

У багатьох поліетнічних українських містах на рівних правах мирно співіснували різні етнічні громади, які мали спільні духовні, релігійні та економічні цінності. Втім, ситуація змінилася під час тривалого польського та російського панування. Перехід на польське право призвів до підпорядкованого становища українського міщанства. У статутах великих міст, що перебували під польською владою (наприклад Львова – найбільшого міста на Правобережжі) зазначалося, що Магдебурзьке право розповсюджується лише на римо-католиків. Становище українського населення у Львові, як і в інших містах, було вкрай важким. У другій половині XV ст. поруч із старим містом, що було засноване галицько-волинськими князями вирости мури нового міста, канонізованого німцями за Магдебурзьким правом. Старому Львову лишили роль передмістя. Спочатку більшість населення центральної частини нового міста складали німецькі колоністи, які, починаючи з першої половини XVI ст. полонізувалися, а поляки здобули значну чисельну перевагу в межах мурів, де жили міщани. Українці мешкали «переважно в північному краківському передмісті, яким правив королівський староста, а окрім нього існувало ще південне – Галицьке передмістя, що перебувало під владою міської католицької влади – магістрату»²⁶.

²⁴ Яковенко Н. М. Нарис історії України. З найдавніших часів і до кінця XVIII століття / Н. М. Яковенко. – Київ, 1997. – С. 85.

²⁵ Там само. – С. 34.

²⁶ Ісаєвич А. Д. Братства та їх роль в розвитку української культури XVI-XVIII століть / А. Д. Ісаєвич. – К., 1966. – С. 47.

У 30-70-ті роки XVI ст. у багатьох українських містах розгорнувся рух українського міщанства за свої права на чолі з «криторами», міщанами старшими й молодшими. З середини XVI ст. «деякі з них почали перебирати назви братств»²⁷. В узагальненому вигляді у сферу їх активності входили благодійна, просвітницька діяльність, а також захист прав українських ремісників і торгівців перед зловживанням власним статусом міського патриціату – у судах і магістраті.

Розвиток братств у XVI-XVII ст. обумовлювався потребою груп міського населення згуртуватися для захисту своїх станових інтересів. На відміну від корпоративного цехового характеру взаємовідносин, братства виступали організованими за групами інтересів. Вони об'єднували людей однієї віри, суспільних переконань. Їх потяг до розвитку освіти був викликаний конкуренцією з католицькими спільнотами, необхідністю захищати свої позиції на достатньо високому інтелектуальному рівні. Водночас прагнення до організованих дій призвело до створення незалежних органів самоврядування і до громадянського опору настановам чужої держави. Братства стояли на чолі міських опозиційних рухів українства і зробили важливі кроки до національно-культурного відродження українських міст.

Знаменним було встановлення тісних зв'язків між центрами духовної та збройної оборони краю, братствами і запорозькими козаками. Під час свого заснування Київське братство інкорпоровало до себе міщан, шляхту, духовенство. Згодом до нього вписалося усе військо Запорізьке з гетьманом Сагайдачним на чолі.

З початку XVIII ст. починається доба деурбанізації України. Причини її частіше вбачають у колоніальній політиці Російської імперії. Певною мірою це є слушним. Але є й інші причини, і вони глибші. Кінець XVII – початок XVIII ст. був періодом кризи феодально-козацької системи в Україні. З точки зору європейських закономірностей він мусив органічно перейти у фазу урбаністичного ренесансу. Але цього не сталося. Натомість, передусім на Лівобережній Україні, мав місце зворотній процес. Якщо в Європі нове місто ставало джерелом ринкової економіки, національної свідомості, національної культури, то українське суспільство межу урбанізації так і не здолало. Доречними тут видаються міркування Б. Кравченка, який звертає увагу на соціокультурну «виключеність» українців з урбаністичного процесу. Чому українці виказували таку нехоть до розселення у містах? Надто часто ситуація пояснювалась психологічними схильностями українського селянства, причому українофіли наголошували на позитивних

²⁷ Ісаєвич А. Д. Братства та їх роль в розвитку української культури XVI-XVIII століть / А. Д. Ісаєвич. – К., 1966. – С. 48.

рисах – любов до природи й бажання залишатися «самому собі паном», а українофоби – на негативних – розумових лінощах та браку ініціативи»²⁸.

Очевидно, що відсутність українського національного елементу суттєво вплинула на процеси урбанізації і модернізації міст в Україні. Щодо урбанізації, то місто, як осередок високої культури, скрізь у Європі було центром творення ідентичностей. Через відсутність українського національного елемента, місту в Україні тривалий час відводилася лише роль форпосту імперської колонізації: польської, австро-угорської, російської, а відповідно, не були закладені підвалини для вільної економічної, політичної, духовної самоорганізації. Натомість, культура колоніальної клієнтельної підпорядкованості, відсутність органічної вертикальної і горизонтальної мобільності, унеможлилювала формування української буржуазії, заблокувала становлення українського громадянського суспільства, української високої національної культури.

Мусимо констатувати, що і в ХХ ст. в Україні не відбулося створення свого власного урбанізму – власного урбаністичного способу життя, як і своєї (за певними винятками) виразної і стабільної української ідентичності в містах, що мали б стати необхідною умовою й органічною можливістю справжнього повернення в Європу.

Інша обставина, яка унеможливила для України європейський урбаністичний ренесанс, була пов'язана зі специфічним виміром модернізації українських міст. Як справедливо зазначає Я. Грицак, йдеться передусім про дві складові модернізації: «модернізацію через бюрократизацію, коли агентами змін були не підприємці чи банкіри, а чиновники... та специфічно російську промислову модернізацію... коли інфраструктура та базові сектори виробництва залишалися технічно відсталими»²⁹. Погоджуючись у цілому з думкою відомого українського дослідника, варто зазначити, що попри різні долі українських міст, усі вони ніколи не мали повноцінних умов для власного існування, ідеальної цілерациональності (М. Вебер), бюрократичної регламентації, повноцінного розвитку української культури, національного «життєвого світу» (термін Ю. Габермаса).

Втім, варто зазначити, що рух опору колоніальному втручання в містах, передусім у Західній і Центральній Україні, через потужну символічну національну пам'ять, був набагато сильнішим, ніж у про-

²⁸ Кравченко Б. Соціальні зміни і національна свідомість в Україні ХХ ст. / Б. Кравченко. – К., 1997. – С. 110.

²⁹ Грицак Я. Історія двох міст: Львів і Донецьк у порівняльній перспективі / Я. Грицак // Львів-Донецьк: соціальні ідентичності в сучасній Україні. – Київ-Львів, 2007. – С. 33–34.

мислових містах Сходу, де імперська «машина» винищила практично всі точки духовного національного опертя. Знаковим, очевидно, є приклад міста Львова, який протягом кількох століть чинив вдалий опір іноземній колонізації. Як пограничне місто, Львів від самого початку своєї історії (XIII ст.) перебував на потрійному пограниччі – етнічному, релігійному, політичному. У відповідності до етнічних параметрів він був найбільшим містом у великій проміжній зоні між східними та західними слов'янами; у релігійному вимірі Львів був знаковим центром одночасно для східних і західних християн, християн – монофізитів (вірмен) та іудеїв. У політичному вимірі місто належало до території, за колоніальний контроль над яким боролися середньовічна Русь, Польща, Угорщина, новітня Габсбурзька та Російські монархії, а в XX ст. нацистська Німеччина і СРСР.

Поліетнічний характер міста Лева відбиває його історична демографія, де з «середини XVI ст. проживали разом п'ять великих етнічних груп: русини (українці), поляки, німці, євреї та вірмени, кожна з яких становила понад 5 % населення»³⁰. У XIX та першій половині XX ст. етнічна структура міста розподілялася наступним чином: поляки (50-55 %), євреї (25 %), українці (15-20 %). Етнічне та релігійне розмаїття об'єктивно позначилося на його історико-культурному ландшафті, відбилося на достатньо високому рівні толерації та визнанні різними етнічними групами модусів буття іншого. З іншого боку, саме така мозаїчність і наявність політико-правових правил в Австро-Угорщині для існування різних спільнот обумовили розвиток українських національних тенденцій у місті – мережі українських освітніх товариств, «пасіонарних» громадських культурних осередків, які чинили опір асиміляції (австро-угорській, польській, російській).

В іншій частині України ситуація була значно складнішою і це безумовно відбилося на розвитку індустріальної міської зони. Підданська форма психокультури стала звичною ознакою життя більшості українських міст і передусім промислових центрів. Характерними складовими таких міст стала редукція (занепад) культурних традицій, символів, низька правова і політична культура, примітивні соціальні стандарти, що обумовлювали бідність широких народних верств, зневіру людей у власних силах, пошук тіньових форм захисту. Замість органічних форм солідарності протягом тривалого історичного часу в Україні закладалися підвалини клієнтельного суспільства за принципом викривленої ієрархічно-підданської соці-

³⁰ Капраль М. Демографія Львова XV – першої половини XVI ст. / М. Капраль // Львів. Історичні нариси. – Львів, 1996. – С. 72.

альності. Нерозвиненість базових горизонтальних зв'язків довіри та солідарності на цих теренах призвела до того, що вплив «системи» на життєвий світ громадянина міста був набагато потужнішим, ніж в інших частинах України. Спостерігається також об'єктивна кореляція між неспроможністю зберегти національні, культурні традиції та створенням сталої міської інфраструктури: потужної соціальної сфери, земств, бібліотек, університетів, театрів – тобто того, що власне і є ознакою справжнього міста.

Доречним тут є приклад Юзівки, як типового старопромислового міста, що тривалий час існувало поза національним культурним контекстом і в якому індустріалізація була мало пов'язана з урбанізацією. Відсутність традиції європейських міських цінностей стає зрозумілою, якщо зважити на те, що тривалий час найбільше місто Донбасу належало лише одній компанії Юза. Це підприємство було власником усієї землі, всього житлового фонду. Будь-яка комерційна активність була можлива лише з дозволу його структури – «Новоросійського співтовариства». Саме вона (а не громадяни міста) регулювала всі аспекти діяльності муніципальних служб, від організації торговельних операцій до прибирання сміття і забезпечення вугіллям. Населення, яке складалося на перетині ХІХ-ХХ ст. з росіян (54-55 %), українців (33-35 %), греків (7-8 %), євреїв (5-6 %), татар (2-3 %), так і не стало громадянським суспільством, відповідальним за долю міста. За цих умов суспільної недовіри та вертикальної підлеглості годі було й говорити про утворення мережі гуманітарної культури. Як відомо, перша бібліотека в головному місті регіону почала працювати в 1905 р., а перші автономні громадські організації тільки 1917 р., але й вони проіснували недовго, бо їх знищила комуністична система.

До самого падіння Російської імперії Юзівці так і не було надано офіційного статусу міста, а сам населений пункт радше нагадував конгломерат селищ, розсіяних навколо місцевого металургійного заводу. Міський вигляд тут мали лише декілька вулиць і центральна площа міста – 200-300 метрів. Селища були зорганізовані відповідно до вимірів соціальної ієрархії. «Центром заводських поселень були більш-менш упорядковані Маслівка та Смолянинова гора, де в цегляних будинках мешкали генерали виробництва, інженери й висококваліфіковані робітники. Робітничий плебс – низькооплачувані та переважно сезонні робітники, які становили більшість, жили у висілках, назви яких Нахаловка та Собачовка, промовисто свідчать про тамтешні умови життя»³¹. Аналогічні процеси спостерігали-

³¹ Григоренко П. Спогади / П. Григоренко. – Детройт, 1984. – С. 84.

ся й у інших старопромислових містах Донбасу, у Катеринославі, у Дніпродзержинську»³². Місцеві промисловці не були зацікавлені в інвестиціях у розвиток міської інфраструктури, а умови життя були далекими від центральноевропейських.

Наслідком жорсткого контролю з боку влади стало те, що мешканці українських старопромислових міст так і не стали відповідальними громадянами, не здобули досвіду управління власним життям. Люди тут не були вільні ні в професійному, ні в муніципальному, ні в особистісному вимірі. Потрапивши в індустріальні регіони, українці зазвичай швидко асимілювалися, забували, звідки приїхали, а головне, їх розчавлювала фабрично-заводська система, вони втрачали особистісно-екзистенціальне сприйняття світу, ставали гвинтиками системи, яку свого часу оспівував Максим Горький.

Саме тоді, у радянські часи, остаточно сформувався денационалізований внутрішній типаж мешканця українського міста – образ заробітчанина, людини, що не має власної історії і традиції, сталих гуманістичних цінностей, особи, що вивисувала матеріальні цінності над ідеальними й духовними. Така людина з викривленими настановами «створює навколо себе певну маргінальну культуру, яка, з одного боку, є суцільним відокремленням тутешніх мешканців від традицій та цінностей інших культур, а з іншого – ствердженням специфічного виміру існування в площині буттєвої тимчасовості, відчуженості людей від творчої праці, влади, культури, історії»³³. Людина почувалася в постійній небезпеці – через політичні репресії, які зачіпали практично всі суспільні групи міста, та через смертельні загрози у вугільному, металургійному та хімічному виробництві. Живучи з відчуттям постійної загрози з різних боків, мешканець індустріального старопромислового міста прагне повної мобілізації, що ґрунтувалась би не на гуманістичних вимірах людяності, а на спрощеному усвідомленні дійсності, перекрученні людських ціннісних настанов, на кон'юнктурному пристосуванні до певних міфів. За таких жорстких умов годі було й думати про паростки справжньої міської свободи, духовну творчість, гуманізм. Окремі випадки в 30-х роках стають тенденцією, поступово формується зрозумілий і єдино прийнятний для більшості людей радянського міста спосіб буття, що передбачає закріплення в людській свідомості єдино можливої форми державного патерналізму, яка має захищати людей від їх внутрішньої розбеченості, жорстокості й безсилля. Такий спосіб «міського» буття, звичайно, суперечив європейському досвіду.

³² Григоренко П. Спогади / П. Григоренко. – Детройт, 1984. – С. 84–85.

³³ Пасько І. Плавильний басейн Донецької ідентичності / І. Пасько, Я. Пасько, Г. Коржов // Критика. – 2006. – № 9 (107).

У той же час можна констатувати, що міське населення в Україні й у радянські часи було слабо диференційованим в майновому та соціально-професійному відношенні. Спостерігаємо протягом XIX–XX ст. надзвичайну бідність, аморфність та неструктурованість міського соціального простору. У промислових містах практично не було власне міських українських репрезентантів – представників елітних, інтелектуальних професій. Лише в невеликій кількості вони були наявні серед юристів, лікарів, письменників, професорів, нотаріусів, серед працівників сфери інтелектуальних послуг. Не було створено справжніх представників міського середнього класу, автономних від держави осіб, що мають власну позицію – економічно та духовно незалежних. «У нашій країні, оскільки всі ми працюємо на державу, у всіх психологія чиновників – у письменників... науковців... робітників та селян»³⁴. Старі промислові регіони були великим плавильним казаном, у якому під впливом жорсткої індустріалізації відбулося не відродження міської архітекτονіки, а нівелювання людської особистості, ствердження якої і є основою міської свободи.

Міська свобода – це особливий ідеальний спосіб існування людини в системі соціальної регуляції міської життєдіяльності, яка породжує і регенерує новий тип особистості – людини більш універсальної, більш ініціативної, ніж у традиційному аграрному суспільстві. Разом із міським соціальним простором створюється внутрішній простір людської особистості, її самосвідомість, здатність до вишуканої інтелектуальної рефлексії, морального та емоційного переживання. Місто перетворює особу на якісно нове уособлення приватного і публічного існування, внутрішнього й зовнішнього, змісту і форми. Зовнішній контроль влади та співгромадян все більше поєднується з внутрішнім контролем – цензуруванням власної поведінки. Місто провокує на відтворення нових форм кооперації та взаємовідповідальності.

В умовах, коли в Україні не існувало нормального міського середовища, аж ніяк не можна говорити про утворення автентичної соціальної та національної свідомості. За свідченням історичних джерел «більшість місцевого населення не ототожнювало себе з жодною нацією і не продукувало нових ідентичностей, нових форм взаємодії»³⁵. Єдине почуття, яке об'єднувало мешканців індустріальних модерних міст, – це почуття аномії та відчуження, втрата власної самоповаги громадянином себе як професіонала, сім'янина, людини. Ані жінка,

³⁴ Амальрик А. Просуществует ли Советский Союз до 1984 года? / А. Амальрик // Погружение в трясину (Антомия застоя). – М., 1991. – С. 34.

³⁵ Степкин В. В. История Донецка (1779-1991) / В. В. Степкин. – Донецк, 2004. – С. 105–106.

ані чоловік не могли себе реалізувати в цій викривленій соціальності, де постійно порушувались як права людини в цілому, так і статеві права зокрема.

Складність формування українського міста полягала ще й у тому, що протягом тривалого радянського періоду на всій території України відбувалася величезна міграція сільських мешканців у міста. Протягом 20-30-х рр. ХХ ст. на кожного корінного мешканця міста припадало 3-4 сільських жителя, життя яких історично не було пов'язано ані з міськими традиціями, ані з міськими соціокультурними настановами. Такі тенденції спостерігалися й у 60-70-ті рр. ХХ ст. Суперечливий характер українських міст повністю вписується в класичну схему Ф. Тьонніса щодо дослідження різного роду спільнот (community studies). Як відомо, цей дослідник увів в обіг розподіл суспільств на спільноту (gemeinshaft) та суспільство (gesellschaft). Зазначається, що на відміну від традиційних суспільств, де соціальне життя ґрунтується на особистих стосунках між особами, усвідомленні власної приналежності до родини, соціокультурних і психологічних протиставленнях «ми-вони», сучасне урбаністичне суспільство практично повністю втрачає родинні зв'язки. Українські міста історично є проміжними, поєднуючи премодерні і модерні форми свого існування. Подібне переплетення вимірів Модерну й Антимодерну здатне в подальшому стати джерелом нових соціокультурних синтезів в житті українських міст. Приклад багатьох латиноамериканських міст свідчить, наскільки яскравими та незвичними можуть бути такі переплетення.

Водночас досвід останнього століття свідчить і про інший бік проблеми. У соціально-політичних та культурних аспектах розвитку міста гібридні антимодерні умонастрої мешканців українських міст можуть призвести до небезпечних і навіть трагічних наслідків. Саме тому вкрай важливим на сучасному етапі є формування підвалин громадянського суспільства, наповнення українських міст якісно новими вимірами ідентичності – вимірами солідарності та довіри.

Глосарій:

Громадянське суспільство – унікальна система взаємодії суспільних індивідів, груп, верств, прошарків, що взаємозбалансовує вектори своїх складових, виявляючи рівнодіючу безлічі своїх прагнень і сподівань.

Клієнтельно-підданська залежність – ієрархічне підпорядкування городян представникам аристократичної влади.

Компаративний – порівняльний.

Магдебурзьке право – звільнення міського населення з-під юрисдикції центральної влади та адміністрації і надання повноважень самоврядування на корпоративно-цеховій основі.

Місто – особливий тип поселення, який характеризується наявністю суттєвих розумних структурних особливостей та специфічними функціями соціального і культурного життя. Уособлення нової культури і нового типу суспільної організації, що отримало сталі національно-правові контури. Територія, де відбувається концентрація соціальних структур (груп інститутів та рольових функцій).

Міська свобода – особливий ідеальний спосіб існування людини в системі соціальної регуляції міської життєдіяльності, яка породжує і регенерує новий тип особистості – людини більш універсальної, більш ініціативної, ніж у традиційному аграрному суспільстві.

Міський етос – моральнісний характер, переконання, яке пов'язано з усвідомленням необхідності свободи не тільки для певних осіб та династій, але й цілих корпорацій і передусім міст.

Поліс – суверенна спільнота вільних громадян, наділених правами й обов'язками.

Український урбанізм – створення свого власного урбаністичного способу життя, виразної і стабільної української ідентичності в містах, що мали б стати необхідною умовою й органічною можливістю справжнього повернення в Європу.

Урбаністична парадигма – новий цивілізаційний вимір, що уособлює синтез індустріалізму, ринку і громадянського суспільства.

Питання і завдання для самоперевірки:

1. Які визначення міста ви знаєте? Чи узгоджуються ці визначення між собою? Якому визначенню (або визначенням) міста ви досі віддавали перевагу і чому? Чи є взагалі можливою ідеальна дефініція міста?

2. Як ви розумієте взаємозв'язок між поняттями місто – культура – цивілізація? Які чинники історично впливали на формування міста?

3. У чому полягає принципова відмінність західного та азійського міста?

4. Відтворіть базові критерії урбаністичної цивілізації. Чи існує взаємозв'язок між поняттям міста та громадянським суспільством?

5. Які базові економічні, політичні і правові свободи існували в європейських містах, починаючи з часів Магдебурзького права? Які з цих свобод є принципово важливими для кожного громадянина і чи зберігались вони недоторканими протягом тривалого часу?

6. Як ви розумієте поняття античного поліса?

7. Що спричинило занепад античного поліса? Яка форма власності була характерною для нього? Чи існував взаємозв'язок між набуттям громадянства і земельною власністю в античні часи? Які критерії були базовими для отримання громадянства?

8. Коли в Західній Європі мало місце системне відродження середньовічного міста? Які процеси сприяли і перешкоджали відродженню міста?

9. Скільки людей нараховувало середнє європейське місто в добу Середньовіччя? Чи було, на Ваш погляд, в історичному та демографічному аспектах місто залежним від сільської місцевості? Поясніть власну позицію.

10. У яких частинах Європи історично починає формуватися поняття «міська культура» і в який спосіб воно еволюціонує? Розкрийте зміст цього поняття.

11. Яку роль у міській ідентичності має традиція? Чи можна говорити про формування в Середньовіччі комплексної нормативної урбаністичної парадигми?

12. Обґрунтуйте теоретичну роль М. Вебера, В. Зомбарта та Г. Зімеля в дослідженні проблематики модерного міста? У чому полягає відмінність і доповнюваність цих підходів?

13. Яким чином модерне місто поєднує елементи ринку і громадянського суспільства?

14. Визначте зміст поняття «Магдебурзьке право».

15. Чим був обумовлений розвиток братств у XVI-XVII ст. в Україні, і яку роль вони відігравали в розширенні міських свобод?

16. Чому феодально-козацька система не змогла еволюціонувати в нову фазу урбаністичного Ренесансу? Чому міста в Україні часто не були українськими містами?

17. Чи поєднувались в Україні виміри урбанізації та модернізації? Поясніть специфіку українського досвіду модернізації? Яким чином зберігалися виміри національної культури, «життєвого світу» в різних українських містах?

18. У чому полягає специфіка розвитку старопромислових міст України? Чи продукували старопромислові міста нові соціальні та національні ідентичності?

19. Чи можна говорити про історичне утворення в Україні мережі міст на кшталт європейських, чи мова може йти про особливий шлях розвитку міст в Україні?

Список основной литературы:

1. Constant V. Political Writings / V. Constant. – Cambridge, 1988. – 415 p.
2. Арендт Х. VITA ACTIVA или о деятельной жизни / Х. Арендт. – Санкт-Петербург, 2000. – 489 с.
3. Батман З. Свобода / З. Батман. – М., 2005. – 248 с.
4. Бродель Ф. Время мира / Ф. Бродель // Материальная цивилизация, экономика и капитализм XV–XVIII вв. – М., 1992. – Т. 3.
5. Бродель Ф. Структуры повседневности: возможное и невозможное / Ф. Бродель. – М., 1986. – Т. 1. – 620 с.
6. Валлон А. История рабства в античном мире / А. Валлон. – М., 1941. – 324 с.
7. Вебер М. Избранное. Образ общества / М. Вебер. – М., 1994. – 698 с.
8. Вульф Л. Винайдення Східної Європи / Л. Вульф // Місця для нас геть невідомі. – К., 2008. – 283 с.
9. Геллнер Э. Условия свободы: Гражданское общество и его исторические соперники / Э. Геллнер ; [пер. М. Б. Гнедовского ; ред. Б. Макаренко]. – М. : Московская школа политических исследований, 2004. – 240 с.
10. Гоббс Т. Бегемот / Т. Гоббс. – К., 1996. – 456 с.
11. Давыдов Ю. Макс Вебер и современная теоретическая социология / Ю. Давыдов. – М., 1998. – 535 с.
12. Ле Гофф Ж. Средневековая цивилизация / Ж. Ле Гофф. – М., 1992. – 517 с.
13. Маркс К. Капитал / К. Маркс // Маркс К., Энгельс Ф. Соч. – [2 изд.]. – Т. 23. – С. 49–50.
14. Пасько І. Громадянське суспільство і національна ідея / І. Пасько, Я. Пасько // Урбаністичний ренесанс і трансформація суспільних структур. – Донецьк, 1999. – 198 с.
15. Утченко С. Л. Политические учения Древнего Рима / С. Л. Утченко. – М., 1977. – 289 с.
16. Фролов Э. Д. Рождение греческого полиса / Э. Д. Фролов. – Ленинград : Изд-во Ленинградского университета, – 1988. – 415 с.

Список допоміжної літератури:

1. Бауман З. Текучая современность / З. Бауман. – М., 2008. – 238 с.
2. Возняк Т. Великому городу нрав і права / Т. Возняк. – Львів, 2003. – 47 с.

3. Госепат Ш. Права людини в європейському місті / Ш. Госепат. – К., 2009. – 315 с.

4. Карась А. Філософія громадянського суспільства в класичних теоріях і некласичних інтерпретаціях / А. Карась. – Київ-Львів : Видавничий центр ЛНУ ім. І. Франка, 2003. – 520 с.

5. Киселева О. Онтологічні проблеми європейського міста / О. Киселева. – К., 1999. – 67 с.

6. Колодій А. На шляху до громадянського суспільства / А. Колодій // Міські форми громадянської самоорганізації. – Львів, 2001. – 274 с.

7. Лой А. Цінності громадянського суспільства в добу урбаністичного ренесансу / А. Лой. – К., 2008. – 214 с.

8. Патнем Р. Творення демократії / Р. Патнем. – К., 2001. – 302 с.

9. Фурс В. Контуры современной критической теории / В. Фурс. – М., 2002. – 163 с.

10. Шпенглер О. Закат Европы / О. Шпенглер. – Т. 1. – М., 1993. – 318 с.

11. Элиас Н. О процессе цивилизации / Н. Элиас. – М., 2001. – Т. 1. – 330 с.

ЗМІСТОВИЙ МОДУЛЬ 2

ОСНОВНІ СОЦІОЛОГІЧНІ КОНЦЕПЦІЇ МІСТА

1. Міська проблематика у працях класиків соціології (економічна і соціокультурна парадигми).
2. Дослідження проблем міста у працях представників Чиказької школи соціології.
3. Сучасні соціологічні концепції міста. Неомарксистський та неовеберіанський підходи.
4. Дослідження міста з точки зору соціопросторової перспективи.

1. Міська проблематика у працях класиків соціології (економічна і соціокультурна парадигми)

Класики соціологічної думки, засновники сучасної соціології – К. Маркс, Е. Дюркгайм, Ф. Тьонніс, Г. Зіммель і М. Вебер не написали спеціальних робіт (за винятком М. Вебера і Г. Зіммеля), присвячених соціологічному аналізу міста. Однак, вони фактично визначили подальший розвиток ідей і розробку проблематики міста як сфери інтересів вивчення і дослідження соціологічної науки. Закладена в працях класиків соціології теоретична перспектива стала методологічною основою більшості робіт сучасних дослідників, що науково розробляють тему соціології міста.

Умовно ці методологічні перспективи можна поділити на два напрямки – економічний та соціокультурний – в залежності від актуалізації відповідної проблематики в їхніх соціологічних концепціях.

Економічна парадигма розглядає місто в першу чергу як результат історичного процесу економічного розвитку соціальної системи, як місце концентрації виробництва і розподілу суспільної праці. Саме таке розуміння процесів формування і розвитку урбанізованих поселень представлено в діалектико-матеріалістичному підході К. Маркса і Ф. Енгельса, а також у функціоналістській концепції Е. Дюркгайма.

Якщо класики марксизму акцентують увагу значною мірою на процесі розвитку і концентрації виробництва як визначальних характеристиках розвитку соціальної системи взагалі й міста зокрема, то функціоналістська традиція, представлена у працях Е. Дюркгайма, надає вирішальної ролі диференціації праці як соціальній основі функціонування суспільства в цілому і міста включно.

У загальному контексті поглядів К. Маркса та Ф. Енгельса (Karl Marx & Friedrich Engels) можна побачити, що місто виступає в першу чергу як індустріальне місто, тобто відтворює сутнісні риси капіталістичного способу виробництва, стаючи місцем формування і накопичення капіталу, монополізації економічної системи й ареною розгортання класової боротьби. Саме в місті відбувається формування класової свідомості робітників, об'єднання пролетаріату в єдину соціальну силу, яка усвідомлює свій соціальний статус в суспільстві, протиставляючи себе своїм експлуататорам (буржуазії) і, перетворюючись із «класу в собі» на «клас для себе», а отже, постає реальним суб'єктом історичних і соціальних змін.

Класичний аналіз становища робітничого класу в період індустріальної революції, опис умов проживання і соціального середовища найманих робітників, представлений у роботі Ф. Енгельса «Становище робітничого класу в Англії» (1844 р.), ґрунтованій на результатах емпіричних досліджень умов життя робітників ткацьких мануфактур міста Манчестер. Аналізуючи соціально-економічний уклад Англії першої половини ХІХ ст., Ф. Енгельс виділяє ряд закономірностей капіталістичного способу виробництва, дає обґрунтування промислового перевороту, який зумовив виникнення і генезу робітничого класу, розкриває непримиренність інтересів робітників і капіталістів. У результаті проведеного аналізу Енгельсові вдалося визначити й охарактеризувати специфічний дух капіталістичного способу виробництва, розкрити антагонізми класової боротьби, що розгортаються в індустріальному місті.

Якщо для К. Маркса й Ф. Енгельса місто виступає характерною рисою капіталістичної економіки, місцем розгортання класового конфлікту між пролетаріатом і буржуазією, то в працях іншого представника економічної парадигми соціології міста – Е. Дюркгайма (Emile Durkheim) – теж саме індустріальне місто є прикладом органічної цілісності й солідарності, що підтримується за рахунок професійного розподілу праці.

У своїй класичній роботі «Про розподіл суспільної праці» (1893 р.) Е. Дюркгайм зазначає, що «міста завжди походять від потреб, що примушують індивідів постійно знаходитись на максимально близькій

відстані один до одного; вони являють собою точки, в яких соціальна маса стискається сильніше, ніж в інших місцях»³⁶.

Основне питання, до розгляду якого звертається Е. Дюркгайм, класичне для соціології – це можливість встановлення соціального порядку. Соціальна солідарність виступає ключовим поняттям для відповіді на це питання. Е. Дюркгайм виділяє два типи солідарності – механічну та органічну. Перша, характерна для суспільств доіндустріальних, що базуються на безпосередніх відносинах між людьми. У таких суспільствах основними інститутами соціального контролю виступають сім'я і церква. Солідарність другого типу – органічна – притаманна суспільствам індустріальним, сучасним, базується на опосередкуванні соціальних зв'язків і спеціалізації виконуваних трудових функцій.

Таким чином, Е. Дюркгайм один із перших висловив та аргументував думку про те, що професійний розподіл праці виступає основою урбанізації і прогресивного розвитку суспільства. Розподіл праці обов'язково призводить до кооперації, виникають корпорації, союзи, організації.

Роль міст як координуючих центрів зростає у процесі територіальної спеціалізації господарської діяльності та подальшої спеціалізації видів праці. Найважливішим наслідком цього процесу стає зміна механізмів взаємодії – перехід від механічної до органічної солідарності. Із зростанням міст відбувається територіальне, соціальне і духовне об'єднання суспільства, змінюється соціокультурне життя та нормативні вимоги.

У контексті досліджень Е. Дюркгайма місто постає утіленням основних рис індустріального суспільства, саме тут відбувається ускладнення соціальної структури, сегментація і внутрішній розподіл, органічна єдність якого підтримується за рахунок функціональної взаємозалежності складових частин суспільного цілого – «кожне місто разом із безпосереднім оточенням утворює групу, всередині якої праця розподілена, але яка прагне стати самодостатньою»³⁷.

Отже, за Е. Дюркгаймом, саме індустріальне місто, що формується на основі розподілу праці, стає джерелом розвитку особливого типу соціальної солідарності – органічної – яка презентує новітній етап еволюційного розвитку суспільства.

Не зважаючи на розкриття характерних рис становлення індустріального міста у ХІХ ст., визначення специфічних характеристик урбанізованих поселень, економічна парадигма в соціології, представлена в

³⁶ Дюркгейм Э. О разделении общественного труда / Э. Дюркгейм. – М. : Наука, 1991. – С. 241.

³⁷ Там само. – С. 196.

працях К. Маркса, Ф. Енгельса та Е. Дюркгайма, має цілий ряд недоліків, серед яких можна визначити: недооцінку культурно-історичних чинників появи і розвитку міст; перебільшення ролі економічного чинника в розвитку міст; неувагу до ментальної сфери міського життя і до реальної поведінки городян.

Соціокультурна парадигма розглядає процеси виникнення і розвитку міста з позицій соціокультурного детермінізму, концентруючи увагу на культурно-історичних умовах виникнення міст. Місто з позицій даної парадигми постає як соціокультурна гетерогенність, що складається із представників різних соціальних прошарків і культурних орієнтацій. Така специфіка міста створює умови для формування і виокремлення специфічних міських спільнот, які відрізняються за своєю символічною й організаційною культурою.

Одним із перших серед класиків соціології на ці процеси звернув увагу Ф. Тьонніс (Ferdinand), якого вважають засновником досліджень спільнот (community studies). У своїй класичній роботі «Спільнота та суспільство» (1887 р.) німецький соціолог вводить у науковий обіг поняття спільнота (Gemeinschaft) та суспільство (Gesellschaft), як особливі форми соціальних відносин. Якщо відносини типу Gemeinschaft характеризують традиційне, доіндустріальне суспільство, в якому соціальне життя базується на особистісній взаємодії між людьми, підтримується усвідомленням своєї приналежності до родини, місця проживання, специфічних культурних цінностей, то відносини типу Gesellschaft базуються на раціональному розрахунку, вони офіційні й знеособлені, в їх основі лежать користь та егоїстичний інтерес.

Розглядаючи історичні зміни соціальних відносин, Ф. Тьонніс типологізує соціальні спільноти, розташовуючи їх за ступенем зниження органічних зв'язків, – від ґрунтованих на єдності крові, спільному місці проживання, до спільнот, що формуються на основі духовної спільності. Відповідно виділяється три типи спільностей – спорідненість, сусідство і дружба.

Місце спільноти, що формується на основі єдності крові – дім. Дім може розглядатися як одиничний об'єкт, у якому виділяються три рівні – господар і його дружина, їх нащадки, що утворюють внутрішнє коло сім'ї, а також слуги і раби, які належать до зовнішнього кола. Дім, що розуміється як сукупність поселень, формує новий тип соціальних відносин – відносини сусідства, притаманні життю на селі. Дружні стосунки виникають між людьми однакового способу мислення, що займаються подібним ремеслом або мистецтвом. Такі зв'язки краще зберігаються і підтримуються в містах. Як місце спільного проживання місто також може потрапити під тип сусід-

ських зв'язків, однак дружба як духовна єдність утворює «містичне місто», яке існує завдяки творчому волінню та мистецькій інтуїції.

Отже, за Ф. Тьоннісом, місто стає осередком формування особливого типу соціальних відносин і зв'язків, які базуються на духовній єдності, а специфічною ознакою існування міста стає формування різноманіття мистецьких видів діяльності – «і хоча завдяки власному майну і майну своїх городян або за рахунок регулярних відносин із оточуючими областями воно (місто) забезпечує себе їжею і засобами для своєї праці, велику кількість своїх зусиль воно спрямовує на тонку діяльність мозку і рук, яка надає будь-якій речі привабливої, гармонійної форми і, таким чином, виражає усезагальну сутність мистецтва»³⁸.

Ідею розгляду міста як специфічного осередку культурно-мистецької і духовної діяльності людства, як характерну рису соціокультурної парадигми в соціологічних дослідженнях міста, започатковану Ф. Тьоннісом, продовжив інший німецький соціолог Г. Зіммель (Georg Simmel). У своєму невеличкому есе «Великі міста і духовне життя» (1903 р.) класик соціології дає базові характеристики міста. Психологічною основою міста, на якій формується його індивідуальність, виступає, на думку Г. Зіммеля, підвищення нервових стимулів і їхній вплив на людину. Велике місто створює специфічні психологічні умови швидкими темпами змін, різноманіттям господарського, професійного та громадського життя. Саме тому у великих містах переважає інтелектуальний характер духовного життя, на відміну від маленьких міст та селищ, де вимагається більше проявів душі і стосунків, ґрунтованих на почуттях.

Характерною ознакою міського способу життя стає раціональність і ощадливість городян, відносини між якими набувають «арифметичного характеру» – визначеності, точності у встановленні спільностей і відмінностей, безумовної значущості договорів і домовленостей. Тому особливого значення у великих містах набувають час і гроші. Г. Зіммель зазначає, що без пунктуальної точності угод і їх виконання життя великого міста перетворилося б на хаос – «якби всі годинники у Берліні почали невірно або по-різному показувати час, хоча б протягом однієї години, то все господарське та інше життя міста припинилося б»³⁹.

³⁸ Теннис Ф. *Общность и общество* / Ф. Теннис. – СПб. : Владимир Даль, 2002. – С. 58–59.

³⁹ Зиммель Г. *Большие города и духовная жизнь* / Г. Зиммель // *Логос*. – 2002. – № 3-4 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://magazines.russ.ru/logos/2002/3/zim.html>.

Іншим виявом розвитку великих міст, разом із пунктуальністю і точністю, інтелектуалізацією та раціоналізацією особистостей, стає крайній варіант розвитку індивідуальності – нечутлива байдужість. Внутрішні відносини мешканців великих міст формально характеризуються усамітненням і замкненістю. Дуже часто, зазначає Г. Зіммель, ми не знаємо навіть своїх сусідів, з якими прожили багато років поруч. А в глибині цієї зовнішньої замкненості знаходиться не лише байдужість, а навіть відраза, відчуження й віддаленість, які при близькому контакті переходять у ненависть і боротьбу. Так постає інший бік великого міста – міста психічних розладів, самогубств, безпритульних і волоцюг. Міста, де руйнуються первинні соціальні зв'язки і відносини, а залишаються лише відчуженість і самотність.

Однак, цей інший бік міста створює разом із попередньо зазначеними характеристиками нероздільне ціле життя великого міста – те, що спочатку видається руйнівником будь-якої соціальності, є, на думку Г. Зіммеля, елементарним чинником розвитку. Замкненість, відчуженість і відраза – лише зовнішні форми глибинної духовної сутності великого міста, міста, яке надає індивіду таку особисту свободу, можливості прояву і вираження власної індивідуальності і творчості, що не може бути порівняне ні з якими іншими формами суспільного життя.

Підсумовуючи своє дослідження великого міста, Г. Зіммель зазначає, що право дослідника відкрити все різноманіття життя великого міста – позитивні й негативні процеси, які відбуваються в ньому, – однак право судити, виносити вирок належить не нам, а історії – «наше завдання не засуджувати або виправдовувати, а розуміти»⁴⁰.

Дослідження історії розвитку міст – ще один напрямок, презентований соціокультурною парадигмою в класичній соціологічній традиції, належить іншому німецькому соціологу М. Веберу (Max Weber), який присвятив середньовічному місту одну із своїх робіт – «Місто» (1921 р.). М. Вебер застосовує до вивчення міста свою методологію ідеальних типів, суть якої полягає у розробці певних узагальнених характеристик соціальних феноменів, так званого ідеального типу як інструмента пізнання соціальної реальності, з яким у подальшому співвідноситься реальне суспільне явище або процес. У своїй роботі «Місто» М. Вебер поєднує використання ідеальних типів із порівняльно-історичним методом, намагаючись знайти загальні риси в різних індивідуальних, специфічних процесах.

⁴⁰ Зіммель Г. Большие города и духовная жизнь / Г. Зіммель // Логос. – 2002. – № 3-4 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://magazines.russ.ru/logos/2002/3/zim.html>.

Своє дослідження міста М. Вебер починає із визначення поняття «місто» і конструювання можливих його типів – ці типи міст виступають не стільки теоретичними конструктами, скільки є наближеними до конкретної дійсності і дозволяють орієнтуватися у ній. Основні риси міста за М.Вебером: 1) укріплення, 2) ринок, 3) судова система і право, 4) корпоративність і пов'язана з нею автономія. Не всі міста, на думку М. Вебера, відповідають зазначеним рисам. Так, сучасні азійські міста і міста Стародавнього Сходу не утворювали автономних корпорацій і спільнот, але були об'єднані кровноспорідненими відносинами і зв'язками. Виділеним ознакам задовольняють лише міста Заходу – як давнини, так і Середньовіччя, оскільки саме вони стали не лише місцем розвитку ремесел і торгівлі в економічному сенсі, укріпленням або гарнізоном у політичному вимірі, судовою системою в адміністративному, але й корпоративною системою – у правовому: «Повну протилежність азійському місту становить середньовічне місто Заходу, передусім міста на північ від Альп, де розвиток носить ідеально-типовий характер у всій його чистоті»⁴¹.

В економічному вимірі М. Вебер поділяє міста на дві основні групи: місто споживачів (Konsumentenstadt) і місто виробників (Produzentenstadt). Це не означає, що в містах споживачів мешкають виключно споживачі, а в містах виробників – навпаки, виключно виробники. Просто в містах споживачів (Konsumentenstadt) шанси на прибуток виробників і купців визначаються і залежать від присутності «великих» споживачів – княжих або інших великих домів. Отже, ступінь і характер типу міста залежать від характеру його соціальної структури, яка дедалі ускладнюється та урізноманітнюється. Середньовічне місто комбінує риси ринкового і бургового населення, а тому в ньому можна виділити три основних класи: землевласників, купців і ремісників.

Соціальна боротьба в місті має в першу чергу політичний характер, оскільки постає як боротьба за панування, за участь в управлінні містом. Спершу вона розгортається між представниками землевласницьких і ринкових класів. Пізніше вона продовжується всередині останніх – між ремісниками і купцями. Результатом такої боротьби стає особлива господарська політика міста, яка ставить на меті господарське регулювання природних умов у виробничо-споживацьких інтересах міського населення. Ці особливості соціальних відносин у місті стають основою формування нового «західного», «буржуазного» суспільства, характерною рисою розвитку якого стає, на думку М. Вебера, формальна раціональність.

⁴¹ Вебер М. Город / М. Вебер // Вебер М. Избранное. Образ общества. – М. : Юрист, 1994. – С. 330.

Отже, праці класиків соціології заклали методологічну стратегію дослідження міста. Через два основних напрямки – економічний і соціокультурний – наступні покоління дослідників міста формували свої підходи дослідження й аналізу проблем урбанізованих територій. У зв'язку із цим ми можемо говорити про два напрямки сучасних соціологічних досліджень міста (за іменами класиків соціології, що їх започаткували) – неомарксистський, який продовжує економічну традицію, закладену в працях К. Маркса й Ф. Енгельса, та неовеберіанський, орієнтований переважно на дослідження соціокультурних, політичних та управлінських аспектів розгляду міської проблематики.

Однак в історії соціології існувала ще одна традиція дослідження міста, що сформувалася в американській соціології на початку ХХ ст. і постала як своєрідний синтез біологічної, соціальної і культурної методології в аналізі проблем міського розвитку. Мова йде про Чиказьку школу соціології, роботи якої найбільше асоціюються із проблематикою міста.

2. Дослідження проблем міста у працях представників Чиказької школи соціології

Чиказька соціологічна школа увійшла в історію соціології як найвідоміший осередок соціологічних досліджень міста. Формування соціально-екологічної концепції визначних її представників – Р. Парка, Е. Бьорджесса, Р. Макензі, Л. Вірта та інших відбувалося у тісному зв'язку дослідницьких завдань із вирішенням конкретних проблем міста. Концепція дослідження міста, що розроблялась у межах Чиказької школи соціології, стала теоретичною реакцією на різноманіття соціальних проблем, що охопили місто на початку та в середині ХХ ст. У цей період Чикаго, як і багато інших американських міст, характеризувалось зростанням промислової індустрії, масовим переселенням мігрантів із Старого Світу і невеличких американських містечок. За 50 років – із 1850 по 1900 рр. – населення міста кожні 10 років практично подвоювалося, а в деякі роки потроювалося, досягнувши у 20-х рр. ХХ ст. позначки 2,7 млн. Місту були притаманні всі проблеми, якими супроводжується прискорена урбанізація: перенаселення, високий рівень девіацій, велика кількість мігрантів і безпритульних тощо. Однак вирішальну роль у появі Чиказької школи соціології відіграла наявність у місті одного з найкрупніших університетів, на факультеті соціології і антропології якого працювали вчені, зацікавлені міською проблематикою.

На межі ХІХ-ХХ ст. Чиказькій університет був визначним науковим центром, у рамках якого сформувалися впливові наукові напрям-

2. Дослідження проблем міста у працях представників Чиказької школи соціології

ки і школи – філософії (прагматизм), економіки (інституціоналізм), архітектури (будівництво багатоповерхових споруд). Університет існував переважно за рахунок місцевого бюджету та благодійних фондів, зокрема фонду Джона Рокфеллера, який за двадцять років надав йому понад 35 мільйонів доларів.

Чиказькій соціології від самого початку притаманний пафос соціального реформізму – засновник чиказького університету В. Харпер основним завданням соціологічних досліджень вважав вирішення конкретних соціальних проблем. Перший декан соціологічного факультету – А. Смол також дотримувався цього принципу у розвитку соціологічної дисципліни. Тому становлення і розвиток соціологічної традиції в Чикаго відбувалось із орієнтацією на ефективний соціологічний аналіз, який би сприяв колективним зусиллям у вирішенні конкретних проблем міста.

Розробка проблематики міста здійснювалась дослідниками Чиказької школи у два етапи. Перший – класичний, пов'язаний із обґрунтуванням основних понять і головного напрямку досліджень, що було зроблено завдяки працям Р. Парка (Robert Park). Другий презентують критики та послідовники Чиказької школи соціології.

Точкою відліку соціологічних досліджень міста в Чиказькому університеті стала робота Р. Парка «Місто: пропозиції щодо вивчення людської поведінки у міському оточенні» (1916 р.), у якій формулюється дослідницька програма для цілого покоління соціологів міста.

Висхідним пунктом розвитку досліджень у галузі міста Чиказької соціологічної школи стала розроблена Р. Парком соціально-екологічна концепція, в основі якої лежить уявлення про суспільство як організм, у першу чергу біологічний феномен, який, крім соціального (культурного) рівня, містить також рівень біотичний, що лежить в основі соціального розвитку і визначає, у кінцевому рахунку, соціальну організацію суспільства.

Рушійною силою процесу соціальної еволюції, що спрямовує розвиток суспільного організму від біотичного до культурного рівня, виступає конкуренція. Саме конкуренція надає суспільству органістичного характеру – вона формує його структуру і регулює послідовність порушень і відновлень рівноваги у розвитку соціального організму – «Конкуренція в людському суспільстві (як у тваринному або рослинному) прагне привести його до рівноваги, відновити його, коли в результаті вторгнення зовнішніх чинників або внаслідок звичайного життя суспільства ця рівновага порушується»⁴².

⁴² Парк Р. Экология человека / Р. Парк // Теоретическая социология : [антология : в 2 ч.]. – М. : Книжный дом «Университет», 2002. – Ч. 1. – С. 380.

Процес соціальних змін, на думку Р. Парка, можна розділити на ряд послідовних фаз, кожна з яких – результат попередніх і утілення певних форм конкуренції. Р. Парк виокремлює 4 таких фази в процесі еволюції від біотичного рівня до соціального – екологічний порядок, економічний, політичний і культурний. Територіальний (екологічний) порядок постає як результат просторової, фізичної взаємодії індивідів; економічний порядок є результатом торгівлі й обміну; політичний порядок передбачає стійкі взаємозв'язки та їх різноманіття, а головною метою цих зв'язків є встановлення соціальної солідарності; культурний порядок є найменш формальним, але при цьому він охоплює найрізноманітніші види взаємодій і взаємозв'язків, основою яких стає комунікація. Остання є інтегруючим і соціалізуючим процесом, уможливорює послідовність і узгодженість дій, що, зрештою, і надає суспільству соціального характеру.

Відповідно до 4 фаз еволюційного розвитку Р. Парк виділяє 4 форми конкуренції – боротьба за існування на біотичному рівні, конфлікт, адаптація і асиміляція на кожній наступній стадії соціального порядку. Таким чином конкуренція, починаючись як боротьба за існування, завершується як асиміляція (з лат. *assimilatio* – уподібнення, схожість), що приводить до формування соціальних інститутів, які регулюють відносини суб'єктів і забезпечують оптимальну кооперацію та узгодженість міських спільнот.

Соціальний організм, на думку Р. Парка, складається передусім із індивідів, здатних змінювати своє положення у соціальному та фізичному просторі, мігрувати. Міграція постає як колективна поведінка індивідів, які мають біотичну природу і утворюють екологічну структуру на макрорівні (остання стає предметом дослідження соціальної екології). Ієрархія, яка формується над біотичним рівнем – економічний, політичний, соціальний і культурний порядок вивчаються відповідно економікою, соціологією й антропологією.

Дослідницькі перспективи, відкриті працями Р. Парка, здобули подальшу реалізацію в соціологічних дослідженнях його колег і учнів. Розвиток соціально-екологічної теорії Р. Парка був спрямований значною мірою на соціологізацію концепції та подолання її біосоціального дуалізму.

Ідеї соціальної екології переводяться на рівень понять з метою операціоналізації і подальшого використання в прикладних дослідженнях міста. Так, Р. Макензі ставить питання про зв'язок між соціальними і просторовими змінами. Як основні категорії соціальної екології він виділяє екологічну організацію (просторову структуру поселень й інститутів), екологічне домінування (функціональні зв'язки між елементами просторової соціальної структури), екологічну послідовність

(часові зміни в екологічній спільноті). На базі цієї теорії виникають нові методи емпіричних досліджень міста: зонування, соціальне картографування, опис життя спільнот методом включеного спостереження, біографічний метод, кейс-стаді тощо.

Інший учень і послідовник Р. Парка – Е. Бьорджесс (Ernest Burgess) розглянув міську спільноту як складну мозаїку різноманітних соціальних груп, кожна з яких претендувала на певну територію. Так з'явилась теорія структурування міського простору, відома як зональна теорія Е. Бьорджесса. Соціально-просторова організація міста, на думку автора теорії, являє собою систему концентричних кіл, що мов кільця виникають навколо міського ядра – центрального району міста. Кожна міська зона відрізняється типом забудови, економічними функціями, а також соціальним та професійним складом населення.

Центром міста постає центральний діловий район, оточений зоною переходу – внутрішнім містом, забудованим заводськими корпусами мануфактурного виробництва і житлом для робітничого класу, далі йде зона резиденцій вищого класу, і, нарешті, приміська зона, заселена людьми, що приїжджають на роботу в місто. Робітники не мають вибору місця проживання, оскільки їх розселення визначається вартістю житла і транспортними витратами.

Однак, як зазначає Е. Бьорджесс, зростання міст призводить до розширення індустрії виробництва і збільшення кількості населення. Відповідно, у структурі міста відбуваються процеси вторгнення (інвазії – invasion), коли одні соціальні групи захоплюють території, що були зайняті іншим соціальним класом. Внаслідок цього відбувається поява нових зон для проживання, а також зміна існуючого соціально-просторового розподілу міста.

У рамках Чиказької школи соціології також працював Л. Вірт (Louis Wirth), учень і послідовник Р. Парка. Намагаючись позбавити класичну концепцію соціоекології еkleктизму, який передбачав однакові можливості для різного роду інтерпретацій міських процесів (географічні, історичні, етнографічні тощо), Л. Вірт розробляє «суто соціологічну» теорію міського життя. У своїй статті «Урбанізм як спосіб життя» (1938 р.) американський соціолог розглядає психологічні і поведінкові наслідки життя людей у містах. Л. Вірт виділяє три основні характеристики міста: розмір, щільність і різноманітність, вияви яких можна побачити в місті.

Так, наслідком значного розміру міста стає перетворення його на множинну соціальних угруповань, у яких послаблюються дружні, родинні зв'язки, відносини стають формалізованими. Здійснення соціального контролю беруть на себе такі соціальні інститути як ЗМІ, поліція, бюрократія тощо.

Наслідком підвищення щільності проживання стає збільшення кількості впливів на людину, велика кількість контактів із незнайомцями. Як позитивний наслідок відбувається підвищення рівня толерантності, терпимість до інакших. Негативним наслідком стає збільшення антисоціальних проявів поведінки – конфліктів, непорозумінь і напруги.

Нарешті гетерогенність (різноманітність) населення впливає на зростання вертикальної соціальної мобільності. Приписані статуси, характерні для традиційного суспільства, замінюються на здобуті, а ускладнення і різноманіття соціальних відносин регулюється новими міськими інституціями.

Таким чином, у роботі Л. Вірта обґрунтовується важливість вторинних культурних чинників і соціальних інститутів у регулюванні процесів функціонування великого міста, що можна представити як певний відхід від соціоекологічної традиції Р. Парка.

Представники Чиказької школи провели велику кількість різноманітних досліджень реальних проблем міста Чикаго, серед яких: Н. Андерсен «Хобо» (1923 р.), Ф. Трамер «Банза» (1927 р.), Л. Вірт «Гетто» (1928 р.), К. Шоу «Ареали девіантної поведінки» (1929 р.), Х. Зорбау «Золоте узбережжя та нетрі» (1929 р.) тощо.

Критики екологічного підходу в дослідженні міста не погоджувались із вибором міста Чикаго як «типового міста» для аналізу. Так, наприклад, концентричні зони не були знайдені в Сіетлі й інших містах. Крім того, складності викликав розподіл на біотичний і культурний рівні. Деякі біотичні основи можна було б розглянути і як культурні. Однак, окрім критиків, були й послідовники Чиказької школи, які намагались модифікувати ідеї дослідників із Чикаго.

Так, можна виділити дві групи послідовників екологічного підходу. Соціокультурний підхід, що концентрував увагу на ролі культури і цінностей у виборі місця проживання людей та інститутів у місті, яскраво представлений у роботі В. Файрі (W. Firey) «Використання землі у центральній частині Бостона» (1949 р.). Автор підкреслює, що в класичних роботах Чиказької школи занадто велика увага приділяється позаособовим мотивам вибору ареалу розселення мешканців міста. На прикладі Бостона В. Файрі доводить, що розселення представників того чи іншого класу в місті багато у чому залежить від історичного значення місця, традиційних уявлень про його престижність. У результаті дослідження виявилось, що біотичний порядок, як ключовий чинник вибору місця проживання в концепції Р. Парка, абсолютно не діє у випадку розселення представників етнічних меншин, особливості помешкання яких обумовлені значною мірою соціокультурними чинниками.

Другий напрямок послідовників Чиказької школи називають неортодоксальним. Його розробку пов'язують із ім'ям А. Хоулі (A. Hawly) і його роботою «Людська екологія» (1950 р.). Специфікою підходу автора стає концентрація уваги на еволюції і розвитку міської спільноти (community), яка визначається як територіально-локальна екосистема взаємозв'язків між функціонально диференційованими елементами. Локалізована географічно, інтегрована в єдине ціле спільними реакціями на середовище і дії інших соціальних утворень, спільнота стає зручним об'єктом для дослідження. Тому автору вдалось простежити вплив різноманітних зовнішніх чинників на стійкість спільноти.

Отже, основною характерною рисою Чиказької школи соціології стало поєднання емпіричних соціологічних досліджень міста з теоретичними узагальненнями, спрямованість на вирішення конкретних практичних проблем. Сьогодні значення Чиказької школи для соціології міста залишається актуальним, розвиваючись у руслі інвайронментальної соціології.

3. Сучасні соціологічні концепції міста. Неомарксистський та неовеберіанський підходи

Закладена класиками соціології методологічна орієнтація досліджень у галузі міста стала основою для новітніх теоретичних розробок і пошуків адекватних інструментів для аналізу проблем урбанізованих поселень. Більшість сучасних соціологів-урбаністів, розробляючи свої концепції, намагаються переосмислити класичну традицію, особливу увагу приділяючи відмінності підходів К. Маркса та М. Вебера у дослідженні соціальних процесів.

К. Маркс і М. Вебер приділяли однакову увагу проблемі конфліктів. Однак способи її вирішення для них суттєво відмінні. Так, для веберівської міської соціології головним стає питання про боротьбу різних соціальних груп за контроль у містах, а також механізми збереження влади різними соціальними групами в містах. Для марксистської традиції конфлікт має в першу чергу економічну основу – виникає між двома антагоністичними класами – пролетаріатом та буржуазією, яка привласнює результати праці робітників.

На думку послідовників М. Вебера, дослідження сучасних міст має спиратися на вивчення історії розвитку і становлення специфіки соціальних відносин: як виникають і оформлюються статусні групи, економічні інституції, що фактично визначають образ міста. Отже, аналіз міських центрів і спільнот у межах веберіанської традиції базується на значному історичному фундаменті. Важливим аспектом дослідження представників цього напрямку є також значна увага до ви-

вчення політичного виміру, який розглядається як дещо автономний по відношенню до економічного розвитку міста.

Значна увага авторів-неовеберіанців приділяється інтерпретативному підходу у вивченні міського способу життя й міських процесів. Цей напрям потребує особливої уваги і пояснення виникнення ідей, вірувань, символів і систем, які формуються і розвиваються у місті, зосереджує увагу на аналізі колективних дій на основі значень, які поділяються більшістю городян. Актуальні питання для неовеберіанців: необхідність дослідження історії міста, аналіз міської ієрархії в межах існуючих систем, моніторинг політики уряду щодо міста.

Для неомарксистських соціологів найактуальнішими є проблеми економічної детермінації, опис дій людини як простого агента позалюдських сил, постійне використання категорій класового конфлікту.

Не зважаючи на суттєві методологічні розбіжності авторів різних напрямків сучасних соціологічних досліджень міста, можна побачити в концепціях послідовників К. Маркса і М. Вебера певні спільні риси. Так, в основі як неовеберіанських, так і неомарксистських концепцій пояснення процесів сучасного міста лежить аналіз проблем функціонування капіталу в західних містах, процесів міського колективного споживання як основи відтворення капіталістичної системи, аналізується збільшення залежності міста від інтересу правлячих еліт.

Головним мотивом привертання значної уваги західних дослідників міста до марксизму в середині 70-х рр. ХХ ст. став рух соціального протесту, який мав місце в країнах Європи та США у 60-70-ті рр. Основою цього руху стали протести проти війни у В'єтнамі, виступи екологічних та феміністських організацій. Усе це зумовило інтерес дослідників до спадщини К. Маркса, його вчення про соціальний конфлікт і пошук глибинних, економічних пояснень перебігу міських процесів.

Неомарксизм виник на основі критики міського управління у 60-70-х рр. ХХ ст. Основою цього підходу стала теза про самодостатню роль міських агентів, які забезпечували всі функції управління та життєзабезпечення міста.

А. Лефевр (Henri Lefebvre) – один із сучасних всесвітньо відомих французьких філософів піддав перегляду деякі ідеї К. Маркса, до робіт якого він звернувся у пошуках пояснення процесів міського розвитку. Для цього він використовує такі поняття Марксового словника як прибуток, рента, класова експлуатація. За їх допомогою А. Лефевру вдається довести, що розвиток міста – такий самий результат капіталістичної системи, як і будь-яке інше виробництво. Однак, він зазначає, що підхід К. Маркса в аналізі міста виявляється обмеженим. Справа полягає у тому, що у політекономічній концепції

К. Маркса поняття «обіг капіталу» не розповсюджується на нерухомість. У зв'язку із цим А. Лефевр вводить новий термін – «вторинний обіг капіталу», покликаний описати одне із найважливіших джерел прибутку сучасної капіталістичної економіки – інвестування у будівництво, що приносить не менший прибуток у порівнянні із вкладанням коштів у виробництво.

Важливим внеском А. Лефевра у розвиток соціологічної теорії міста стала його концепція соціального простору. А. Лефевр зауважує, що соціальна активність формується не лише через безпосередню взаємодію індивідів, але й через перетин міських просторів. Наше сприйняття міста складається не з окремих елементів – будинків, вулиць, пам'ятників – ми сприймаємо міський простір у цілому. Попри типовість забудови різні міста мають унікальний міський ландшафт. У зв'язку із цим Лефевр вводить у науковий обіг ідею про те, що простір є компонентом соціальної організації: «Простір є продукт соціальний... Чи є цей простір абстрактним? Так, але він так само реальний як гроші або товар, ці конкретні абстракції. Чи є він конкретним? Так, але не так само як об'єкт чи продукт. Чи є він інструментальним? Звісно, але, як об'єкт пізнання він виходить за межі інструментальності. Чи можна його звести до об'єктивації знання? Так і ні: знання, об'єктивоване у продукті, не тотожне теоретичному пізнанню. Простір містить соціальні відносини»⁴³.

Крім цього, А. Лефевр вказує на використання простору державою з метою здійснення соціального контролю. Держава регулює процес будівництва поліцейських відділів і пожежних частин у певних місцях міста з метою швидкого реагування у випадку надзвичайних ситуацій (локалізувати, не дати можливості розповсюдитись). Органи державного і муніципального управління контролюють розподіл і кількість міської землі. Через збирання податків і розподіл ресурсів держава регулює розвиток тих чи інших територіальних одиниць.

А. Лефевр обґрунтовує закономірність появи конфлікту між абстрактним і соціальним простором міста. При цьому під абстрактним простором він має на увазі простір, яким оперують інвестори й бізнесмени, використовуючи критерії прибутковості, розмірів, престижності місця. Соціальний простір – це світ індивідів, місце їх існування. На думку А. Лефевра, планування державою або підприємцями змін абстрактного простору часто вступає у конфлікт із соціальним простором мешканців міста. При чому дослідник надає цьому конфлік-

⁴³ Лефевр А. Производство пространства / А. Лефевр // Социологическое обозрение. – 2002. – № 3. – С. 27. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.sociologica.net/s5/sr005.pdf>.

ту універсального характеру, якій навіть виходить за межі класової боротьби.

У межах неомарксистського підходу в соціології міста працює ряд відомих дослідників серед яких можна назвати – М. Кастельса, Д. Гарві, у працях яких за основу аналізу береться вивчення економічних і політичних чинників, що впливають на формування міста, приділяється увага соціально-територіальним наслідкам застосування новітніх технологій, розглядається, як змінюється місто внаслідок переходу економіки в нову епоху – інформаційну.

М. Кастельс (Manuel Castells) – іспанський соціолог, що працює в США, розробляє марксистський підхід в аналізі міста. Як теоретик Кастельс починав із вивчення проблем урбанізації і соціальної структури сучасного міста. Протягом 12 років він викладав соціологію міста у Вищій школі соціальних наук у Парижі. У своїй фундаментальній статті «Міське питання» (1977 р.) М. Кастельс аналізує фундаментальні зміни, що відбулися у капіталістичній системі. Основна функція міста, на думку автора, – економічна. Місто – це місце споживання товарів і послуг, необхідних для підтримки життєдіяльності й ефективної роботи, це також місце відтворення робочої сили капіталістичного суспільства. Одночасно місто стає показником основного протиріччя капіталістичної системи – протистояння між максимізацією прибутків і намаганням скоротити витрати, пов'язані з організацією праці.

Капіталісти, на думку М. Кастельса, не вважають за необхідне вкладати кошти у сфери охорони здоров'я, зайнятість, житлове будівництво, які необхідні для відтворення трудових ресурсів. Зменшення витрат у цьому напрямку негативно впливає на суспільство в цілому, створюючи ситуацію соціальної напруги, розхитуючи стабільність соціальної системи. Виникає протиріччя, вирішити яке повинна держава. З одного боку, вона вимушена захищати інтереси власників капіталу, з іншого – зберігати соціальний порядок, попередити ситуацію нестабільності, соціального конфлікту. Отже, саме держава інвестує кошти в освіту, медичні послуги, житлове будівництво з метою підтримки стабільності соціальної системи. На перший погляд виникає збалансована система, якби не одна проблема, на яку звертає увагу М. Кастельс – збільшення боргу – національного, муніципального, за рахунок якого держава і фінансує соціальні програми. Збільшення боргу може призвести до банкрутства держави і, відповідно, до зменшення витрат на соціальні програми, що в кінцевому рахунку загострить соціальний конфлікт. Держава, захищаючи інтереси фінансистів, бізнесменів стикається з новими соціальними рухами, що об'єднують не лише робітників, але й етнічні групи, жінок, екологів.

Чим частіше держава вдається до силових методів вирішення соціального конфлікту, тим більше зростає бажання городян брати активну участь у соціальних рухах, протестних діях, які можуть спричинити соціальний вибух у суспільстві.

Підтвердженням ідей М. Кастельса став той факт, що у 90-ті рр. ХХ ст. близько 15 американських міст опинились на межі банкрутства. М. Кастельс також наводить суми боргу найбільших метрополій – Нью-Йорка та Клівленда, у яких лише урядові позики дозволили уникнути банкрутства.

М. Кастельс зробив значний внесок також у вивчення життя соціальних груп і меншин у містах, присвятив окремі свої роботи неформальній економіці та її ролі у розвитку міських процесів. Останні роки М. Кастельс опрацьовує тему глобалізаційних та інформаційних процесів розвитку міст, реструктуризації крупних міст, формування технополісів.

Значний науковий доробок з проблем міста належить англійському соціологу Д. Гарві (David Harvey). Його робота «Соціальна справедливість і місто» (1973 р.), що базується на ідеях К. Маркса, присвячена просторовому втіленню соціальних процесів у містах. Як і М. Кастельс, Д. Гарві намагається знайти відповідь на питання, чому саме міста породжують соціальний конфлікт у суспільстві. На його думку, зовнішній вигляд міста обумовлюється не лише природними ринковими відносинами, але й, головним чином, монополною владою крупного бізнесу. Просторове втілення капіталізму впливає з самої його природи – отриманні максимального прибутку при мінімальних витратах. Для цього, по-перше, застосовуються технології, які дають максимальний ефект у короткостроковій перспективі. Однак, така стратегія капіталу суперечить інтересам стабільного розвитку суспільства, що вимагає впровадження довготривалих технологій. По-друге, монополії, переслідуючи мету збільшення прибутку і зниження витрат, намагаються розташувати виробництво ближче до джерел сировини, ринків збуту, що негативно впливає на розвиток інфраструктури у старих місцях концентрації виробництва і робить проблемою відсутність такої інфраструктури у нових місцях. По-третє, пріоритети фінансування й інвестування змінюються у бік будівництва ділових, торговельних, розважальних центрів, готелів тощо. Однак це призводить до призупинення темпів розвитку інфраструктури міста, кризи його інститутів, загострення проблем зайнятості населення, девіантних проявів, що у цілому збільшує імовірність соціального вибуху, трансформацій міського простору.

Отже, Д. Гарві вказує, що міська структура, в кінцевому рахунку, визначає пошук найбільшої вигоди для капіталу, процес боротьби

різних власників, суспільних і громадських інституцій за панування і управління в місті.

А. Скот (Allen Scott), англійський географ, представник неовеберіанської традиції в соціології міста, на противагу Д. Гарві пояснює розвиток капіталізму через динаміку виробництва. Його концепція добре пояснює феномен швидкого росту сектора бізнес-послуг у капіталістичній економіці. Суть теорії полягає у тому, що поруч із горизонтальною мобільністю фірм, що мають свої філіали і представництва по всьому світу, найбільшим фірмам вигідніше мати справу із субпідрядниками. Їх послуги виявляються дешевшими, при не меншій якості. Таким чином, переваги починають отримувати фірми, які виносять свою діяльність на міжнародний рівень при активному використанні субпідрядних фірм.

Подібна організація виробництва все більше уваги приділяє логістиці й міжнародним економічним зв'язкам, застосуванню новітніх розробок у галузі комп'ютерних технологій, впровадженню у виробництво автоматизованих систем управління й проектування. Наслідком таких тенденцій стають високі вимоги до працівників і їхніх можливостей. Саме у пошуках місць, де можна забезпечити подібні умови і проявляється глобальний рух капіталу і зміна ролі міст.

Серед представників неовеберіанського підходу у вивченні міських процесів можна також назвати Р. Пала (Ray Pahl), який у роботі «Місто. Нариси з соціології» (1970 р.) розробляє менеджерську модель міста. Предметом дослідження цієї роботи є система бюрократичного управління та її носії. На думку Р. Пала, на початку 70-х рр. ХХ ст. викристалізувались основні домінанти міських процесів у розвинутих індустріальних країнах. Ці процеси виявилися обумовленими певними обмеженнями, серед яких автор виділяє: фундаментальні просторові обмеження доступу до важливих і рідкісних міських ресурсів і засобів, що знаходять вираження в дистанціях, опосередкованих часом і вартістю; обмеження доступу до міських ресурсів, пов'язане із розповсюдженням правил і процедур, уведених бюрократичним апаратом, які допомагають розповсюджувати і контролювати міські ресурси; населення, що проживає у різних районах міста, відрізняється за ступенем доступу до необхідних ресурсів і засобів залежно від своїх економічних і статусних позицій. Оскільки ступінь обмеження доступу до міських ресурсів залежить від тих, хто контролює процес доступу, стає неможливим уникнення конфліктів у такій міській системі.

Отже, на відміну від послідовників марксизму, неовеберіанська традиція в дослідженні міста, аналізуючи процеси і соціальні рухи, що формувались у містах другої половини ХХ ст., акцентує увагу на

аналізі політичних і управлінських процесів, боротьбі різних соціальних груп за контроль, впровадження новітніх технологій.

4. Дослідження міста з точки зору соціопросторової перспективи

Однією зі спроб запобігти редукаціонізму марксистського, неомарксистського та традиційного екологічного підходів до вивчення міст стала синтетична теорія соціопросторової перспективи, що була розроблена американськими соціологами Джо Фіганом (Joe Feagan) і М. Готдінером (Mark Gottdiener). Основними рисами даного підходу є:

1) розгляд розвитку нерухомості як найважливішої риси змін у великих містах. Якщо інші підходи акцентують увагу на індустріальному, комерційному, споживацькому підході до вивчення нерухомості, то соціопросторова перспектива зосереджує увагу на формують-ворювальній складовій цього чинника у зростанні метрополій;

2) прихильники соціопросторового підходу розглядають як принциповий фактор змін у містах втручання влади і політиків. Якщо інші підходи зводять участь влади до простого супроводу процесів міських змін, даний підхід намагається розкрити інтереси держави у розвитку міської нерухомості;

3) вирішальним фактором розуміння міського життя, з позицій соціопросторової перспективи, стає вивчення культурних орієнтацій мешканців великих міст;

4) розуміння міських процесів повинно здійснюватись із урахуванням процесу глобалізації. Міста сьогодні щільно пов'язані системою міжнародного розподілу праці, діяльністю транснаціональних корпорацій. Спираючись на глобальні економічні зміни, представники соціопросторового підходу намагаються визначити, як місцеві чинники і специфіка впливають на міжнародні зв'язки.

Історія капіталізму в США свідчить про велике значення капіталовкладень у розвиток нерухомості. Гігантські інвестиції у розвиток залізниць супроводжувались розвитком міст у вузлових транспортних центрах. Розвиток приміського будівництва також вплинув на безпрецедентне зростання ріелтерського капіталу в США.

Якщо традиційні екологічні підходи при аналізі нерухомості робили акцент лише на технологічних змінах як основі витіснення одними соціальними групами інших, марксистська традиція ставила у центр уваги аналіз процесів капіталістичного інвестування у промисловість і сільське господарство, та їх вплив на зміну зовнішнього вигляду місцевості, то у межах соціопросторової перспективи до-

слідники намагаються поєднати чинники тиску, пов'язані зі змінами в економічному виробництві, транспортними інноваціями та чинники протидії (урядова інтервенція, діяльність ріелтерів, вторинний обіг капіталу).

Головна увага при цьому приділяється поєднанню людського виміру із структурними змінами. Центральні питання, як ставлять перед собою дослідники: хто є діючими особами (акторами) процесів змін у містах, яка їхня поведінка, за якими правилами вони організують свою діяльність, як впливають соціально-демографічні, етнічні, класові та інші фактори на їх взаємодію?

Наприклад, Дж. Фіган розглядає різноманітні шляхи залучення коштів до конкретних проектів розвитку нерухомості й земельних ділянок, що просуваються девелоперами і земельними спекулянтами. Агенти, які зацікавлені у зростанні, – це фінансові інститути (комерційні банки, трастові та пенсійні фонди, позикові організації, страхові компанії, іпотечні організації), брокери з торгівлі нерухомістю та члени комерційної палати; комунальні служби й агенції. Можливість їх розвитку полягає у посиленні привабливості того чи іншого місця. Отже, нерухомість об'єднує індивідуальних акторів і структури, які інвестують кошти в нерухомість.

М. Готдінер на прикладі Лонг-Айленда (Нью-Йорк) розкрив існування певних типів соціальних ролей, які діють у сфері землекористування. Так, він виділяє земельних спекулянтів – єдина мета яких купити землю для подальшого перепродажу; земельних девелоперів – головною функцією яких є купівля землі з метою її забудови або придбання існуючих будівель для їх реконструкції у вигідне житло або офіси; власників будинків, які вкладають свої кошти в інше житло для перепродажу, хоча самі в житлі не мають потреби; місцевих політиків, – осіб, які залежать від фондів ріелторів; професіоналів – отримувачів прибутку від процесу контролю за дотриманням державних вимог. Окремі корпорації, приватні фірми, фонди інвестують у житло з метою отримання прибутків.

Отже, з позицій соціопросторового підходу міське середовище постає як соціально сконструйоване, таке, що базується на компромісі різних груп інтересів, а тому адекватним поняттям, що відображає участь різних агентів у зростанні потенціалу місця є поняття «мереж зростання» – тимчасові асоціації людей та інституцій, поєднані інтересами міського зростання. Саме створення таких мереж дозволяє мінімізувати протидію фракцій, налаштованих «за» чи «проти» зростання, яке є не результатом дії однієї групи, а, швидше, компромісом рівних можливостей.

Глосарій:

Абстрактний простір – у концепції А. Лефевра простір, яким оперують представники міського уряду і забудовники.

Біотичний рівень – у концепції Р. Парка рівень базових потреб людини, що визначає розмір населення у місці проживання.

Втторинний обіг капіталу – поняття, уведенє А. Лефевром, характеризує процес капіталізації інвестицій, вкладених у нерухомість і міський простір.

Дослідження спільнот (community studies) – напрям досліджень у соціології міста, започаткований Ф. Тьоннісом, зосереджує увагу на способах взаємодії і формах розселення в урбанізованих поселеннях.

Культурний рівень – у концепції Р. Парка виникає над біотичним рівнем, базується на звичаях, нормах, законах й інститутах та формує унікальні риси людських поселень.

Мережі зростання – ключове поняття соціопросторової перспективи у вивченні міста, представляє тимчасові асоціації людей та інституцій, поєднані інтересами міського зростання.

Механічна солідарність – за Е. Дюркгаймом, притаманна доіндустріальному суспільству система соціальних відносин із обмеженим розподілом праці.

Органічна солідарність – у концепції Е. Дюркгайма відносини між людьми сучасного індустріального суспільства, що будуються на основі спеціалізації виконуваних ними трудових функцій та об'єднують промислове суспільство в єдину цілісну систему.

Природні ареали розселення – ключове поняття соціоекологічної концепції Р. Парка, місця поселення гомогенних у расовому, етнічному і соціальному відношенні груп населення.

Соціальний простір – у концепції А. Лефевра простір, яким оперують у своєму повсякденному житті мешканці міста.

Gemeinschaft (з нім. – спільнота) – у концепції Ф. Тьонніса тип соціальних відносин, що базуються на особистісних, кровноспоріднених стосунках між людьми, притаманний для доіндустріального суспільства, сільської місцевості, традиційного укладу життя.

Gesellschaft (з нім. – суспільство) – у концепції Ф. Тьонніса тип соціальних відносин, притаманний сучасним індустріальним суспільствам, які мають розрахунковий, безособистісний, формальний характер.

Питання та завдання для самоперевірки:

1. Який внесок зробили класики соціології у формування основних принципів соціології міста? Охарактеризуйте їх погляди.
2. У чому полягають основні досягнення Чиказької школи соціології в дослідженні проблем міста?
3. Визначте основні переваги і недоліки соціоекологічного підходу Р. Парка.
4. Що стало причиною звернення до марксистської спадщини представників соціології міста другої половини ХХ ст.?
5. Що спільне і що відмінне у неомарксистських та неовеберіанських підходах дослідження міста?
6. Охарактеризуйте процес вторинного обігу капіталу в містах.
7. У чому полягають особливості соціопросторового підходу в дослідженні міста?

Список основної літератури:

1. Вебер М. Город / М. Вебер // Вебер М. Избранное. Образ общества. – М. : Юрист, 1994.
2. Дюркгейм Э. О разделении общественного труда / Э. Дюркгейм. – М. : Наука, 1991.
3. Зиммель Г. Большие города и духовная жизнь / Г. Зиммель // Логос. – 2002. – № 3–4 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://magazines.russ.ru/logos/2002/3/zim.html>.
4. Лефевр А. Идеи для концепции нового урбанизма / А. Лефевр [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.sociologica.ru/s5/05tra3.pdf>.
5. Лефевр А. Производство пространства / А. Лефевр // Социологическое обозрение. – 2002. – № 3. – С. 27. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.sociologica.net/s5/sr005.pdf>.
6. Парк Р. Город как социальная лаборатория / Р. Парк, Э. Бердженс [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.sociologica.ru/cont005.html>.
7. Парк Р. Экология человека / Р. Парк // Теоретическая социология : [антология]. – М. : Книжный дом «Университет», 2002. – Ч. 1. – С. 374–390.
8. Теннис Ф. Общность и общество / Ф. Теннис. – СПб. : Владимир Даль, 2002.

Список допоміжної літератури:

1. Вагин В. Городская социология / В. Вагин. – М., 2000 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.auditorium.ru/books/96/>.
2. Верлен Б. Общество, действие и пространство. Альтернативная социальная география / Б. Верлен [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.sociologica.ru/Journal/02tra1.pdf>.
3. Литвинова Т. А. Анализ города: социологическая история Ф. Броделя и историческая социология М. Вебера / Т. А. Литвинова // «Надежды» : сб. науч. ст. студентов ФСН ННГУ [сост. и ред. З. Саралиева]. – Новгород, 2002 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.unn.ru/rus/f14/k2/students/hopes/9.htm>.
4. Неусыхин А. И. Социологическое исследование Макса Вебера о городе / А. И. Неусыхин // Вебер М. Избранные произведения. – М., 1994. – С. 658–692.
5. Пирогов С. В. Конспект лекций по курсу «Социология города» / С. В. Пирогов. – Томск, 2003. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.ecsocman.edu.ru/images/pubs/2005/08/19/0000218659/lekcii.doc>.
6. Погорілий О. І. Соціологічна думка ХХ століття : [посібник] / О. І. Погорілий. – К., 1996. – С. 54–83.

ЗМІСТОВИЙ МОДУЛЬ 3

МЕТОДИЧНІ ПІДХОДИ ДО ВИВЧЕННЯ МІСЬКОГО ПРОСТОРУ

- 1. Опитувальні (емпіричні) методики і їхні модифікації.**
 - 1.1. Базові питання.**
 - 1.2. Приклади проєктивних запитань.**
- 2. Метод спостереження.**
- 3. Методики з використанням малюнків.**
- 4. Візуальна стратегія.**
- 5. Використання вторинних даних.**

Сучасне місто охоплює всі етапи людського життя, забезпечує матеріальні та духовні потреби. Міський простір існує не тільки фізично. Його можна сприймати багатовимірно – на рівні соціуму (простір соціальних відносин), культури (простір, де відбувається діалог спільнот), історії (простір, де розгортаються історичні події) тощо. Можна сказати, що міський простір упорядковує життя своїх мешканців, задаючи їм траєкторії поведінки та життєвого шляху.

У даному розділі, спираючись на досвід проведених досліджень, ми розглянемо можливості різноманітних методичних підходів щодо вивчення міського простору як соціального феномену. Вони прямо пов'язані з теоретичними підходами та на сьогодні утворюють корпус спеціальних теорій у межах соціології міста чи урбаністичної соціології.

Коли мова іде про вивчення міста, звичні дослідницькі методи (опитування, спостереження, експеримент) потребують адаптації. Проблема полягає в тому, що до традиційних «вимірів» додається просторова складова. Як пише К. Лінч, «...необхідно зрозуміти місто не лише як «річ у собі», а й як місто, що сприймається його мешканцями. У розпізнаванні та впорядкуванні сприйняття оточення беруть участь багато відчуттів: візуальне відчуття кольору, форми, руху чи

поляризації світла, так само як і нюх, дотик, кінестетика, відчуття тяжіння та, можливо, електричних та магнітних полів»⁴⁴.

Тож розглянемо наявні традиційні методи збору даних та їх можливості у вивченні міського простору, а також опишемо нетрадиційні дослідницькі стратегії та розберемо окремі кейси з точки зору інтерпретації даних.

1. Опитувальні методика та їх модифікації

Опитувальні методики належать до кола найбільш розповсюджених в соціології. Це пов'язано з тим, що безпосередній контакт з індивідом або групою надає можливість отримання як об'єктивної (факти), так і суб'єктивної (мотиви) інформації. До опитувальних методик належать анкетне опитування (традиційне та онлайн-опитування) та інтерв'ю (індивідуальне й групове).

Анкетне опитування – один із найбільш розповсюджених методів емпіричного соціологічного дослідження. Головною особливістю анкетного опитування є те, що респондент працює з анкетною самостійно – сам читає, інтерпретує питання та надає письмову відповідь, ґрунтовану на власному розумінні прочитаного. З одного боку, такий підхід відчутно економить дослідникові час та знижує дослідницький вплив на респондента (фактично справляти вплив може лише спосіб формулювання та порядок питань). З іншого – подібний інструмент виявляється абсолютно негнучким, бо уточнити або конкретизувати відповідь респондента практично неможливо. Соціолог не може дізнатися про те, чи правильно респондент зрозумів питання. Вкрай обмежену інформацію дають досліднику й відмови від відповіді або пропуски питань. Варіант «утруднююсь відповісти» вочевидь знижує перекіс у даних, який міг би мати місце, якби респондентові не було надано можливість вказати на свою необізнаність або невпевненість, та підвищує загальну достовірність отриманих даних, однак не дає інформації про те, чому саме респонденту важко відповісти на питання. Або він не розуміє, про що ідеться у запитанні, або він про це «чув», однак у нього недостатньо інформації, щоб висловити свою точку зору, або в нього є аргументи щодо обох точок зору – усе це залишається невідомим. Одним із варіантів розв'язання означеної проблеми є включення до анкети напівзакритих або відкритих питань. Однак виникає нова проблема – більшість респондентів «... воліють не відповідати на відкриті питання або відповідати на них

⁴⁴ Линч К. Образ города / К. Линч ; [пер. с англ. В. Л. Глазычев; сост. А. В. Иконников; под ред. А. В. Иконникова]. – М. : Стройиздат, 1982.

вкрай коротко (двома-трьома словами)⁴⁵. Тобто респондент у напів-закритому питанні буде схильний скоріше обрати запропоновану в анкеті альтернативу, а у відкритому відповідь декількома словами. Усе це несуттєво збільшує цінність такої відповіді – розібратися, що саме стоїть за тією чи іншою думкою, і надалі залишається складним завданням. До того ж анкета, перенасичена відкритими питаннями, втрачає частину своїх позитивних рис, приміром, відносну легкість в обробці інформації, оскільки обробка відкритих питань є доволі трудомісткою справою.

Інтерв'ю – інший розповсюджений опитувальний метод, що має багато різновидів. У цілому, інтерв'ю – це бесіда з респондентом, що проводиться за певним планом та передбачає особистий контакт інтерв'юера та респондента. Цей метод вважається більш гнучким порівняно з анкетним опитуванням, оскільки інтерв'юер ставить питання, організовує саму бесіду, спрямовує її належним чином, тобто активно взаємодіє з респондентом у процесі інтерв'ю. Інтерв'юер може уточнювати, пояснювати питання у разі нерозуміння їх респондентом, наполягати на поясненнях чи наданні додаткової інформації. Подібний зв'язок респондента та інтерв'юера є як плюсом, так і мінусом цього методу. З одного боку, гнучкість отримання інформації є, безумовно, перевагою, однак з іншого – важко передбачити побічні ефекти такої взаємодії. Крім того, проведення інтерв'ю вимагає більшої, ніж при анкетуванні, підготовки. Так, організаційна підготовка включає в себе вибір місця проведення інтерв'ю (відсутність сторонніх людей та шумів, що можуть відволікати), планування часу інтерв'ю (залежно від поставлених завдань, воно може тривати від півгодини до декількох годин), вибір способу фіксації відповідей (диктофон, запис на папері). Групове інтерв'ю (з двома та більше респондентами), як правило, проводиться тоді, коли важливо не лише отримати інформацію, що цікавить дослідника, але й відстежити специфіку комунікації під час обговорення поставлених запитань, характер обґрунтування власної точки зору в присутності інших людей тощо.

Для соціолога, що займається вивченням міської проблематики, одним з важливих завдань є уточнення статусу індивіда у означеному просторі. Тому в процесі підготовки анкети чи гайд-інтерв'ю до кола базових питань слід віднести питання про «місце» респондента в міському просторі. Це питання щодо тривалості проживання респондента на даній території, характеру проживання (постійний, мятниковий, тимчасовий), характеристик житла (як його отримали, в якому районі

⁴⁵ Аверьянов Л. Я. Социология: искусство задавать вопросы / Л. Я. Аверьянов. – [2-е изд., переработанное и дополненное]. – М., 1998.

тощо), а також сприйняття «свого» простору крізь обрані респондентом орієнтири та межі.

Сприйняття міського простору передбачає не тільки визначення міських відстаней та орієнтирів, меж різних територіальних одиниць (центр, райони та мікрорайони, межі міста в цілому), а й знаково-символічного сприйняття просторового виміру. Тому, на нашу думку, у обрану дослідником опитувальну стратегію можуть бути вбудовані наступні методики:

1. Проективні питання.
2. Творення малюнків, у тому числі карт та схем.
3. Інтерпретація вже наявних малюнків, карт, схем, фотографій тощо.

1.1 Базові питання ⁴⁶

Оскільки базові питання призначені передусім для розкриття загальних характеристик міського життя та формування «рамки» діалогу між дослідником та респондентом, саме з них доцільно розпочинати інтерв'ю або анкету.

Питання про статус респондента у просторі та про орієнтири та межі:

- Скажіть, будь ласка, у якому районі ви мешкаєте? З якого року Ви мешкаєте в цьому районі? Як і коли Ви переїхали в цей район / місто (для приїжджих)?

- Ви самі придбали тут квартиру, отримали її чи успадкували?

- Як, на Вашу думку, можна завершити наступні речення: «Центр міста для мене – це...», «околиці міста для мене – це...».

- Як Ви вважаєте, чи можна те місце, де Ви мешкаєте, назвати центром міста?

- Коли ви їдете з міста, де саме для Вас місто закінчується? Будь ласка, спробуйте пояснити, чому, на вашу думку, воно закінчується саме там?

Питання про сприйняття різних частин міського простору:

- Скажіть, будь ласка, що дає Вам життя в центрі / у віддаленому районі, які в цьому є позитивні моменти?

⁴⁶ Частину питань було розроблено під час дослідницької роботи проектної групи «Міська стратифікація: регіональний аспект» у 2006-2007 рр. Учасники робочої групи: А. Є. Карпов (Новосибірськ), О. К. Міхеєва (Донецьк), А. В. Стрельникова (Москва).

- *Які Ви можете назвати мінуси проживання в центрі / віддаленому районі?*
- *Що Ви відчуваєте, коли мова іде про місце вашого мешкання? (приміром, гордість чи сором)?*
- *Як Ви вважаєте, мешкання у Вашому районі сприяє набуттю прагматичних зв'язків, корисних знайомств? З ким Ви познайомилися за час мешкання тут? Чи допомогло Вам це в чомусь? У чому саме?*

Питання про поведінкові стереотипи:

- *Чи спілкуєтесь Ви з вашими сусідами? З мешканцями свого району? З якого приводу?*
- *У великому місті часто люди змушені працювати далеко від місця свого мешкання. Чи прагнете Ви знайти роботу ближче до власного будинку, або навпаки – у центрі міста?*
- *Як часто Ви буваєте в інших районах? У яких саме? У зв'язку з якими обставинами?*

Фрагмент інтерпретації відповідей городян (з проекту «Соціальне розрізнення міського простору (на прикладі жителів м. Москви)») ⁴⁷. У сприйнятті простору впадає в око чітка відмінність між відповідями тих, хто щойно приїхав до м. Москви та тими, хто прожив тут декілька років. «Мій простір – це знайома місцевість, там, де я почуваюся затишно, де мені все знайоме» (чол., 21 рік, мешкає у м. Москві понад 5 років). Респонденти цієї категорії вже достатньо довго жили в Москві та розширили межі «свого» простору за рахунок власної впевненості та опанування території. Це не є характерним для респондентів, які нещодавно переїхали до міста. Як правило, вони не мають власного житла, тож єдиним відчуттям простору залишається «я сам» та незначна територія навколо «мене»: «Коли я з кимось, кого добре знаю, на певній території, то це і є мій простір» (жін., 41 рік, мешкає у Москві 3 місяці), «моя квартира – мій простір» (чол., 26 років, мешкає у Москві 6 місяців).

Якщо уявлення про центр не викликало проблем та відобразилося крізь штампи (Червона площа, Манежна площа), то питання

⁴⁷ Дослідження «Соціальне розрізнення міського простору (на прикладі жителів м. Москви)», проект А. Губської та Є. Озерової (кер. А. В. Стрельникова). Час проведення – 2007 рік. Методи: напівформалізоване інтерв'ю, рисункові методики. Респонденти: 41 особа у віці 21-50 років, з них 15 корінних мешканців, 15 приїжджих, що мешкають у столиці понад п'ять років; 11 приїжджих, що мешкають у столиці менше одного року; 17 – мешкають у центральних районах та 24 – у віддалених районах м. Москви.

1.1 Базові питання

про те, чи мешкає сам респондент у центрі, виявилося складним. Це дивно, однак більшість відповідей були нечіткими, респонденти плуталися, змінювали власну точку зору в процесі інтерв'ю, розмірковували вголос та не погоджувалися самі з собою. Плутані відповіді у кінцевому рахунку продемонстрували, що центр міста розширився до Садового кільця, до нього увійшов увесь історичний центр, зі старовинними будинками, пам'ятниками, театрами та музеями. Далі, межі центра міста розширюються залежно від того, скільки часу потрібно, щоб доїхати до центральних вулиць. Тому результати багатьох інтерв'ю виявилися парадоксальними у тому сенсі, що респонденти, які мешкають на околицях міста, намагалися наблизити своє місце проживання до вже «розтягнутих» меж центра міста. Так, чоловік, що мешкає неподалік від станції метро Планерна (околиця Москви), врешті-решт дійшов висновку, що це так само «практично центр», оскільки «...близькість до Сокола дає відчуття близькості до центру, а Сокіл – це центр»). І це, навіть попри те, що з його вікон «видно МКАД...», а Москва, за його ж словами, «...закінчується за МКАДом» (чол., 21 рік, мешкає у Москві більше п'яти років).

Таким чином, незважаючи на символічні образи, що прирівнюються до поняття «центр» (Червона площа, Кремль), мешканці міста шукають шляхів розширення стереотипних меж. Дехто робить це за допомогою часу, дехто – пригадуючи архітектурні ансамблі, розташовані неподалік від безпосереднього місця проживання. Інші розширюють територію центру на підставі того, що Москва і сама розширюється, відповідно і центр мусить розширюватися так само: «...Москва так швидко зростає, що скоро, я гадаю, мій район буде центром (ідеться про віддалений район)» (жін., 26 років, корінна москвичка).

Звернемося тепер до сприйняття Центру. На питання «Доповніть, будь ласка, речення «Центр міста для мене – це...», мешканці центральних районів надали наступні відповіді: «красиві місця», «у першу чергу, красиві будинки»; «місця для відпочинку», «місця, де можна приємно провести час»; «місце роботи»; «історичне місце» «Червона площа»; «історія». Як бачимо з наведених цитат, у жителів віддалених районів Центр асоціюється з культурними та історичними складовими, архітектурними пам'ятниками, місцем проведення дозвілля, місцем для розваг.

З'ясуємо, які саме характеристики центру та віддалених районів сприяють формуванню цих уподобань. У цьому нам допоможе оцінка городянами переваг та недоліків проживання в тому чи іншому районі.

Таблиця 3.1

Плюси і мінуси мешкання у центрі міста (за оцінками респондентів)

Плюси	Мінуси
1. Територіальне розташування – легко дістатися до будь-яких місць та районів міста, до роботи; 2. Близькість до культурних точок; 3. Розвинута інфраструктура дозвілля та розваг (клуби, ресторани, кафе).	1. Затори на дорогах, складно пересуватися Центром міста; 2. Погана екологія – брак свіжого повітря, зелених насаджень, високий ступінь загазованості.

Таблиця 3.2

Плюси і мінуси мешкання у віддаленому від центру районі (за оцінками респондентів)

Плюси	Мінуси
1. Зелений район («У нашому районі все зелене, у нашому районі є Москва-ріка»); 2. Прекрасне місце для прогулянок; 3. Не так шумно, як у Центрі.	1. Транспортні проблеми – складно добиратися до місця роботи, усе це займає багато часу; 2. Не найкраще оточення («...від самого початку тут оселялися люди з невисоким рівнем освіти, потреб, культури ... у них народилися майже такі самі діти ... оточення неблагополучне, м'яко кажучи»).

1.2 Приклади проективних питань

У сучасному місті важливими аспектами життя стають середовище та оточення. Саме середовище може надавати ті можливості, які людина набуває завдяки проживанню у тому чи іншому місті або районі. Очевидним є те, що відчутно вирізняється середовище великого та малого міста, периферії та центра міста. Так, мешкання у центрі великого міста можна розцінювати як соціокультурний набуток (що дається людям від народження або набувається завдяки наявності відповідних обставин), який вони можуть передавати своїм дітям як символічний капітал. Відповідно набуває значення вивчення уявлень мешканців міста про міський простір з позицій приналежності до відповідного класу, які, у свою чергу, відрізняються певними поведінковими стратегіями, способом життя, уподобаннями тощо. Подібні завдання можна ефективно вирішувати завдяки проективним методикам.

До найбільш розповсюджених проективних інструментів у соціології належать проективні питання (питання, націлені на асоціації та інтерпретації подій та фактів; питання, що передбачають моделювання тієї чи іншої ситуації), метод незакінчених речень, рисункові методики. До позитивних рис проективних методик належать відсутність оцінок з боку дослідника та респондента у категоріях «правильно-неправильно», відсутність жорстких рамок для респондента й великі можливості для рефлексії, інтерес респондентів до нестандартних питань. До мінусів можемо віднести те, що якість та зміст інтерпретації

1.2 Приклади проєктивних питань

методики прямо залежать від концепції, на якій ґрунтується інтерпретація, від суб'єктивізму дослідника.

Приклади проєктивних питань, які використовувалися в наших дослідженнях:

- Чи є у того району, в якому Ви мешкаєте, якась особлива назва? Як Ви гадаєте, звідки взялася ця назва?
- Якби Ви мали можливість змінити місце проживання, чи хотіли б Ви переїхати в інший район / інше місто? Чому?
- Уявіть, будь ласка, своє звичайне, повсякденне повернення додому. Скажіть, де і коли ви відчуваєте, що ви вже вдома, що це – те саме місце, де ви мешкаєте? Як би Ви описали свій стан «Я вже вдома»?
- Який зміст для Вас мають такі поняття, як: «моє» / «чуже» місто, «мій» / «чужий» район, «мій» / «чужий» простір?
- Назвіть, будь ласка, звіра, з яким у вас асоціюється Ваше місто / ваш район.

Більш детально зупинимося на методі незакінчених речень – проєктивному методі, що передбачає завершення респондентом речень, запропонованих йому дослідником. Цей метод є особливо ефективним у тих випадках, коли дослідження прямо пов'язане з проблемами виявлення особистісних значень, суб'єктивного сприйняття людей. Приміром, ми скористалися цим методом, коли вивчали образ міста (на прикладі Москви), що використовується його мешканцями для впорядкування свого життєвого досвіду. Зрозуміло, що чітко сформульованих уявлень щодо цього питання у людей, вірогідно, немає: у свідомості людей цей образ має розмиті обриси, являє собою переважно ірраціональне відображення уявлень, відчуттів, оцінок, асоціацій з містом. Однак усі ці уявлення та характеристики можна спробувати виявити, задаючи респондентові структуру розмірковувань незакінченими реченнями. Іншими словами, кожне речення задає навколо себе певний смисловий простір, обмежуючи тим самим сферу пошуків підстав для відповіді. Важливо враховувати те, що через можливість появи практично необмеженої кількості варіантів відповідей, узагальнені показники будуть представлені неповно. Тож і кількісні характеристики (наприклад різноманітні абсолютні чи відносні частоти будь-яких феноменів), можуть виявитися вельми нестабільними та нерепрезентативними⁴⁸, що обмежує сферу застосування методу. З ура-

⁴⁸ Климова С. Г. Опыт использования методики неоконченных предложений в социологическом исследовании / С. Г. Климова // Социология. – 1995. – № 5-6. – С. 49–64.

хуванням цих моментів, застосування такого методу є виправданим щодо вивчення або однорідних, або діаметрально протилежних груп.

Таблиця 3.3

Приклади незакінчених речень (з проекту «Образ Москви»)

1.	Москва для мене це ... Б1
2.	З-поміж інших міст Росії та світу Москва вирізняється тим, що ... Б3
3.	Москва для мене асоціюється з ... Б1
4.	У Москві мені подобається те, що ... Б2
5.	Я не люблю Москву через ... Б2
6.	Перебуваючи в Москві, я уникаю таких місць, як ... Б5
7.	Живучи в Москві, я постійно турбуюся про ... Б5
8.	Переваги проживання в Москві – це ... Б3
9.	Недоліки проживання в Москві – це ... Б3
10.	Найбезпечніші місця в Москві для мене – це ... Б5
11.	Найнебезпечніші місця в Москві для мене це ... Б5
12.	У мене виникає бажання переїхати з цього міста, коли ... Б2
13.	Я вважаю Москву містом, яке ... Б1
14.	Я не вважаю Москву містом, яке ... Б1
15.	Символи Москви це ... Б1
16.	У центрі Москви розташовані ... Б1
17.	Їдучи з Москви, я найбільше нудьгую за ... Б2
18.	Москву можна описати одним словом «...» Б1
19.	Малюючи Москву, я б зобразив(ла) її ... Б1
20.	Тільки в Москві я можу ... Б4
21.	Тільки в Москві я не можу ... Б4
22.	Москва змінює ... Б4
23.	Живучи в Москві, ніколи не можна бути впевненим у тому, що ... Б5
24.	Живучи в Москві, я завжди впевнений (а) у тому, що ... Б5

Незакінчені речення наведені в тій послідовності, у якій вони були надані респондентам. Ці речення структурно розпадаються на п'ять значеннєвих блоків, приналежність до кожного з яких позначена праворуч. Речення, які належать до головного стимулу, що міститься у слові «Москва», позначені як Б1. Завдання цього блоку полягали у тому, щоб зібрати реакції, спричинені безпосередньо головним стимулом, і які мусять розкрити структуру досліджуваного образу. Речення, через закінчення яких респондент висловлював своє особисте емоційне ставлення до міста, об'єднані в блок Б2. Це, своєрідне, «я-у-місті». За логікою, ці речення групуються як позитивні і негативні. До блоку Б3 були віднесені речення, які, на нашу думку, повинні визначати позиціонування об'єкта, що вивчається, щодо інших соціальних об'єктів. Це «місто-у-порівнянні». Речення, які спрямовують респондента у відповідні русла, що характеризують його властивості як цілого й показують деякі особливості його функціонування позначені

Б4 («місто-у-дії»). І, нарешті, блок Б5 об'єднує речення, присвячені детальній характеристиці проблеми безпеки. Респонденти розповідають, наскільки, за їх відчуттями, сильно вираженою є дана проблема, та у яких місцях вони відчують її особливо гостро. Завдяки такому структуруванню незакінчених речень, вимальовується логіка аналізу емпіричного матеріалу.

Таблиця 3.4

Розподіл незакінчених речень у значеннєві блоки

Блок	Речення	Ключове поняття
Б1	1. Москва для мене – це ... 3. Москва для мене асоціюється з ... 13. Я вважаю Москву містом, що ... 14. Я не вважаю Москву містом, що ... 15. Символи Москви – це ... 16. У центрі Москви розташовані ... 18. Москву можна описати одним словом «...» 19. Малюючи Москву, я б зобразив(ла) її ...	«Образ міста»: структура соціального стереотипу, виділення елементів конструкта
Б2	4. У Москві мені подобається те, що ... 5. Я не люблю Москву через ... 12. У мене виникає бажання переїхати з цього міста, коли ... 17. Ідучи з Москви, я найбільше нудьгую за ...	«Я в місті»: особисте емоційне ставлення
Б3	2. З-поміж інших міст Росії та світу Москва вирізняється тим, що ... 8. Переваги проживання в Москві – це ... 9. Недоліки проживання в Москві – це ...	«Місто у порівнянні»: розміщення досліджуваного феномена стосовно інших соціальних об'єктів
Б4	20. Тільки в Москві я можу ... 21. Тільки в Москві я не можу ... 22. Москва змінює ...	«Місто у дії»: місто як фактор, що визначає поведінку індивідів
Б5	6. Перебуваючи в Москві, я уникаю таких місць, як ... 7. Живучи в Москві, я постійно турбуюся про ... 10. Найбезпечніші місця в Москві для мене – це ... 11. Найнебезпечніші місця в Москві для мене це ... 23. Живучи в Москві, ніколи не можна бути впевненим у тому, що ... 24. Живучи в Москві, я завжди впевнений(а) у тому, що ...	«Безпека»: позначення контурів цієї проблеми й виділення найбільш гострих її аспектів

Фрагмент інтерпретації результатів (з проєкту «Образ міста Москви очима першокурсників (метод незакінчених речень)») ⁴⁹. Добираючи закінчення до окремого речення, респондент використовує певне обґрунтування, що дозволяє на етапі первинного аналізу виокремити ці елементарні обґрунтування та скласти їх у категорію (цілісний образ).

⁴⁹ Дослідження «Образ Москви очима першокурсника (метод незакінчених речень)», проєкт О. Куриленко. Час проведення 2009 р. Респонденти: 30 осіб віком 17-20 років, з них 15 корінних жителів і 15 приїжджих.

У таблиці 3.5 представлені співвідношення питань, елементарних обґрунтувань та категорій.

Таблиця 3.5

Узагальнення елементарних обґрунтувань в елементи (вибірково для блоку Б1)

Блок	Питання	Типові елементарні обґрунтування	Категорії
Б1	1. Москва для мене – це ...	«...Місце, де я навчаюся, живу, відпочиваю»; «...Місто, у якому я живу»; «...Комфортне місце для існування»	Місце для життя
		«...Місто «здійснення мрій»; «...Місто можливостей»; «...Місто майбутнього»	Місце для само-реалізації
		«...Столиця Росії»; «...Центр»	Столиця
		«...Місто, де я народилася»; «...Рідне місто»; «...Рідне й улюблене місто»; «...Батьківщина»	Батьківщина
		«...Місто, у якому можна добре заробляти»; «...Місто грошей»	Гроші
	3. Москва для мене асоціюється з ...	«...Гламуром, пафосом»; «...Показуюю»; «...Світом моди й дорогих магазинів»	Місто гламуру
		«...Рікою, водоспадом, загалом – стихією»; «...Людьми, які весь час поспішають»	Некерований потік
		«Мурашником або вуликом»; «...Великим мурашником, де, незважаючи на щільність заселення, кожна людина може зайняти свою нішу»; «Огірком (зернинки – як люди – понатикані скрізь)»	Велика щільність населення
		«...Рідними й близькими»; «...Моїми друзями»	Близькі люди
		«...З містом, у якому я живу й навчаюся»	Місце для життя
	13. Я вважаю Москву містом, яке ...	«...Храмом Христа Спасителя»; «...Красною площею»	Історичні пам'ятки
		«...Притягує всіх жителів СНД»; «...Дало притулок величезній кількості етнічних спільнот»	Багатонаціональне місто
		«...Гідне поваги»; «...Викликає замилювання й трепет»; «...Для мене дороге й просто необхідне»	Улюблене місто
		«...Співає»; «...Дихає на повні груди»; «...Ніколи не спить»	Швидкий темп життя
	14. Я не вважаю Москву містом, що ...	«...Нав'язує свій ритм життя»; «...Може змінити людину до невпізнанності»	Місто, що тисне на людину
		«...Гостинне»; «...Любить приїжджих»	Місто приїжджих
		«...Може залишити кого-небудь байдужим»; «...Не може не справити враження»	Улюблене місто
		«...Не здатне реалізувати наші таємні мрії»	Місто для само-реалізації
	15. Символи Москви це...	«...Дешево»; «...У якому жити просто й ненакладно»	Дороге місто
		«...Кремль, куполи храмів»; «...Пам'ятник Пушкіну»; «...Кремль, Охотний ряд, Большой театр, МГУ й т.і.»; «...Красна площа»; «...Метрополітен»; «...Старий Арбат»	Історичні пам'ятки
«...Герб», «...Орел», «...Гімн», «Прапор»		Символ держави	
«...Білий Дім», «...Президент»		Політична еліта	
	«...Брудна Москва-ріка», «...Шум і бруд»	Екологічна проблема	

Блок	Питання	Типові елементарні обґрунтування	Категорії
Б1	18. Мос- кву можна описати одним словом ...	«...Золотоглава»; «...Першопрестольна»	Історія
		«...Будинок»; «...Батьківщина»	Вітчизна
		«...Центр»; «...Столиця»	Столиця
		«...Гіперактивність»; «...Швидкість»	Швидкий темп життя
		«...Гумова»; «...Полієтнічна»	Місто для при- їжджих
	19. Ма- люючи Москву, я б зобра- зив(ла) її ...	«...У вигляді кульки, яку хтось надуває»; «...Як мураш- ник»	Велика щіль- ність населення
		«...Просто карту метро»; «...Кремль»; «...Куполи»	Історичні пам'ятки
		«...У вигляді подарункового пакунку з величезним бан- том і сюрпризом усередині. А що за сюрприз, зале- жить від самої людини»	Місто для само- реалізації
		«...Зло. Ненависть. Пробки. Лихі люди, готові на дорозі вбити один одного»	Транспортна проблема
		«...Як гарну дівчину, що добре вбрана, у погляді чита- ється твердість, із книгою в руці, що поспішає на чер- гову виставку або в театр»	Культура й мис- тецтво

Далі можна укрупнювати категорії, поєднуючи їх у схожі за змістом. Наприклад, «гроші», «місто гламуру», «дороге місто» можна об'єднати в категорію «місце концентрації матеріальних ресурсів».

Як впливає з отриманих даних, сучасні першокурсники уявляють Москву досить емоційно (причому емоції варіюються від позитивних до негативних). У першу чергу, у ході аналізу результатів постав образ багатонаціонального й полікультурного міста-«мурашника». Так чи інакше, питання перенаселеності заторкували у своїх анкетах усі респонденти. Також Москву описували як місто контрастів і проти-річ: частина респондентів говорила про бруд, вокзали й ринки; інша частина опитаних згадувала дорогі клуби й вітрини бутіків. Москва уявляється і як «світ гламуру», «царство розкоші», і як «темні провулки на окраїнах», «моторошні бомжі на вокзалах». Столиця надає людині безліч можливостей для побудови блискучої кар'єри й одержання якісної освіти (для студентів ця тема особливо актуальна).

Підбиваючи підсумок, можна виділити основні структурні складові образи Москви очима студента:

1. Широкий спектр можливостей для самореалізації й особистісного росту;
2. Активна трудова діяльність та відсутність повноцінного відпочинку;
3. Центр політичного життя;
4. Місце концентрації матеріальних ресурсів;
5. Перенаселеність;

6. Контрасти: історичні традиції співіснують з найновішими досягненнями цивілізації;
7. Швидкий темп життя;
8. Трансформація людських цінностей під впливом столичного життя;
9. Перевантаженість транспортних потоків;
10. Культурний центр;
11. Екологічна проблема;
12. Соціальна відчуженість мешканців великого міста;
13. Кримінальний центр.

2. Метод спостереження

Соціологічне спостереження передбачає планомірне накопичення специфічної інформації, необхідної для дослідження (про ситуації, процеси). Тобто це пряма реєстрація подій очевидцем. Головною перевагою безпосереднього спостереження є те, що воно дозволяє фіксувати події й елементи людської поведінки у момент їх появи, а також є незалежним як від здатності членів досліджуваної групи розповісти про свою поведінку (тобто проаналізувати її), так і від їх бажання розмовляти з дослідником. На нашу думку, спостереження може бути ефективно застосоване у вивченні поведінки мешканців міста у різноманітних місцях (наприклад, спостерігаючи за поведінкою пасажирів у громадському транспорті, можна виявити їх ставлення до цього місця, їх відчуття у конфліктних ситуаціях тощо).

3. Методики з використанням малюнків

У проекті «Соціальне розрізнення міського простору (на прикладі мешканців міста Москви)», респондентам були надані завдання: зобразити свій район, центр міста, відомі місця відпочинку в місті та своє улюблене місце відпочинку (див. рис. 3.1).

Зображуючи центр Москви, більшість респондентів намалювали Кремлівську стіну зі Спаською вежею та Красною площею (при цьому 3 з них зобразили міліціонерів, 3 – Мавзолей, 3 – церкви, 1 – Манежну площу й фонтан, 1 – Воскресенську браму й 1 – схематичний малюнок із написами «Красна площа», «ГУМ», «дорога»). Ще один респондент намалював знак «долар», і один означив центр колами з зеленими насадженнями. Зображуючи свій район, респонденти схематично намалювали все те, що оточує їхній будинок, а також об'єкти, що є «визитівкою» їх району. Приміром, А. (жін., 24 роки) зобразила Останкінську вежу й колесо огляду, тобто всі ті

3. Методики з використанням малюнків

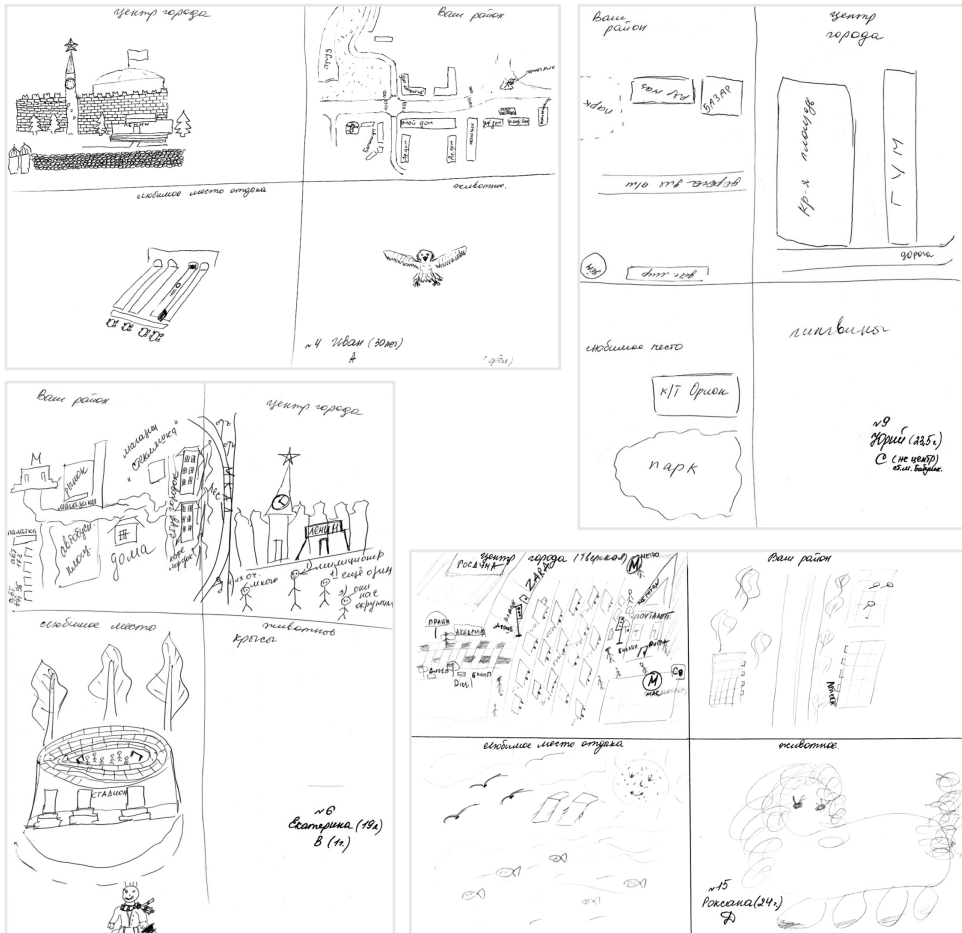

Рис. 3.1 Приклади малюнків респондентів

місця, які одразу асоціюються з районом ВДНХ (укр. – Виставка досягнень народного господарства). Схематизовано та вкрай детально, з найменшими подробицями зобразили свій район більш старші за віком мешканці – Жанна (жін., 49 років), І. (чол., 30 років). Молодші респонденти, як правило, зображували лише свій дім та природу навколо нього. Зауважимо, що намальовані образи власного району передані у райдужних тонах, на малюнках зображене сонце, ростуть квіти та дерева, ретельно вималюваною є «карта» рідного району, позначені вулиці, місце розташування будинків. Це свідчить про те, що городяни з любов'ю ставляться до місця, де знаходиться їх будинок, добре знають всю територію навколо нього, без проблем орієнтуються, і там дуже сприятлива для них атмосфера. Отже, це місце – свій район, мешканці міста вважають «безпечним», оскільки

все навколо їм знайоме й близькість до дому вселяє в них упевненість та захищеність.

Зображуючи своє улюблене місце у місті, більшість респондентів намалювали природу, гарну погоду. Характерною для усіх малюнків є практична відсутність людей. Тож, можемо зробити висновок, що кожен городянин прагне до самотності й злиття з природою, намагається вирватися з міста, втекти від його проблем тощо.

4. Візуальна стратегія

Міський простір наповнений знаками минулого й сьогодення, що включають у себе об'єкти архітектури й мистецтва, рекламу, ознаки життєдіяльності спільнот тощо. Кожен із цих типів знаків може стати об'єктом уваги соціолога. Візуальна соціологія може допомогти розплутати смисли (приміром, асоціативні) й соціальні процеси (наприклад, ситуативне сприйняття, поведінка), уплетені в міський контекст. Теоретично візуальна соціологія може використовувати усі види візуальних джерел, однак домінуючим напрямком є вивчення статичних образів-фотографій: з одного боку, аналіз та інтерпретація наявних фотографій, з іншого – активне фотографування, тобто цілеспрямоване створення нових фотографій, які б відповідали соціологічним завданням. Наприклад, «розгубленість» у міському просторі, перебирання на себе ролі чужинця у рідному місті, дозволяє досліднику тимчасово вийти з матриці міського життя, розширити діапазон сприйняття міста.

На даний час більшість міст стрімко розвиваються, збільшується кількість елітних будинків та районів. При цьому мешканці старих будинків часто переселяються на околиці міста. Вказані процеси відбуваються доволі стрімко і за таких умов особливих пізнавальних можливостей щодо фіксації цих процесів набуває візуальна соціологія. Тож соціологічне дослідження може бути присвячене пошукам та подальшому аналізу візуальних образів, які відображають соціальну нерівність у міському просторі. Зокрема, використовуючи досвід візуальної соціології, ми спробували виявити, наскільки суттєвими є відмінності між «елітним» та «неелітним» житлом, чи є очевидними ці відмінності для пересічних громадян, якими є наочні ознаки «елітності» житла⁵⁰. Для аналізу відповідних візуальних матеріалів були запропоновані наступні індикатори:

⁵⁰ Дослідження «Соціальне розшарування в міському просторі», проект М. Анісімової (Керівник – А. В. Стрельникова). Час проведення – 2007 рік. Метод: аналіз візуальних образів (50 фотографій міського середовища, 40 рекламно-інформаційних зображень зі спеціалізованих друкованих видань).

4. Візуальна стратегія

- Наявність власної огороженої території, огорожа;
- Упорядкована прилегла територія, розміщення на її території символіки, наявність живої огорожі;
- Наявність охорони;
- Наявність локальної інфраструктури (дитячий майданчик, спортклуб, супермаркет, салон краси);
- Наявність паркінгу;
- Особливості зовнішнього оздоблення будинків, під'їздів;
- Простір навколо будинку: особливості розташування, район, екологічна ситуація в районі, прилеглі житлові й нежитлові об'єкти.
- «Мешканці» й «чужі».

Фотографії добиралися так, щоб можна було аналізувати попарно два типи житла – сучасні елітні комплекси й звичайні будинки, розраховані на пересічного городянина. Завдяки цьому можна було наочно продемонструвати, як у візуальних знаках віддзеркалюються відмінності та в чому вони полягають. Збір візуальних даних провадився у трьох московських районах, в яких зростає концентрація престижної забудови з високими цінами на житло, однак частка житла економ-класу також залишається вагомою. Рекламно-інформаційні матеріали з друкованих видань добиралися за тим самим критерієм. Були зібрані дві групи рекламних зображень: реклама елітного, ексклюзивного житла та реклама житла економ-класу.

На основі аналізу фотографій стало очевидним, що для елітного житла є характерним огороження власної території, прагнення зробити територію елітних будинків лише «своєю» та відгородитися від тих, чий доступ на цю територію не є бажаним. Таке розмежування здебільшого має очевидний та явний характер – прилегла територія будинку огорожена парканом і потрапити за огорожу можна лише через контрольно-пропускний пункт. Якщо розглянути фотографії, на яких зображено внутрішню територію елітних будинків крізь залізні прутья огорожі, стає очевидно, що ця територія є недоступною, вона не для всіх (за огорожею – красиві газони, алея, парк, барвистий дитячий майданчик тощо). Наявність у людини капіталу, достатнього для придбання житла в елітному будинку, дозволяє тримати на відстані небажаних людей і, навпаки, зблизитися з бажаними.

Також огорожування може бути символічним. Наприклад, це упорядкована прилегла територія (частина вулиці поруч з елітним будинком викладена плиткою, огорожена бордюрами, розбиті клумби, замість звичайних ліхтарів установлені красиві). Територію навколо деяких елітних комплексів може прикрашати фірмова символіка. Варто зазначити, що фактичне огорожування території є більш

характерним для спальних районів, де забудова елітним житлом розпочалася не так давно. У центрі ж, в історично сформованих ареалах елітного житла, знайти достатню територію для вибудовування огорожі практично неможливо, тому тут більш актуальним є символічне відгороджування. Крім того, для сучасних елітних комплексів характерною є наявність інфраструктури, розрахованої лише на мешканців даних будинків. Переважно це спортивні клуби, басейни, салони краси, супермаркети, що розташовані безпосередньо у самому елітному будинку.

Аналіз рекламно-інформаційних зображень дозволив виявити схожі тенденції. Елітне житло виокремлюється за рахунок спеціальних назв – «житло De-luxe», «будинок преміум-класу», «житло класу А», «веллхаус», а також завдяки авторським назвам проєктів (не просто будинок № 3, а житловий комплекс «Граф Орлов», «Англійський квартал» тощо). Візуальний ряд має справляти найпозитивніше враження: прекрасний архітектурний ансамбль, зображений потопаючим у сонячному світлі або, навпаки, на тлі красивого заходу сонця (на одному з зображень житловий комплекс був розміщений навіть на тлі веселки). Іншими словами, майбутнім покупцям хочуть продемонструвати, яке безхмарне та райдужне життя очікує на них у разі придбання ними помешкання у цьому комплексі.

Що стосується рекламно-інформаційних зображень звичайних неелітних будинків, то для їх розміщення зазвичай не надається ціла сторінка (як це було у випадку з елітним житлом). На одній сторінці рекламується одразу декілька будинків (від двох до восьми). Кожному з них на розвороті чи сторінці відводиться невеличке місце, достатнє лише для фотографії та короткої інформації, що вміщує адресу, місце розташування будинку, його серію, метраж квартири. На відміну від реклами елітних будинків, на цих рекламних зображеннях зазвичай відсутні будь-які рекламні слогани та гасла, однак майже завжди наводиться інформація про субсидії, розстрочки, знижки, іпотеку.

5. Використання вторинних даних

Можливості для вторинного аналізу безпосередньо пов'язані з конструюванням і використанням архівів дослідницьких даних. Можна виділити наступні категорії сховищ даних: архіви дослідницьких організацій, національні архіви, публікації первинних матеріалів, архіви наукових і освітніх установ, ресурсні центри. Деяким західним архівам уже біля ста років: архів німецького національного дослідницького центру (German National Survey Research Centre), стендфордський

5. Використання вторинних даних

архів з лонгітюдних проєктів Л. Термана (Terman Study Center at Stanford) та ін. Можливість доступу до подібних інтелектуальних ресурсів породжує практично необмежену свободу у виборі предмета й об'єкта дослідження, а сучасний рівень розвитку методів зберігання й обробки даних забезпечує максимальний ступінь глибини й точності інтерпретації отриманих результатів.

Наведемо приклад роботи з пошуковими запитами в російських і західних архівах з проблематики міста. Для пошуку в дослідницьких архівах важливо правильно вибрати ключові слова, що характеризують обрану тему (у нашому випадку можна почати із ключового слова «місто» і потім доповнювати пошуковий запит).

Таблиця 3.6

Результати пошуку в Єдиному архіві соціологічних даних (sofist.socpol.ru): анкетні запитання з різних досліджень

Исследование: : Опинбусе ВЦИОМ 1990-18	Исследование: : Экспресс ВЦИОМ 2003-9
39. КОГДА ВЫ ГОВОРИТЕ О РОДИНЕ, ТО ЧТО ЧАЩЕ ВСЕГО ИМЕЕТЕ В ВИДУ?	88. КАК ПРАВИЛО, БОЛЬШИНСТВО ПРИЕЗЖИХ ИЗ ДРУГИХ РЕГИОНОВ И БЛИЗНЕГО ЗАРУБЕЖЬЯ ЗАНЯТЫ НА ТЯЖЕЛЫХ И НИЗКОПЛАЧИВАЕМЫХ РАБОТАХ - В СТРОИТЕЛЬСТВЕ, НА ДОРОЖНЫХ РАБОТАХ, ОБЩЕСТВЕННОМ ТРАНСПОРТЕ, В ТОРГОВЛЕ. КАК ВЫ ДУМАЕТЕ, СМОЖЕТ ЛИ ВАШ ГОРОД (РАЙОН) ОБОЙТИСЬ
1. тот город, деревню, где Вы родились	1. Определенно да
2. Россию	2. Скорее да
3. республику, в которой живете	3. Скорее нет
4. Советский Союз	4. Определенно нет
5. Затрудняюсь ответить	5. Затрудняюсь ответить

Серед західних архівів слід відзначити архів даних Міжуніверситетського Консорціуму Політичних і Соціальних Досліджень (ICPSR Data Archive)⁵¹ при університеті Мічиган, США. Він є одним із найбільших у світі архівів для фахівців з соціальних наук (дослідникам доступні більше ніж 450000 комп'ютерних файлів даних щодо 150 країн світу, у тому числі дані американських переписів населення). ICPSR Data Archive докладає зусиль для максимального розширення спектру даних і з цією метою купує дані в комерційних та державних організацій, згодом доповнюючи ними фонди. Доступ до таких даних здійснюється на підставі абонентської плати.

Міжуніверситетський Консорціум Політичних і Соціальних Досліджень також проводить семінари й реалізовує навчальні програми щодо роботи з архівними даними, організовує дослідницькі курси з отримання фінансової підтримки, розробляє методики роботи із вторинними даними, інформує про переваги архівування дослідницьких даних з метою залучення нових матеріалів.

⁵¹ Адреса в Інтернеті: <http://www.icpsr.umich.edu>.

Результати пошуку в ICPSR Data Archive

ICPSR Results. Results for: +city (1175). Results for: +keyword: «neighborhoods» (281). Results for: +urban (613) +segregation (14). Results for: +keyword: «cities» (190). Results for: +keyword: «residential segregation» (6). Results for: +keyword: «housing discrimination» (4).

Detroit Area Study, 1976-1994: A Study of Metropolitan and Neighborhood Problems (ICPSR 7906, 2852); New Homes and Poor People, 1966-1967 (ICPSR 7492); Multi-City Study of Urban Inequality, 1992-1994: [Atlanta, Boston, Detroit, and Los Angeles] (ICPSR 2535).

Ihlanfeldt, Keith R.; Scarfidi, Benjamin, «Black self-segregation as a cause of housing segregation: Evidence from the Multi-City Study of Urban Inequality.» Journal of Urban Economics. Mar 2002, 51, (2), 366 – 390.

Bibliographic Description. ICPSR Study No.: 9363 **Title:** AMERICAN HOUSING SURVEY, 1985 [UNITED STATES]: NATIONAL FILE **Principal Investigator(s):** United States Department of Commerce. Bureau of the Census. **Bibliographic Citation:** U.S. Dept. of Commerce, Bureau of the Census. AMERICAN HOUSING SURVEY, 1985: NATIONAL FILE [Computer file]. Washington DC: U.S. Dept. of Commerce, Bureau of the Census [producer], 1989. Ann Arbor, MI: Inter- university Consortium for Political and Social Research [distributor].

Summary: Characteristics of the United States housing inventory listed in this file include the age, size, and type of living quarters, property values, and the presence of commercial establishments on the property. Additional data focus on the presence and condition of kitchen and plumbing facilities and the type and cost of utilities, as well as housing expenses, property repair or alteration, and insurance costs. Many of the same characteristics are given for housing previously occupied by recent movers. Information on age, sex, race, marital status, and income is provided for each household member, with additional data on education, Spanish origin, and household tenure for the head of household. Indicators provided for housing quality include privacy and structural condition. For neighborhood quality, indicators assess noise, crime, air quality, and the presence of abandoned structures, along with the adequacy of neighborhood services such as police protection, parks, health care, and public transportation. Supplements provide information on second homes, mobility, and energy assistance. **Geographic Coverage:** United States. **Time Period:** 1985 **Date(s) of Collection:** 1985 **Universe:** The sample of housing units was selected from the 1980 CENSUS OF POPULATION AND HOUSING records and updated by a sample of addresses from building permits to include new construction and conversions. **Data Type:** survey data. **Sample:** A probability sample of approximately 47,000 housing units nationwide was used. **Data Source:** personal interviews **Access and Availability. Extent of Collection:** 1 data file **Data Format:** LRECL Original ICPSR Release: 1990-07-06

Тож у цілому західні архіви надають більш детальну інформацію не лише про самі вторинні дані, а й про їх поточне використання та публікації, підготовлені на основі цих даних. До того ж у розпорядження дослідників надаються дані в різному форматі – від текстів до звукових файлів.

Таким чином, ми розглянули різноманітні методичні підходи до вивчення міського простору. Підкреслимо, що соціолог може підходити до розв'язання завдань творчо, тобто гнучко видозмінювати традиційні дослідницькі стратегії або створювати нові. Наприклад, нещодавно нами було розпочато апробацію методу «біографічних прогулянок» містом – прогулянок із представниками старшого по-

коління тими місцями, де їм подобалося гуляти в роки їх молодості. Ці прогулянки доповнюються інтерв'ю (до останнього можна додати створення малюнків); за збиранням візуальних матеріалів може йти групова дискусія з обговоренням цих матеріалів. Місто є насиченим візуальним простором, отже й одним із найефективніших методів збору й аналізу соціологічної інформації є візуальна стратегія. У цілому ж, комбінація різноманітних методик (інтерв'ю, проєктивні та візуальні методи) дає нам найбільш повне уявлення про соціальні процеси у великих містах.

Глосарій:

Візуальна стратегія – стратегія дослідження, за умов реалізації якої збір і аналіз даних націлений на роботу з візуальними образами: малюнками, картами, схемами, фотографіями, фільмами, відеозаписами, рекламними об'єктами тощо. Ці образи можуть існувати незалежно від дослідника (наприклад, карта району, родинний фотоальбом), а можуть і вироблятися безпосередньо в ході дослідження (наприклад, фотографування вуличного флеш-мобу, зображення маршруту від місця навчання до будинку). Основним завданням при виборі даної стратегії є розпізнавання прихованих значень в звичайних, повсякденних ситуаціях взаємодії, а також спроба зберегти швидкоплинні події або явища.

Вторинний аналіз – вирішення дослідницьких завдань на базі «старих» даних, зібраних кимось іншим раніше. Джерелами вторинних даних можуть бути результати соціологічних досліджень попередників, національна статистика, тексти. Основна мета вторинного аналізу принципово не відрізняється від цілей будь-якого іншого аналізу – це пошук закономірностей, зв'язків між змінними або, більш загально, зменшення розмірності даних, їх «ущільнення» відповідно до певних критеріїв. За допомогою вторинного аналізу можливе вирішення як методичних, так і змістовних завдань. Це, у першу чергу, порівняння результатів декількох досліджень, узагальнення й укрупнення даних, вивчення часової і територіальної динаміки соціальних процесів, зіставлення різних методик збору й аналізу даних. Можливості для вторинного аналізу безпосереднім чином пов'язані з конструюванням і використанням архівів дослідницьких даних.

Образ міста – індивідуальне й колективне сприйняття і змістовна інтерпретація фізичних (архітектура й інфраструктура), соціальних (люди, які мешкають у місті) і духовних (культура) об'єктів міського простору.

Проективні методи – це сукупність дослідницьких процедур, що дозволяють отримувати дані про ті настанови або мотиви, інформація про які при застосуванні прямих дослідницьких процедур піддається певним спотворенням або взагалі недоступна. Як правило, дослідником конструюються певні стимул-реакції, процедури, ситуації, які передбачають необмежену різноманітність можливих відповідей. Зазвичай проективні методи спрямовані на вивчення індивідуального життєвого досвіду респондентів, виявлення різних стереотипів, емоцій, ставлення людей до будь-якого об'єкту або явища. Таким чином, проективні методики вивчають мікрорівень соціальної реальності, не претендуючи на вивчення загальних соціальних закономірностей і соціальних інститутів. До найбільш поширених проективних інструментів у соціології належать проективні питання (питання на асоціації та інтерпретації подій і фактів; питання, що пропонують модель тієї або іншої ситуації), метод незавершених речень, методики з використанням малюнків.

Питання та завдання для самоперевірки:

1. Які методи збору даних використовуються в соціології міста?
2. Охарактеризуйте проективні методи та окресліть їх можливості у вивченні міського простору.
3. Назвіть основні етапи застосування методу незакінчених речень (на прикладі вивчення образу міста).
4. Чи можуть проективні методи надати дослідникові ту інформацію, яку він не очікував отримати? Відповідь поясніть.
5. Опишіть переваги та недоліки методик з використанням малюнків при їх застосуванні щодо вивчення міського простору.
6. Які питання дозволяють розкрити статус індивіда у міському просторі?
7. Про що може свідчити той факт, що хтось з респондентів не пригадає ті міські орієнтири, про які говорять більшість опитаних? Відповідь поясніть.
8. Чи залежить сприйняття «свого» або «чужого» простору від віку респондента? Від часу проживання в місті? Від району проживання? Відповідь поясніть.
9. Чому візуальна стратегія набуває дедалі більшої ваги в середовищі соціологів?
10. Як можна використовувати вторинні дані в дослідженні міської проблематики?

Список основной литературы:

1. Аверьянов Л. Я. Социология: искусство задавать вопросы / Л. Я. Аверьянов. – [2-е изд., переработ. и доп.]. – М., 1998.
2. Готлиб А. С. Введение в социологическое исследование: качественный и количественный подходы / А. С. Готлиб. – М. : Флинта, 2005.
3. Девятко И. Ф. Методы социологического исследования / И. Ф. Девятко. – М. : КДУ, 2006.
4. Запорожец О. Потеряться, чтобы увидеть: опыты фотографического восприятия города / О. Запорожец, Е. Лавринец // Визуальная антропология: новые взгляды на социальную реальность [под ред. Е. Р. Ярской-Смирновой, П. В. Романова, В. Л. Круткина]. – Саратов : Изд-во «Научная книга», 2007. – С. 61–78.
5. Карпов А. Е. Различение. Пространство в городе / А. Е. Карпов // Социологическое обозрение. – 2001. – № 2. – С. 58–71.
6. Ньюман Л. Полевое исследование / Л. Ньюман // Социологические исследования. – 1999. – № 4. – С. 110–121.

Список допоміжної літератури:

1. Амин Э. Внятность повседневного города / Э. Амин, Н. Трифт ; [пер. С. П. Баньковской] // Логос. – 2002. – № 3–4.
2. Казанцев В. И. Социология города : [учебно-методическое пособие] / В. И. Казанцев, М. Г. Светульников. – Ульяновск, 2004.
3. Калашников Н. Москва. Краины / Н. Калашников // Логос. – 2002. – № 3–4.
4. Круткин В. Фотографический опыт и его субъекты / В. Круткин // Визуальная антропология: новые взгляды на социальную реальность [под ред. Е. Р. Ярской-Смирновой, П. В. Романова, В. Л. Круткина]. – Саратов : Изд-во «Научная книга», 2007. – С. 43–61.
5. Линч К. Образ города / К. Линч ; [пер. с англ. В. Л. Глазычев; сост. А. В. Иконников; под ред. А. В. Иконникова]. – М. : Стройиздат, 1982.
6. Мещеркина-Рождественская Е. Визуальный поворот: анализ и интерпретация изображений / Е. Мещеркина-Рождественская // Визуальная антропология: новые взгляды на социальную реальность [под ред. Е. Р. Ярской-Смирновой, П. В. Романова, В. Л. Круткина]. – Саратов : Изд-во «Научная книга», 2007. – С. 28–43.
7. Портнов Б. А. Городская среда: феномен престижности / Б. А. Портнов // Социологические исследования. – 1991. – № 1. – С. 69–74.

8. Эдельман О. Город чьей-то мечты / О. Эдельман // Логос. – 2002. – № 3–4.

9. Lynch K. Good City Form / K. Lynch. – Cambridge, Massachusetts and London : The MIT Press, 1981.

ЗМІСТОВИЙ МОДУЛЬ 4

ТЕРИТОРІАЛЬНИЙ ТА ПРОСТОРОВИЙ ВИМІРИ МІСТА

1. Територія та простір: де шукати місто?
2. Класична соціологія про міську територію та простір.
3. Зонування міської території та стратегії структурування західних міст.
4. Особливості просторової структури радянських та пострадянських міст.
5. Можливі схеми аналізу міського простору.

1. Територія та простір: де шукати місто?

Досліджуючи соціальні прояви, соціологи намагаються виявити фізичні характеристики явищ, процесів, ситуацій, що вивчаються, знайти видимі та зрозумілі параметри для пояснення складного та не завжди видимого соціально-культурного підтексту. Такими характеристиками, зокрема, є територія та простір, які дозволяють через суто фізичні параметри зрозуміти складні смисли, соціальні знаки та коди, глибинні значення, які наповнюють місто в процесі соціальної комунікації, соціального життя.

Коли ми говоримо про територію міста, то маємо на увазі цілком об'єктивні моменти – офіційно визнані межі міста, окреслені на карті його контури, адміністративно визначені кордони районів, певні соціально-функціональні та приватні зони тощо. Однак коли ми переходимо до вивчення сприйняття людьми того міста, де вони проживають, стає очевидним, що крім адміністративних кордонів є ще й границі природні, які не нанесені на жодну з карт, але відомі мешканцям міста. Це може проявлятися в різному визначенні особами «початку» міста. Ним може бути і знак із назвою на в'їзді, і залізничний чи автовокзал, і власний будинок чи двері власної квартири, і, навіть, якийсь образ, характерний для ландшафту (природного чи штучного), як, приміром, для деяких донеччан початком рідного міста є терикони, що з'являються за вікном поїзда.

Не тотожні адміністративним природні межі мають і райони міста, які не тільки не співпадають територіально, а ще й часто переназиваються (перекодовуються) мешканцями міста. Це можуть бути перероблені офіційні назви районів (наприклад, в Донецьку – «Каліновка» на території Калінінського району, «Путіловка» – на території Київського району), озвучені функціональні навантаження певної території («Маргаринка», «Ботсад»), збережені в назвах мікрорайонів з новобудовами історичні назви поселень, що були на цьому місці (Олександрівка, Ларінка, Маслівка, Смолянка) та назви, в яких виявляється ставлення до означеного району (Нахалівка, Собачовка). Тож очевидно, що тут ми стикаємось з чимось суб'єктивним – віддзеркаленням міста у свідомості його мешканців, наповненням його як матеріальними, так і нематеріальними ознаками приналежності, різноманітними орієнтирами, моделями поведінки тощо. У цьому зв'язку місто постає перед нами як результат комунікації певних груп його мешканців, що й утворює неповторний та унікальний простір міста.

Натомість, не тільки людина «проживає» місто, а й місто формує людину. Вписана у ландшафт, оточена характерною саме для цього міста архітектурою, певним стилем міста, оповита інформаційними потоками, що тут циркулюють, людина набуває рис, притаманних мешканцям саме цього простору. Своєрідне поєднання специфіки території з просторовими практиками та знаками репрезентації породжує мешканця певного міста. Саме тому ми вирізняємо «киянина», «львів'янина», «харків'янина», «донеччанина» тощо. Для кожного з них «своє» місто буде особливим, неповторним, своїм, формуючи тим самим міську ідентичність, що врешті-решт стає основою розрізнення мешканців різних міст⁵².

Місто насичене «соціальною інформацією» – символами, знаками, кодами, просторовими практиками, комунікаційними моделями та моделями поведінки, показниками ранжування та розрізнення окремих частин міського простору, ознаками сегрегації та диференціації тощо. Усе це посилює науковий інтерес до вивчення просторових координат міста, що дають хоча б якоюсь мірою матеріалізовану його картину.

⁵² Детальніше про міську ідентичність дивись у дослідженнях В. В. Середи та О. О. Мусієздова, з якими можна ознайомитися в розділі «Соціологічні візії міста» цього підручника, або ж у наступних працях: Середи В. «Львів'янин» – окрема ідентичність чи просто прописка? / В. Середи, Д. Судин // Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. – 2008. – № 795. – С. 94-98; Мусієздов А. Ідентичність города: динамика образа Харькова в исторической ретроспективе / А. Мусієздов // Методологія, теорія та практика соціологічного аналізу сучасного суспільства : збірник наукових праць. – Випуск 15. – Харків : ХНУ ім. В. Н. Каразіна, 2009. – С. 488–494.

Наукове завдання соціолога в даному сенсі ускладнюється недостатньою методологічною розробленістю такого напрямку як «соціологія простору». Однак увага до нього дедалі більше зростає завдяки розумінню нетотожності території міста та його простору; через розуміння того, що простір є не лише тлом для соціальної комунікації, а може виступати у ролі чинника, що формує специфіку останньої. Також останнім часом спостерігається підвищення наукової уваги до розуміння та теоретичного осмислення простору через дедалі більш очевидне розповсюдження позапросторових явищ. Так, наприклад, після розпаду Радянського Союзу зникає як така його територія, однак залишаються носії радянського способу життя, цінностей, норм поведінки тощо, які й надалі вважають СРСР своєю Батьківщиною. Колишні союзні республіки перетворилися на незалежні держави, але й досі мають спільні риси та схожі проблеми та й в осмисленні сучасних проблем постійно звертаються до радянського минулого. І оскільки в даному випадку термін «територія» фактично втрачає чинність, то як у науковому, так і у побутовому мовленні дедалі більше використовують словосполучення «радянський простір», «простір колишнього Радянського Союзу», які й передають усю складність процесів взаємодії та дій людей, що є носіями радянської ментальності, радянського способу мислення тощо. Майже з такими самими проблемами називання стикаємось і тоді, коли говоримо про Інтернет, який не має територіальної локалізації (її мають лише провайдери), однак, очевидно, утворює певний простір різнорідної інформації та комунікації.

Тож виходить, що вивчаючи міський простір, вчені стикаються з цілою низкою проблем, пов'язаних у першу чергу з розумінням вислову «соціологія міського простору». Дефініції «місто» та «простір» належать до таких, що не мають єдиного та універсального визначення та трактуються залежно від дослідницької мети, обраного підходу або взагалі наукової галузі, у межах якої розглядається означена проблематика.

2. Класична соціологія про міський простір

Етимологічно слово «простір» виводиться зі слів «смуга», «шар», «площина», «промінь сонця» – тобто щось, що має певні межі та виокремлюється з цілого, суцього. Поняття «соціальний простір» було введене в науковий обіг на межі XIX – XX ст. та швидко стало термінологічною складовою багатьох гуманітарних наук, зокрема філософії, географії, соціології. Однак контекст його використання відносив простір на маргінес наукового осмислення, оскільки сам простір роз-

глядався як прозоре середовище, яке вміщує в себе певні смисли та в якому переміщуються та взаємодіють тіла. Якщо середовище прозоре, то, відповідно, й увага на ньому не концентрується, воно сприймається лише як тло для розгортання взаємодії, площина територіального чи соціального структурування тощо. Як безпосередній об'єкт дослідження міський простір «відродився» лише в 1990-ті рр., разом із усвідомленням процесів глобалізації та нового просторового перевороту, що сформували нову академічну спільноту, здатну критично та без відторгнення сприймати ідею просторового розуміння міста.

Зупинимось більш детально на основних теоретичних «віхах»⁵³, важливих для розуміння міста та міського життя через просторові координати.

Формальна соціологія простору Г. Зіммеля. Одним із перших у соціологічному знанні запропонував формулу «соціологія простору» відомий німецький соціолог Георг Зіммель. Певним підсумком окремих досліджень та публікацій у сфері осмислення простору стала його так звана «Велика соціологія», що містить у собі розділ «Простір та просторові порядки суспільства». Г. Зіммель розглядав основні якості простору як форми (що в такому розумінні вже є просторовою характеристикою). На його думку, взаємодія людей є, окрім усього іншого, ще й наповненням простору. Кожна людина, яка оселяється на певній території та діє, заповнює собою, своєю субстанцією та дією певне місце. Між «заселеним» місцем однієї людини та таким самим місцем іншої розташований нічим не заповнений простір (або, по суті – ніщо), який наповнюється та оживає лише тоді, коли ці особи починають взаємодіяти. По-суті, із самим простором нічого не відбувається, значимим стає лише той смисл, який надають йому ті особи, що взаємодіють між собою. Тобто значення має не абстрактний простір (який є нічим), а заселений, наповнений взаємодією, затребуваний⁵⁴.

Просуваючись далі в осмисленні простору, Г. Зіммель звертає увагу ще на декілька важливих його характеристик. По-перше, це – виключність або унікальність простору, яка виникає через те, що певні соціальні утворення можуть бути настільки пов'язані із простором, що у цьому ж просторі не залишається місця для будь-яких інших соціальних інституцій (так, наприклад, держава виключає наявність

⁵³ Про загальну схему розвитку соціології міста та місце в ній досліджень міста з точки зору соціопросторової перспективи дивись у змістовому модулі 2 цього підручника (автор – Марина Соболевська).

⁵⁴ Див.: Филиппов А. Смысл империи: к социологии политического пространства / А. Филиппов // Иное. Хрестоматия нового российского самосознания [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.russ.ru/antolog/inoe/filipp.htm/filipp.htm> та <http://archipelag.ru/geopolitics/nasledie/cosmopolis/32/>.

на власній території іншої держави). І по-друге, він розглядає членування простору на окремі частини, які самі по собі значимі як єдність та окреслені границями (останні він трактує не як просторовий факт, що має соціальні наслідки, а як факт соціальний, який просторово оформлюється). Тобто є такі якості простору, які дозволяють людині пов'язати себе з його певною частиною, відчутти власну спорідненість, єдність, солідарність саме з цією частиною простору. А це, у свою чергу, можливе лише за умови наявності меж. Межі є надзвичайно важливими, бо вони впливають на характер соціальної інформації, що проходить через них.

Тож місто для Г. Зіммеля – це простір, який розділяють, у якому співіснують. Місто – це одночасно і простір (наприклад, спільний простір міської громади), і «шмат простору» (виключний, унікальний простір певного міста, на якому іншого міста бути не може), і центр точно не окресленого простору, на який розповсюджує свій вплив місто⁵⁵. Усе залежить від різноманітного змісту (значення) простору в контексті взаємодії.

Ще одним важливим моментом з точки зору Г. Зіммеля є просторова закріпленість, яка виявляє себе або у вигляді вимоги присутності у певному місці до члена групи (найвищою формою цього може бути громадянство), або як «точка обертання», тобто місце, де можуть стикатися між собою в цілому незалежні елементи (приміром, це може бути суд чи лікарня). Таке Місце, за Г. Зіммелем, слугує центром кристалізації соціальних зв'язків, що не набули б чіткого оформлення без просторового закріплення. Розуміючи Місце таким чином, Г. Зіммель порівнює нерозвинені людські душі (що не вбачають великої відмінності між собою та оточенням та сприйняття простору в яких є чуттєво-конкретним) та сучасних мешканців великих міст, яким властиві інтелектуалізм та абстракція і яким може бути байдужим близьке, а просторово віддалене – цікавим⁵⁶. Саме таким мешканцем великих міст є зіммелевський «чужинець»⁵⁷, який є чимось середнім між кріпаком, однозначно фіксованим у просторі, та волоцюгою, що постійно переміщується з місця на місце. Чужинець

⁵⁵ Див.: Филиппов А. Социология пространства: общий замысел и классическая разработка проблемы / А. Филиппов // Логос. – 2000. – № 2 (23). – С. 113–151.

⁵⁶ Филиппов А. Ф. Теоретические основания социологии пространства : автореф дис. ... доктора социол. наук : спец. 22.00.01 / А. Филиппов. – М., 2003. – С. 23–24.

⁵⁷ Див. детальніше: Гусев А. Н. Категория социальной дистанции в творчестве Г. Зиммеля / А. Н. Гусев // Социологические исследования. – 2009. – № 4. – С. 123–130.

може переміщуватися, однак траєкторія його переміщення (або хоча б її окремі точки) є чітко фіксованими у просторі. Як приклад таких «чужинців» Г. Зіммель згадує середньовічних купців, які мандрували від міста до міста. Саме для них віддалене у просторі рідне місто могло бути ближчим, ніж близьке фізично, однак, по суті, чуже місто, де відбувалася торгівля. Риси, властиві «чужинцю», сьогодні стають ознаками мешканця мегаполіса. Зокрема це:

- мобільність (тобто неприв'язаність до землі як майна і, відповідно, здатність безперешкодно пересуватися, змінювати відстань до будь-якої точки простору);
- об'єктивність (що набувається через невключеність у групу, здатність зберігати незаангажований, свіжий погляд на неї);
- свобода від конвенцій (тобто свобода від правил, ритуалів та норм, що розподіляються та виконуються членами групи, передусім завдяки їх об'єктивній оцінці);
- абстрактні стосунки (за Г. Зіммеlem це означає, що члени групи можуть порівнювати себе з «чужинцем» лише за умови абстрагування, підняття на більш високий рівень узагальнень).

Також з його концепції розуміння простору виходить і поняття соціальної дистанції, яка характеризує соціальні взаємодії у фізичному просторі. Наявність соціальної дистанції впливає з думки про виключність будь-якого об'єкта в просторі – якщо два об'єкти не можуть одночасно займати одне й те саме місце, то логічно стверджувати, що між ними має бути дистанція. Соціальні комунікації змінюються залежно від збільшення відстані. На думку Г. Зіммеля, є лише два типи соціальних взаємодій, які не зазнають змін при збільшенні відстані – це чисті, об'єктивні та безособові стосунки (до яких він відносив взаємодії у сфері економіки та науки), а також взаємодії, що ґрунтуються на сильних почуттях (любов та віра). У першому випадку дистанція долається формальними письмовими угодами, у другому – фантазією та емоційною прив'язаністю. Усі інші типи соціальних трансакцій, що відхиляються від означених двох типів соціальної взаємодії, суттєво корегуються в разі збільшення географічної відстані, тож вимагають відповідних дій щодо їх збереження.

Г. Зіммель показав, що зі зростанням фінансових та інформаційних потоків, збільшенням ритму міського життя, чуйні, емоційні стосунки все більше поступатимуться місцем формальним та відчуженим формам комунікації, скорочується дистанція фізична, але при цьому збільшується дистанція соціальна. У першу чергу означене стосується мешканців великих міст. З одного боку, вони отримують найвищу ступінь індивідуальної свободи, що робить усіх неповторними та унікальними. За таких умов буває важко виокремитися і це підштовхує

людину до нестандартних дій, що суттєво відхиляються від норм поведінки. Людина намагається довести свою оригінальність, протягом коротких зустрічей бажає спілкуватися інтенсивно, різко та опукло подаючи себе. З іншого боку, інтенсивність міського життя, переважаність знаками та подіями викликає в людини пересиченість. Вона стає нездатною глибоко продумати та емоційно пережити все те, з чим зіштовхується і, відповідно, відчужується від того, що відбувається, вибудовує соціальну дистанцію. Зі зростанням міста, його мешканці дедалі тісніше стикаються один із одним, вступають у короткочасні контакти, однак така близькість має формальний характер й одночасно поєднується з відчуженістю та зростанням соціальної дистанції. Останні є своєрідною захисною реакцією бо, на думку Г. Зіммеля, «якби безперервним внутрішнім стосункам із безліччю людей мало відповідати стільки ж внутрішніх реакцій, як у маленькому місті, де знаєш майже кожного і до кожного маєш безпосереднє відношення, – якби це було так, внутрішній світ розпався б на атоми, й душевний стан став би просто неможливим. Частково це психологічна обставина, частково – право на недовіру, яку ми відчуваємо стосовно елементів життя великого міста, що швидко проходять повз нас, ледь заторкнувши нашу увагу, примушують нас до тієї замкненості, внаслідок якої ми не знаємо навіть своїх давніх сусідів, замкненості, через яку мешканець маленького міста часто вважає нас холодними та нечуйними»⁵⁸.

Контакти у великому місті набувають рис деперсоніфікації, здійснюються групами людей. При цьому кожна окрема людина, з її неповторним світом та індивідуальністю, фактично зникає, розчиняється у натовпі. Натомість група випрацьовує власний стиль життя – комплекс знаків та відмінностей, коло товарів споживання, моделей поведінки тощо, вибудовуючи та підтримуючи тим самим соціальну дистанцію. Для цього мешканцю міста необхідна соціальна компетентність – здатність підтримувати дистанцію, розрізняючи у потоці людей ледь помітні деталі та знаки їх приналежності до соціальних статусів та груп.

Перевагою концепції соціального простору Г. Зіммеля є те, що завдяки запропонованим ним поняттям можна вивчати суспільство в цілому, окремі соціальні утворення і, навіть, взаємодію двох осіб.

Чиказька школа – проект соціальної екології. Блискучий зіммелевський проект формальної соціології простору певною мірою знай-

⁵⁸ Зиммель Г. Большие города и духовная жизнь / Г. Зиммель // Логос. – 2002. – № 3–4 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://magazines.russ.ru/logos/2002/3/zim.html>.

шов своє продовження в проекті соціальної екології Чиказької школи. Очевидно, останній виникає не без впливу ідей Г. Зіммеля щодо простору та можливостей його розуміння, однак набуває зовсім іншого наповнення – як у сенсі сформульованих ідей, так і в можливих методах дослідження міського простору.

Поняття «екологія» було перенесене в соціологію з природничих наук – у природі живі організми розповсюджуються на поверхні землі за умов збереження балансу та рівноваги різних видів. Представники Чиказької школи, напрямку соціальної екології, вважали, що під цим самим кутом зору можна поглянути на розташування різних міст, а також на розташування різноманітних кварталів у межах міста⁵⁹. Тобто через просторове (фіксоване, вимірюване кількісно) можна дослідити соціальне (складне, різнобарвне, багатоаспектне, не завжди видиме).

Започаткували цей напрямок дослідники Роберт Парк (Robert Park), Ернест Бьорджесс (Ernest Burgess) та Родерік Маккензі (Roderick D. McKenzie), які з другої половини 1920-х р. почали активно та систематично досліджувати місто Чикаго та його околиці.

Праці Р. Парка, одного з засновників Чиказької школи, навряд чи можна віднести до так званої «великої теорії». Дослідницька практика цікавила його набагато більше. Тим не менше, його роботи стали серйозним поштовхом до розвитку соціології міста, соціальної екології, проблем соціалізації, маргінальності тощо. Місто він розглядав як єдиний соціальний організм та природне явище, що вміщує безліч соціальних фактів, які розвиваються за власними законами, незалежно від волі та дій людей. Завданнями дослідницької програми соціальної екології стало виявлення цих соціальних фактів (зокрема, конфліктів, випадків злочинної поведінки, міграцій тощо) з метою розробки системи соціального контролю.

Типова міська спільнота, за Р. Парком, складається з географічно окреслених та просторово означених ареалів (у різний спосіб у кожному окремому місті, хоча при наявності певного зразка – паттерна). Виявляючи різницю між окремими міськими ареалами, Парк підкреслює важливість локалізації цих ареалів, позиції й мобільності як показників, що є необхідними для вимірювання, описування і, врешті-решт, пояснення соціальних феноменів. На його думку, у природних ареалах міста виникає не менш природне середовище буття соціальних груп. Через це суттєво можуть відрізнятися між собою райони одного міста. Є, приміром, міські ареали, в яких мешкають лише старші за

⁵⁹ Парк Р. Е. Городское сообщество как пространственная конфигурация и моральный порядок / Р. Е. Парк // Социологическое обозрение. – 2006. – Т. 5. – № 1. – С. 11–18.

віком люди і майже немає дітей; є ареали, у яких люди підтримують певну політичну силу, або неактивно беруть участь у виборах; є райони, де багато готелів, тож вони виявляються заселені «прибульцями» з інших міст; є райони з високим рівнем девіантної та делінквентної поведінки, а є спокійні та благополучні в цьому відношенні тощо⁶⁰.

Тож соціальні стосунки та соціальні дистанції можуть бути співвіднесені з просторовими координатами (розподіл населення в місті може задавати для кожного окремого індивіда місце проживання та спільноту, з якою він змушений взаємодіяти). Відповідно й складні якісні процеси можуть бути зафіксовані та виміряні за допомогою кількісних показників.

Продовженням ідей соціальної екології, особливо з точки зору напрацювання методу дослідження, стали праці Е. Бьорджесса (Ernest Burgess). Він поділяв думку Р. Парка з приводу того, що соціолог має залишатися осторонь політичних рухів та ідей, не заражуватися проблемами однієї соціальної групи. Головне завдання соціолога – концентруватися на вивченні соціальних проблем, які найбільш гостро постали в суспільстві. У першу чергу його цікавила проблема зростання міст, поглинання містом дотичних до нього районів та переміщення звідти корінного населення, вплив іммігрантів на зміни в органічних спільнотах.

Збільшення міста у будь-якому випадку призводить до дезорганізації общин в окремих районах міста. Це, у свою чергу, розхитує життя сімей, негативно впливає на окрему людину – тобто стає чинником зниження соціального контролю та розповсюдження негативних явищ, зокрема злочинності⁶¹. Для розв'язання цих загрозливих для життя суспільства проблем у першу чергу треба було зібрати про них об'єктивну інформацію, яка б у перспективі могла стати основою для розробки відповідних управлінських заходів на рівні міста. Е. Бьорджесс почав збирати таку інформацію методом соціального картографування, спочатку фіксуючи дані щодо розподілу підліткової злочинності, згодом – дані про розташування кінотеатрів, танцювальних майданчиків тощо. Складання таких карт наштовхнуло його до думки про наявність певної структури міста та можливість виявлення комплексу причин, що породжують негативні явища у тих чи інших його ареалах, а також про те, що ці причини корелюють між собою.

⁶⁰ Див.: Парк Р. Е. Городское сообщество как пространственная конфигурация и моральный порядок / Р. Е. Парк // Социологическое обозрение. – 2006. – Т. 5. – № 1. – С. 15.

⁶¹ Див.: Шнайдер Г. Й. Криминология / Г. Й. Шнайдер; [пер. с нем.; под общ. ред. и с предисл. Л. О. Иванова]. – М.: Издат. группа «Прогресс»-«Универс», 1994. – С. 207.

Наступником Р. Парка та Е. Бьорджесса в Чиказькій школі став Луїс Вірт (Louis Wirth). Продовжуючи розглядати соціальне в тісному зв'язку з просторовим, Л. Вірт відзначає цілу низку особливостей міського життя. Мешканці міста випрацьовують нові засоби орієнтування у міському просторі, стають більш чутливими до світу артефактів, дедалі більше віддаляючись від світу природи. Для міста характерною є боротьба за простір, використання окремих територій з максимальною економічною віддачею.

Усе більше розведеними у просторі виявляються місце проживання та місце роботи (оскільки значна концентрація в одному місці промислових підприємств та комерційних структур робить неможливим комфортне проживання поруч із ними). Як результат – різні частини міста набувають специфічних функцій, а місто в цілому перетворюється на мозаїку соціальних світів. Перехід від одного до іншого «світу» може відбуватися абсолютно несподівано.

Мешканці міста стають носіями «плаваючого статусу» – групи, до яких належить людина, не мають ієрархічного рангу; зникає домінуюча група, з якою б у першу чергу ідентифікував себе індивід. Натомість людина отримує представництво у різних соціальних групах, де активізується якийсь бік її особистості. Ці групи можуть бути взагалі не пов'язаними між собою, або перехрещуватися у несподіваних варіаціях.

Через високу мобільність відбувається швидка зміна членів спільноти, що зводить нанівець можливість підтримання в них тривалих стосунків. Люди виявляються відірваними від організованих колективів, тому змушені докладати масу зусиль до об'єднання у групи на основі спільних інтересів. Такі групи не обмежені певною територією, характеризуються сильною внутрішньою мобільністю, що й робить колективні дії у місті масштабними та непередбачуваними⁶².

Зусиллями означених вище дослідників та інших представників Чиказької школи соціології було виокремлено райони, що визначили просторовий тип Чикаго. Дослідження цих районів мало вестися за двома основними напрямками: 1) визначення просторового образу району, його топографії, розміщення місцевої громади, фізичної організації не лише ландшафту, а й створених людиною структур (житло, робочі місця, місця відпочинку тощо); 2) вивчення його «культурного життя»: спосіб життя, звичаї, стереотипи. Тож фактично йшлося про поєднання двох аспектів бачення міста – просторового (із розміщен-

⁶² Див. детальніше: Wirt L. Urbanism, as way of life. In: R. Sennet // Classical essays in urban culture. Appleton Century Grofts. – New York, 1969 ; пер. В. В. Варіна [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.urban-club.ru/?p=99>.

ням джерел економічного, культурного, соціального та інших капіталів у об'єктивованій та інкорпорованій формах) та соціального (через аналіз соціальних структур)⁶³.

У цілому ж, завдяки вченим Чиказької школи був накопичений значний емпіричний матеріал щодо просторового «закріплення» тих чи інших соціальних явищ, а також розроблена ціла низка методів емпіричного вивчення міського простору.

Нова культурна географія та її внесок у вивчення міського простору. Новий сплеск наукового інтересу до проблематики простору припав на 60-ті рр. ХХ ст., коли означене поняття все більше проникає у науковий дискурс, стає предметом міждисциплінарних наукових досліджень на стику філософії, географії, соціології тощо. Поняття простору посіло одне з провідних місць у традиційній географії, де йому відводилася роль не лише об'єкта дослідження, а й фактора, що конституює соціальні процеси. Однак особливого значення дане поняття набуло у межах культурної географії, або нової культурної географії (розквіт якої припадає на другу половину 1990-х рр.). Для представників останньої простір – це соціальний продукт, результат економічного та культурного виробництва, що приховує умови свого формування та видається натуральним⁶⁴.

Найвідомішими представниками цього напрямку є Анрі Лефевр (Henri Lefebvre) французький географ, марксист, автор відомої книги «Виробництво простору», написаної у Франції у 1974 р., його послідовник, американський культурний географ-марксист Едвард Соїя (Edward Soja), а також Девід Гарві (David Harvey), Долорес Гайден (Dolores Hayden), Линн Лофланд (Lynn Lofland).

На думку А. Лефевра, розвиток суспільства можемо зрозуміти лише через вивчення міського життя, через реалізацію міської спільноти. При цьому соціальні стосунки залишаються абстрактними та не-реалізованими, доки вони матеріально та символічно не вписуються у населений простір. Тобто, усі форми соціального життя та соціальних стосунків виникають, розвиваються та змінюються як у матеріально реальному, так і соціально уявному контексті міст. Це відбувається

⁶³ Малес Л. В. Простір міста як арена розгортання стратегій структурування / Л. В. Малес // Сучасні суспільні проблеми у вимірі соціології управління : збірник наукових праць ДонДУУ. – 2008. – Т. IX. – Вип. 4 (94). – С. 276–284. – («Соціологія управління». Серія «Спеціальні та галузеві соціології»).

⁶⁴ Черняева Н. А. Культурная география и проблематика «Места» (обзор новой литературы) / Н. А. Черняева // Известия Уральского университета. Гуманитарные науки. – 2005. – Вып. 9. – № 35. – С. 273–283 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : [http://proceedings.usu.ru/?base=mag/0035\(01_09_2005\)&xsl=showArticle.xslt&id=a26&doc=../content.jsp](http://proceedings.usu.ru/?base=mag/0035(01_09_2005)&xsl=showArticle.xslt&id=a26&doc=../content.jsp).

завдяки «виробництву простору» – перманентному процесові сприйняття, осмислення та проживання, у якому втрачається первинне та вторинне – цей рух є циклічним та відбувається від одного до іншого рівнозначного компонента.

Будь-який спосіб виробництва включає в себе просторові практики (відповідно, вони будуть відрізнятися в різні епохи буття суспільства залежно від типу виробництва). Просторові практики (та їх репрезентація у просторі) створюються передусім фахівцями – архітекторами, дизайнерами, вченими, скульпторами та іншими, однак визначають життя пересічного споживача та задовольняють його потреби. На основі просторових практик виникають знаки, коди, типи знання, які А. Лефевр об'єднав терміном «репрезентація простору». У результаті цього формується певний просторовий код, який є не просто способом читання та інтерпретації простору, а й способом життя в цьому просторі та способом виробництва цього простору.

Фактично А. Лефевр є одним із тих авторів, які приділяють увагу простору міста не лише як тлу, на якому розгортається життя суспільства, а і як чиннику, що впливає на соціальне життя через «виробництво простору».

Продовжуючи ідеї А. Лефевра, американський соціальний географ Е. Соїя наполягає на необхідності повернення до географічного мислення. Необхідність у цьому обумовлюється тим, що історична парадигма мислення з такими її поняттями як розвиток, еволюція, циклічність та криза поступово поступається місцем новій парадигмі – парадигмі простору: «ми живемо в епоху одночасності, епоху безпосереднього сусідства, епоху близького та далекого»⁶⁵.

Процес творення міста – одночасно і просторовий, і соціальний. Ще за Аристотелем, він був пов'язаний із утворенням своєрідної політичної та культурної конфедерації навколо полісу чи метрополісу (дослівно – материнське місто) та складав сутність міської політики, націленої на утворення міської спільноти, громадянського суспільства тощо. Урешті-решт це формувало стійку міську ідентичність, допомагаючи відрізнити між собою політес (громадянина) та ідіотес (варвара або мешканця сільської місцевості)⁶⁶.

Е. Соїя належить до тих теоретиків, які вважають, що міста самі по собі впливають на соціальне життя, що історичний розвиток людських суспільств не лише відбувається у містах, але й багато в чому

⁶⁵ Там само.

⁶⁶ Soja E. W. Writing the city Spatially / E. W. Soja. – City, 2003. – Vol. 7. – N. 3. – P. 269–281. – (Соїя Э. Как писать о городе с точки зрения пространства? / Э. Соїя // Логос. – 2008. – № 3. – С. 131).

обумовлений містами та особливо стимулюючим впливом міської агломерації.

У фокусі його досліджень опинилося капіталістичне виробництво у його географічному контексті як нерівномірно розгорнута просторовість. Тобто, хвилі нерівномірного розвитку, що були притаманні капіталізму від початку його виникнення, наклали відбиток на простір сучасного індустріального міста як етапи еволюції міських форм (ранньокапіталістичне торговельне місто, ринково-індустріальне, корпоративно-монополістичне місто). Кожна з цих форм має характерні лише для неї схеми розподілу капіталу, житлового та виробничого секторів, багатства та бідності. Конфігурація міського простору прямо залежить від класової композиції населення. Ціна на міський простір зростає залежно від того, як він сприймається його мешканцями – як комфортний чи некомфортний. Відповідно, дедалі більше витрачається коштів на створення якісного та безпечного простору, ціна якого суттєво зростає. Тож простір стає додатковим джерелом класового розшарування та сегрегації.

У книзі «Справедливість, природа та географічне розрізнення» Д. Гарві розглядає не лише масштабні зміни простору та ландшафту, пов'язані з розповсюдженням капіталістичного способу виробництва, як Е. Соія, а й окремі локуси, окремі географічні об'єкти, «місця». Він вважав, що будь-які смисли, що породжуються сакральними, архітектурними, природними та іншими об'єктами та які здаються нам природними, насправді є похідними від відповідних соціальних та економічних механізмів. Будь-яке місце, в тому числі і місто, являє собою поле декількох дискурсивних систем, і те, що нам видається природним, рідним, автентичним, насправді є результатом перемоги тієї системи, на боці якої стояла або політична, або символічна влада. При цьому сакральність міста стає майже невіддільною від його «диснейфікації» – культурна політика надихає на створення місць – центрів духовного життя так само часто, як і банальне бажання отримати прибуток.

У цьому відношенні Д. Гарві наводить цікавий приклад, аналізуючи соціокультурні процеси, що призвели до створення своєрідного серця Нью-Йорка – Таймс Сквер. Ця площа виникає як результат спекулятивних угод у центрі розважального кварталу. Наприкінці 1980-х рр. вона отримує свою назву на честь газети «New York Times», оскільки тут була розташована штаб-квартира останньої. З метою популяризації власного продукту редакція газети організовувала на цій площі різноманітні рекламні акції, святкування Нового року, придумала відомий на весь світ новорічний ритуал опускання кулі під феєрверки – яскраве прощання зі старим роком та зустріч нового. Площа наповнилася рекламою, комунікаціями, посиденьками у кафе,

стала серцем Нью-Йорка, місцем колективної радості чи скорботи, місцем, де мешканці Нью-Йорка відчують свою єдність та цілісність. Це цілком демократичний публічний простір, який, у єдиному відчутті себе нью-йоркцем, поєднує багатого та бідного, іммігранта та корінного мешканця міста. Сама площа по суті є нічим, «псевдомісцем», ерзацом, чистою відсутністю – однак вона існує, зберігається та захищається мешканцями міста від будь-яких змін, завдяки її унікальному символічному наповненню та ролі в конструкті колективної пам'яті⁶⁷.

Архітектор, професор урбаністики та американської історії Д. Гайден так само, як і Д. Гарві, концентрується на вивченні міста, однак останнє цікавить її як носій соціальної та культурної пам'яті народу, етносу чи спільноти. Місця вона розглядає крізь призму боротьби конфліктуючих соціальних та расових спільнот за право збереження власної історії. Наслідком такої боротьби стає те, що у мультикультурному та мультимасовому просторі рішення про збереження будь-яких міських об'єктів буде завжди рішенням про те, чия версія історії та пам'яті домінуватиме⁶⁸.

У цілому ж, нова культурна географія дозволяє прокласти місток між такими категоріями як пам'ять, історія та простір міста, пов'язати їх в єдину систему, що перебуває в постійному русі, перманентно трансформується під впливом цілої низки політичних, економічних, культурних та соціальних чинників.

Підсумовуючи побіжний огляд найяскравіших концепцій просторового розуміння міста, зауважимо, що через наявні дискусії з приводу того, чим є простір, у науковому дискурсі спостерігається багатоаспектність у його розумінні. На думку російського соціолога А. Ф. Філіпова⁶⁹, варто розрізнити три основні аспекти розуміння простору:

1. Простір взаємодії соціальних акторів;
2. Соціальний простір як порядок соціальних позицій; простір, що структурується статусами соціальних акторів;
3. Простір як умістилище тіл.

Через недостатню методологічну увагу до простору, у працях соціологів, що займаються означеною проблематикою, вказані вище

⁶⁷ Див. детальніше: Черняева Н. А. Культурная география и проблематика «Места» (обзор новой литературы) / Н. А. Черняева // Известия Уральского университета. Гуманитарные науки. – 2005. – Вып. 9. – № 35. – С. 273–283 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : [http://proceedings.usu.ru/?base=mag/0035\(01_09_2005\)&xsl=show Article.xslt&id=a26&doc=../content.jsp](http://proceedings.usu.ru/?base=mag/0035(01_09_2005)&xsl=show Article.xslt&id=a26&doc=../content.jsp).

⁶⁸ Там само.

⁶⁹ Филиппов А. Ф. Элементарная социология пространства / А. Ф. Филиппов // Социологический журнал. – 1995. – № 1. – С. 45–69.

аспекти у більшості випадків не відокремлюються, а навпаки, переплітаються, що фактично унеможливило віднесення авторів до того чи іншого напрямку. Однак розрізнення цих аспектів важливе для окреслення можливих площин дослідження міського простору.

3. Зонування міської території та стратегії структурування західних міст

Значні зміни, що ставали все більш помітними в західних містах на початку ХХ ст., а це, зокрема, перші ознаки процесів децентралізації та зростання передмість, прискорення житлового будівництва, горизонтальне освоєння нових та вертикальне освоєння старих районів міст тощо активізували передусім суто економічний (комерційний) інтерес до міського простору. Поширення автомобільного транспорту в 1930-ті рр. призвело фактично до вибуху житлового освоєння передмість (субурбанізація), а разом із цим – до виникнення цілих торговельних зон на периферії міст. Цей «бум» продовжився і після Другої світової війни. За таких умов інвестори, проектувальники та архітектори хотіли мати науково обґрунтовані та максимально точні прогнози розвитку міста, перспективи зростання цін на землю та житло, складові престижності чи непрестижності тих чи інших районів, чинники, що можуть збільшити чи знизити ціни на землю та житло (наприклад, такі фактори як компактне проживання іммігрантів або ж розповсюдження кримінальної злочинності). Міська влада хотіла мати не менш об'єктивну інформацію для здійснення успішних управлінських кроків.

Саме на цей виклик часу в першу чергу і відповідала Чиказька школа соціології – місто було піддане детальному картографуванню, виявленню однорідних (гомогенних) ареалів, з'ясуванню усього комплексу можливих причин формування певної структури міста. На перетині вивчення окремих районів, їх сегментів, кварталів та інших «місць» міста та їх соціокультурного, економічного, соціально-демографічного наповнення, складаються основні класичні моделі динаміки міської території та структурування міського простору.

Плідна спільна робота у цьому напрямку представників Чиказької школи соціології Р. Парка, Е. Бьорджесса та Р. Маккензі завершилася побудовою та представленням Е. Бьорджессом у 1920-ті роки «моделі концентричних зон».

Означена модель зонування (або схема зростання міста) за Е. Бьорджессом включала в себе 5 концентричних зон⁷⁰:

⁷⁰ Див.: Баньковская С. П. Эрнст Берджесс / С. П. Баньковская // Современная американская социология. – М., 1994. – С. 20–32; Шнайдер Г. Й. Криминология

1. Адміністративна та ділова частини міста, старе місто. Для даної зони характерним є максимальне зниження кількості населення у нічний час й у вихідні та найвища концентрація торговельно-економічних, культурних й адміністративних установ.

2. «Перехідна зона» від бізнес-району до промислового та житлового. Зазвичай на території перехідної зони житловий фонд знаходиться у поганому стані, однак ціни на нього є доволі високими через те, що власники розраховують на підвищення цін та приєднання до центрального району. Це зона бруду та занепаду. Вона часто стає місцем першого поселення іммігрантів. Іноді тут можуть бути розташовані квартали богеми – митців, літераторів тощо.

3. Житлові квартали. Це зона, у яку з «перехідної зони» переселилися робітники, що бажали жити неподалік від фабрик та заводів.

4. Зона комфортабельного житла, заселена представниками вищих та середніх соціальних верств.

5. Зона передмість та міста-супутники. Зона маятникових мігрантів.

Складання карт Чикаго, виявлення концентричних зон дозволило розглянути соціальні проблеми, прив'язавши їх до тих місць на території міста, де вони найбільше даються взнаки, є максимально концентрованими. Так, згідно з моделлю концентричних зон, що йдуть від єдиного центру, найпривабливішою для злочинців є центральна зона бізнесу, банків, адміністративних установ та скупчення транспорту. На периферії міста злочинність була суттєво нижчою.

Згідно з такою схемою структурування міського простору, місто переживає цикли дезорганізації та реорганізації, що йдуть хвилями від центру до периферії. В основі цих хвиль – просторова та соціальна мобільність, яка призводить до розпаду застарілих міських структур та відроджує (породжує) нові спільності.

Подальший розвиток та переосмислення моделі концентричних зон призвів до формулювання цілої низки «але»: центр міста практично не буває розташований у географічному його центрі; житлова зона має переважно змішаний характер тощо. Також у містах може спостерігатися чітка фіксація у просторі культурних чи етнічних груп. Застосування такої моделі є можливим до контролювано зростаючих міст промислового типу, однак і тут відкритим може залишитися пи-

/ Г. Й. Шнайдер ; [пер. с нем., под общ. ред. и с предисл. Л. О. Иванова]. – М. : Издательская группа «Прогресс»-«Универс», 1994. – С. 208, 268; Пирогов С. В. Конспект лекций по курсу «Социология города» / С. В. Пирогов. – Томск, 2003. – 148 с.; Парк Р. Э. Городское сообщество как пространственная конфигурация и моральный порядок / Р. Э. Парк // Социологическое обозрение. – 2006. – Т. 5. – № 1. – С. 12.

тання про зміни у структурі міста через переміщення містоутворюючих об'єктів (які, до речі, за умов занепаду тієї чи іншої галузі промисловості можуть перетворитися на руйнівні для міста).

Ще одна модель структурування та розвитку міської території була запропонована відомим економістом та урбаністом Гомером Гойтом (Homer Hoyt)⁷¹. Він захищав дисертацію у Чиказькому університеті, тож був в курсі аргументів щодо можливого розуміння структури міста, висунутих Р. Парком, Р. Маккензі та Е. Бьорджессом. Так само як і вони, Г. Гойт шукав принципи міського структурування, однак запропонована схема концентричних кіл суперечила його емпіричному досвідові. На відміну від Е. Бьорджесса, для якого важливим було саме соціологічне бачення міста, Г. Гойт був економістом-практиком – він працював консультантом Федеральної житлової адміністрації та мав доступ до документації з приводу нерухомості – тож йому були відомі реальні обсяги майна у районах, частка домівок без центрального опалення, розмір орендної плати, загальний стан житлових одиниць тощо. За основу аналізу він узяв дані про орендну вартість житла в 142 американських містах. Узявши за основу житло з високою ціною, Г. Гойт виявив, що воно зазвичай розташоване у певних частинах міста у вигляді одного чи декількох секторів, які бувають прив'язані до транспортних маршрутів (значно більшою мірою, ніж до ділового центру, як вважав Е. Бьорджесс). Окрім того, Г. Гойт з'ясував, що у межах цих секторів відхилення від рівня ренти було несуттєвим, житло з високою рентою було розташоване в одному з секторів, а не в якійсь зоні по колу міста, що ніяк не вкладалося у схему концентричних кіл. Виявив він також і те, що люди із значними статками селилися в декількох секторах, розташованих вздовж транспортних магістралей, які добре пов'язували ці райони з центром міста. Натомість, люди з низькими статками тяжіли до центральної ділової частини.

Секторальна модель стала фактичним запереченням моделі структурування міста, що була запропонована Е. Бьорджессом. Сформульована за часів подолання наслідків Великої депресії, у 1930-ті рр., секторальна теорія стала справжнім подарунком для містобудівників, які вважали процес зростання міста системним, організованим та передбачуваним. Вона дозволяла вирахувати ціни на житло; зважити кінцеву користь від іпотеки та страхування; виявити райони, неблагополучні з точки зору дотримання законності; оцінити

⁷¹ Див.: Beauregard R. More Than Sector Theory: Homer Hoyt's Contributions to Planning Knowledge / R. Beauregard // Journal of Planning History. – 2007 (August). – Vol. 6. – N. 3. – P. 248–271.

економічні ризики, пов'язані із розселенням національних меншин (щодо останнього, то Г. Гойт навіть складає рейтинг національностей та рас, сусідство з якими може підвищити або знизити вартість житла).

Однак секторальна схема планування міста пояснювала, як зростають міста, але не давала вичерпної відповіді на питання – чому вони зростають. Не пояснювала вона і того, як впливають на розташування секторів географічні або соціокультурні чинники. Самі сектори розвиваються не так передбачувано, як очікувалося, та виявляються не однозначно однорідними, бо містять в собі інші внутрішньо поєднані територіальні одиниці, що чітко вибудовують власні межі всередині секторів. Також у сучасному місті з його високою мобільністю втрачається прив'язаність людини до місця. Головним мотивом пошуку свого місця проживання в місті для неї стають не транспортні магістралі, а перетини інформаційних потоків. Транспортні магістралі втрачають своє значення через певну самодостатність окремих міських зон (де є цілком розвинена інфраструктура, що повністю задовольняє потреби мешканців) і через те, що дедалі більше людей втрачають прив'язаність місця роботи до центрального ділового району. Багато хто починає їздити на роботу не з передмістя до центру, а з передмістя до передмістя. Втрачається гомогенність окремих секторів, плинність та тяглість їх розвитку тощо. Тож в цілому, дана схема структурування міста є чинною лише за умови регулярного вкладання грошей у розвиток того чи іншого сектора, організованого, планового та передбачуваного розвитку міста⁷².

Наступна класична модель – багатоядрова – була презентована науковій спільноті в 1945 р. Її представили Чонсі Гарріс (Chauncey Harris) та Едвард Ульман (Edward Ullmann). У статті «Природа міст» вони стверджували, що в місті немає чітко вираженого центрального ділового району, навпаки, на території міста утворюються внутрішньо однорідні та численні центри (як то: фінансові, університетські, промислові, торговельні тощо). Кожен із таких центрів, через певну спеціалізацію, вимагає відповідного набору послуг (так, приміром, готелі та ресторани можуть тяжіти до аеропортів; а розвиток важкої промисловості зумовить наявність залізниці, водних шляхів, портів). Є види діяльності, що будуть об'єднуватися у межах такого центру (наприклад, торговельна та рекреаційна, адже для торговців важлива пішохідна зона повз вітрини магазинів), а є такі, що виключають одна одну (так, ніколи дороге житло не будуватиметься поблизу про-

⁷² Див. докладніше: Пирогов С. В. Конспект лекцій по курсу «Соціологія міста» / С. В. Пирогов. – Томск, 2003. – С. 99.

3. Зонування міської території та стратегії структурування західних міст

мислових підприємств). Кількість та види ядер демонструють процес зростання міста⁷³.

Перевагою даної моделі є те, що у процесі структурування міста враховується як чинник функціональної спеціалізації, так і культурно-історичні чинники. Вона добре застосовується при виявленні диференціації міста за соціально-етнічними особливостями⁷⁴. Однак і ця модель не позбавлена серйозних мінусів при застосуванні до реальності. Міста сильно вирізняються між собою за кількістю та якістю ядер, може змінюватися місце розташування центральної зони, корегуватися оцінки престижності та непрестижності зон тощо.

Усі ці три класичні моделі відіграли величезну роль у проектуванні міст, передбаченні напрямків їх можливого зростання, посиленні управлінських впливів щодо міського життя та міського простору. Однак як би добре та фахово не були розроблені означені моделі, усі вони виникли ще до Другої світової війни та все менше відповідають потребам міста ХХІ ст., навіть тим, на основі дослідження яких вони створювалися⁷⁵. Глобальні міста та глобальний спосіб життя сприяють пошукові нових парадигм бачення міської території та міського простору.

Одна з таких нових схем бачення сучасного простору міста та тих змін, що в ньому відбулися наприкінці ХХ – на початку ХХІ ст., вибудована в роботі М. Кастельса «Інформаційна епоха: економіка, суспільство, культура»⁷⁶, яка присвячена вивченню фундаментальних цивілізаційних процесів, викликаних новою роллю інформаційних технологій у сучасному світі. У першу чергу М. Кастельса цікавить складність взаємодії між технологією, суспільством та простором. Простір у його баченні є втіленням суспільства, оскільки просторові форми та процеси формуються в процесі динаміки загальної соціальної структури. Тож відповідно, за умови докорінних змін у соціальній структурі, що відбуваються зі становленням нового інформаційного суспільства, має докорінно змінитися і її просторове втілення. Соціальні практики,

⁷³ Див.: Multiple nuclei model // Geographical Dictionary [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.answers.com/topic/multiple-nuclei-model>.

⁷⁴ Малес Л. В. Простір міста як арена розгортання стратегій структурування / Л. В. Малес // Сучасні суспільні проблеми у вимірі соціології управління : збірник наукових праць ДонДУУ. – 2008. – Т. IX. – Вип. 4 (94). – С. 279. – («Соціологія управління». Серія «Спеціальні та галузеві соціології»).

⁷⁵ Dick Simpson. The New Chicago School of Urbanism and New Daley Machine / Dick Simpson, Tom M. Kelli // Urban Affairs Review. – Vol. 44. – N. 2. – November 2008. – P. 218–238.

⁷⁶ Див.: Кастельс М. Информационная эпоха: экономика, общество, культура / М. Кастельс. – М. : ГУ ВШЭ, 2000. – 608 с.

які раніше формували «місце», базувалися на фізичній близькості та одночасності, що й породжувало специфіку даного місця та вирізняло його серед інших. Нове суспільство характеризується значним підвищенням мобільності, відірваністю від міста, або тимчасовістю перебування в ньому. Тож за умов розповсюдження інформаційної мережі зберігається одночасність, однак уже без обов'язкової фізичної близькості – на зміну «простору місць» приходять «простір потоків». Простір потоків визначає матеріальну організацію соціальних практик у розподіленому часі, які працюють через потоки.

Простір потоків утворюється з трьох рівнів матеріальної підтримки:

1. Ланцюга електронних імпульсів (мікроелектроніка, телекомунікації, комп'ютерна обробка, ЗМІ та системи високошвидкісного транспорту, що також заснований на інформаційних технологіях). Міста не зникають, але й не існують самі по собі, бо їх позиції визначаються потоками.

2. Вузлів та комунікаційних центрів (простір потоків не позбавлений місць – електронна мережа пов'язує між собою місця з чітко окресленими соціальними, культурними, фізичними й функціональними характеристиками);

3. Просторова організація домінуючих менеджерських еліт, навколо яких будується організований простір⁷⁷.

Означене вище докорінно змінює і структуру, і вигляд нового міста. Міське планування як в Америці, так і в Європі переживає суттєві трансформації, однак не відбувається за єдиним зразком, маючи суттєві розбіжності залежно від історичних, територіальних та інституційних чинників.

Так, приміром, в Америці кінець ХХ ст. відзначився зміною статусу центрального ділового району, який і надалі залишає за собою важливу роль, однак його значення перебуває у прямій залежності від того, наскільки він вбудований у глобальні мережі та пов'язаний з такими самими іншими центрами. Змінюється і соціально-демографічний склад цих районів у бік зменшення кількості мешканців. Відселення з незручних для життя центрів сприяє росту нових передмість, що є і територією для роботи, і центрами обслуговування та які зазвичай розташовані поблизу автомобільних та швидкісних магістралей. Їх характерними рисами стає щільність забудови та переважання будинків на одну родину. Життя організоване так, що будинок займає центральне місце у приватному житті. «Прочитування» цих американських пе-

⁷⁷ Кастельс М. Информационная эпоха: экономика, общество, культура / М. Кастельс. – М. : ГУ ВШЭ, 2000. – С. 354–398. – (Розділ «Простір потоків»).

редмість доволі різне – від вихвалення плановості, прозорості, зручності та комфорту до жалю з приводу однотипності, сірості, «географії ніде» (тобто відсутності специфічності, неповторності). Стрімкий процес переселення у передмістя поєднувався із депопуляцією центру та перетворенням житлових кварталів на ділові, зумовлював занепад центрів міст. Втеча з незручних міських центрів залишала «нижчі суспільні класи та етнічні меншини «закритими» в руїнах»⁷⁸.

У Європі відбуваються подібні зміни, але з «європейською» специфікою. На відміну від Америки, «замкнені житлові квартали мають тенденцію привласнювати міську культуру та історію, розташовуватися у відтворених або добре відреставрованих районах міського центру... еліті не потрібно вирушати у приміське вигнання, щоб втекти від простого люду»⁷⁹.

Простір міста є сильно сегментованим у периферійних районах навколо центрального міста. Зберігаються традиційні робочі передмістя; з'являються й нові містечка, середньостатистичними мешканцями яких є молоді представники середнього класу; зростають периферійні гетто нових іммігрантів. Центри міст і надалі формуються з огляду на їх історичне минуле. У них так само можуть бути розташовані іммігрантські гетто, однак, на відміну від американських, вони не перебувають на межі зубожіння, а являють собою сімейно орієнтовані общини та не мають тривожного рівня злочинності.

Однак є і більш масштабні зміни – це поява мегаполісів як нової просторової форми. За класифікацією ООН усі основні мегаполіси на 1992 р. мали населення понад 10 млн, за прогнозами у чотирьох з них після 2010 р. мешкатиме вже понад 20-25 млн осіб. Однак велика кількість населення – не головна ознака мегаполісів. Головним є те, що мегаполіси «служують вузлами світової економіки, в яких концентруються найвищі адміністративні, виробничі та управлінські функції на всій планеті; в яких контролюються усі засоби масової інформації та комунікації; які здійснюють реальну політику сили та мають символічну владу створювати та розповсюджувати повідомлення»⁸⁰. При цьому мегаполіси, вбудовані у глобальні мережі, фактично виключають з них місцеві спільноти. Тож, поєднання глобальної «включеності» з локальною «виключеністю» (як фізичною, так і соціальною) і робить мегаполіси новою міською формою. Це примушує усі структурно непотрібні у новій глобальній економіці сегменти населення ви-

⁷⁸ Кастельс М. Информационная эпоха: экономика, общество, культура / М. Кастельс. – М. : ГУ ВШЭ, 2000. – С. 375. – (Розділ «Простір потоків»).

⁷⁹ Там само. – С. 376.

⁸⁰ Там само. – С. 378.

борювати своє право на виживання, шукати форм продажу «власної непотрібності», активно представляючи себе у мегаполісі. Лише тут вони можуть стати «видимими», звернути на себе увагу суспільства та управлінських кіл. З іншого боку, нова управлінська еліта, активно задіяна у нових глобалізаційних процесах, починає вибудовувати власний простір, «золоті гетто», перетворюючись на символічно й фізично замкнені спільноти (символічно – завдяки сукупності нових правил та кодів своєї нової спільноти, фізично – завдяки ціновому бар'єру на нерухомість). Тож в цілому, мегаполіси оплутують мережею зв'язків величезні, однак вкрай неоднорідні території, перетворюючись на мозаїку «просторових фрагментів, функціональних та соціальних сегментів»⁸¹. На думку М. Кастельса, якщо не побудувати культурні й фізичні мости між двома формами простору (уніфікованим глобальним та сегментованим локальним), «ми можемо дійти до життя у паралельних всесвітах, у яких час не може співпадати, оскільки вони деформовані різними вимірами соціального гіперпростору»⁸².

4. Особливості просторової структури радянських та пострадянських міст

Означені західні моделі структурування міського простору далеко не повною мірою можна застосовувати до структурування міст радянської та пострадянської доби. Домінування за радянських часів владно-статусних позицій над просторовими, вертикальними (влади) над горизонтальними (спільноти, сусідства) призводило до активних втручань у міський простір, в якому насильно закріплювалися штучно створені адміністративно-територіальні одиниці (на противагу простору районів, що складаються природним шляхом). Розмивалися межі між стратами, перемішувалося населення на карті міста.

Цікавий приклад того, як активне політичне втручання може переструктурувати навіть старе історичне місто, перемішати населення, наведений у дослідженні Н. Б. Лебіної та О. М. Чистікова⁸³. У межах «квартирного перерозподілу», що здійснювався радянською владою у 1918-1919 рр., робітники з міських окраїн переїздили до центральних районів міста (спочатку у вільні квартири, господарі яких або загинули, або опинилися у еміграції, а згодом і в засе-

⁸¹ Кастельс М. Информационная эпоха: экономика, общество, культура / М. Кастельс. – М. : ГУ ВШЭ, 2000. – С. 379. – (Розділ «Простір потоків»).

⁸² Там само. – С. 398.

⁸³ Див. докладніше: Лебина Н. Б. Обыватель и реформы. Картины повседневной жизни горожан в годы нэпа и хрущевского десятилетия / Н. Б. Лебина, А. Н. Чистиков. – СПб., 2003. – 343 с.

лені квартири на правах підселення). Результатом цього стало те, що «в міському просторі виникли дивні спільноти людей, змушених проживати разом невідомо за яким принципом. Вони не були пов'язані ані спільною сферою трудової діяльності, як у гуртожитку, ані хворобою, як у лікарні, ані віком, як у дитячому будинку, ні навіть злочиним, як у тюрмі». Такий «подарунок» працівникам від влади здебільшого ставав «ведмежою послугою» – внутрішня архітектура середньої міської квартири суттєво відрізнялася від облаштування маленького будиночка на околиці, де були і погріб, і комора, і колодязь у дворі. Відсутність цих звичних «зручностей» будь-якої околиці помітно ускладнювало життя пролетарських родин на новому місті. Документи того часу свідчать, що таке переселення для працівників з дарунку влади перетворювалося на важкий тягар. Н. Лебіна та О. Чистіков наводять задокументовані свідчення цих настроїв: «...працівники не виявляють особливого бажання переселитися вже тому, що їм і без того не тісно, а занадто просторі квартири за умов сучасної дороговизни на дрова стають не зручністю, а прямим збитком. До цього слід додати, що барські квартири у центрі міста, а заводи – на окраїнах, й робітник був би змушений після переселення до центру витратити зайвий час та гроші на проїзд до місця роботи»⁸⁴.

Тож бачимо, як завдяки прямому політичному втручання більшовицької влади місто змінює свою просторову конфігурацію – стиль життя окраїн переноситься разом із його носіями до центру, знижуючи цінність останнього через занепад, перепланування квартир, зменшення рівня комфорту (через перероблені під окремі помешкання колишні кухні та ванні кімнати). Локальні райони міста втрачають своїх постійних мешканців, населення зміщується, а разом з ним змішуються й моделі поведінки, життєві стандарти, погляди на життя тощо. За таких умов завдання виокремлення певних міських ареалів, де спільнота тяжіє до певного зразка (pattern), вкрай ускладнюється.

У радянській країні, позбавленій приватної власності, міста зростали за умов безкоштовного землекористування. Це призводило до консервації просторової структури через те, що застарілі функції (а відповідно, і функціонально навантажені «місця») не виводились, а зберігалися (консервувалися) в місті. У результаті місто являло собою нелогічне чергування різнофункціональних зон – незалежно від наближеності чи віддаленості від центру спостерігалися заселені «ост-

⁸⁴ Лебіна Н. Б. Обыватель и реформы. Картины повседневной жизни горожан в годы нэпа и хрущевского десятилетия / Н. Б. Лебіна, А. Н. Чистіков. – СПб., 2003. – С. 25-26.

рівці» сільського та міського типу, промислові та рекреаційні зони існували поруч.

Також важливою рисою радянських міст є і те, що через активне політичне втручання, через застосування практики егалітаризму, майже в усіх потенційно можливих зонах міста ми спостерігаємо здебільшого перемішане і, внаслідок цього, соціально різнорідне населення.

Домінація влади, максимальне обмеження життя громадянського суспільства та фактичне його повне підпорядкування державі знаходили своє просторове втілення. Більшість радянських міст з їх радянізованою топонімією та штучно витвореними районами, дублювали владну ієрархію з головною фігурою та символом радянської влади – Леніним на чолі (пам'ятник якому був обов'язковим маркером центру будь-якого міста за радянських часів). Так, приміром, в Донецьку протягом другої половини 1950-х- середини 1980-х рр., місто набуло чіткої радянської географії. Сім із дев'яти районів міста мали й донині мають імена радянських партійних діячів (Ворошиловський, Калінінський, Будьонівський, Кіровський, Петровський, Ленінський, Куйбишевський), один є втіленням культивованої соціальної ідентифікації – Пролетарський, та останній – нагадуванням про республіканський центр – Київський. Кожен із районів був маркований пам'ятником відповідному діячеві, за невеликим винятком: Климентові Ворошилову як особі, що дала ім'я центральному району, довелося поступитися двом центральним фігурам радянського ідеологічного конструкту в державі та місті. 1967 р. на центральній площі Леніна був встановлений головний міський пам'ятник вождеві світового пролетаріату (йому в місті та області на початок 1970-х рр. було встановлено 160 пам'ятників) та на центральній вулиці Артема Ворошиловського району – пам'ятник революціонерів, чия діяльність була пов'язана саме з Донбасом – Федорові Сергєєву (партійний псевдонім Артем). Фактично так було відтворено просторовий конструкт радянської ідеології з чіткою ієрархією, яка дублювала ієрархію побудованої за принципом демократичного централізму Комуністичної партії Радянського Союзу.

Очевидно, що Донецьк у цьому відношенні є одним із найбільш яскравих прикладів просторового втілення ідеології, однак у цілому, може не в такій наочній формі, владна вертикаль та її символи проглядаються майже по всіх містах радянських часів.

У радянському міському просторі цінність, сакральність, героїчність, досягнення, успіх, обов'язково підкреслювалися розмірами. Нічим раціонально не обумовлена, радянська гігантоманія проглядала всюди – у заводах-гігантах, величезних спорудах, монументальних місцях та знаках пам'яті (меморіалах, музеях, пам'ятниках)

тощо. Цікаві щодо цього зауваги «стороннього» спостерігача, здатного подивитися на радянське місто свіжим оком. У 1957 р. у рамках Фестивалю демократичної молоді в Москві, серед інших учасників, у Радянський Союз прибув відомий колумбійський письменник Г. Маркес. У блискучій літературній формі він описав свої враження від відвідування «terra incognita» – закритої до того часу країни, які зокрема стосувалися й організації простору радянських міст: «Москва – найбільше село у світі – не відповідає звичним для людини пропорціям. Позбавлена зелені, вона висушує, пригнічує. Московські будівлі – ті ж самі українські хатинки, збільшені до титанічних розмірів. Немовби хтось надав каменярам стільки простору, грошей та часу, скільки їм необхідно, щоб втілити пафос прикрашання, який захопив їх. У самому центрі зустрічаються провінційні дворики – тут сушать на дротах білизну, а жінки годують груддю немовлят. Однак і ці сільські куточки мають інші пропорції. Скромний московський триповерховий будинок заввишки дорівнює п'ятиповерховому будинку в західному місті і, без сумніву, є дорожчим, вагомим та більш прикрашеним. Деякі з них здаються немовби вишитими на машинці. Мармур не залишає місця склу, майже непомітним є торговельне життя – поодинокі вітрини радянських магазинів – небагаті та простенькі – утискує кондитерська архітектура. Обширними просторами, що створені для пішоходів, поволі рухається, неначе потік лави, натовп, що все змітає на своєму шляху... Тут немає звичайних вулиць. Є єдина система проспектів, які сходяться до географічного, політичного й сентиментального центра міста – до Красної площі... Лише коли нам пояснили організацію автомобільного руху, ми зрозуміли, чому до будь-якого місця треба добиратися майже годину. Іноді потрібно проїхати кілометр, щоб розвернути авто та опинитися біля тротуару напроти»⁸⁵.

На перемішування населення та стирання кордонів можливих природних зон міста була спрямована й політика надання житла. Радянські люди, що протягом тривалого часу стояли у чергах на квартиру, отримували їх у тій частині міста, де їм пропонували, без прив'язки до місця роботи або бажаного місця проживання. Певною мірою змінити ситуацію окремої людини могла практика обміну квартир, однак вона не мала таких масштабів, щоб закріпити утворення компактних територіальних спільнот, об'єднаних чимось іншим, окрім статусу радянського громадянства.

⁸⁵ Маркес Г. Г. СССР: 22400000 квадратных километров без единой рекламы «Кока-колы» / Г. Г. Маркес [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://noblit.ru/index2.php?option=com_content&task=view&id=47&pop=1&page=0&Itemid=33.

Попри надзвичайну цінність для населення хрущовської житлової політики, завдяки якій у минуле почав відходити жах комуналок і люди отримали хоч якесь, але окреме житло, її характерними рисами стають сірість та однотипність. Монотонність, повторюваність радянської забудови певною мірою вирівнювала цінність житла в різних районах міста поза межами центру. Ця обставина спричинила уніфікацію не лише міських районів, а й самих радянських міст між собою, зумовила втрату їх неповторності, унікальності та шарму. Саме радянська архітектура могла надихнути на сюжет фільму «Іронія долі», що від свого першого показу став невід'ємним атрибутом Нового року на радянському та пострадянському просторі.

Характерною рисою радянського міського простору є його процесуальність. Він майже ніколи не стає завершеною формою, простором, придатним для життя. Він постійно оновлюється, перебудовується, спрощується, декларується, репресується тощо. Правильність та офіційне затвердження форм тут витісняє раціональність та зручність (чого лише варті стежки, протоптані майже біля кожної з радянських висоток, попри наявність асфальтних доріжок, якими ніхто не користується через їх незручність). За спостереженням В. Л. Каганського «у нашому ландшафті жити важко, переміщуватися – складно. Радянський простір не те, щоб негостинний; ландшафт – ксенофобний, не розрахований на сторонніх, з нього постійно вичищається «чуже». Наш ландшафт поєднує повну відкритість, навіть розкритість для погляду з очевидною непрозорістю, повною відсутністю можливості бачити/знати щось конкретне. Ландшафт прозорий – побачити нема чого»⁸⁶.

Додамо до цього, що простір радянських міст породжує винятки – він практично невіддільний для осіб з обмеженнями зору, прикутих до інвалідних візків осіб з порушеннями опорно-рухового апарату, вкрай незручний для батьків з дитячими візочками, для пересування з валізою на колесах (остання часто-густо втрачає сенс, через те, що її постійно треба піднімати, щоб подолати чергову перешкоду), для ходіння на підборах чи немічних та слабких ногах тощо.

Означені моменти, включаючи успадкований радянський ландшафт, наповнений «місцями-ні-для-кого» та «місцями-ні-для-чого», і надалі продовжують залишатися ознаками багатьох пострадянських міст, у тому числі й українських.

З іншого боку, можемо засвідчити цілу низку змін, що відбуваються в сучасному українському місті.

⁸⁶ Див. докладніше: Каганский В. Л. Ландшафт и культура / В. Л. Каганский // *Общественные науки и современность*. – 1997. – № 1. – С. 134–146; № 2. – С. 160–169.

4. Особливості просторової структури радянських та пострадянських міст

Утвердження приватної власності та формування ринку житла почало впливати на посилення соціальної стратифікації. Утворюються зони з різним рівнем цін та престижності житла (хоча здебільшого в українських містах найдорожчими залишаються квартири в центрі, найдешевшими – на периферії).

Центри міст починають відчувати брак території. Спостерігається поєднання двох протилежних тенденцій – з одного боку, депопуляція центру (житлові помешкання поволі витісняють адміністративні структури, офіси, торговельні вулиці тощо), з іншого – збільшення населення на території центру завдяки будівництву так званого «елітного житла». Через вкрай непродуману політику вторинного освоєння центрів українських міст, корупцію у вирішенні земельних питань, практику захоплення земель будівничими фірмами, в українських містах, по-суті, не відбувся цивілізований процес реновації центрів. Так зване «елітне житло» будується за принципом «де захопили місце», що зумовлює у більшості випадків негативну реакцію потенційних «сусідів», оскільки знецінює їх житло та робить ще більш незручним міський простір. Нові споруди зводяться без дотримання будь-яких санітарних норм, норм соляції, провітрювання, об'ємів прибудинкової території, з порушенням будівельних стандартів (нерідким випадком є катастрофічний стан будинків вже на момент здачі об'єкта через тріснуті фундаменти та значну кількість недоробок). Тож виходить, як у сучасному прислів'ї: «хитре село будує, колгосп купує». Зазвичай житло, що намагаються видати за клас-преміум через його розташування в центрі міста, за наявних умов швидше відповідає товару, розрахованому на середнього клієнта. З вікна елітного будинку не повинен проглядатися візерунок на шпалерах у кімнатах сусідніх будинків⁸⁷.

Важливою проблемою є й естетичність подібної забудови, яка здатна у більшості випадків зруйнувати «обличчя» міста, розчинити са-кральні об'єкти (наприклад, коли поруч із церквою будуються багатоповерхівки), не найкращим чином змінити зовнішній вигляд споруд минулих часів.

Тож, замість реновації центру та дотичної зони, маємо хаотичну та непродуману його забудову, що робить центральну частину міста вкрай неоднорідною. Тут перемішані занедбані квартири у старих будинках, власниками яких є літні та небагаті люди, що живуть у цих квартирах тривалий час; претензійні «псевдоелітні» будинки; справді елітні квартири у старих будинках, оновлених та перебудованих їх новими власниками тощо.

⁸⁷ Див. також: Малес Л. В. Приватність і приватизація двору. Матеріал розміщено в розділі «Соціологічні візії міста» цього підручника.

Означені процеси характерні як для відносно молодих українських індустріальних міст, так і для міст з тривалою історією. Окрім того, в історичних містах, мешканці історичного центру потерпають від цілої низки проблем, пов'язаних з некомфортністю житла, старою каналізацією, відсутністю ліфтів, гарячої води, зручних помешкань тощо, та неможливістю зробити капітальний ремонт через те, що споруди мають історичну цінність.

З іншого боку, як позитивні зміни сприймаємо упорядкування центральних районів багатьох українських міст, де зовнішній ремонт старих споруд підкреслює багате оздоблення їх фасадів. Маємо й цікаві приклади оновлення старих будинків, збільшення їхніх розмірів за рахунок вдалив архітектурних рішень, що не порушують ландшафт, а зберігають застиглу в архітектурі історію міста.

З'являються у нас і знакові споруди, які перевершують світові зразки подібного класу (як, приміром, новий стадіон «Донбас Арена» ФК «Шахтар»), однак поки що вони залишаються вирваними з контексту «острівцями майбутнього» посеред звичайного українського промислового міського пейзажу.

І надалі колишні радянські міста являють собою нелогічне чергування різнофункціональних зон. Особливо це характерно для промислових міст, адже практика виведення виробництв за межі центральних районів не набула особливого розповсюдження в Україні переважно через необхідність вкладення у ці проекти чималих коштів, нешвидке їх повернення та немоментальний прибуток від освоєння вивільнених ділянок.

Незначною за обсягами в Україні є практика субурбанізації (за деякими винятками, наприклад, Київ, Одеса) передусім через погано розвинені транспортні мережі та недостатньо широке розповсюдження автомобілів серед потенційних мешканців передмість. Передмістя залишаються відірваними від міста, автономними, з відчутним периферійним статусом. Життя в них не розглядається їх мешканцями як привабливе. Натомість спостерігається виникнення «золотих гетто» в центрі міста, які, по-суті, організовані як передмістя та складаються з окремих будинків на одну родину. У Донецьку це, наприклад, район Першого та Другого міських ставків (іронічно названий місцевим населенням районом імені Дем'яна Бідного), розташований на території, частково «відтятий» від міського парку ім. О. С. Щербакова.

Означені вище моменти роблять простір пострадянських міст доволі специфічним об'єктом дослідження, яке передбачає врахування цілої низки історичних, політичних, економічних, культурних та інших чинників, що утворюють неповторну та пізнавану міську ідентичність у кожному місті.

5. Можливі схеми аналізу міського простору

Як показують наявні дослідження, місто є доволі складним об'єктом. Попри всі бажання сформувати системне уявлення про місто, вчені отримують переважно мозаїчну його картину, що переливається усіма барвами розмаїтості та не вписується у жодні рамки чи схеми. Це робить цінними майже усі спроби структурувати міський простір з точки зору виявлення можливостей системного його бачення.

Так, російський науковець С. В. Пирогов⁸⁸, систематизуючи можливі аспекти розуміння соціокультурного простору міста, пропонує свій варіант його структури:

Таблиця 4.1

Аспекти розуміння соціокультурного простору міста

№	Аспекти	Об'єкти вивчення	Предмети вивчення
1.	Інформаційний	Емоційно-психологічні образи Когнітивні схеми	Почуття та враження Знання
2.	Нормативний	Спільноти	Формальні групи (статусно-інституційні) Неформальні групи (субкультури)
3.	Поведінковий	Моделі поведінки (операційно-поведінкові структури життєдіяльності)	Рольові ансамблі Диспозиційні структури Ритуально-поведінкові комплекси
4.	Комунікативний (поведінковий)	«Тексти міста» як продукт комунікації різноманітних суб'єктів соціальної взаємодії	Семантика середовища Семантичні структури міських спільнот: тезаурус, дискурс, виробництво
5.	Ментальний	Архетип Атрактор	Особистісне сприйняття і розуміння ситуації

Тож, маючи таку загальну схему дослідження, можемо зосередитися на одному з аспектів і деталізувати його, не забуваючи про існування інших.

Кожен із цих аспектів є вельми привабливим для вивчення. Приміром, дослідження у межах інформаційного аспекту дозволили виявити, що мешканці міста по-різному сприймають його простір. Як вже згадувалося на початку розділу, це може проявлятися зокрема в різному сприйнятті мешканцями міста його природних меж, різному відчутті того, де починається рідне місто⁸⁹. Фахівці фіксують тенденцію «витягування» центру міста у бік місця проживання респондента

⁸⁸ Пирогов С. В. Конспект лекцій по курсу «Социология города» / С. В. Пирогов. – Томск, 2003. – С. 112.

⁸⁹ Основні питання та методи дослідження розроблені у рамках роботи проектної групи «Міська стратифікація: регіональний аспект». Дослідження проводилися в Москві, Новосибірську, Донецьку, Одесі, Львові у 2006-2008 рр.

(тож у графічному зображенні центр міста для кожного окремого його мешканця матиме грушоподібну форму)⁹⁰. Описи різними людьми одних і тих же районів міста можуть кардинально відрізнятись, адже кожен по-своєму опановує місто, емоційно розфарбовує його, перетворюючи абсолютно незначимі для інших місця у важливі для себе (можливо, саме це місце приходиться у ностальгічних спогадах про життя у рідному місті).

Різноманітні міські місця, зони, території тощо можуть нести в собі інформацію щодо функціонального навантаження. У кожному місті ми знайдемо «кухню» (кафе, ресторан, кіоск з хот-догами чи бабцю з пиріжками), що має головною функцією – нагодувати. Однак у кожного з цих місць будуть різні споживачі і різні умови споживання. Тому і кожне місце нестиме в собі інформацію про те, на якого споживача воно розраховане. За аналогією, можемо знайти в місті місця, що задовольняють потреби в освіті, споживанні товарів, інформації, комунікації тощо. Хоча, коли ми говоримо про функціональне навантаження, стикаємося із певними обмеженнями. Функціональні простори міста відносно байдужі один до одного, виконання ними певних функцій може варіюватися в залежності від часу або сезону, самоідентифікації городян (є місця, у які певні категорії людей не підуть), статі, віку, статусу тощо⁹¹.

Суттєво можуть відрізнятись орієнтири, якими послуговується «піша» людина чи водій персонального авто, освоюючи міський простір. Той, хто ходить пішки, часто вимірює відстані зупинками міського транспорту, однак така інформація не стане в пригоді водієві, який може навіть не знати назв зупинок і якого більше цікавитиме можливість проїхати машиною відповідно до дорожніх знаків, що регулюють рух. Одне й те саме місце вони опишуть на підставі різних точок-орієнтирів (висловлювання типу «це розташоване біля...автозаправки» чи «...зупинки трамваю» швидко «видасть» одну чи іншу категорію мешканців міста). У цілому ж, інформаційний аспект бачення міста передбачає вивчення індивідуального, емоційно наповненого його сприйняття.

Нормативний аспект фокусується на спільноті. Міське життя з античних часів пов'язується з життям спільноти, громади, яка складає

Учасники робочої групи: А. Є. Карпов (Новосибірськ), О. К. Міхеєва (Донецьк), А. В. Стрельникова (Москва).

⁹⁰ Детальніше дивись змістовий модуль 3 цього підручника «Методичні підходи до вивчення міського простору» А. В. Стрельникової.

⁹¹ Биографический метод в исследовании городского пространства / [Чешкова А., Карпов А., Моисеев С., Серебрянная О.]. – Новосибирск-С.-Петербург, 2003. – С. 117.

основу міського колективу. Однак поступово, з розвитком міст, починає зростати і кількість спільнот у місті. Пересічна людина починає відчувати себе частиною вже не однієї спільноти, а багатьох, розкриваючи у різних просторах різні грані свого характеру, здібностей, талантів тощо. Ці спільноти можуть набути фіксованого юридичного статусу та зайняти відповідне місце у міській структурі. Поряд з ними постають і зовсім інші типи солідарності, що ґрунтуються не на статусі у соціальній структурі або юридичних підставах, а на напрацьованій групою культурі, що її об'єднує. Так постають субкультури, які також на сьогодні привертають до себе увагу і як джерело альтернативної культури, і як об'єкт управління, і як форма соціального протесту проти настанов традиційної культури, і як певна загроза суспільному ладу тощо.

Поведінковий аспект так само розкриває широкі можливості для побудови системної картини міського простору. Ще Г. Зіммель наголошував на специфіці поведінки мешканця міста – його включеності в безліч контактів, взаємодій, які по-суті, позбавлені емоційного наповнення, чутливості, бо через перевантаження людина змушена захищати себе маскою байдужості. І тому поведінка мешканця міста здебільшого індиферентна, позбавлена особистісного характеру⁹². Оскільки простір міста – це простір, який поділяють, у якому співіснують, то у будь-якому випадку виникають ситуації конфліктів, особливо за умов дефіциту простору. Активний інтерес до конфліктної поведінки в 60-70 рр. ХХ ст. залишив низку психологічних досліджень, та, відповідно, наукових висновків, з приводу поведінки людей у різних ситуаціях (приміром, в ситуації черги). Більшість цих експериментів, в цілому, знайомі сучасному телеглядачу, оскільки різноманітні шоу націлені на те, щоб спровокувати людину відреагувати на дії спеціально підготовленої особи (актора) і по-суті повторюють майже ті самі експерименти. З наукової точки зору це актуально для пошуку технологій попередження конфліктів.

Поведінкові моделі мешканців різних міст можуть суттєво відрізнятися. Так, спостереження за поведінкою людей, які намагаються зайняти місце у маршрутному таксі, може надати інформацію про те, як прийнято поводитись у цьому місці в цій ситуації. В одних містах біля маршруток можна побачити чергу, порядок у якій підтримується тими, хто в ній стоїть (відхилення від норм поведінки моментально викликає обурення, а порушникові обов'язково висловлять зауважен-

⁹² Докладніше: Карпов А. Имплзия городского пространства: проблема существования центра в городах современной России / А. Карпов [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://mumidol.ru/gorod/operat.htm>.

ня). Черга може бути диференційованою (наприклад, складатися з тих, хто очікує на сидяче місце, і з тих, хто готовий їхати стоячи). В інших містах можемо побачити зовсім інші поведінкові стратегії. Черга на маршрутне таксі може бути відсутньою, а спроби зайняти в ньому місце перетворитися на боротьбу за виживання. На деяких зупинках міського транспорту можна побачити, що люди пропускають один одного вперед у транспорт (наприклад, можуть пропустити вперед жінку, жінку з дитиною, вагітну, літню людину), чи навпаки – не пропускають, або ще й відштовхують. Різною може бути поведінка в самому транспорті і залежно від його типів. Так, в одному й тому ж місті певні правила нормативної поведінки в транспорті можуть реалізовуватися, приміром, у тролейбусі та трамваї, але їх не дотримуватимуться в маршрутці. Аналогічні спостереження, з яких професіонал-соціолог може «витягти» багато інформації щодо неписаних норм, знаків та специфіки комунікації, моделей поведінки, можуть проводитись у будь-яких точках міста (поведінка при вході у підземний перехід з дверима чи без дверей; на території скверу, що умовно поділяється на сектори між різними групами населення – мами з малими дітьми, пенсіонери, студентська молодь та інші; поведінка у черзі; поведінка у натовпі; на переході зі світлофором чи без нього тощо)⁹³.

Поведінка людей у місті має не лише просторовий, а й темпоральний вимір. Залежно від сезону вона може суттєво корегуватися, змінюючи просторову структуру міста (однак при цьому для соціолога головним фокусом дослідження залишається сама структура міста, а темпоральність стає важливою характеристикою). Також, при зовнішній хаотичності та неоднорідності поведінки городян, мусимо засвідчити і одночасну з цим наявність певних груп, поведінка яких буде жорстко регламентована (водії таксі, «жертви моди», бомжі, крадії). І, нарешті, поведінковий простір міста є символічним, тобто структурованим таким чином, що кодує собою соціальну структуру суспільства. Це може проявлятися в поділі простору на «своє» або «чуже», «приватне» чи «публічне» тощо, у межах якого формується повсякденна нормальна поведінка городянина⁹⁴.

⁹³ Означені спостереження та їх аналіз див.: Карпов А. Имплотия городского пространства: проблема существования центра в городах современной России / А. Карпов [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://mumidol.ru/gorod/operat.htm>. Також наведені висновки є результатом спостережень, що проводилися студентами-соціологами Донецького державного університету управління в межах дисципліни «Соціологічний практикум» (вкл. О. К. Міхеєва).

⁹⁴ Див. докладніше: Биографический метод в исследовании городского пространства / [Чешкова А., Карпов А., Моисеев С., Серебрянная О.]. – Новосибирск-С.-Петербург, 2003. – С. 119-122.

5. *Можливі схеми аналізу міського простору*

У межах комунікативного аспекту розглядається семантика міста – тобто наповненість його простору різноманітними знаками, за якими можуть приховуватися значення, цінності, неписані норми тощо. У цьому вимірі простір міста може розглядатися як соціальний текст, що несе в собі (у спорудах, пам'ятниках, пам'ятних знаках, міському ландшафті тощо) певну інформацію для його мешканців⁹⁵. Так, у міських знаках ми можемо «прочитати» маркери сегрегації тих чи інших груп (найбільш прозорі та видимі з цих знаків – таблички типу «лише для клієнтів...банку/магазину»).

За такими маркерами як пам'ятники та меморіальні дошки можна побачити домінуючий конструкт пам'яті, що безальтернативно запроваджується політичною групою, яка має символічну владу (в авторитарному суспільстві), або конкурування конструктів пам'ятей та репрезентацій різноманітних спільнот у демократичному просторі. Городяни, що проживають в одному місті та об'єднані щоденною комунікацією, звично «прочитують» більшість цих знаків та орієнтуються на них. Однак частина цих знаків може залишитися поза увагою пересічного учасника комунікації, або сприйматися ним невідрефлексовано, неусвідомлено.

Ментальний аспект. Термін «ментальність» був уведений у науковий обіг представниками французької школи «Анналів» (від франц. «mentalite» – склад розуму, спосіб мислення). Завдяки йому стало можливим термінологічне вираження єдності уявлень людей та стійких моделей поведінки у взаємозв'язку та взаємозалежності. Соціологічний аспект вивчення ментальності полягає у тому, щоб через опис соціальної ситуації, в якій знаходяться люди, зрозуміти мотиваційну складову їхніх дій, сформулювати повсякденні устремління та спрогнозувати можливі результати їх діяльності. У процесі соціальної самоорганізації хаос структурується архетипами – стійкими характеристиками соціокультурного середовища, що складаються історично та творять собою програму поведінки, типову модель реагування на звичні ситуації.

У цілому ж, процес пізнання міста фахівцем-соціологом починається у момент виникнення протиріччя, у ситуації, коли норма піддається сумніву. Тоді й формулюються питання про те, чому саме люди діють так чи інакше; як і чому вони по-різному сприймають міський простір; як вони розуміють один одного та «прочитують» міський простір, не вступаючи у вербальну комунікацію; як вони дізнаються про загальноприйняті моделі поведінки в просторі конкретного міста, навіть

⁹⁵ Про місто як текст та можливості його «прочитання» див. детальніше змістовий модуль 8 «Місто як соціальний текст. Конструювання образу міста» (авт. Вікторія Серета).

якщо вони в ньому не живуть, а лише приїхали як туристи; що робить одні місця прозорими, видимими, а інші – закритими, приватними, невидимими, недоступними; що робить простір міста комфортним та зручним, а що навпаки – незручним, незатишним, неприємним; чому не збігаються між собою контури міських районів та кордони міста з уявленням про них у свідомості городян тощо? У пошуку відповідей на сформульовані та потенційно можливі питання простір міста постає об'єктом дослідження.

Глосарій

Ареал (від лат. *area*) – площа або ділянка. Термін застосовується для позначення області розповсюдження будь-якого об'єкта або явища.

Атрактор (англ. *attract* – притягувати) – сукупність зовнішніх та внутрішніх умов, які сприяють вибору самоорганізуючою системою одного з варіантів розвитку; ідеальний кінцевий стан, до якого прагне система у своєму розвитку.

Ментальність (від франц. *mentalite*) – цілісний вираз духовних спрямувань, що не зводяться до суми складових суспільної свідомості (релігії, науки, мистецтва тощо). Це специфічні відображення дійсності, зумовлені життєдіяльністю народу в певному географічному та культурно-історичному середовищі. Це образ мислення, загальна духовна налаштованість, ставлення індивіда або соціальної групи до навколишнього світу.

Паттерн (англ. *pattern*) – взірць, зразок, шаблон, принцип, модель, структура. Набір стереотипних поведінкових реакцій або послідовностей дій.

Простір – сукупність суб'єктних аспектів життєвого середовища, існування людини як особистості та індивідуальності в її інформаційному, соціально-нормативному, диспозиційному, комунікативному, ментальному вимірах.

Субурбанізація – переселення частини забезпеченого міського населення у передмістя.

Територія – сукупність об'єктних аспектів життєвого середовища, місце проживання людини.

Питання та завдання для самоконтролю

1. У чому полягає відмінність між територією та простором міста? У яких контекстах доречно говорити про територію, а у яких – про простір міста?

2. Що зумовлює на сьогодні посилення наукової уваги до вивчення саме просторових координат життя сучасного міста?

3. Коротко передайте сутність концепції соціального простору Г. Зіммеля. У чому, на вашу думку, полягають її переваги та недоліки?

4. У чому, на вашу думку, полягає специфіка проекту соціальної екології Чиказької школи? Який внесок останньої у вивчення міського простору?

5. Як ви розумієте поняття «виробництво простору» (за А. Лефевром)?

6. Вкажіть основні аспекти розуміння простору (за А. Ф. Філіповим)?

7. Назвіть переваги та недоліки класичних моделей структурування міського простору: моделі концентричних кіл, секторальної моделі, багатоядерної моделі.

8. Які зміни відбуваються в містах за умови розповсюдження глобалізаційних процесів?

9. У чому полягає специфіка процесу структурування радянських міст?

10. Які тенденції структурування є характерними для простору сучасних пострадянських міст?

11. Назвіть можливі аспекти вивчення та надайте коротку характеристику їх предметно-об'єктному наповненню.

Список основної літератури

1. Зиммель Г. Большие города и духовная жизнь / Г. Зиммель // Логос. – 2002. – № 3–4 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://magazines.russ.ru/logos/2002/3/zim.html>.

2. Карпов А. Имплотация городского пространства: проблема существования центра в городах современной России / А. Карпов [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://mumidol.ru/gorod/operat.htm>.

3. Кастельс М. Информационная эпоха: экономика, общество, культура / М. Кастельс. – М. : ГУ ВШЭ, 2000. – 608 с.

4. Парк Р. Е. Городское сообщество как пространственная конфигурация и моральный порядок / Р. Е. Парк // Социологическое обозрение. – 2006. – Т. 5. – № 1. – С. 11–18.

5. Соля Э. Как писать о городе с точки зрения пространства? / Э. Соля // Логос. – 2008. – № 3. – С. 130–140.

6. Филиппов А. Социология пространства: общий замысел и классическая разработка проблемы / А. Филиппов // Логос. – 2000. – № 2 (23). – С. 113–151.

Список допоміжної літератури

1. Каганский В. Л. Ландшафт и культура / В. Л. Каганский // *Общественные науки и современность*. – 1997. – № 1. – С. 134–146; № 2. – С. 160–169.
2. Малес Л. В. Простір міста як арена розгортання стратегій структування / Л. В. Малес // *Сучасні суспільні проблеми у вимірі соціології управління* : збірник наукових праць ДонДУУ. – 2008. – Т. IX. – Вип. 4 (94). – С. 276–284. – («Соціологія управління». Серія «Спеціальні та галузеві соціології»).
3. Пирогов С. В. Конспект лекцій по курсу социология города / С. В. Пирогов. – Томск, 2003.
4. Чернявская О. С. Социальное пространство : обзор теоретических интерпретаций / О. С. Чернявская // *Вестник ННГУ*. – 2008. – № 5. – С. 329–335 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.hse.ru/org/persons/439603/index.html>).
5. Черняева Н. А. Культурная география и проблематика «Места» (обзор новой литературы) / Н. А. Черняева // *Известия Уральского университета. Гуманитарные науки*. – 2005. – Вып. 9. – № 35. – С. 273–283 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : [http://proceedings.usu.ru/?base=mag/0035\(01_09_2005\)&xsl=showArticle.xslt&id=a26&doc=./content.jsp](http://proceedings.usu.ru/?base=mag/0035(01_09_2005)&xsl=showArticle.xslt&id=a26&doc=./content.jsp)
6. Биографический метод в исследовании городского пространства / [Чешкова А., Карпов А., Моисеев С., Серебрянная О.]. – Новосибирск-С.-Петербург, 2003.

ЗМІСТОВИЙ МОДУЛЬ 5

МІСЬКА НЕРІВНІСТЬ І СЕГРЕГАЦІЯ

- 1. Система розселення і соціальна структура міста.**
- 2. Різноманітне місто: соціальні групи громадян.**
- 3. Майнове та статусне структурування міста.**
- 4. Етно-релігійна сегрегація міста.**
- 5. Гендерне структурування міста: патріархат приватний та публічний.**
- 6. Міграційний чинник соціального розширення міста.**
- 7. Роль держави у соціальному структуруванні простору міста.**

1. Система розселення і соціальна структура міста

Віддавна основним агентом розселення та організації простору міста були можновладці, а в тоталітарних суспільствах держава повністю перебирала на себе розбудову міст та поселення людей. Хоча більшість сучасних міст виникли стихійно на базі існуючих поселень людей і не мали початкового плану, проте руйнування старого міста чи його більшої частини: після пожеж 1666 р. – Лондон, 1812 р. – Москва, у XIX ст. – київський Поділ, або Варшава та Мінськ після лихоліття Другої світової війни – надає широкі, обмежені лише ландшафтом та ресурсами, можливості для суттєвого перепланування міста, а заодно і реалізації соціально-утопічних задумів влади.

Великий простір для дій відкривається також і у випадку закладення нового міста, особливо, коли мова йде про перенесення столиці, як це відбувалося із постановням Санкт-Петербургу, Анкари, Ісламабаду, Астани. Так, ідея нової столиці Бразилії (Бразилія) містила цілу низку управлінських ідеологем: об'єднати бразильський народ, стати зразком оновлення, прогресу та світлого майбуття. Усе це мало втілювати раціональне планування міста. За задумом Лусіу Костра, автора генерального плану, підкреслена рівноцінність жит-

лових кварталів із громадсько-культурними центрами між ними покликана була звести нанівець майнову та просторову сегрегацію майбутніх городян.

Зміна суб'єктів владного Олімпу також дозволяє, хоча б частково, залишити слід в історії міста та його соціальної організації. Розвиток Відня, описаний Карлом Е. Шорске, яскраво демонструє прагнення кожної новоявленої провідної верстви долучитися до містобудування, втілюючи таким чином свої політичні та соціальні ідеї, бачення всього суспільства та його структури у архітектурних та планувальних рішеннях.

Та й нині саме державна влада, менше – самоврядні структури закладають і здійснюють загальне управління ресурсними основами міста, до перерозподілу яких за ринкових умов долучається бізнес, громада та окремі індивіди. Із накладення їхньої активності на еколого-географічні особливості місця і постає щоразу унікальна система розселення та соціопросторова структура міста.

Історія вивчення соціопросторової структури міста в соціології має тривалу історію, яка цікава своєю методикою, виявленням чинників цього багатогранного феномену, можливістю проведення аналогій.

Як зазначалося у попередніх розділах⁹⁶, одними з перших просторовою структурою міста почали активно займатися засновники Чиказької школи Р. Парк, Е. Бьорджесс, Р. Маккензі, започаткувавши цим галузь «соціології міста». Об'єктом наукового інтересу представників цієї школи ставали різні деструктивні явища, що локалізувалися водночас у тих чи інших соціальних групах та певних частинах міста: Ч. Джонсон досліджував становище негрів у Чикаго; Н. Андерсен – волоцюг – сезонних робітників, які мігрують на Захід; Ф. Трешер – молодіжні угруповання і банди; Л. Вірт – єврейське гетто; Н. Гайнер – внутрішнє життя готелів; П. Крессі – платні танцзали; Дж. Ландеско – організовану злочинність Чикаго; П. Юнг – общину російських молокан; Х. Зорбау – соціально-територіальну стратифікацію міста.

Як бачимо, більшість проектів мали характер «case study» і обмежувалися фокусованим описом конкретного явища в структурі міста, тоді як інтерес європейських дослідників більше зосереджувався на пошуці ключових критеріїв та чітких індикаторів (наприклад, ціни на нерухомість) структурування міста. Розглянемо деякі із цих класичних схем структурування міста.

⁹⁶ Див. змістовий модуль 2 «Основні соціологічні концепції міста» (автор М. Соболевська), змістовий модуль 4 «Територіальний та просторовий виміри міста» (автор О. Міхеєва).

Лідер Чиказької школи – Р. Парк (Robert Park) зосереджує свою увагу на територіальному (екологічному) порядку, який є результатом просторової, фізичної взаємодії індивідів як «соціальних атомів» – міграції. Демонструючи можливості «локальної географії» міста, Р. Парк зазначає, що різні за інфраструктурною наповненістю ареали, утворюючи патерн міста, є середовищами мешкання різних за соціально-демографічними та культурними характеристиками груп: «у великих містах відмінності у манерах поведінки, життєвих стандартах і загальних поглядах на життя в різних міських ареалах часто просто-таки вражають»⁹⁷. Статеві-віковий склад як, мабуть, найважливіший показник соціального життя, дивовижно відрізняється у різних природних зонах. Картографування міста, розроблене дослідниками цієї школи, стало не лише максимально повним визначенням простору як простору розміщення джерел економічного, культурного, соціального та інших капіталів у об'єктивованій та інкорпорованій своїх формах, а, що головне, – аналізом соціальних структур, які виникли в результаті накладення соціальної нерівності на просторову неоднорідність. Із сукупності цих карт постала ідея про те, що існує певний взірць структури міста, і що різні типи соціальних проблем корелюють між собою.

Теорія багатоядрової структури міста Ч. Гаріса (Chauncey Harris) та Е. Ульмана (Edward Ullman) 60-х років ХХ ст. особливо добре застосовується при диференціюванні міста за соціально-етнічними особливостями (в умовах мононаціонального середовища – відмінностей між осередками недавніх переселенців із сільської місцевості та корінними городянами). Так, у європейських, латиноамериканських, азіатських містах диференціація території міста має мозаїчний характер: робітничі околиці, «бідонвілі», «фравели» тощо оточують привілейований центр. Така «доцентрова» диференціація часто дзеркально протилежна північноамериканській, у якій теоретик школи просторового аналізу В. Бунге (William Bunge) виділив «зовнішнє місто достатку», «внутрішнє місто смерті» (негритянське, пуерто-риканське та інші гетто) і «проміжне місто бідності»⁹⁸.

⁹⁷ Парк Р. Э. Городское сообщество как пространственная конфигурация и моральный порядок / Р. Э. Парк ; [пер. с англ. В. Г. Николаева] // Социальные и гуманитарные науки. Отеч. и зар. лит-ра (Сер. 11, Социология: РЖ). – М., 2000. – № 3. – С. 136–150.

⁹⁸ Географ Вільям Бунге у своїй творчій еволюції приходив до дослідження соціальних конфліктів і територіальної нерівності. Викладаючи в університеті Мічигану, В. Бунге протягом двох років живе у Фіцджеральді, бідному негритянському районі Детройта, підробляє таксистом, щоб краще пізнати вулиці міста і життя його мешканців. У своїх працях він детально описує проблеми бідних районів.

Класичне соціальне обстеження було здійснене Ч. Бутом (Charles Booth), який вивчив умови життя в Лондоні. Його робота «Життя і праця населення Лондона» (1889 р.) мала великий резонанс і серйозний вплив на методологію та тематичну програму соціальних обстежень у Європі та Америці, зокрема щодо критеріїв бідності. Як стверджують історики соціології, більшість соціологічних проектів початку ХХ ст. було виконано в рамках канонів, заданих Ч. Бутом.

Ч. Бут виходив з ідеї, що основним критерієм соціальної структури суспільства і міської агломерації виступає величина доходу. Він розробив концентричну структуру міста, що прийшла на зміну знаменитій зональній гіпотезі Е. Бьорджесса, й увів до методології соціальних обстежень техніку картографування, розфарбовуючи лондонські квартали у різні кольори залежно від прибутків жителів.

Наприкінці 60-х рр. ХХ ст. соціологія міста отримала поштовх до розвитку під впливом нового покоління вчених-послідовників М. Вебера та К. Маркса. Дж. Рекс та Р. Мур (John Rex, Robert Moore) видали книгу про забезпечення житлом і расові стосунки в районі Спарбрук міста Бірмінгема «Раса, спільнота, конфлікт» (1967 р.), поєднавши уявлення Е. Бьорджесса про динаміку перехідної зони з ідеями М. Вебера щодо соціологічного значення цілеспрямованої діяльності індивідів. Ця робота відновила місце міської соціології в рамках головного соціологічного напрямку і стимулювала обговорення стратифікації М. Вебера через концепцію житлового класу. Оскільки ринок житла структурується навколо різних форм володіння, він зумовлює появу статусних груп чи класів споживання, чиї інтереси не обов'язково співпадають з економічними класовими інтересами. Житло – дефіцитний ресурс, на розподіл якого впливає політична група так званих міських менеджерів.

Інша модель, розроблена приблизно у той же час, враховує лише географічне розміщення житла і відображає суто американський підхід до розселення, де розмежування родин за кварталами на основі розміру прибутків дуже сильне, так що цілі райони міста чи вулиці асоціюються з місцями проживання родин чітко визначеного достатку. Модель передбачає, що попереднє розміщення родин було оптимальним і що кожна категорія родин приймає лише одне рішення. Тож передбачаються такі варіанти розселення: 1) одна категорія сімей повністю займає весь квартал, забезпечуючи його однорідність; 2) в одному кварталі проживає кілька категорій сімей, що робить квартали змішаними; 3) одна чи кілька категорій сімей займають квартал, не заселяючи його повністю, таким чином, залишаються пусті ділянки й будинки: такий квартал розглядається як частково освоєний (однорідний чи змішаний); 4) усі категорії сімей, маючи змогу поселитися у

впорядкованіших місцях, уникають даного кварталу, який внаслідок цього стає безлюдним.

Цю та інші кількісні моделі цінності земель міста 1970-80-х рр. узагальнив у своїй праці «Місто. Кількісні методи вивчення» (1973 р.) директор паризького інституту районного планування та урбаністики П. Мерлен (Pierre Merlin). Він аналізує роботи А. Маршалла, Р. Гарда, М. Гальбвакса, Р. Хейга, Р. Тарвея, Р. Раткліфа, П. Венда, Л. Вінго, В. Алонсо, М. Маарека, Р. Мейера і робить висновок: «Не зважаючи на відмінності у підходах та формалізації, всі розглянуті моделі мають багато спільних рис. Зокрема, вони схожі в акцентуванні значення часу, витраченого на пересування (загальні транспортні затрати) і тим самим демонструють, що питання ціни земельних ділянок у місті не можна розглядати окремо від розвитку транспортних засобів. В усіх цих теоріях місцеві чинники (або ж чинники локальної неоднорідності міста) вводяться лише як коректива, що і породжує схему кільцевих концентричних зон, де контури ізохрон перетворюються на ізолінії однакових цін та однакових прибутків»⁹⁹.

Як бачимо, соціологи-урбаністи, так само, як і представники географічних й економічних дисциплін, аналізуючи просторову організацію міста, виходять з її самодостатності і первинності стосовно соціальних характеристик того чи іншого її структурного елемента. Усі математичні, економічні, географічні, урбаністичні моделі організації простору, виведені з транспортного, цінового, екологічного та інших факторів, успішно можуть слугувати основою для побудови моделей просторового розміщення соціальної структури.

2. Різноманітне місто: соціальні групи городян

Спосіб життя урбанізованих територій є більш анонімним, на відміну від сільської місцевості; у місті надзвичайно складно зберегти однорідність населення. Тож неминуче формуються різноманітні стилі життя.

Саме цим, міським способом життя, його особливими умовами породжуються соціальні групи з власною культурою та характерним типом особистості.

Найперше, мова йде про міщан (буржуа, бюргери), які нині асоціюються швидше із негативними рисами споживання і побуту городян, проте в історії свого розвитку в Україні тісно пов'язані зі шляхтою. Їх поява зумовлена не тільки постанням сучасного міста, а й

⁹⁹ Мерлен П. Город. Количественные методы изучения / П. Мерлен. – М. : Прогресс, 1977. – С. 100.

генезою капіталізму, що переконливо доведено в роботах М. Вебера, В. Зомбарта, Ф. Броделя. А праця «Процес цивілізації» (1939 р.) Н. Еліаса (Norbert Elias) демонструє, як через засвоєння освітнього та культурного капіталу буржуа перебирають у старої аристократії символічну владу і займають місце провідної верстви суспільства.

Тож і помешкання їх має бути найпрестижніше. Згідно з концепцією житлового класу Дж. Рекса та Р. Мура категорія городян розширюється на багатіїв, які володіють великими будинками, розташованими поблизу культурного та ділового центру, якнайдалі від районів із поганою репутацією, та середній клас – вони переважно орендують житло, проте прагнуть до стилю життя буржуа-домовласників.

Проте з часом місто змінює місця престижності і, якщо українська молода буржуазія ще донедавна прагнула потрапити до омріяного Центру, чи за скромніших можливостей – до середмістя, то бурхливий розвиток приміських котеджних поселень, посилений загальним субурбанізаційним настроєм сучасної культури, переміщає міщан як типових представників середнього класу в передмістя.

Інтелігенція (інтелектуали) завдячує місту концентрацією у ньому джерел культурного та наукового капіталу, розвиненістю комунікативної мережі, тож власне у місті інтелігент із самотнього просвітника стає членом численних соціальних груп колег та однодумців. Про їх дистанціювання від аристократії та робітників через самооцінку та тип культурного споживання писав К. Мангейм (Karl Mannheim) у роботі «Проблема інтелігенції. Демократизація культури».

У тоталітарному суспільстві радянського часу влада зводила для наукової та творчої інтелігенції спеціальні будинки й цілі академістечка. Це було проявом ідеї колективної творчості й праці та комунального побуту пореволюційних 20-х рр., а згодом науково-виробничої доцільності (у містах з'являються будинки лікарів, письменників, військовослужбовців, працівників комітету державної безпеки, «будинки спеціалістів»). Нині ж вони більш розсіяні в просторі міста, проте групову ідентичність і консолідованість підтримують через спільність місць праці, а також місць відпочинку (театри, клуби, кав'ярні).

Індустрія міста формує групу робітників, чия класова позиція нині розширована залежно від ступеня кваліфікації, галузі промисловості чи сфери послуг, а також форми власності підприємства: від технічної еліти, чий ресурсні можливості співвимірні зі статусними позиціями міщан та інтелігенції, до пролетарів та люмпен-пролетарів. Пролетаріат за буремних революційних часів був звеличений як провідник людства, а нині майже зник зі слововжитку і частіше приєднується до ширшого міського соціального утворення андеркласу, чийм

місцем проживання стають тісні квартири, самовільно захоплені покинуті будинки, виробничі приміщення, вокзали і, зрештою, – вулиця.

На думку дослідників, різке зниження соціального становища робітників великих міст у 70-х рр. ХХ ст. та їх соціопросторове закріплення у стійких групах андеркласу було зумовлене політично санкціонованою економічною стратегією. Так, О. Куценко зазначає, що вирішальним фактором цього «обвалу» стала міграційна політика великих компаній, спрямована на активне залучення до некваліфікованої праці дешевої робочої сили зі слаборозвинених у економічному плані країн. Формування андеркласу отримало своє завершення в процесі геттоїзації окремих районів великих міст, у яких концентрувалася бідність, про що поведемо мову далі¹⁰⁰.

3. Майнове та статусне структурування міста

Розглядаючи соціальні групи городян, ми виявили відповідність між їх майновим статусом і типовими місцями розселення в місті. Як правило, еліта та заможні городяни прагнуть відгородитися, сегрегуючи територію, тоді як незабезпечені верстви не в змозі вільно обирати місце мешкання і, підкоряючись обставинам, опиняються у найдешевших кварталах; найрізноманітніші маргінальні групи, зазнаючи з боку інших утисків, узагалі можуть опинитися в гетто.

Найхарактерніше відображає майнове розшарування міського простору вісь «Центр-Периферія», оскільки сама центральність культурою пов'язується з певною цінністю.

Кафедральний собор і площа «Ринок»: поєднання сакральної і комерційної цінності. Ще найдавніші міста Єгипту та Межиріччя впорядковувалися навколо Центру – середини поселення, де розміщувалися, як правило, культові споруди та будинки вельмож. Можна припустити, що така організація давала найбільші можливості вберегти цінні для спільноти місця і реліквії (така ж логіка простежується у стоянках первісних людей та привалах кочових народів). Згодом до сакральної цінності Центру додається утилітарна – зручність розміщення, рівновіддаленість, відомість для всіх, поруч із храмами починають розбудовуватися ринки та майстерні, а палацові споруди поєднують житлові та адміністративні функції.

Більшість пострадянських та постсоціалістичних міст зберігають підвищену цінність Центру. Саме там найдорожчі земля, житло,

¹⁰⁰ Куценко О. Д. Суспільство нерівних. Класовий аналіз нерівностей в сучасному суспільстві: Спроби західної соціології / О. Д. Куценко. – Харків : Вид. центр Харк. ун-ту, 2000.

орендна плата, та, відповідно, проживають люди переважно з високим достатком, винаймають чи будують собі офісні приміщення великі фірми, відкриваються магазини відомих торговельних марок, розміщуються розважальні заклади.

Для прикладу наведемо ситуацію міста Києва, де ціна квадратного метру житлової площі у центральних районах міста удесятеро дорожча за розцінки на околицях міста як для продажу, так і для оренди. За класифікацією Української будівельної асоціації (УБА) існує 5 видів житлової нерухомості – «де люкс», «преміум», «бізнес», «економ», «соціальне». На думку спеціалістів УБА, лише перші 2 класи відповідають поняттю «елітне житло», і обсяг цього ринку в Києві не перевищує 10 %–12 %. Тож за їх висновками, елітне житло – це, найперше, центральне, екологічно безпечне, мальовниче розташування будинку. Низка вимог висувається і до комфорту та облаштування помешкання, а також до сусідства.

Якщо подивитися на карту Києва, то справді елітне житло, за висновками спеціалістів, може розташовуватися лише в центральній частині Шевченківського району та наближених до центру міста кварталах Подолу, Печерська, Голосіїва. Той час, коли житлом найвищого рівня називали будь-яку новобудову, минули. Лівий берег столиці закритий для елітного житла.

Конкурувати із цим простором достатку здатна лише держава, яка успадкувала і нині володіє усім неприватизованим майном (адміністративні та відомчі житлові будинки, заклади культури та побуту тощо).

Поява пасторальних захоплень – приміська зона. Північноамериканські міста, досліджувані згадуваним В. Бунге, а також Г. Дугласом, Л. Шнором і багатьма іншими американськими соціологами, у ХХ ст. кардинально змінили цю ціннісну ієрархію: центральні квартали або ж кільце навколо них перетворилися на справжнісінькі нетрі із вузькими темними вуличками, занедбаними будинками, де живе біднота.

З часом, ветхість будинків, погані комунікації, а то й зовсім відсутні вигоди роблять центральну частину міста не вигідною, навіть небезпечною. У таких районах починають оселятися чи орендувати приміщення вихідці з бідних верств, мігранти, безробітні, знаходять притулок представники андеркласу. Це змушує навіть старожилів поспішно роз'їжджатися, ціни на землю та нерухомість падають, а капітальні інвестиції майже відсутні. Відповідно погіршується криміногенна ситуація, збільшується соціальна напруга даного району. Переважання серед найбільшого населення та неадаптованих мігрантів, які стають новими мешканцями центру, представників монголоїдної та негроїдної рас просторово закріплює етно-расову структуру цих міст.

3. Майнове та статусне структурування міста

Центр у таких випадках втрачає свою привабливість для заможних громадян та людей середнього достатку, які в більшості перебираються за місто, у власні будиночки із галявиною, басейном і садом, ближче до природи – так, у приміській зоні міст виникають котеджні поселення. Середній клас США другої половини ХХ ст. масовим виїздом у приміські зони (як варіант субурбанізації) породжує так зване суспільство передмість, із яким і почав асоціюватися типовий американець.

За СРСР подібна ситуація була неможлива, оскільки усі потоки ресурсів та людей контролювалися владою. Проте, наприклад, занедбання історичного центру Львова, відсутність ремонту, опалення і водопроводу у багатьох будинках пізнього Середньовіччя призвело до суттєвого погіршення якості цього житла, тож поруч із площею Ринок, Кафедральним собором, багатьма привабливими туристичними об'єктами, кав'ярнями і дорогими готелями стоять, мов декорації, припалі пилом кам'яниці, де доживають свого віку далеко не найбагатші мешканці міста Лева.

І якщо для Львова масова забудова приміської зони – справа майбутнього, то Київ уже підійшов до цієї стадії, химерним чином поєднуючи престижність Центру із зростаючою дороговизною приміської землі і котеджною забудовою навколишніх сіл у радіусі 50 км. Із вирішенням проблем транспортних розв'язок, столиця дорівнюється за типом просторової структури до північноамериканських міст, та й історичний центр тоді уже повністю перекваліфікується на діловий, що лише посилить цю подібність.

Збільшення стратифікаційного розриву в сучасному суспільстві супроводжується характерними для різних прошарків населення просторовими стратегіями. Зосередження у різних за елітністю клубах, ресторанах, школах, місцях роботи і робочих місцях, а зрештою і адресах мешкання, супроводжує класоутворення у найвищих і середніх прошарках.

Для найбільш вразливих верств така стратегія формування і відгородження місць мешкання майже недоступна через відсутність необхідних економічних, політичних, а тому й просторових ресурсів. Через це їх місце підтримання соціальних зв'язків, спілкування, соціалізації, часто також місце роботи¹⁰¹, а іноді й місце проживання винесені на вулицю, тобто до публічних місць, як таких, що належать громаді (у найширшому міському розумінні як вулиці, так і громади).

Про такий конфлікт між розширенням міського простору і його мешканцями говорили Ф. Бродель та Б. Спіноза, його історію ана-

¹⁰¹ Торгівля, дрібні послуги, випадкові підробітки, робота кур'єра, розповсюдження реклами тощо.

лізував М. Фуко. Розірвавши замкнутість (створену замковістю) середньовічного міста, наростаюча урбанізація завдяки численным вулицям і проїздам зробила у XVII-XVIII ст. міський простір відкритим для натовпів голодних селян, калік, душевно хворих, волоцюг, що, власне, актуалізувало соціально-політичні функції поліції, медицини й освіти з широким використанням спеціальних просторів ізоляції, контролю і перевиховання цих осіб.

4. Етнорелігійна сегрегація міста

Як спосіб попередження конфесійних конфліктів у ці ж століття ізоляція застосовувалася і до общин, які суттєво відрізнялися за своєю культурою і віросповіданням від основної маси населення. Етно-релігійна сегрегація міста у своєму крайньому вияві втілюється у формі гетто. Причинами такого радикального витіснення певної національної меншини із комунального середовища міста через поселенське відокремлення, зведення просторових, а також мовних і професійних бар'єрів, що призводить до суттєвого обмеження контактів з рештою громади, стає збільшення чи традиційно велика «соціальна дистанція» (термін, уведений Е. Богардусом) даної етно-релігійної групи у відносинах з іншими. Точніше, якраз ця сегрегована група і постає в уявленні більшості городян в образі Іншого, Чужого, з усіма відповідними негативними конотаціями, підсилюється міфотворенням та розвиває нетерпимість. Найвідомішими в історії міст Європи були єврейські гетто, які доходили до Правобережної України (саме тут проходила «межа осідлості» євреїв).

Російський дослідник соціології міста В. Вагін (Владимир Вагин) виділяє позитивні та негативні аспекти сегрегації. Позитивним він вважає утворення гомогенних груп населення, яке об'єдналося на добровільних засадах для задоволення власних цілей та безпеки. Негативні аспекти сегрегації більш відомі: це недобровільність, вимушеність створення гомогенних груп, чим суттєво зменшуються шанси членів спільноти на реалізацію власних потреб. Негативним наслідком сегрегації стає формування особливої самосвідомості, ґрунтованої на переживанні приниженої гідності, неповноцінності.

Процес відокремлення певної групи супроводжується формуванням ставлення до неї, як виразно інакшої, чужої, небажаної у щоденних міських контактах чи сусідстві. Як показують соціологічні дослідження, наше ставлення до сусідів помітно варіює в залежності від їх соціокультурної приналежності. Так, аналізуючи дані «Всесвітнього дослідження цінностей» (World values survey) А. Стрельникова виявила три групи небажаних сусідів з точки зору російських грома-

дян: «етнокультурні чужі» (євреї, індуси, представники іншої раси, мусульмани, іноземці); «девіантні чужі» (наркозалежні, гомосексуали, носії ВІЧ/СНІД), алкоголіки, люди з кримінальним минулим), а також так звані «активні чужі» (ультраправі, ультраліві, люди з психічними відхиленнями)¹⁰².

Зворотний процес, здатний зруйнувати усталену сегрегаційну структуру міста, – це асиміляція, в ході якої нівелюються відмінності, котрі досі були значущими для городян. Це може бути поведінкова асиміляція – засвоєння поведінки, цінностей, мови, яка притаманна більшості городян, як це сталося із євреями, греками та українцями у великих містах країни. А також структурна асиміляція, коли включення певної групи відбувається через закріплення за нею певних прав, квот чи статусних позицій, як це, наприклад, відбувається із афроамериканцями чи жінками.

5. Гендерне структурування міста: патріархат приватний та публічний

Статеві-вікова як одна з базових у суспільстві структурацій населення також знаходить своє специфічне вираження в міському просторі. Вона не породжує принципово інакших угруповань, але має тенденцію до концентрації на тих чи інших статусних позиціях, видах діяльності, професіях, місцях проживання.

Місто та індустріальне суспільство докорінним чином змінило характер гендерних структур, відомих у соціології як патріархальні (де влада належить старшому чоловікові). Традиційне суспільство, яке базувалося на натуральному господарстві, мало розрізняло сферу публічного і приватного через слабку залученість основної маси селян до справ державних, мистецтва та науки і лише час від часу до громадських. Тож основна демаркаційна лінія чоловічого та жіночого проходила у сфері сімейно-побутовій.

Чоловікові належало вдома майструвати, а в полі орати, тоді як жінці ткати та жати. Відмінності у характері роботи не завжди були пов'язані зі ступенем її тяжкості чи виснажливості, щоб чітко розвести та логічно пояснити, чому жінці орудувати серпом гоже, а косою – ні, що їй слід місити глину для обмазування хати, а не для вироблення глечиків тощо. Проте ці традиції неухильно дотримувалися, що і накладало свій відбиток на гендеризацію простору самої господині: лише

¹⁰² Стрельникова А. В. Специфика социального исключения в городском пространстве (на примере г. Москвы) / А. В. Стрельникова // Сучасні суспільні проблеми у вимірі соціології управління : матеріали другої наукової конференції. – Донецьк : ДонДУУ, 2008. – С. 285–293.

батько чи почесний гість мав право сидіти за столом «у червоному куті», навпроти якого стояла піч, де клопоталася жінка, а на печі чи на полу бавилися діти¹⁰³.

Середньовічні міста частково зберігали єдність праці та дому – як правило, на першому поверсі будинків розташовувалися майстерні чи крамниці, а на другому мешкав господар та його родина. У менш пристосованих приміщеннях могли також жити помічники та прислуга. У сучасних містах діловий центр та промислові зони відокремлені від зон житлової забудови. Суттєва віддаленість місць праці від дому потребує від родини зміни гендерного порядку: якщо жінка – домогосподарка, то вся територія дому, магазину та двору позначається як сфера приватного й жіночого та підтримується специфічним інформаційним потоком (жіночі журнали, телеканали, спілкування з сусідами на теми кулінарії, виховання дітей, догляду за собою, побуту). Таким чином, статус жінки як домогосподарки остаточно визначається саме у міському середовищі, а тим більше у заможному передмісті.

Саме в домі найбільше проявляється і гендерна диференціація простору: в Стародавній Греції існував гінекей, у досліджуваних П'єром Бурдье каблів жіночою вважається низька, темна, нічна частина дому (вони вважають, що «дівчина – це темна стіна»), а так звана жіноча квадра: «кухня, діти, плаття, церква» – стала класичним виразом у ранньобуржуазній Європі. Відома письменниця Вірджинія Вульф «простір власної кімнати» як недосяжну умову для творчості винесла у заголовок своїх навкололітературних роздумів. Легко зауважити, що в усіх випадках предметом обмеження і поіменування стає жіночий (іноді – дитячий) простір як простір тих, хто особливо підконтрольний культурі, а не лише конкретним особам.

Дійсно, за цією логікою, кухня стає відповідним для чоловіка місцем перебування, лише коли співвідноситься зі значним фінансовим і престижним капіталом – шеф-повар ресторану (порівняймо, з місцем корабельного кока, яке стоїть ближче до традиційних жіночих стратифікаційних позицій).

Нова зміна гендерних ролей наприкінці ХІХ ст. була зумовлена зростанням жіночої активності та освіченості, запитами ринку праці, феміністським, науковим дискурсами та загальною політикою рівних можливостей. У Європі та Америці жінки масово почали долучатися до участі у виробництві та різних сферах публічного життя, що позначилося також і на житті міст. Збільшилися людські потоки до місць праці і повернення додому, зросла необхідність у дитячих садках та

¹⁰³ П. Бурдье детально описує гендеризованість структур простору на прикладі каблівського дому.

яслах, збільшився попит на нянь – і налаштована на патріархальний ритм життя інфраструктура західних міст зазнала численних проблем. З іншого боку, приватність вийшла за межі житлових кварталів чи замиського будинку, і вже місцями романтичної зустрічі подружжя під час обідньої перерви та після роботи, сидіння за кавою із друзями тощо стали численні вуличні кав'ярні та ресторани.

Та все ж, коли західноєвропейська та радянська жінка опинялися на виробництві, то, згідно даної ідеології, це відбувалося винятково через нестачу коштів чи примус держави, адже світ професій та публічних інституцій визначався як чоловічий.

На пострадянських теренах виклики ринку були сприйняті по-різному, деякі заможні родини із вищим статусом у чоловіка обрали повернення до патріархального розподілу. Проте більшість українок сприймають нові умови як можливість самореалізації та матеріального забезпечення. Останнє особливо актуально для більш ніж п'ятої частини міських сімей, у яких основним годувальником є жінка. Причиною цього є високий рівень розлучень та вдівства і менша, ніж у чоловіків, імовірність повторного шлюбу жінок, які вже мають дітей.

Далі розглянемо детальніше деякі соціальні процеси, щоб зрозуміти, як і завдяки чому здійснюється майнове, етнорелігійне та гендерне структурування населення міст.

6. Міграційний чинник соціального розшарування міста

У попередніх підрозділах ми згадували про міграційну політику як причину зміни становища некваліфікованих робітників, проте роль міграції у формуванні обличчя міста набагато ширша.

Міграція визначається як переміщення людей через межі певних територіальних утворень назавжди чи на тривалий час. Спеціалісти виділяють внутрішню та зовнішню міграцію. Остання охоплює міждержавні переміщення людей і пов'язана з такими актуальними проблемами сучасного українського суспільства як «відплив мізків» та нелегальна трудова міграція, тому і перебуває у полі постійної уваги урядовців та науковців. Перша ж – це рух громадян в межах країни, цей тип міграції хоча й може бути зафіксований формами поточного статистичного обліку, проте теж має так звану «невидиму» частину переїздив, як правило, із сіл та містечок у напрямку великих міст. І нарешті, численні переміщення в межах міста взагалі не визначаються як тип міграції, проте також породжують зміни у структурі розселення міста, які можуть бути пов'язані із розглянутою нами вище сегрегацією.

Внутрішня міграція поділяється за типом поселень, з яких та в які здійснюються переїзди: «місто-місто», «село-місто», «місто-село». Протягом ХХ ст. на теренах України домінувала міграція із села в місто, що було зумовлено перш за все форсованою індустріалізацією, післявоєнною відбудовою міст, а також зосередженням у містах основних освітніх та економічних ресурсів. Згодом до цього потоку додаються міжміські переселення «містечко – велике місто». Незначне зниження темпів цієї «доцентрової» міграції спостерігалось на початку 90-х років минулого століття, коли криза перехідного періоду (безробіття, дефіцит, дезадаптованість до ринкових умов) спричинили зменшення потоків селян до міста, і появу городян, як правило, у першому-другому поколінні, котрі перебиралися з міст у села. Навіть столиця у ці роки мала негативне сальдо внутрішньої міграції.

За останнє десятиліття внутрішні міграційні процеси стабілізувалися і тепер щорічно в нашій державі близько 1,5 % громадян змінює місце проживання. Але до сьогодні чисельність великих міст зростає за рахунок міграцій із сіл та малих і середніх міст: лише Київ з початку ХХІ ст. приріс більш ніж на 150 тис. мешканців. А рахуючи від кінця ХІХ ст., збільшився у 10 разів, при цьому склад киян неодноразово суттєво змінювався.

Наслідком внутрішньої міграції стає зменшення частки корінних городян, які транслюють міську культуру та вважаються основою громади даного міста. Демографи за ступенем укоріненості виділяють новоселів, старожилів та уродженців даної місцевості¹⁰⁴.

Хоча сам цей процес ще нічого не говорить про зміни якісного складу мешканців, їх соціальних характеристик, проте у масовій свідомості часто складається упереджене ставлення до новоприбулих. Характерними рисами мігрантів першого покоління із сіл та містечок була відкритіша манера поведінки та спілкування, інші елементи руральної¹⁰⁵ культури і менший внутрішній контроль, а в русифікованих містах таким маркером була ще й українська мова.

Приїжджі до міста на роботу мали суттєво гірші умови проживання (гуртожиток, у кращому випадку відомче житло), що майже унеможливило зміну місця роботи, як правило, нижчий рівень освіти і відсутність соціальних зв'язків у новому оточенні. І якщо за існування інституту прописки кількість прибулих в місто лімітувалася¹⁰⁶ для

¹⁰⁴ Народнонаселение : энциклопедический словарь / [ред. Г. Меликьян, Д. Шелестов, Э. Бурнашев, Н. Власова и др.]. – М. : Большая Российская энциклопедия, 1994. – С. 9, 230, 275, 483.

¹⁰⁵ Руральний – той, що стосується сільської місцевості, термін вживається як парний як до міського, так і урбанізованого.

¹⁰⁶ Звідси й вульгаризований варіант цього терміну «ліміта».

кожного підприємства, то нині власне правові підстави нерівності за осілістю поступилися місцем соціальним. До новоприбулих городян місцеве населення, трапляється, ставиться вороже, їх звинувачують у загостренні проблем на ринку житла та праці¹⁰⁷.

Певно, що виходячи зі специфіки розселення радянських міст, частка мігрантів була більшою у новозбудованих периферійних районах (так званих «спальниках»), вони переважали і у відомчих гуртожитках, будинках із квартирами готельного типу. Репродуктивна орієнтація на багатодітність, засвоєна із руральної культури, ще більше ущільнювала їх і так незадовільні житлові умови. У такому випадку створюються соціально неблагополучні квартали, які за своїми характеристиками нагадують «перехідні зони», описані представниками Чиказької школи (В. Вайт, Р. Парк, Е. Бьорджесс).

Неоднозначним є ставлення місцевого населення і до росту потоку іноземців із країн третього світу на терени України. За часів існування залізної завіси і радянської пропаганди інтернаціональної дружби та солідарності трудящих нечасті приїзди іноземців у складі різноманітних делегацій та місій викликали шанобливе ставлення і ледь не побожний трепет. Проте сьогодні українські міста стають тимчасовим пристанком по дорозі до омріяної Західної Європи для значно бідніших вихідців з країн Азії та Африки, чиїми відмінними рисами стають не національність, а значно очевидніша расова приналежність, інакшість віддаленої культури, носіями якої вони є. І хоча дослідження Б. Рубла «Капітал розмаїтості» (2007 р.) свідчить, що українці відносно терпимі та гостинні до іммігрантів, проте фіксований моніторингом Інституту соціології НАН України рівень толерантності за семибальною шкалою Богардуса невпинно зменшується з 4,4 у 1992 до 5,3 у 2004.

У даному разі скупчення мігрантів у районах з дешевшою орендною платою за житло і близькістю до ринків чи інших місць їхнього працевлаштування зумовлює утворення так званих «внутрішніх міст», оскільки до соціально-економічної додається етнокультурна дискримінація, депривація та ізолюваність. Сукупність цих умов стає підґрунтям для формування гетто.

Розглянутий нами процес міграції з інших країн в Україну належить до зовнішньої міграції, а саме до імміграції (в'їзду до країни), у зворотному випадку маємо справу з еміграцією (виїзд громадян країни за кордон).

Тож коротко зупинимося на впливі еміграції на зміну соціальної структури населення міста. Остання може класифікуватися за різними ознаками: стать, вік, національність, працездатність, політичні та релі-

¹⁰⁷ Вербально це виражається в агресивних висловах типу «понаїхали тут».

гійні переконання тощо. Еміграція українців породжує відтік перш за все працездатного населення з міст, його можна умовно згрупувати за кількома категоріями за мотивами виїзду. Найчисельніші – «заробітчани» (найчастіше нелегально вони наймаються на низькокваліфіковану роботу в сусідніх країнах і покидають на тривалий період міста Сходу та Заходу України). Проте найдорожчі втрати великі міста зазнають через «відплив мізків», тобто через еміграцію висококваліфікованих спеціалістів.

У двох названих групах статеві пропорції змінювалися вбік збільшення кількості жінок серед активних емігрантів, що узгоджується із загальними тенденціями розвитку гендерних відносин у сучасних суспільствах.

Доволі специфічну однорідну за статтю групу становлять наречені – це молоді дівчата, котрі покидають країну та її шлюбний ринок з метою створити сім'ю із іноземцем, серед чоловіків таке явище рідкісне.

7. Роль держави у соціальному структуруванні простору міста

Ще наприкінці XIX ст. держава через міську владу починає розширювати свій контроль над процесом організації простору міста, аж до його повного перебрання до своїх рук за радянських часів.

Про це свідчать численні приклади, коли за допомогою маніпулювання простором та людськими потоками держава досить ефективно досягає поставленої мети. Зокрема дослідження О. Трущенко та В. Семенової показують, як протягом XX ст. відбувався керований державою процес концентрації в центрі Москви (Садового кільця), з одного боку, джерел культурного та політичного капіталу (музеїв, шкіл з поглибленим вивченням певних предметів, міністерств та відомств), з іншого – інституцій партійної, виробничої та творчої еліти, у результаті чого дана територія набула особливо престижного статусу.

При цьому для витіснення соціально підпорядкованих груп активно використовувались методи регуляції об'єму і структури просторового капіталу. До 30-х рр. XX ст. відбувалося примусове виселення старої інтелігенції та царських чиновників з їх московських помешкань і перетворення прибуткових будинків на «комуналки», у які з темних підвалів та кутків в'їжджали робітники, а також у значній кількості молода радянська бюрократія. З 60-х – 70-х рр. XX ст. починається активна реставрація старої забудови, «комуналки» перетворюються на просторі квартири з усіма зручностями, при цьому попереднім мешканцям надаються окремі квартири в районах за межами Центрального округу Москви, а на їх місце вселяються городяни, які вже набули певного статусу.

Таким чином, у процесі сегрегації соціальних груп відбувалося переселення робітників з наближенням їх до благ розвиненої інфраструктури Центру без суттєвого збільшення житлового простору, а потім, навпаки – дистанціювання у спальні райони, що супроводжувалося отриманням помешкань більшої площі. Панівний клас у цей час нарощував обсяг свого просторового капіталу в обох напрямках: за обсягом і центральністю одночасно. Такі ж процеси були характерні для багатьох великих міст Радянського Союзу, країн соціалістичного табору, – не став винятком і Київ.

Загалом, сьогодні в Україні ще не можна говорити про значущу залежність для громадян (без посередництва соціальної політики держави) між статусними характеристиками і переміщеннями у просторі міста чи району. Зокрема, через значну капіталоємність зміни місця проживання, структуру і стан житлового фонду, як наслідок радянської політики, а також через сучасні особливості розвитку ринку житла. Тому положення французького теоретика П'єра Бурдьє про об'єктивацію соціального статусу у фізичному просторі повністю реалізуються лише стосовно юридичних осіб. Так, за рахунок представництв, кур'єрів, агентів підприємство збільшує територію охоплення своїми послугами чи товаром, що дає можливість наблизитися до споживачів, краще врахувати місцеві умови – у цьому випадку розширення сукупної площі діяльності стає вагомим перевагою у конкурентній боротьбі.

Вже згадуваний феномен «престижу адреси» спостерігався донедавна у прагненні фірм за будь-яку ціну отримати прописку центральних чи прилеглих вулиць, навіть якщо це будуть непристосовані, підвальні приміщення. Така поведінка зумовлена, по-перше, бажанням користуватися благами, які надає центр, де зосереджуються джерела всіх видів капіталів (органи влади, заклади культури, інші фірми), по-друге, бажанням задекларувати свою приналежність до класу агентів зі значним економічним, політичним, культурним (щоб забезпечити належний рівень дизайну) статусом.

Глосарій:

Асиміляція – процес поступового проникнення етнічних груп в існуючу соціальну структуру, буває двох типів: поведінкова та структурна.

«Відтік мізків» – еміграція з країни спеціалістів високого класу.

Внутрішнє місто (inner-city) – частина великого міста, розташована навколо ділової частини, для західних міст традиційно населена представниками робітничого класу і декласованими елементами.

Гетто (італ.) – історичний район у Венеції, згадуваний з 1516 р., де належало жити євреям. Згодом, це – райони міст, де проживають етнорелігійні спільноти, добровільно чи примусово, у певній ізоляції та більшій чи меншій жорсткості умов життя.

Гінекей – жіноче відділення в домі у Стародавній Греції, причому в пізній Римській імперії та Візантії це поняття вже позначало державні або приватні майстерні (переважно ткацькі), де працювали раби.

Депривація – стан, за якого люди відчують недостатнє задоволення своїх потреб.

Джентрифікація (від франц. Genterise, gentilise – благородні люди) – термін уведений дослідницею-соціологом Рут Глес (Ruth Glass) у 1964 р. на позначення переселення сімей середнього класу в середмістя, що має вторинний ефект у зворотному рухові бідніших сімей, а це у свою чергу трансформує характер і культуру сусідства.

Ділова частина міста (down-town) – центральна частина міста, район концентрації банків, офісів, штаб-квартир великих компаній.

Житловий клас (housing classes) – термін, уведений Дж. Рексом та Р. Муром на позначення шести житлових класів у Бірмінгемі – за типами житла, місцем проживання та відмінностями у правах власності на житло. Такі спільноти виробляють свій стиль життя.

Сальдо міграції – різниця між прибулими та вибулими з певної території.

Сегрегація – просторове розмежування мешканців міста за економічними, соціальними, етноконфесійними та расовими ознаками-засадами.

Питання та завдання для самоперевірки:

1. Як вивчалася соціологами та урбаністами міська нерівність? Назвіть основні підходи.
2. Охарактеризуйте основні соціальні групи городян.
3. У чому позитивні та негативні аспекти міської сегрегації?
4. Які гендерні наслідки мала зміна співвідношення публічної та приватної сфери міста?
5. Якою буває міграція до міста та що її спричиняє?

Список основної літератури:

1. Вагин В. В. Городская социология / В. В. Вагин. – М. : МОНФ, 2000.
2. Ильин В. Государство и социальная стратификация советского и постсоветского обществ 1917-1996 гг. (Опыт конструктивистско-

структуралистского анализа) / В. Ильин. – Сыктывкар : Сыктывк. ун-т. Ин-т социологии РАН, 1996. – 349 с.

3. Матяш С. Человек в городе / С. Матяш. – К. : Политиздат Украины, 1990. – 220 с.

4. Мерлен П. Город. Количественные методы изучения / П. Мерлен. – М. : Прогресс, 1977. – 264 с.

5. Парк Р. Э. Городское сообщество как пространственная конфигурация и моральный порядок / Р. Э. Парк ; [пер. с англ. В. Г. Николаева] // Социальные и гуманитарные науки. Отеч. и зар. лит-ра (Сер. 11, Социология: РЖ). – М., 2000. – № 3. – С. 136–150.

6. Хальбвакс М. Социальные классы и морфология / М. Хальбвакс ; пер. с фр. А. Т. Бикбова, Н. А. Шматко [отв. ред. А. Т. Бикбов]. – М. : Ин-т экспериментальной социологии ; СПб. : Алетейя, 2000. – 509 с.

7. Ходько Н. К. Міста Центральної і Східної Європи в соціалістичний період / Н. К. Ходько // Вісник Харківського національного ун-ту ім. В. Н. Каразіна. – 2000. – № 489. – С. 220–226.

8. Чешкова А. Методологические подходы к изучению городской пространственной сегрегации / А. Чешкова // Российское городское пространство: попытка осмысления [отв. ред. В. В. Вагин]. – М. : МОНФ, 2000. – 165 с. (Сер. «Научные доклады». – Вып. 116).

Список допоміжної літератури:

1. Амелин В. Н. Территориальный аспект социальной дифференциации в Москве / В. Н. Амелин, Дж. Бейтер, А. А. Дегтярев // Вестник Московского ун-та. – М., 1995. – № 2. – С. 16–29. – (Сер. 18, Социология и политология).

2. Малес Л. В. Простір міста як арена розгортання стратегій структурування / Л. В. Малес // Сучасні суспільні проблеми у вимірі соціології управління : матеріали другої наукової конференції. – Донецьк : ДонДУУ, 2008. – С. 276–285.

3. Никифоров А. В. Рождение пригородной Америки. Социальные последствия и общественное восприятие субурбанизации в США (конец 40-х – 50-е гг. XX в.) / А. В. Никифоров. – М. : УРСС, 2002. – 356 с.

4. Портнов Б. А. Городская среда: феномен престижности / Б. А. Портнов // Социологические исследования. – 1991. – № 1. – С. 69–72.

5. Прикладные социально-географические исследования : тезисы докладов республиканского семинара-совещания. – Тарту : Тартусский гос. ун-т, 1984. – 302 с.

6. Семенова В. Равенство в нищете: символическое значение «коммуналок» в 30-50-е годы / В. Семенова // Судьбы людей: Россия XX век (биографии семей как объект социологического исследования). – М. : Ин-т социологии РАН, 1996. – С. 373–389.

7. Стрельникова А. В. Специфика социального исключения в городском пространстве (на примере г. Москвы) / А. В. Стрельникова // Сучасні суспільні проблеми у вимірі соціології управління : матеріали другої наукової конференції. – Донецьк : ДонДУУ, 2008. – С. 285–293.

8. Трушина Л. Е. Эволюция пространства городской среды (структурно-семиотический аспект) / Л. Е. Трушина // Перспективы практической философии на рубеже тысячелетий: материалы теоретического семинара (09.03.99) [под ред. В. Г. Марахова и Ю. Н. Солонина]. – СПб. : СПб гос. ун-т, 1999. – С. 114–116.

9. Трущенко О. Е. Престиж центра: Городская социальная сегрегация в Москве / О. Е. Трущенко. – М. : Socio-Logos, 1995. – 112 с.

ЗАЛІКОВИЙ МОДУЛЬ 2

СОЦІАЛЬНИЙ ПРОСТІР МІСТА: УПРАВЛІНСЬКИЙ ПОТЕНЦІАЛ

ЗМІСТОВИЙ МОДУЛЬ 6

УПРАВЛІННЯ СУЧАСНИМ МІСТОМ

- 1. Соціокультурний компонент управлінської діяльності: загальні зауваги.**
- 2. Місто як об'єкт управління: сучасні тенденції та проблеми.**
- 3. Основні теоретичні моделі міського управління.**
- 4. Міське самоврядування: сутність, основні форми, специфіка.**

1. Соціокультурний компонент управлінської діяльності: загальні зауваги

Сучасна управлінська практика дедалі більше показує, що без урахування соціокультурних чинників навіть ретельно розроблені управлінські моделі залишаються механістичними, а їх упровадження в практику дає непередбачувані результати. Саме тому суттєвого перегляду вимагає сама теорія та практика управлінської діяльності, яка мусить більш глибоко зануритися в розуміння власної «соціальності», стояти на тому, що за сучасних умов ствердження цінностей демократії та громадянського суспільства кожна людина фактично живе в системі управління (виступаючи як її об'єктом, так і активним, творчим суб'єктом, задіяним у щоденному формуванні власного життєвого середовища).

Принциповою помилкою за таких умов є сприйняття управління як уже відпрацьованої процедури, а органів управління – як сфор-

мованої ієрархії, які повинні залишатися незмінними по суті, але можуть корегуватися за рахунок методів та можливостей, приміром, соціології. У даному випадку мається на увазі поступове закріплення практики залучення фахівців з соціології чи соціального аудиту до виявлення можливих реакцій або наслідків рішень, що приймаються представниками влади. Такі дослідження, без сумніву, є цінними та дають відповідний матеріал для роздумів, однак вони не виступають вичерпним рецептом змін у системі управління. Вони можуть бути соціологічним супроводом для конкретних управлінських рішень, однак для формування дійсно соціального характеру управління цього явно замало. Для закріплення соціального управління як такого, об'єктом дослідження повинні стати не окремі соціальні факти, а глибинні соціальні явища та процеси, з точки зору можливого управління ними, а також і сама рутинна практика тієї системи управління, яка існує на поточний момент й формує той самий стиль управлінських дій, який маємо на сьогодні.

Система управління, здавалося б, покликана справляти вплив по лінії «суб'єкт – об'єкт», при цьому такий вплив повинен бути цільовим та лінійним. Однак насправді ми бачимо, що така система відносин виявляється практично нездійсненною, оскільки управлінські структури зазвичай мають справу з рухомими об'єктами, здатними до тимчасової (коротко- чи довгострокової) самоорганізації. У результаті виходить, що зберегти цільовий та лінійний характер впливу доволі складно – навіть за умов дотримання ієрархічного принципу організації влади, представники останньої змушені діяти не згідно з «раз і назавжди» розробленим планом, а гнучко реагувати на запити цільової аудиторії, зважати на її специфіку, встановлювати «людські» стосунки з тими, хто є об'єктом їх володарювання.

Тож, фактично, успішне управління в умовах, коли якість середовища виявляється безпосередньо пов'язаною із якістю та способом життя людей, стає неможливим без детального вивчення усього поля управлінської діяльності, без відповідної соціальної діагностики, яка надасть знання про потенційно можливі реакції та наслідки у тому середовищі, що підлягає управлінському впливові. За висловом російської дослідниці Т. М. Дрідзе, «...ми зараз живемо в умовах, коли зміни міського середовища стали набувати вже неконтрольованого характеру та б'ють по людях, а не тільки, як прийнято вважати, по пам'ятниках або деревах...І передусім це тому, що все, що відбувається в середовищі, стосується людського життя й людина, яка втрачає зв'язок з життєвим середовищем, фактично втрачає життя. І отже ідеться вже не про самореалізацію людини, а про її виживання. Час зрозуміти, що екологія, економіка і культура – це не окремі від людей

речі, не музеї, не простір та не свята, а це ті життєві ресурси, які людина має. Людина живе – це і є екологія, вона відтворює ресурси для життя – це і є економіка, вона відтворює взірці життя та взаємодії з іншими людьми – це і є культура»¹⁰⁸.

Особливого значення набуває управління в сучасному місті, яке дедалі більше стає перехрестям державних владних потоків та глобалізаційних тенденцій, скупченням політичних, економічних, соціальних, культурних, інформаційних та інших ресурсів. Міста, врешті-решт, перетворюються на автономне від конкретної людини штучне середовище, яке, продовжуючи залежати якісно від тих, хто його населяє, починає жити за власними законами і впливати на ціннісний світ, смисли, бачення, знання, моделі поведінки городян. Завдяки самоорганізації та самовідтворенню, міста напрацьовують свій неповторний колорит, унікальність, «одиничність», чим фактично унеможливають створення універсальних алгоритмів управління, однак відкривають можливості щодо напрацювання певних механізмів соціального управління, які можна було б застосовувати в різних містах з поправкою на їх специфічність.

Сучасне місто збільшується у розмірах, зростає «уверх» та охоплює все більші території, стає складно структурно організованим, багатоетнічним та багатоконфесійним з високою щільністю населення тощо. Дедалі більше, і це – найголовніше, починає вирізнятися загальним станом міської спільноти, специфікою та рівнем розвитку городян, що його населяють. Городянин таким чином стає важливим джерелом інформації про модель соціалізації в даній спільноті, про рівень розвитку мешканця міста, його самосвідомість та самовизначення, здатність до самореалізації у суспільстві.

Останнє є дуже важливим, оскільки без цього, без «виховання» городянина, тобто без усвідомлення людиною себе як частини міської спільноти, що живе загальними для всіх проблемами, дії влади будуть марними.

2. Місто як об'єкт управління: сучасні тенденції та проблеми

Сучасне місто дедалі більше стає полем апробації новітніх управлінських схем, механізмів та проектів розвитку. Це відбувається тому, що саме місто стає своєрідною лабораторією, де відбуваються політичні, соціальні, економічні та культурні перетворення. На сьогодні вели-

¹⁰⁸ Межотраслевое взаимодействие в социальном управлении (к 20-летию создания Межотраслевого научного коллектива под руководством Т. М. Дридзе) : материалы VI Дридзевских чтений. Москва, 27 октября 2006 г. [отв. ред. Е. М. Акимкин, А. В. Тихонов]. – М. : ИС РАН, 2007. – С. 24.

ке місто будь-якої держави виявляється залученим до рішення питань та проблем, що мають світовий характер. Воно стає центром, «де державна і місцева влада поєднуються в єдину систему на засадах взаємодії, співробітництва, розподілу функцій з метою спільного вирішення проблем розвитку конкретних територіальних співтовариств»¹⁰⁹. Усе це ставить сучасне місто у центр уваги спеціалістів з управління як з точки зору його загального значення, так і з позицій «реалістичності» дослідження – тобто можливості виокремлення та вивчення певної одиниці, що піддається управлінським впливам. Міста досліджуються з точки зору управлінської перспективи ще й тому, що за умов розповсюдження глобалізаційних процесів, на думку М. Кастельса¹¹⁰, вони можуть набувати більшого значення, ніж будь-які структури державно-управлінського рівня. Це відбувається передусім у містах, які надзвичайно активно втягуються у глобалізаційний простір, стаючи його вузловими точками. Фактично вони перетворюються на частину світового мережевого суспільства і, отже, виходять з-під контролю владних структур державного рівня.

Сучасний період розвитку людства характеризується збільшенням великих міст та переростанням їх в агломерації (своєрідну урбанізовану зону, яка включає в себе як суто міські території, так і сільські зони, мешканців яких пов'язує між собою міський спосіб життя). Очевидно, що екстенсивний спосіб розвитку міст фактично вичерпав себе. Міста змінюють свою якість та функціональне навантаження, тож, відповідно, і втрачають чинність традиційні методи управління ними.

Швидкоплинність змін робить життя на цих територіях непередбачуваним, збільшує інтенсивність ризиків, оскільки доволі часто відбувається перерозподіл ресурсів, внаслідок якого старі міста можуть занепадати, а нові – технопарки, центри туризму, сервісу тощо – навпаки переживати часи свого розквіту. Розростання базового міста в територіальному плані, збільшення ризиків та непередбачуваності, робить класичну владну вертикаль невідповідною запитам нового часу. Ієрархічна владна система змушена зростати кількісно, розгалужуватися, створюючи нові підрозділи, однак це не призводить до інтенсифікації процесу управління. Натомість, заміна ієрархічної системи влади новими управлінськими структурами, побудованими за принципами мережі, за таких умов виявляються значно результативнішими.

¹⁰⁹ Бабаєв В. Пріоритети сталого розвитку сучасного великого міста / В. Бабаєв // Управління сучасним містом. – 2004. – № 7–9 (15). – С. 236.

¹¹⁰ Див.: Кастельс М. Информационная эпоха: экономика, общество, культура / М. Кастельс. – М. : ГУ ВШЭ, 2000. – 608 с.

Іншим важливим моментом у сучасному розвитку суспільства є те, що змінюється його соціально-просторова структура. Завдяки розвитку інформаційних технологій людина фактично пододала простір. Ми маємо змогу вступати в комунікацію з людьми, які знаходяться від нас на значній відстані. Не говоримо вже про «ефект присутності» у будь-якій точці світу завдяки візуальній інформації, викладеній у мережі Інтернет. Отже, зникає поняття соціальної чи інтелектуальної периферії, прив'язаності до певної території або, за влучним висловом О. М. Яницького, «накопичення соціального капіталу, як і його деградація, можуть відбуватися без просторового переміщення його носія»¹¹¹.

Узагалі, згаданий вище «ефект присутності» породжує якісно нові стани суспільства та абсолютно нові за своїм змістом проблеми, яскравим унаочненням чого може бути, наприклад, «війна он-лайн»: під час сутичок у межах арабо-ізраїльського конфлікту родини солдатів воюючих сторін мали змогу відстежувати на сайтах Інтернету територіальне розгортання бойових дій та дізнаватися про загиблих раніше, ніж ця інформація з'являлась в офіційній пресі. Однак за ізраїльськими законами в Інтернеті не може бути вказане ім'я загиблого солдата доти, доки його родину не повідомили про смерть. Отже, усі родини, члени яких опинилися у бойовій зоні поблизу вказаного місця загибелі, переживають страшний для себе відтинок часу «очікування страшною звістки» (який може тривати близько доби чи більше) від моменту оприлюднення факту смерті в Інтернеті до моменту офіційного повідомлення конкретного імені загиблого. Як за таких умов має поводитись влада, яким мусить бути управлінське рішення, яке зможе одночасно і зберегти приватність родинного горя, і пом'якшити період очікування звістки – залишається великим питанням.

Далі, вихід людини за просторові рамки послаблює зв'язки між особами у рамках класичних спільнот, що утворилися на основі класової чи професійної єдності. Їм на зміну йдуть нові за своїм характером утворення, центральними елементами яких стають індивід, корпорація та мережа. При цьому для доволі стійкого існування подібних спільнот вже не потрібен ані фізичний контакт, ані проживання на одній території. Останнє залишає свою значимість для людини лише через необхідність творення безпечного середовища проживання.

¹¹¹ Яницький О. Н. Теория урбанизации: ретроспектива и перспектива / О. Н. Яницький // Межотраслевое взаимодействие в социальном управлении (к 20-летию создания Межотраслевого научного коллектива под руководством Т. М. Дридзе) : материалы VI Дридзевских чтений. Москва, 27 октября 2006 г. [отв. ред. Е. М. Акимкин, А. В. Тихонов]. – М. : ИС РАН, 2007. – С. 45.

За таких умов втрачається ціле коло важливих мотивів, які б могли спонукати населення міста до взаємодії з владою. Означені моменти роблять населення міста менш керованим, оскільки спільноти, побудовані за мережевим принципом, складніше контролювати, знаходити об'єднанчі моменти для залучення їх до вирішення спільних для міста проблем. Тож управління ними старими методами не відповідає дійсності.

Формування означених корпорацій та мереж часто відбувається поза межами або над старими міськими структурами – «майже все унікальне, що раніше концентрувалося у великих містах – бібліотеки, виставки, театри, центри інформації та навчання, – переміщується по всьому світу або доступне дистанційно. Світ посткнижковий – у широкому сенсі культури – стрімко розширюється. Одночасно, проблема доступності цінностей цього світу культури з територіальної трансформувалася у економічну, цінову. Ідеологія Просвітництва йде у минуле. Елітарна та масова культури розділені соціальними та силовими бар'єрами, і з кожним днем ці бар'єри стають дедалі вищими... це означає, що відбувається розподіл та просторове розмежування багатой (керівної та творчої меншості), що живе у часі, та бідної, виконавської меншості, що живе у просторі, й усе більша частина якої витісняється роботизованою технікою. При цьому таке розмежування може відбуватися як у межах одного офісу чи приміщення, так і у межах всього світу»¹¹².

Розшарування, що швидко впадає в око городянину, стає причиною зростання соціального напруження. У міській культурі взагалі можемо говорити про формування категорії нікому не потрібних, кинутих напризволяще людей, що стають частиною міського дна та перетворюються на «людські відходи»; про маргіналізацію частини населення; про диференціацію міських громад та поляризацію багатих і бідних (з такими супутніми явищами як закріплення екстремістських настроїв, криміналізація свідомості та виправдання девіантної поведінки) тощо. Така внутрішня напруженість та суперечливість міського життя вимагає диференційованого підходу до здійснення місцевої політики¹¹³.

Означене напруження в міському середовищі спричиняється не тільки майновим розшаруванням, а й має «цивілізаційний» характер. Значне посилення мобільності, розповсюдження феномену «біженців»,

¹¹² Там само.

¹¹³ Див. детальніше: Гринчук Н. Міське населення як об'єкт та суб'єкт муніципальної влади та політики / Н. Гринчук // Управління сучасним містом. – 2005. – № 3-4 / 7-12 (19-20). – С. 208–213.

різновекторні міграції – усе це знижує безпеку суспільства, відчутно ламає традиційний спосіб життя. Місто втрачає чинність «плавильного казана культур» – процеси асиміляції та адаптації мігрантів, витримані відповідно до ідеології толерантності та мультикультуралізму, стають частиною світосприйняття минулого століття. «Замість механізмів асиміляції мігрантів, переробки «сирого» людського матеріалу, спрацьовує механізм селекції вже готового. Сьогодні йде боротьба ідеологій та культур за домінування в світі. Тому європейські міста все частіше функціонують не як плавильні казани, а як соціальні та етнічні фільтри»¹¹⁴.

Тож фактично, сучасний мешканець міста не лише опиняється у якісно нових умовах життя, у світі нових технологій, а й у світі нових смислів, значень, оцінок та принципово нових за своєю сутністю проблем. Означене вище істотно ускладнює сам об'єкт управління і, відповідно, техніку управління містом. Кожен соціоструктурний елемент міста набуває специфічного характеру через те, що визначається культурними стандартами, цінностями та нормами, що розподіляються його мешканцями. Відповідно, кожна управлінська одиниця, явище чи процес, повинні регулюватися різними управлінськими механізмами та вимагають застосування різних прийомів соціального управління.

3. Основні теоретичні моделі міського управління

Від самого початку становлення управлінської міської культури в ній проглядаються два основні компоненти – по-перше, це міські уряди (які поступово стали поєднанням обраних та призначених посадових осіб), по-друге, соціальні спільноти, які на принципах самоорганізації та самодіяльності включені у процеси управління містом (їх інтереси представлені через органи місцевого самоврядування).

Тож зупинимось більш детально на першому компоненті даної системи – міських урядах. Наукова увага до них почала зростати з 1960-х рр. – саме тоді актуалізуються проблеми, пов'язані зі зростанням конфліктності взаємодії і, відповідно, з пошуком можливих механізмів залагодження конфліктів через управління. Важливими причинами підвищеної уваги було і те, що міські уряди стають посередниками між державою та громадянами як одержувачами субсидій, фінансування, допомоги в проведенні соціальної політики тощо; перетворюються на місце представництва інтересів різних груп та верств міського населення (через залучення до процесу управління містом представників різноманітних політичних угруповань, рухів, організа-

¹¹⁴ Яницкий О. Н. Теория урбанизации... – С. 47.

цій, що представляли інтереси відповідних соціальних прошарків чи груп); стають регуляторами місцевої економічної політики.

Вивчення та пояснення міського управління вкладається в декілька теоретичних моделей. Розглянемо основні з них¹¹⁵.

Перша модель – плюралістична. Вона передбачає наявність різноманітних груп впливу (наприклад, це можуть бути виробники, тимчасові спілки, утворені для реалізації конкретного проекту, добровольці та ін.), які змагаються між собою, щоб просунути власні інтереси. Влада не допомагає жодній з груп у процесі представлення її інтересів, однак бере участь у «освяченні» переможця. Процес прийняття рішень має фрагментарний характер – група, що отримала владу в одній сфері, не має її в іншій.

Однак дана модель має цілу низку серйозних недоліків. На практиці виявилось, що все виглядає не так ідеалістично – різноманітні групи не є рівними між собою, вони мають різні можливості та ресурси для забезпечення власного представництва й проведення рішень, які б відповідали їх інтересам (так, очевидно, що група представників бізнесу виявиться більш результативною у просуванні власних інтересів, ніж добродійна організація). Не такими вже й нейтральними щодо змагання названих груп виявилися на практиці й представники влади, які, навпаки, більше були зацікавлені заохочувати ті чи інші групи до співпраці з владними структурами. Внаслідок критики плюралістичної моделі народився неоплюралізм, концептуально зосереджений на вивченні самих груп взаємодії (груп тиску), специфіки взаємодії цих груп з державними структурами, ступеня зацікавленості місцевої влади у залученні тих чи інших груп до процесу управління тощо.

Наступний теоретичний конструкт має назву елітизм. З позицій даного теоретичного підходу щодо бачення міського управління, реальну владу в місті мають індивідуали – представники еліти. Вони можуть навіть не обіймати офіційних посад. Але вони утворюють своєрідні коаліції міського зростання, тісно пов'язані з місцевою владою. Їх безпосередні контакти та залучення до кола еліти нових членів відбувається через ретельно створене місцеве співтовариство, використання мережі контактів у магазинах, школі, церкві. У деяких випадках еліта, що формує міську політику та визначає її основні напрямки, може навіть не проживати на території міста (як, приміром, представники еліти – власники містоутворюючого підприємства, які керують виробництвом через менеджерів і не мешкають безпосередньо

¹¹⁵ Див. детальніше: Вагин В. Город как объект управления: основные концепции принятия политических решений в городах. Современные города как объекты изучения политических наук / В. Вагин // Социология города [Електронний ресурс]. – Режим доступу : www.gumer.info/bibliotek_Buks/Sociolog/Vagin.

у місті, де розміщені виробництва). Продовженням концепції елітизму в міському управлінні став неоелітизм, теоретичне наповнення якого пов'язано зі зміною та удосконаленням наукового розуміння самого поняття еліти. З позицій неоелітизму еліта розглядається не як монолітно однорідна та стабільна група, а як сукупність різних невеликих груп, які, так само як і у плюралістичній моделі, змагаються між собою у своєму впливові на державу.

Ще одна теоретична модель міського управління отримала назву корпоратизм. У даному випадку реальну владу в місті мають державні структури та монопольні елітні групи. Важливим елементом даної системи є наявність конкуруючих між собою організацій. Представити свої інтереси індивід може лише за умови організаційного включення у процес управління. Усі інші політичні інтереси не мають шансів на представлення у міській політиці. Також важливою особливістю процесу міського управління, побудованого за такими принципами, є те, що міський уряд має власні, автономні цілі, незалежні від спільнот та інтересів бізнесу. Уряд сам по собі є найбільшим працедавцем, тож зацікавлений за рахунок залучення до власної діяльності ресурсів різноманітних організацій та фірм, зміцнювати власні позиції.

Оскільки процес управління містом не в останню чергу залежить як від стилю управління, запропонованого міською владою, так і від якісного стану тих, ким керують, у різних містах може бути представлена та чи інша модель, або ж гібридні їх варіації. Означена теоретична типологія дає можливість розпізнати певну домінацію у проведенні міської політики та на цій підставі класифікувати її. Вимогам часу найбільше відповідає плюралістична концепція, однак важливим і надалі залишається виявлення її недоліків з метою формування системи рівного права на представництво власних інтересів на рівні міської політики. Останнє безпосередньо пов'язано з практикою місцевого самоврядування, у межах якого здійснюється управління місцевими справами в низових адміністративно-територіальних одиницях через самоорганізацію місцевих жителів за згодою та за підтримки держави.

4. Міське самоврядування: сутність та основні форми

Якісно інший мешканець міста, що з'являється як результат сучасних глобальних перетворень, певною мірою ставить під питання існування «мегамашини влади» – необмеженого панування одних верств над іншими (історичними прикладами такого панування є диктатура, тиранія, тоталітаризм тощо). Хоча зауважимо, що на зміну традиційним способам необмеженого панування приходять нові – інфократія, домінування «силового ринку» (тобто гра на пониження культури;

силовий перерозподіл старого замість творення нового), тотальне маніпулювання свідомістю тощо.

Сучасний громадянин, що опиняється в самому серці інформаційних потоків (навіть за умови не природного, а механістичного плюралізму ЗМІ, як це спостерігається в сучасній Україні)¹¹⁶, так чи інакше стає інформаційно обізнаним, починає жити в світі нових цінностей, знаків, культурних кодів тощо. Він переживає своєрідну «драматургію духу» через те, що виявляється орієнтованим одночасно на різні рівні систем цінностей – сімейні, соціально-групові, регіональні, державні, глобальні – які можуть бути узгодженими між собою, а можуть перебувати у перманентному конфлікті. Тож «драматургія духу» сучасної людини полягає у наявності постійного зовнішнього виклику, необхідності вибору в різних ситуаціях між різними системами цінностей¹¹⁷.

З іншого боку, на пострадянському просторі, в тому числі і в Україні, маємо слабкі традиції самоорганізації та самоуправління (через включеність радянської людини не у природні, а у творені «згори» громадські об'єднання, організації та рухи), патерналістські настрої (що виявляються здебільшого у різноманітних «очікуваннях» від влади), відсутність чіткої громадянської позиції (яка може бути наслідком поширення негативної ідентичності – коли людині легше визначитися з тим, ким вона не є, ніж з тим, хто вона і до якої соціальної групи належить), слабкі традиції колективних (групових) дій щодо захисту своїх прав. Усе це стає перешкодами на шляху до створення системи дієздатних органів місцевого самоврядування в Україні, які здебільшого не мають відчутного впливу через низьку активність слабо асоційованих українських громадян.

За таких умов відчутно актуалізується вивчення способу організації влади на місцевому рівні з метою розширення участі мешканців міста у соціальному управлінні на основі самоорганізації.

У теоретичному сенсі на сьогодні виокремлюються три основні моделі місцевого самоврядування: англосаксонська, континентальна та радянська.

Англосаксонська модель є розповсюдженою в країнах, що належать до такого ж типу правової та політичної системи як у Великобританії, США, Канаді, Австралії тощо. Вона характеризується відчутною самостійністю органів місцевого самоврядування. Останні є виборни-

¹¹⁶ Див. детальніше: Костенко Н. Публічні імперативи медіа: час виборів / Н. Костенко // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2006. – № 3. – С. 213–221.

¹¹⁷ Див. детальніше: Панарин А. С. Философия политики : [учебное пособие для политологических факультетов и гуманитарных вузов] / А. С. Панарин. – М. : Новая школа, 1996. – С. 178–203.

4. Місцеве самоврядування: сутність та основні форми

ми, діють у межах закону, згідно зі звичаєм, усталеними соціальними практиками та за принципом прецеденту, самостійно та під власну відповідальність. Вирішують усі питання місцевого рівня, окрім тих, що віднесені до компетенції держави. Контроль за діяльністю органів місцевого самоврядування здійснюється лише з боку населення, оскільки на місцях відсутні як місцеві адміністрації (органи державної влади місцевого рівня), так і будь-які державні уповноважені. Хоча при цьому державний вплив у опосередкованій формі може бути присутній – або за рахунок прийняття модельних законів, які мають уводитися на місцях, хоча й з правом видозмінювати їх на місцевому рівні, або за рахунок впливу через державні дотації. Органи місцевого самоврядування мають територіальний характер, однак є ланками в системі державного управління, частиною державного механізму.

Континентальна модель притаманна країнам континентальної Європи – Франції, Італії, Іспанії, Бельгії та іншим, а також більшості країн Латинської Америки, Близького Сходу та франкомовної Африки. Вона характеризується поєднанням на місцях діяльності органів державного управління та місцевого самоврядування; принципів виборності та призначення посадових осіб. Органи місцевого самоврядування підпорядковуються державним органам управління. За умови закріплення такої моделі самоврядність має відносно автономний характер, оскільки діяльність органів місцевого самоврядування контролюється державними уповноваженими. Сама модель є досить варіативною, оскільки має свої особливості в кожній окремій країні залежно від специфіки територіальної організації, ролі та значення фігури мера, впливовості магістрату, встановлених законом меж дії державних уповноважених тощо.

Радянська модель на сьогодні збереглася в КНДР, Китаї, на Кубі. Характерними її рисами є наявність системи місцевих рад, які підпорядковуються партійному керівництву. Одним із головних принципів прийняття рішень є колегіальність.

Така модель була характерною для всіх радянських республік. При цьому у межах кожної з них, попри загальну централізацію владних структур, було вибудовано систему республіканських державних урядів та місцевих рад. Останнє, до речі, під час розпаду Радянського Союзу відіграло вкрай важливу роль – новопроголошеним незалежним республікам, які постали на території колишнього Радянського Союзу, не довелося з перших днів незалежності вибудовувати владну вертикаль). Хоча це мало і свої недоліки – оскільки у спадок було передано логіку підкорення місцевого самоврядування органам державної влади, невизначеність специфіки їх взаємодії за нових умов, нерозвиненість практики та досвіду самоврядності в населення тощо.

Саме тому на сьогодні більшість пострадянських країн переживає період становлення місцевого самоврядування, активізація якого все ще є далекою від бажаного через низку причин та чинників, про які вже йшлося вище.

Суттєві зміни, що відбулися в українському суспільстві з часів проголошення незалежності, поставили на порядок денний питання про необхідність докорінних змін у системі управління, про відмову від радянської моделі організації влади на місцях, про активізацію громадянського потенціалу. Це актуалізувалося передусім через розуміння того, що на сьогодні будь-які ініціативи державної влади виявляються приреченими без відповідної підтримки їх з боку громади, громадянського суспільства. Активізація останнього та його залучення до управління країною вбачається передусім в організації системи місцевого самоврядування, як інституції, що сприятиме організації та систематизації громадських владних ініціатив. Однак перші ж кроки на шляху трансформації радянської владної системи показали наявні глибинні проблеми, що заважають організації самоуправління на місцях і до сьогодні. Усе ще проблематично пристосувати нові моделі до існуючих умов, так само, як примирити частину патерналістично налаштованого українського населення з вимогами та сутністю місцевого самоврядування; як узгодити між собою все ще наявну модель «людини-гвинтика у великій машині» (радянський ідеологічний конструкт) з моделлю «активного та свідомого громадянина» (що є ключовою фігурою місцевого самоврядування та громадянського суспільства).

Орієнтаційною настановою для організації управління на місцях та визначення його сутності є «Європейська Хартія місцевого самоврядування»¹¹⁸, прийнята Радою Європи 15 жовтня 1985 р. та ратифікована Верховною Радою України. У ній під місцевим самоврядуванням розуміється право та реальна здатність органів місцевого самоврядування регламентувати значну частину державних справ та управляти нею, діючи в межах закону, під власну відповідальність, в інтересах місцевого населення.

За Конституцією України на місцях представлені дві системи влади, відмінні за своєю природою, сутністю, повноваженнями та призначенням. По-перше, це місцева державна адміністрація як орган виконавчої влади. Її очолює та формує голова, призначений Президентом України за поданням Кабінету Міністрів. Таким чином, з голів об-

¹¹⁸ Див.: Європейська хартія місцевого самоврядування (Страсбург, 15 жовтня 1985 р. Хартію ратифіковано Законом № 452/97-ВР від 15.07.97) [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=994_036&test=sGuCeAh44KDd.

4. Місцеве самоврядування: сутність та основні форми

ласних, міських, районних державних адміністрацій вибудовується президентська вертикаль, яка дає Президентові можливість мати важелі управління на місцевому рівні. По-друге, це органи місцевого самоврядування, через які реалізується право українських громадян, об'єднаних у територіальну громаду, вирішувати питання місцевого значення в межах Конституції України¹¹⁹.

Відповідно до Закону «Про місцеве самоврядування в Україні»¹²⁰ суб'єктами волевиявлення громадян виступають адміністративно-територіальні утворення. Такий тип самоврядування має назву територіальний (або «сусідський»), оскільки єдиним об'єднувачим чинником у даному випадку виступає спільність місця проживання. Вважається, що остання повинна породжувати спільність думок, настанов, інтересів, загального бачення існуючих проблем тощо. Певною мірою це має сенс, однак таку модель важко розглядати як остаточну та оптимальну. Через специфіку стосунків людей у місті в цілому (деперсоніфікація контактів, на яку звернув увагу ще М. Вебер, інтенсивні міграційні потоки тощо) та з урахуванням особливостей територіальної та просторової структури пострадянських міст¹²¹, територіальний принцип поєднання людей в громади не спрацьовує повною мірою, оскільки люди, що проживають поруч, часто бувають нічим не пов'язані та можуть бути носіями різного світобачення та уявлення про спосіб та результат організації навколишнього простору. І це також гальмує сьогодні становлення практики місцевого самоуправління в Україні.

Крім прийнятого на сьогодні в Україні територіального варіанту місцевого самоврядування існують й інші його види (що типологізуються залежно від соціальної природи об'єднання громадян та практичних механізмів відтворення групи). Коротко розглянемо кожен з них:

1. Територіальне самоуправління (або сусідське). У його основі – спільне місце проживання (під'їзд, двір, вулиця, мікрорайон тощо). Вважається, що за територіальною спільністю стоїть спільність сусідських інтересів.

2. Соціально-групове самоуправління в соціології називається комунітарним. Засновано на постійній приналежності громадян до тієї чи іншої соціальної групи, яка наділена – у межах соціальної або культурної структури суспільства – стійкими ознаками та функціями.

¹¹⁹ Див.: Конституція України [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakonrada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi>.

¹²⁰ Див.: Закон України «Про місцеве самоврядування в Україні» від 21.05.1997 р. № 280/97-ВР. – К. : Парламентське видавництво, 1997. – 100 с.

¹²¹ Див. детальніше змістові модулі 4-5 цього підручника (автори О. Міхеєва, Л. Малес, М. Наумова).

Це можуть бути стійкі та відтворювані етнічні групи, релігійні товариства, субкультурні молодіжні об'єднання тощо.

На практиці виокремлюється два основних типи соціально-групового самоуправління: сімейні та молодіжні асоціації.

3. Самоуправління професійних асоціацій засноване не лише на приналежності до однієї групи мешканців міста – представників однієї професії, а й на приналежності до «одного цеху», що передбачає єдність соціальних інтересів, а також єдність професійних цінностей, обов'язків та інтересів. Діяльність міських професійних спільнот і добре налагоджена взаємодія з ними з боку міського управління на сьогодні вважається одним з найперспективніших ресурсів міського розвитку.

4. Громадянське самоуправління – передбачає створення асоціацій громадян, що об'єднуються навколо рішення проблем загальноміського (регіонального) значення. Його своєрідність полягає у тому, що, на відміну від територіального, соціально-групового та професійного, воно не передбачає певної приналежності громадян до будь-якої спільноти людей. Тут мова йде лише про добровільне об'єднання та свідому участь, що спирається на розуміння життєвої важливості тієї чи іншої цінності або проблеми¹²².

Вочевидь, кожна з цих моделей має свої переваги та недоліки при зіткненні з реальністю. Пошуки оптимальної моделі, яка б змогла активізувати громадянську активність в Україні, ще тривають. З огляду на це при організації місцевого самоврядування важливо пам'ятати:

- місцеве самоврядування має вільний та добровільний характер – це право громадян, яке може реалізовуватися ними за наявності бажання такої діяльності та готовності нести відповідальність за власний вибір чи дію;

- місцеве самоврядування стає справжнім та дієвим за умов поінформованості потенційних учасників місцевого самоврядування про дії влади, які вони свідомо готові поділяти, або навпаки, пропонувати власну версію подальшого розвитку та управління містом;

- якість місцевого самоврядування, форми його прояву та механізми реалізації нерозривно пов'язані з культурою суспільства, що формує суспільні відносини, корегує культурні моделі та зразки. Тож не варто ставитись до структур місцевого самоврядування як до мікросистем, що виникли раз і назавжди. Вони подібні до живих організмів, які народились там, де необхідно, мають свій час «життя», старіють

¹²² Див. детальніше: Генисаретский О. И. Организация территориального, общественного и гражданского самоуправления в городе / О. И. Генисаретский [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.procept.ru/publications/organizatsia_samoupravlenia.htm.

та зникають, втративши значення. Вони активізуються та занепадають залежно від активізації чи занепаду тієї чи іншої соціальної потреби чи проблеми;

- самоуправління не повинне обов'язково охоплювати всю територію міста. Воно доречне там, де вже є відповідні людські ресурси, енергія ініціативи і де мають сенс громадянські дії щодо захисту інтересів суспільства.

- не варто уніфікувати діяльність спільнот, задіяних у самоуправлінні, надавати їм однакові за обсягом повноваження. Їх діяльність повинна визначатися «місцем і часом».

- варто чітко розрізняти завдання самоуправління в місті, що випливають з визнання його цінністю громадянського суспільства, з прав громадян на самоуправління, й завдання, що пов'язані з інтересами та зручністю міського управління самого по собі (електоральні, фіскальні, правоохоронні, політичні тощо). Їх переплетення – свідоме чи несвідоме – послаблює можливості самоврядування та дискредитує саму його ідею.

У цілому ж зауважимо, що розуміння взаємообумовленості стану соціальної взаємодії та стану культури суспільства чи спільноти, добровільний та мінливий характер місцевого самоуправління, активізує розробку системи перманентної діагностики соціальної ситуації, соціологічного забезпечення управлінських рішень, розробки індикаторів системного вимірювання та оцінки ситуації.

Глосарій:

Місьцеве самоврядування – це політико-правовий інститут, у межах якого здійснюється управління місцевими справами в низових адміністративно-територіальних одиницях (громадах) через самоорганізацію місцевих жителів, за згодою та за підтримки держави.

Місьцеве самоврядування в Україні – гарантоване державою право та реальна здатність територіальної громади – жителів села чи добровільного об'єднання в сільську громаду жителів кількох сіл, селища, міста – самостійно або під відповідальність органів та посадових осіб місцевого самоврядування вирішувати питання місцевого значення у межах Конституції України.

Органи місцевого самоврядування – структурно організовані колективи службовців або один службовець, які наділяються владою в системі самоврядування для реалізації владних рішень.

Посадові особи місцевого самоврядування – особи, які працюють в органах місцевого самоврядування, мають відповідні посадові повноваження у здійсненні організаційно-розпорядчих та

консультативно-дорадчих функцій і отримують заробітну плату за рахунок бюджету.

Територіальна громада – жителі, які об'єднані постійним проживанням у межах села, селища, міста, що є самостійними адміністративно-територіальними одиницями.

Питання та завдання для самоперевірки:

1. У чому полягає специфіка сучасного міста як об'єкта управління?

2. Які притаманні сучасному місту процеси та тенденції розвитку, на Вашу думку, найбільшою мірою актуалізують необхідність кардинальних змін в системі управління?

3. Назвіть основні теоретичні моделі міського управління та надайте їм коротку характеристику. Яка з цих моделей (чи її варіації) найбільше відповідає наявній моделі міського управління в сучасній Україні?

4. Перелічіть основні моделі місцевого самоврядування та коротко їх охарактеризуйте. До якої з цих моделей можемо віднести Україну?

5. Які існують види місцевого самоврядування залежно від соціальної природи об'єднання громадян?

Список основної літератури:

1. Вагин В. Город как объект управления: основные концепции принятия политических решений в городах. Современные города как объекты изучения политических наук / В. Вагин // Социология города [Електронний ресурс]. – Режим доступу : www.gumer.info/bibliotek_Buks/Sociolog/Vagin.

2. Європейська хартія місцевого самоврядування (Страсбург, 15 жовтня 1985 р. Хартію ратифіковано Законом № 452/97-ВР від 15.07.97) [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=994_036&test=sGu CeAh44KDd.

3. Закон України «Про місцеве самоврядування в Україні» від 21.05.1997 р. № 280/97-ВР. – К. : Парламентське видавництво, 1997. – 100 с.

4. Колодій А. М. Державне будівництво і місцеве самоврядування в Україні : [підручник ; 2-е вид., перероб. і доп.] / А. М. Колодій, А. Ю. Олійник. – К. : Хрінком Інтер, 2007. – 504 с.

5. Конституція України [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi>.

Список допоміжної літератури:

1. Алексеев О. Б. Активный город и местное самоуправление / О. Б. Алексеев [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.i-u.ru/biblio/archive/alexeyev%5Faktivgorod/>.
2. Бабаєв В. Пріоритети сталого розвитку сучасного великого міста / В. Бабаєв // Управління сучасним містом. – 2004. – № 7–9 (15). – С. 241–250.
3. Генисаретский О. И. Организация территориального, общественного и гражданского самоуправления в городе / О. И. Генисаретский [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://www.procept.ru/publications/organizatsia_samoupravlenia.htm.
4. Гринчук Н. Вдосконалення управління великим містом на шляху соціалізації / Н. Гринчук // Управління сучасним містом. – 2004. – № 1–3 (13). – С. 186–190.
5. Гринчук Н. Міське населення як об'єкт та суб'єкт муніципальної влади та політики / Н. Гринчук // Управління сучасним містом. – 2005. – № 3–4 / 7–12 (19–20). – С. 208–213.
6. Иванов В.Н., Патрушев В.И. Инновационные социальные технологии государственного и муниципального управления / В.Н.Иванов, В.И.Патрушев. – М.: Экономика, 2001. - 304 с.
7. Межотраслевое взаимодействие в социальном управлении (к 20-летию создания Межотраслевого научного коллектива под руководством Т. М. Дридзе) : материалы VI Дридзевских чтений. Москва, 27 октября 2006 г. [отв. ред. Е. М. Акимкин, А. В. Тихонов]. – М. : ИС РАН, 2007. – 267 с.

ЗМІСТОВИЙ МОДУЛЬ 7

СОЦІОКУЛЬТУРНІ ЗМІНИ ТА МІСТО

- 1. Пам'ятники та топоніми як об'єкт вивчення соціокультурних змін у місті.**
- 2. Вивчення соціокультурних змін у місті: теоретичні підстави.**
- 3. Соціокультурний підхід у дослідженні змін символічного простору міст України.**

1. Пам'ятники та топоніми як об'єкт вивчення соціокультурних змін у місті

Місто є важливим та цікавим об'єктом вивчення соціокультурних змін. Зміни, рух, процес – це для сучасної соціології не тільки важливі наукові категорії аналізу, але й такі, що формують концептуальні засади погляду на суспільство. Сучасний світ найчастіше пов'язують із міським способом життя. Саме процеси та зсуви у містах стають поштовхом до соціокультурних змін у суспільстві, розпочинають зрушення та залишають у своєму культурному просторі ознаки перетворень, артефакти епох та подій. У містах розгортається боротьба між різними варіантами актуального «визначення ситуації». Вони залишають на собі відбитки та сліди «символічних битв», які міська влада ніколи не може повністю викоринити чи реконструювати, та набувають форми повідомлень, що потребують розкодування.

Соціокультурні зміни – це значні зрушення, що відбуваються у системі соціальних відносин та соціальній структурі, цінностях та нормах, практиках суспільства, в уявленнях людей та значеннях, які вони надають світові, тобто у соціокультурному просторі. Поняття «соціокультурні зміни» використовується для позначення змін, що торкаються всіх сфер життєдіяльності історично конкретного суспільства, в тому числі трансформаційних процесів в економіці, політиці, праві, моралі. Важливим є те, що соціокультурні зміни мають глибинний, кардинальний характер, оскільки їх опосередковують ціннісні змі-

ни, тобто культурні чинники. Сучасна соціокультурна трансформація охоплює як систему соціальних відносин, так і систему культури¹²³.

У центрі уваги даної теми – соціокультурні зміни в символічному просторі міста, який є одним із найважливіших аспектів його культурного простору. Символічний простір – це об'єкти соціального світу, що мають соціокультурне значення, тобто насичені соціокультурним смислом: предмети матеріального світу (будинки, споруди, парки тощо) та самі люди, засоби комунікації й соціальні відносини. Особливе місце у символічному просторі суспільства займають візуальні об'єкти, а саме пам'ятники й подібні їм монументальні споруди та топоніми¹²⁴, тобто назви вулиць, проспектів, площ та інших елементів просторової структури міста (їх значення та символічна функція реалізується за допомогою візуального сприйняття людини).

Саме пам'ятники та топоніми обрані об'єктом аналізу соціокультурних трансформацій у місті. По-перше, загальним значенням візуального серед інших соціальних феноменів є представлення нормативного рівня соціальної взаємодії. Як стверджує сучасний російський соціолог Борис Дубін, апеляція до видимого (того, що можна бачити, сприйняти візуально) відсилає до максимально погоджених, неproblemатичних значень. Видиме в загальному розумінні означає очевидне, санкціоноване групою чи інституцією. Часто візуальне характеризує «традиційний» та рутинний план соціальної дії, що підкреслює предметна аргументація на зразок «відкрий очі», «дивись сюди». Візуальне, таким чином, означає відоме, явне, природне, звичайне, що освячене анонімним колективним авторитетом і тому не потребує підтвердження щодо походження такої упевненості. Іншими словами, бачити щось – означає вірити в його існування, дійсність, реальність, предметність. З епістемологічної¹²⁵ точки зору, з видимим пов'язується значення достовірності: бачити також означає розуміти¹²⁶.

Таке розуміння візуального дозволяє розглядати пам'ятники та топоніми як репрезентантів відомих, загальноприйнятих та зрозумі-

¹²³ Сокурянская Л. Г. Социокультурная трансформация как социологическое понятие и социальный феномен / Л. Г. Сокурянская // Сокурянская Л. Г. Студенчество на пути к другому обществу: ценностный дискурс перехода. – Харьков : ХНУ им. В. Н. Каразина, 2006. – С. 23–24.

¹²⁴ Взагалі, топонім – це власна назва будь-якого географічного об'єкта.

¹²⁵ Тобто з точки зору процесів пізнання та їх осмислення у філософії, точніше її розділі – епістемології.

¹²⁶ Дубин Б. Визуальное в современной культуре. К программе социологического исследования / Б. Дубин // Дубин Б. Интеллектуальные группы и символические формы: Очерки социологии современной культуры. – М. : Новое издательство, 2004. – С. 31–37.

лих ідеологічних та соціокультурних значень. Пам'ятники та топоніми представляють нормативний рівень об'єктивованих у просторі міста соціальних інтересів: суспільних, інституційних (церква, освіта, наука, виробництво тощо) та групових (етнічних, ідеологічних, гендерних та ін.). А зміни, яких зазнають пам'ятники й топоніми, репрезентують собою зміни в соціокультурному просторі в цілому. Аналіз конкретних змін цих об'єктів, локалізованих в окремих містах, дозволяє враховувати не тільки загальні тенденції змін у суспільстві, перипетії стосунків влади й капіталу, а й специфічні стратегії регіонального рівня.

На особливе значення пам'ятників, їх встановлення чи знесення в контексті соціально-політичних та соціокультурних змін у суспільстві звертає увагу Юрген Габермас. У статті «Що означає скидання пам'ятника» він розглядає подію знесення пам'ятника Саддаму Хусейнові в Багдаді 9 квітня 2003 року і пише¹²⁷: «Весь світ спостерігав 9 квітня в Багдаді за тим, як американські солдати накидають зашморг на шию диктаторові та на очах тріумфуючого натовпу вельми символічно скидають його з п'єдесталу. Але перед цим звільняючим падінням проходить ще одна жахлива секунда, коли сила тяжіння переборює гротескно-неприродне горизонтальне положення, у якому масивна фігура, трохи хитаючись угору та вниз, усе ще намагається втриматися»¹²⁸. Це враження спротиву, що відчули мільйони телеглядачів у всьому світі, підштовхнуло Ю. Габермаса до глибокого аналізу та висновків стосовно змін у світовому порядку, які були означені війною США в Іраку та з нею пов'язані. Сполучені Штати, які більш ніж півстоліття вважалися лідером руху за космополітичне правове становище, завдяки війні в Іраку зруйнували свій імідж. Вони перестали грати роль держави, що гарантує дієвість міжнародного права, її нормативний авторитет перетворився на руїни.

Таким чином, сила очевидного та потенціал значення, який мають пам'ятники та топоніми, здатні в момент їх скидання (чи повільнішої та менш помітної зміни) звільняти енергію розуміння та народжувати нові смисли, значущі для оновленого порядку взаємодії суспільства. Тоді пам'ятники та топоніми стають вже не тільки ілюстрацією зміни соціокультурних значень, але й безпосередніми учасниками, агентами цих змін.

Пам'ятники та інші візуальні об'єкти в місті здатні не тільки символізувати ціннісні та ідеологічні зрушення, але й означувати своїми

¹²⁷ Тут і далі переклад цитат українською – Ю. Сорока.

¹²⁸ Хабермас Ю. Что означает низвержение памятника? / Ю. Хабермас // Логос. – 2004. – № 1.

змiнами етапи перетворень. Це стосується, перш за все, споруд – носіїв владної державної символіки, що ставали бажаною метою для завоювників під час воєн чи зазнавали не менш емоційно навантаженої деструкції з боку «нової» влади в умовах революцій. Саме тому Блер Рубл розпочинає свій аналіз пострадянського муніципального режиму в Києві з розповіді про події липня 1990 року біля Київської міської адміністрації.

«Тисячі киян видиралися на ліхтарі, дахи автобусів, бігли хто куди та з нетерплячим очікуванням і недовірою дивилися на те, як цього яскравого липневого полудня з дверей міської адміністрації цілеспрямовано виходив молодий чоловік. Погляд десятків тисяч очей був прикутий до його рук, коли він наближався до офіційного київського флаштоку. Радянський «серп і молот» повільно спускався під дією невпевнених рук фізика (Олександра Масюка). З кожним рухом угору поглядам все більше відкривався прапор ще ненародженої, до кінця незалежної, України. Коли синьо-жовтий стяг здійнявся до неба, багато людей у натовпі зрозуміли, що вони більше не є громадянами Радянського Союзу. Вони були «перехрещені» в Українців»¹²⁹.

Символічним саме в такому розумінні був демонтаж пам'ятника Ф. Дзержинському перед будинком КДБ у Москві під час Перебудови, масове встановлення пам'ятників Т. Г. Шевченку замість пам'ятників В. І. Леніну в Західній Україні, зникнення пам'ятників А. Жданову в тоді ще майбутньому Маріуполі.

Іншими словами, соціокультурні зміни в місті ми розглядаємо кризь зміни у символічному просторі міста, що виражені у пам'ятниках, символічних спорудах та топонімах. Вони являють собою цікавий об'єкт соціологічного аналізу, бо лежать на перетині змін фізичного та символічного простору, нормативних та ціннісних настанов, політико-ідеологічного владного простору та простору соціокультурних значень. Частіше зміни в суспільстві, про які пишуть та які намагаються дослідити соціологи, не помітні неозброєним оком, відбуваються повільно. У нашому випадку соціокультурні зміни отримують очевидність, не втрачаючи істинності та конкретності. Вивчаючи пам'ятники та топоніми, ми намагаємося дослідити не метафори змін, а самі зміни.

Підходячи зовсім близько до об'єкта аналізу – пострадянських соціокультурних змін – зауважимо, що демонтаж та встановлення пам'ятників, зміни назв вулиць та площ, що відбувалися в період Перебудови та набуття Україною Незалежності, дістали широкого розголосу в якості політичних, історичних подій, з точки зору еконо-

¹²⁹ Блер Рубл. Капітал розмаїтості. Транснаціональні мігранти в Монреалі, Вашингтоні та Києві / Блер Рубл ; [пер. з англ.]. – К. : Критика, 2007. – С. 205.

мічної (скільки коштує змінити назви вулиць у місті, наприклад), естетичної тощо. Але з точки зору соціокультурної – як об'єкт соціального сприйняття, символ та знак, репрезентант змін соціокультурних значень – такий ракурс не був ще реалізований в українській соціології. Наш підхід є, у тому числі, й намаганням деполітизувати тематику подій, що розглядаються, та суспільних змін узагалі. Саме соціокультурне розуміння змін дозволяє формувати таке бачення людського світу, світу культури в суспільстві, де політика (політична діяльність) є одним із полів, що також відтворює соціокультурні значення, та не здатна заповнити собою весь простір мислення та уяви.

Зміни навколо пам'ятників, символічних споруд на топонімів (перейменування, демонтаж одних пам'ятників та встановлення інших тощо) є спільним об'єктом аналізу соціології, історії, антропології, мистецтвознавства та інших дисциплін. Соціокультурний підхід має необхідні методологічні засади задля вивчення цих змін у дусі міждисциплінарності. Між цим, суттєвим аспектом для соціокультурного підходу в даному випадку є дослідження змін символічного характеру у зв'язку зі змінами в соціальній структурі, символічних змін як репрезентацій інтересів конкретних соціальних агентів (груп чи спільнот), окремих культурних форм та їх носіїв як джерела значень та інтерпретацій символів.

Пам'ятники та топоніми не є єдиним візуальним проявом соціокультурних трансформацій у місті. Серед них, наприклад, архітектурні канони чи стилі, зміни яких також репрезентують соціальні інтереси, ідеологічні системи та уявлення. Подальший розвиток проблематики, яка представлена в цьому розділі, може бути пов'язаний саме з такими темами та потребуватиме щільніших міждисциплінарних зв'язків, наприклад, соціології, мистецтвознавства, історії архітектури тощо.

2. Вивчення соціокультурних змін у місті: теоретичні підстави

Соціокультурний підхід. Соціокультурний підхід базується на розумінні того, що культура неможлива без людини й суспільства та навпаки: суспільство завжди відтворює певний культурний зразок, що є джерелом значень соціальної дії. У рамках соціокультурного підходу «існування і розвиток людства, усіх спільнот, з яких воно складається, їх взаємодії із природою та одне з іншим досліджується крізь призму співвідношення соціальності й культури»¹³⁰.

¹³⁰ Черныш Н. Основные понятия и положения социкультурного подхода и специфика их применения в социологии / Н. Черныш, О. Ровенчак // Социология: теория, методы, маркетинг. – 2006. – № 1. – С. 37.

Можливість такого інтегрованого бачення виникла не так давно, в останній третині двадцятого століття, та безпосередньо стосується так званого «культурного повороту» у суспільних науках. Останній пов'язаний із низкою сформованих в Європі та північній Америці останньої чверті ХХ ст. концепцій, у тому числі концепції культурної соціології Дж. Александера, культурної критики Ф. Джеймісона, концепції соціального капіталу та економіки знання П. Бурдьє, інформаційної епохи М. Кастельса, суспільства ризику У. Бека, рефлексивного характеру соціальної дії Е. Гідденса, соціокультурного простору П. Штомпки та ін.

Логіка та розвиток мислення про соціальне життя людей призвели до визнання суттєвого значення культури в соціальних процесах, що було спричинено осмисленням соціальних змін у світі в ХХ ст. Ще на початку століття культура частіше асоціювалася з тим, що заважає розвитку й прогресу суспільства, апогеєм цього бачення було поняття «культурного лагу» чи культурного запізнення. Але розвиток постколоніальних суспільств, а також післявоєнної Європи показав суттєве значення не стільки універсальних концептів суспільно-економічного чи суспільно-політичного розвитку, але й тієї системи значень, що лежить в основі суспільства, тобто його культури.

Соціокультурний підхід не є жорсткою, одноманітною, деталізованою методологією. Це – специфічний науковий рух, що розвиває та розширює можливості соціологічного бачення в сучасних умовах, але має ряд принципових положень. Леонід Іонін, один із засновників соціокультурного аналізу в сучасній російськомовній соціології зауважує, що соціокультурний підхід повертає соціологію до завдань та орієнтирів, які визначили її виникнення як науки про дух. Різноманітні варіанти культурно-аналітичної традиції соціології (до них належить концепція соціальної дії М. Вебера, форми та змісту соціального Г. Зімеля, символічний інтеракціонізм Дж. Міда та його послідовників, феноменологічна соціологія А. Шютца та ряд інших) по-різному намагаються «зазирнути за підкладку» об'єктивного соціального світу та зрозуміти, як він формується із суб'єктивно орієнтованих дій індивідів. Такий підхід є актуальним в аналізі розмаїть, протиріч, розривів та дисконтинуальностей¹³¹ сучасного суспільства. Соціокультурний аналіз (чи соціокультурний підхід) не заперечує існування структур та інститутів, а також методології соціологічних досліджень жорстких об'єктивних соціальних фактів. Але він акцен-

¹³¹ За допомогою цього терміну в сучасній соціальній науці позначаються явища на зразок порушення традицій, припинення зв'язків наслідування, відмови від традиційних практик чи ритуалів, які відрізняють суспільство сучасне від доіндустріального (традиційного).

тує увагу на людській діяльності та уявленнях, поза якими неможливе існування та відтворення соціальних структур. Спираючись на класичний розподіл культури на матеріальну, духовну та соціальну, де остання розуміється як вироблені людьми та перетворені в традиції форми людського співіснування, соціокультурний аналіз розуміє предмет соціології як такий, що належить сфері культури. Цей принцип є визначним для широкого кола концепцій та шкіл, орієнтованих на різноманітну тематику та методи досліджень, які й формують соціокультурний підхід¹³².

Одним із засновників соціокультурного підходу є П. Сорокін. У рамках своєї концепції соціокультурної динаміки він сформував бачення суспільства як єдності культури і соціальності, яка створюється та перетворюється в процесі та завдяки діяльності людини. Іншими словами, суспільство, культура та індивід становлять єдність, «нерозривну тріаду»¹³³, частини якої неможливо зрозуміти чи вивчити окремо від інших.

Обґрунтування цього положення спирається у П. Сорокіна на концепцію взаємодії, елементи якої не можуть існувати окремо один від одного. Але кожний з них може бути визначений та відокремлений в аналітичних цілях. Так, особистість П. Сорокін визначає як суб'єкта взаємодії. Суспільство – це сукупність взаємодіючих індивідів, а з іншого боку – соціокультурні відносини і процеси, які відбуваються між людьми. Культура – це сукупність значень, цінностей, норм, якостей персон, які взаємодіють між собою, а також сукупність носіїв, в яких об'єктивуються, соціалізуються і розкриваються ці значення.

На відміну від класиків соціології XIX ст., наприклад, К. Маркса, який наголошував на домінуванні економічної складової соціальних відносин у розвитку суспільства, П. Сорокін підкреслює неможливість виокремити домінанту соціальної взаємодії. Суспільство, на його думку, складається із сукупності особистостей, які взаємодіють, й самого процесу взаємодії. Але значення, якими люди наділяють відносини та взаємодію, а також пов'язані з ними цінності та норми разом з їх носіями – є культурою. Таким чином, індивід, суспільство та культура не можуть бути зведені одне до одного і мають розглядатися як інтегрована, нероз'ємна єдність.

¹³² Сорока Ю. Г. Соціокультурний підхід у практиках досліджень та наукового спілкування соціологів в Україні / Ю. Г. Сорока // Вісник Одеського національного університету. – 2006. – Т. 11 (Випуск 10. Соціологія, політологія). – С. 108–115.

¹³³ Сорокін П. А. Родовая структура социкультурных явлений / П. А. Сорокин // Сорокин П. А. Человек. Цивилизация. Общество. – М., 1992. – С. 190–220.

Ці ідеї П. Сорокіна своєрідно втілилися в різних соціологічних концепціях у ХХ ст., зокрема, у концепції репрезентативної культури Ф. Тенбрука¹³⁴. У 70-х рр. ХХ ст. німецький філософ та соціолог Ф. Тенбрук ставив запитання: чому культура є суспільним фактом, тобто фактом суспільного життя? До якої міри культура є фактом суспільного життя? Культура продукує ідеї, значення та цінності, які є дієвими, тому що їх фактично визнають люди. Продовжуючи і уточнюючи своє розуміння, Ф. Тенбрук звертає увагу на те, з чого складається репрезентативна культура, у чому ми її можемо бачити. Вона охоплює, як він говорить, вірування, уявлення, світосприйняття, ідеї й ідеології, які впливають на соціальну поведінку, оскільки або активно приймаються людьми, або користуються пасивним визнанням. Це розрізнення близьке до веберівського розрізнення традиційної та ціннісно-раціональної дії: відвідування церкви, партійних зборів чи субкультурної тусовки, наприклад, може бути даниною традиції, звичкою чи, навпаки, внутрішнім покликанням душі людини.

Звертаючись у визначенні культури до поняття репрезентації, Ф. Тенбрук забезпечує можливості використання концепту культури поза бінарними опозиціями «культурний-некультурний» (по відношенню до індивіда або групи), «високий-низький», «елітарний-масовий» (по відношенню до моделей та зразків культурних продуктів), «примітивний-цивілізований» та ін. в оцінювальному сенсі. Зрозуміти це допомагає аналіз наслідків уведення поняття «репрезентативна культура». По-перше, культура більше не сприймається як пасивний супутник суспільних явищ: будь-які процеси змін у суспільстві у своєму підґрунті мають зміну культурних значень, символів та цінностей, що втілюються в людську дію. Зміна «визначення ситуації» (у категоріях У. Томаса), що є аспектом соціокультурних змін, відбувається завдяки продукованим культурою значенням. Кожен етап суспільного розвитку передбачає боротьбу ідей, висування альтернатив бачення шляхів подальшого розвитку, визнання і підтримку якогось одного з них і вибір його як правильного. Іншими словами, концепція репрезентативної культури дає підстави для розуміння первинності культури в суспільному розвитку.

Іншим наслідком розуміння культури як репрезентативної, є переосмислення культури її зв'язку із соціальним світом, суспільством. Культура не може бути помилковою, невірно репрезентувати світ, бо існує зв'язок взаємного співставлення між культурою та суспільством,

¹³⁴ Подальші узагальнення стосовно концепції Ф. Тенбрука зроблені на основі роботи Л. Г. Іоніна «Соціологія культури». Див.: Іонин Л. Г. Социология культуры / Л. Г. Ионин. – М., 1998. – С. 48–76.

яке вона репрезентує у свідомості та уяві його членів. Така точка зору протистоїть еволюціоністським узагальненням, згідно з якими цінність та значущість культури, наприклад, вимірюється за технологічним рівнем її досягнень. Перенесене з антропологічного на соціологічне дослідницьке поле, таке бачення дозволяє виокремлювати та робити предметом аналізу культуру будь-яких груп, спільнот чи суспільств, незалежно від їх місця в суспільній структурі чи нормативній ієрархії (наприклад, культуру кримінальних груп чи спільнот, що не користуються повагою в суспільстві чи не мають високого соціального статусу).

П. Бурдье: концепти соціального, культурного та символічного просторів. Іншим важливим теоретико-методологічним ресурсом аналізу соціокультурних змін у місті є концепти соціального, культурного та символічного просторів, сформульовані П. Бурдье.

Намагаючись загострити соціальну теорію щодо вивчення рухливого та мінливого соціального світу, де однаково значущими стають і влада структур, і воля індивідів до конструювання умов взаємодії, П. Бурдье запропонував поєднання принципів конструктивізму та структуралізму. Як і соціокультурний підхід, про який ішлося вище, концепцію П. Бурдье прагне до інтегративності: П. Сорокін обґрунтовує інтеграцію суспільства та культури, П. Бурдье – структури та діяльності.

Соціальний світ являє собою розподіл різних видів матеріальних ресурсів та засобів присвоєння престижних благ та цінностей. Він є простором позицій, що визначені через зв'язок та взаємовідношення одна до одної та організовані у поля. Умовою функціонування та одночасно центральним аспектом функціонування полів є боротьба за встановлення внутрішнього розділення між домінуючими та іншими позиціями. Об'єктом розподілу є різноманітні ресурси (економічні, політичні, культурні та інші).

З іншого боку, суспільство існує в символічній формі уявлень, схем мислення та поведінки. Категорії та схеми сприйняття агентами соціального світу є інтеріоризаціями¹³⁵ структур соціального світу. Кожна з позицій соціального простору має своє відображення у символічному просторі, систему уявлень, категорій та схем сприйняття та знання правил гри, що робить можливим функціонування системи со-

¹³⁵ Інтеріоризація – це один із аспектів соціалізації та інкультурації. За допомогою цього поняття Бурдье пояснює співставленість, «відповідність» структур сприйняття та мислення індивіда і структур соціального світу, що його оточує. Психологи також розуміють під інтеріоризацією процес формування внутрішніх структур психіки людини завдяки засвоєнню структур зовнішньої соціальної діяльності.

ціальних позицій. Символічний простір є місцем триваючої боротьби за закріплення актуальної форми розподілу домінування між позиціями соціального простору та легітимацію цього розподілу.

Активного та здатного до діяльності індивіда П. Бурдьє називає соціальним агентом. На відміну від суб'єкта, його активність не є свідомою та цілеспрямованою діяльністю, згідно з відомими правилами. Він реалізує стратегії, тобто системи практик, які мотивовані цілями, але не спрямовані ними безпосередньо. Практики агентів (до речі, агентами є не тільки окремі індивіди, але й групи) розглядаються за допомогою концептів практичного відчуття та габітусу.

Ідея нероз'ємної цілісності індивіда, культури та суспільства в концепції Бурдьє втілюється в понятті габітусу. Габітус являє собою систему диспозицій, яка виробляє та структурує практики та уявлення агента. Формуючись в процесі соціалізації, освіти, виховання, габітус дозволяє індивіду спонтанно орієнтуватися в соціальному просторі та адекватно реагувати на поведінку інших. Габітус є продуктом інтеріоризації життєвого досвіду, декларованих та припустимих правил поведінки, які, в свою чергу, відображають об'єктивні економічні та соціальні умови існування, середовища соціалізації. Габітус є продуктом інкорпорації об'єктивної необхідності, тобто продукує об'єктивно підігнані до ситуації стратегії. Між тим габітус не є «ані продуктом свідомого прагнення цілі, що очевидно засноване на адекватному знанні об'єктивних умов, ані продуктом механічної детермінації якими-небудь причинами»¹³⁶.

Матеріальні та інші ресурси, що мають соціальне значення та можуть бути використаними у боротьбі за визнання позиції, розглядаються П. Бурдьє як види соціальної влади, тобто капіталу. Основними типами капіталу є економічний, культурний та символічний. Причому, символічний капітал – це форма, яку приймають різні види капіталу, які сприймаються та визнаються легітимними. За словами Ф. Тенбрука, символічний капітал – це влада фактично визнаних культурних значень капіталів економічного та культурного. І таке розуміння цілком відповідає розумінню культури як репрезентативної, а ширше – соціокультурному баченню невід'ємної цілісності індивіда, культури та суспільства.

Досліджуючи соціокультурні зміни у місті, ми використовуємо ці представлені вище концепти П. Бурдьє для опису та аналізу суспільства як аспекту соціокультурної тріади (у категоріях П. Сорокіна), у тому числі – безпосередніх учасників процесу змін візуального серед-

¹³⁶ Бурдьє П. Начала / П. Бурдьє ; [пер. с фр.]. – М. : Socio-Logos, 1994. – С. 120.

овища міста, практик та інтересів, що зазнають змін та, з іншого боку, стають їх рушійною силою.

Соціокультурний підхід до аналізу трансформацій. Доречність соціокультурного підходу щодо вивчення змін у візуальному середовищі міста визначається також розумінням природи та динаміки трансформацій, сформульованих у рамках цього підходу.

Важливі ідеї щодо соціокультурного бачення процесу трансформації знаходимо в роботах Ю. Лотмана. Розглядаючи динамічний аспект культурних змін, він звертає увагу на два типи процесів: передбачувані (безперервний, поступовий прогрес) та непередбачувані (перерваний розвиток, вибух). Такий поділ дає можливість побачити подію культурної історії не як «шерегу неминучостей», а як соціокультурний проект, який в символічній боротьбі та конкуренції з іншими проектами, завдяки унікальному у своїй непередбачуваності збігу смислів, став визнаним та реалізувався.

Семіотична концепція Ю. Лотмана вивчає процеси культурної історії на рівні функціонування, динаміки символів та сенсів культури. Поєднуючи його ідеї з соціокультурним баченням зв'язку індивіда, культури та суспільства, ми отримуємо концептуальні засади й термінологічні засоби вивчення соціокультурних трансформацій взагалі та трансформації у міському символічному середовищі зокрема. Якщо з концепції М. Вебера ми беремо загальну ідею соціальної дії як конституйованої суб'єктивним змістом, то з робіт Ю. Лотмана – ідеї про закономірності природи, функціонування та трансформації цих змістів, інструменти щодо їх вивчення. Можливість та навіть необхідність такого міждисциплінарного поєднання є важливою принциповою ознакою соціокультурного підходу.

Ю. Лотман підкреслює, що безперервні та вибухові типи процесів соціокультурного світу є необхідними та доповнюють один одного. Перші забезпечують тяглість вітальності, отримання досвіду, підтримання напрямку розвитку; інші – винахід нових шляхів, творчості, різноманітності, непередбачуваності. Таким чином опрацьовуються дві взаємопов'язані потреби: у тяглоті, відтворенні та, з іншого боку, – різноманітності й змінах.

Важливим аспектом співіснування безперервних та вибухових процесів у житті суспільства та спільноти є, за Ю. Лотманом, ретроспективні трансформації. Мова йде про те, як вибухові процеси залишають по собі пам'ять у різноманітних суспільних наративах (від усної народної творчості, фольклору, наукової писаної історії до літературних художніх творів, кінофільмів чи телесеріалів). На певному етапі розгортання процесів соціальних змін різноманітні варіанти розвитку ситуації мають порівняно однакову вірогідність своєї реалізації. Саме

така непередбачуваність і є характерною рисою вибухового процесу. Такі ситуації в суспільстві, як правило, пов'язані зі зростанням соціального напруження, протистоянням окремих суспільних груп інтересів, порушенням соціального порядку чи передчуттям можливого його порушення. Але, пост-фактум, коли один з варіантів розвитку ситуації стає дійсним, поступово налагоджується порядок суспільного життя, момент непередбачуваності розвитку зникає з поля зору спостерігачів. Ретроспективно осмислюючи зміни, що відбулися, суспільство у своїх наративах намагається вималювати події в чіткому зв'язку причин та наслідків. Альтернативні варіанти розвитку подій (чи визначення ситуації) втрачають у цьому контексті свою актуальність. Вибухоподібний процес перетворюється у розповіді про нього на поступовий. Увага до цих ретроспективних трансформацій є дуже важливим аспектом відтворення соціокультурних змін у суспільстві.

Іншим важливим джерелом пояснювальних стратегій в розгляді соціокультурних змін є концепція культурних інсценувань, запропонована Л. Іоніним. Вона виходить з розуміння соціокультурних змін як ситуації втрати ідентичності індивідом та спільнотою. Така втрата є проявом деактуалізації культурної моделі (культурної форми чи, в категоріях А. Щютца, культурного зразка групового життя¹³⁷). Для індивіда та спільноти вона є не тільки опорою ідентифікації, а й джерелом смислоутворення, пояснення оточуючого світу, його об'єктів, ситуацій, минулого та майбутнього. Пошук нових ідентичностей та зв'язків зі світом є, з цієї точки зору, пошуком іншої культурної форми, адекватної цьому завданню.

Пошук нових культурних моделей є, з точки зору Л. Іоніна, «інсценуванням» певних культурних зразків групового життя, бо воно починається з засвоєння зовнішніх його сторін (світ речей, який забезпечує існування цієї культурної форми, ритуали й інші варіанти колективних дій, колективні практики, які репрезентують цю культурну форму в житті її спільноти). З одного боку, інсценування має ознаки гри, під час якої визначається здатність індивіда чи спільноти бути адекватним мізансценам певної культурної моделі¹³⁸. З іншого – в процесі інсценування визначається здатність культурної моделі відповідати потребам індивіда та спільноти. Якщо відповідність між культурною формою та індивідом й спільнотою не встановлюється,

¹³⁷ Щютц А. Чужой / А. Щютц ; [пер. с нем.] // Щютц А. Смысловая структура повседневного мира: очерки по феноменологической социологии. – М., 2003.

¹³⁸ Так за допомогою сценічної (театральної) термінології характеризуються умови, «фігури» взаємодії індивідів, які є специфічними для цієї культурної форми, дозволяють її впізнати та виокремити. Інсценування етнічної культури, наприклад, обов'язково передбачає використання національних костюмів тощо.

пошук може бути продовженим серед безлічі існуючих культурних форм, втілених в життя дійсних суспільств, латентних (наприклад, зниклих чи заборонених) чи віртуальних. Концепція культурних інсценувань, таким чином, дає можливість розглядати зміни у візуальному середовищі міста як актуалізацію, конкуренцію чи маніпулювання культурними моделями, які задовольняють певні потреби індивідів та спільнот у пошуку та формуванні ідентичності.

Тематика соціокультурних змін у контексті завдань та методології соціокультурного аналізу не вичерпується переліченими джерелами та концепціями, які, зауважимо, ми бачимо як центральні. До бібліографії проблематики слід також додати роботи, список яких ми наводимо в кінці розділу.

3. Соціокультурний підхід у дослідженні змін у символічному просторі міст України

Схема аналізу ситуації змін у візуальному просторі міста¹³⁹. Як бачимо з викладеного вище, тематика змін у візуальному просторі міста, який ми розглядаємо на прикладі пам'ятників та топонімів, виявляється широкою та багатогранною¹⁴⁰. У полі зору запропонованої тематичної та методологічної рамки опиняються різноманітні аспекти соціокультурних змін: від людей – безпосередніх учасників демонтажу чи встановлення пам'ятників з їх конкретними потребами та мотивами діяльності, до ідеологічних інтерпретацій пластичних форм, що мають бути втіленими в пам'ятнику.

Задля цілісного подання дослідницької проблематики та її інтеграції навколо методологічної основи підходу ми пропонуємо «Схему аналізу ситуації змін у візуальному просторі міста» (див. рис. 7.1).

На схемі представлені основні поняття, за допомогою яких на основі запропонованого вище підходу може бути проаналізована будь-яка ситуація змін у візуальному просторі міста.

Щоб проаналізувати ситуацію змін, її необхідно визначити в конкретному часі та просторі й відповісти на наступні запитання:

- Які культурні моделі (етнічні, політико-ідеологічні, релігійні, історичні, інші) актуалізовані даною ситуацією змін та стали джерелом соціокультурних смислів?

¹³⁹ Методологічна схема аналізу ситуації соціокультурних змін у візуальному просторі міста була розроблена у співстворстві з Л. Малес.

¹⁴⁰ Ця складність ситуації змін уявлень про пам'ятники на тлі соціальних зрушень відображається й у художній літературі. Читайте, наприклад: Йозеф Рот. Бюст імператора / Йозеф Рот // Иностранная литература. – 1998. – № 3.

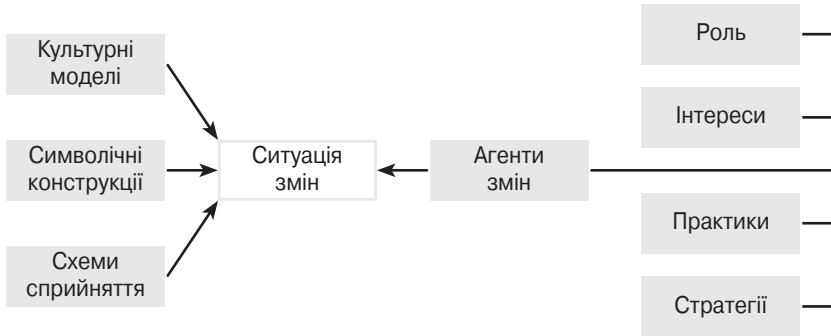

Рис. 7.1. **Схема аналізу ситуації змін у візуальному просторі міста**

- Які символи та символічні конструкції є безпосередньо актуалізованими цією ситуацією змін?
- Які схеми сприйняття об'єктів, що зазнали змін, присутні в уяві міської спільноти?
- Хто є агентами ситуації змін? Серед них можна визначити: інституції місцевого самоврядування чи центральної влади, групи спеціалістів-експертів (архітектори, скульптори, дизайнери, художники, інші), інші інституції (школа, ВНЗ, церква, армія, інші), громадські об'єднання чи організації, ініціативні групи громадян, інші категорії місцевих жителів.
- Якою є роль визначених агентів у ситуації змін (наприклад, активні ініціатори, спостерігачі, пасивна аудиторія, інші) та що впливає на обмеження їх можливостей?
- У чому полягають інтереси агентів ситуації змін, які вони реалізують в такій спосіб?
- Які практики конструювання уявлень та сприйняття реалізують агенти в ситуації змін?
- Які стратегії актуалізації та закріплення смислів та інтерпретацій змін реалізують агенти різних рівнів?

Дослідження може фокусуватися на одному, декількох з перелічених питань чи на усіх разом, що визначається завданнями, характером джерельної бази, до якої дослідники мають доступ, ресурсами щодо використання окремих методів дослідження тощо.

Набір методів, що мають застосовуватися для отримання відповіді на кожне з дослідницьких запитань, має дві суттєві ознаки. По-перше, цей набір поєднує методи різних дисциплін: соціології, історії, мистецтвознавства, а також споріднених галузей: соціології культури, міста, соціальних рухів, соціальної та міської історії, інші. По-друге, можливість та умови застосування різних методів визначаються на основі ідеї та методології соціокультурного підходу, про що йшлося вище.

Глосарій:

Ретроспективні трансформації – у концепції Ю. М. Лотмана – трансформації вибухових процесів культурних чи соціальних змін у різноманітних суспільних наративах (від усної народної творчості, фольклору, наукової писаної історії до літературних художніх творів, кінофільмів чи телесеріалів).

Символічний простір – об'єкти соціального світу, що мають соціокультурне значення, тобто насичені соціокультурним смислом: предмети матеріального світу (будинки, споруди, парки тощо) та самі люди, засоби комунікації й соціальні відносини.

Соціокультурні зміни – значні зрушення, що відбуваються у системі соціальних відносин та соціальній структурі, цінностях та нормах, практиках суспільства, в уявленнях людей та значеннях, які вони надають світові, тобто у соціокультурному просторі.

Соціокультурний підхід – сучасний напрямок соціологічних досліджень, який базується на розумінні того, що культура неможлива без людини й суспільства та навпаки: суспільство завжди відтворює певний культурний зразок, що є джерелом значень соціальної дії.

Питання та завдання для самоперевірки:

1. Який зміст має поняття «соціокультурні зміни»?
2. Чому пам'ятники та топоніми є об'єктом вивчення соціокультурних змін у місті?
3. Що таке соціокультурний підхід у соціології?
4. Як ідеї П. Бурдьє про соціальний, культурний та символічний простір допомагають досліджувати соціокультурні зміни у місті?
5. Які ідеї та концепції соціокультурного підходу використовуються для аналізу трансформацій?
6. З яких елементів складається «Схема аналізу ситуації змін візуального простору міста» і чому?

Список основної літератури:

1. Ионин Л. Г. Социология культуры. Путь в новое тысячелетие / Л. Г. Ионин. – М., 2000.
2. Костенко Н. В. Культурні ідентичності: перетворення та визнання / Н. В. Костенко // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2001. – № 4. – С. 69–88.
3. Лотман Ю. М. Культура и взрыв / Ю. М. Лотман // Лотман Ю. М. Семиосфера. – СПб., 2001. – С. 17–30.

4. Сокурянская Л. Г. Социокультурная трансформация как социологическое понятие и социальный феномен / Л. Г. Сокурянская // Сокурянская Л. Г. Студенчество на пути к другому обществу: ценностный дискурс перехода. – Харьков : ХНУ им. В. Н. Каразина, 2006. – 576 с.

5. Сорока Ю. Г. Социальное восприятие и взаимодействие: к социокультурной концепции восприятия / Ю. Г. Сорока // Методологія, теорія та практика соціологічного аналізу сучасного суспільства : [зб. наукових праць : у 2-х т.]. – Х. : ХНУ ім. Каразіна, 2006. – Т. 1. – С. 23–31.

6. Сорокин П. А. Родовая структура социокультурных явлений / П. А. Сорокин // Сорокин П. А. Человек. Цивилизация. Общество. – М., 1992. – С. 190–220.

7. Черныш Н. Основные понятия и положения социокультурного подхода и специфика их применения в социологии / Н. Черныш, О. Ровенчак // Социология: теория, методы, маркетинг. – 2006. – № 1. – С. 37.

Список допоміжної літератури:

1. Барт Р. Мифологии / Р. Барт // Барт Р. Избранные работы: Семиотика. Поэтика. – М., 1989.

2. Бурдые П. Начала / П. Бурдые ; [пер. с фр.]. – М. : Socio-Logos, 1994.

3. Бурлачук В. Ф. Символ и власть. Роль символических структур в построении картины социального мира / В. Ф. Бурлачук. – К., 2002. – С. 14–29.

4. Вебер А. Избранное: кризис европейской культуры / А. Вебер. – СПб., 1999. – С. 7–40.

5. Лапин Н. И. Социокультурный подход и социетально-функциональные структуры / Н. И. Лапин // СОЦИС. – 2000. – № 7.

6. Легеза С. В. Современный город как символическое пространство: «место», «знаки», «связь времен» (на примере г. Днепропетровска) / С. В. Легеза // Методологія теорія та практика соціологічного аналізу сучасного суспільства : [збірник наукових праць]. – Харків : Видавничий центр Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна, 2007. – С. 397–400.

7. Малес Л. В. Урбанонімія і державна ідеологія: особливості взаємодії / Л. В. Малес // Вісник «Соціологія. Психологія. Педагогіка». – К. : Видавничий центр «Київський університет», 1998. – Вип. 6. – С. 21–23.

8. Малес Л. В. Соціокультурний аналіз: всеохопність vs обмеженість / Л. В. Малес // *Методологія, теорія та практика соціологічного аналізу сучасного суспільства* : [зб. наукових праць : у 2-х т.]. – Х. : ХНУ ім. Каразіна, 2006. – Т. 1. – С. 18–22.

9. Малес Л. В. Карта міста: символічний простір управління / Л. В. Малес // *Сучасні суспільні проблеми у вимірі соціології управління* : матеріали другої наукової конференції. – Донецьк : ДонДУУ, 2006. – С. 169–174.

10. Серета В. В. Місто як lieu de memoire: спільна чи поділена пам'ять? Приклад Львова / В. В. Серета // *Вісник Львівського університету (Серія соціологічна)*. – 2008. – Вип. 2. – С. 73–99.

11. Сорока Ю. Г. Культурний шок и повседневное социальное восприятие / Ю. Г. Сорока // *Методологія, теорія і практика соціологічного аналізу сучасного суспільства* : [зб. наукових праць]. – Х., 2005. – С. 164–168.

12. Сорока Ю. Г. Трансформации структур восприятия социального мира / Ю. Г. Сорока // *Постсоветские трансформации: векторы, измерения, содержание* / [под ред. О. Д. Куценко, С. С. Бабенко]. – Х., 2004. – С. 308–327.

ЗМІСТОВИЙ МОДУЛЬ 8

МІСТО ЯК СОЦІАЛЬНИЙ ТЕКСТ КОНСТРУЮВАННЯ ОБРАЗУ МІСТА

- 1. Вступні положення до вивчення міста як соціального тексту.**
- 2. «Писання» міста: символічне маркування міського простору, проектування «ідентичностей» на місто.**
- 3. Тексти про місто – конструювання образу міста.**
- 4. «Прочитання» міста, відображеного в ідентичностях.**

1. Вступні положення до вивчення міста як соціального тексту

У соціології місто все частіше розглядається не як специфічна форма поселення чи виробництва, а як певна соціальна спільнота, що вирізняється особливим типом відносин (Ф. Тьонніс), «способом життєдіяльності» (Л. Вірт) і системою комунікації (Р. Барта і І. Калвіно).

Місто і його соціальний простір – це складний і багатовимірний феномен, який вивчається різними дисциплінами. Одним із таких вимірів, і йому присвячується розділ, – це погляд на місто як на соціальний текст, який формується у процесі символічного маркування простору.

Час і простір є важливими координатами для здійснення владних відносин. Адже для кожної соціальної групи параметри простору і часу є життєво важливими для конструювання її ідентичностей та пояснення соціального світу, що її оточує. Тому, як тільки група «здобуває» (унаслідок військових дій, примусових або добровільних переселень, депортацій, міграцій чи просто мирної зміни політичної влади) нову територію, вона намагається позначити (маркувати) її як свою власну і в такий спосіб легітимізувати свою присутність на ній. Відповідно, міський ландшафт часто перетворюється на поле боротьби за символічну владу. Наприклад, церкви/релігійні споруди, фігури святих виступали основними маркерами соціального простору в домодерному європейському місті. Пам'ятники, меморіальні

таблички, назви вулиць, музеї та цвинтарі, які описувалися переважно в національних термінах, – у модерному. Сьогодні в українських містах також проходять складні процеси (пере)означення міського простору та його символічного «закріплення» за різними соціальними групами (як-от, показове виділення і відділення кварталів скоробагачків, чи поява релігійної символіки (наприклад, відродження Маріїнського культу в західноукраїнських містах)). Ще одне цікаве явище, яке протягом останніх кількох років активно проявилось у процесах символічного означення міського простору в Україні, так само, як і у сусідніх державах регіону, – це так звана «війна пам'ятників»¹⁴¹. Отже за допомогою тих чи інших символічних маркерів міське середовище в цілому й окремі його споруди втілюють певну систему (або системи) значень. Проте це не означає, що воно обов'язково є фіксованим і спільним для всіх мешканців міста.

У певному сенсі місто можна розглядати як невербальну систему комунікації, як набір знаків та значень, що створюються і передаються його мешканцями, окремими соціальними групами чи інститутами, і формують так званий «режим правди» (використовуючи термінологію М. Фуко). Такими знаками чи символічними маркерами можуть слугувати архітектурні споруди, пам'ятники, пам'ятні таблички, назви вулиць, інформаційно-рекламні та агітаційні плакати тощо. Наприклад, у давніх суспільствах церква, мечеть чи синагога були найбільшою будівлею у центрі міста, а відтак, і найважливішою символічною спорудою. У сучасних постіндустріальних суспільствах місце сакральних споруд часто посідають комерційні офіси транснаціональних корпорацій та гіпермаркети, що своїм розташуванням, розмірами та архітектурним стилем подекуди нагадують гігантські собори.

Якщо ми розглядаємо місто як соціальний текст, тоді логічно поставити питання про те, як відбувається процес його «писання»? Міський простір активно і творчо використовується мешканцями у їх соціопросторових пересуваннях, щоденно-рутинних практиках, громадських ритуалах тощо – усі ці дії надають нових значень місту і творять його основні елементи. Існує постійний взаємоконститууючий зв'язок між міською структурою та індивідуальною/колективною соціальною поведінкою. Проте, найяскравіше феномен творення («писання») соціального простору міста проявляється у процесах його символічного маркування.

¹⁴¹ Див. Портнов А. «Батьківщина-мати» versus Степан Бандера: екскурсія вибраними пам'ятниками Другої світової війни / А. Портнов // Отечественные записки. – 2008. – № 5 (44). – С. 33–46.

А. Рапопорт визначає три рівні значень. Значення найвищого рівня встановлюють зв'язок із космологіями, світоглядними чи ідеологічними системами¹⁴². Як приклад, наведемо дискусії навколо планованої архітектурної трансформації «Верхнього Києва» у 1930-40-х рр.¹⁴³ чи вибір стилю репрезентативних парламентських споруд у Відні та Будапешті¹⁴⁴. Віденському парламенту було надано рис грецького Акрополя, що мало символізувати храм Права. Натомість будапештський парламент, збудований у неоготичному стилі, мав підкреслювати давність парламентських традицій угорської нації.

Значення середнього рівня вказують на соціальний статус, багатство тощо, а значення найнижчого рівня пов'язані з щоденним/повсякденним використанням простору. Будь-яка споруда або група споруд завжди поєднуватиме в собі різні рівні значень.

Слід також пам'ятати, що способи «прочитання» символічних маркерів можуть відрізнятися навіть у рамках одного соціуму. Великою мірою вони залежать від історичного та культурного контексту, у якому відбувається їх творення чи «прочитання», а також від попереднього соціокультурного досвіду «читача». Між процесом створення міських форм і символів та їх споживанням лежить дія багатьох чинників (зокрема, приналежність індивідів до різних ціннісних систем, наявність антагоністичних політичних і економічних сил у суспільстві тощо), що впливають на витворення спірних (суперечливих) та змінних прочитань. Такі альтернативні «прочитання» символічних маркерів міського простору в одних випадках можуть мирно співіснувати у соціумі, а в інших – провокувати гарячі дискусії та конфлікти. Яскравим прикладом подібного конфлікту можна назвати протести та нічні погроми, спровоковані перенесенням пам'ятника невідомому солдату в Естонії¹⁴⁵.

Для того щоб продукувати спільну систему значень, символічні маркери, які використовуються у міському просторі, повинні бути максимально чіткими й доступними («читабельними»). Їх читабельність залежить від багатьох чинників, зокрема, від ступеня поширеності спільних вірувань і цінностей, наявності спільної символічної

¹⁴² Rapoport A. The Meaning of the Built Environment. A Nonverbal Communication Approach [2nd ed] / A. Rapoport. – Tuscon : University of Arizona Press, 1990. – 224 p.

¹⁴³ Черкес Б. Національна ідентичність в архітектурі міста / Б. Черкес. – Львів : Вид-во Нац. ун-ту «Львівська політехніка», 2008.

¹⁴⁴ Шорске К. Віденський fin-de-siècle: політика і культура / К. Шорске. – Львів : ВНТЛ-Класика, 2004.

¹⁴⁵ Zhurzhenko T. The geopolitics of memory / T. Zhurzhenko // Eurozine [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://eurozine.com/pdf/2007-05-10-zhurzhenko-en.pdf>.

«мови», обізнаності з архітектурним синтаксисом міського простору. Враховуючи те, що одна з ключових тенденцій розвитку сучасних суспільств полягає у творенні суспільств нового типу, де плінність і різноманітність є основою їх існування, одне з магістральних місць у дискусіях про сучасне місто посідає обговорення проблеми, що місто стає все менш читабельним, а його мешканці все більше замикаються у приватній сфері.

Вивчення міста як соціального тексту.

Постає питання, як вивчати феномен творення міста як соціального простору? Рисунок 8.1 пропонує один із можливих шляхів такого вивчення. Наш дослідницький процес складатиметься з тривірвеневого аналізу:

I Рівень. «Писання» міста: символічне маркування міського простору, проектування «ідентичностей» на місто:
<ul style="list-style-type: none">• архітектурні споруди/ансамблі;• пам'ятники, меморіальні таблички, назви вулиць;• цвинтарі, музеї;• носії зовнішньої реклами;• інтер'єри магазинів чи закладів харчування;• інші маркери.
II Рівень. Тексти про місто – конструювання образу міста:
<ul style="list-style-type: none">• ЗМІ;• путівники;• інше (щоденники, мемуари, художня література, фільми, картини тощо).
III Рівень. «Прочитання» міста, відображеного в ідентичностях:
<ul style="list-style-type: none">• інтерналізація пропонованих маркерів та образів;• практики проживання міського простору;• стратегії опору.

Рис. 8.1. Рівні аналізу міста як соціального тексту

2. «Писання» міста: символічне маркування міського простору, проектування «ідентичностей» на місто

На першому рівні розглядається процес символічного маркування міського простору і те, як з його допомогою на місто проектуються певні образи. Концепція «міста як тексту» зосереджується на вивченні механізмів привласнення міського простору, котре відбувається через його символічне означення. Один із головних засобів, через який різноманітні ідеології та ідентичності щоденно проектуються на міський простір і завдяки цьому «нав'язуються» мешканцям і прибульцям – це символічне маркування міста. Як зауважує Джон Шорт, «Міста – це системи комунікації, які свідчать про те, хто є носієм влади, і те, на чому ця влада тримається. Форма, призначення, розмір, внутріш-

не планування, чи зовнішній дизайн – усе це є свідченнями природи, особливостей розподілу та боротьби за владу, властивих даному суспільству. Боротьба за владу в своїй основі спирається на значення, які репрезентував, репрезентує чи міг би репрезентувати міський простір. Насправді місто – це система знаків, які демонструють владу і престиж, статус і вплив, перемоги і поразки»¹⁴⁶.

У нашому розділі процеси символічного маркування міського простору ми розглянемо на прикладі політики пам'яті, коли різні моделі минулого – і офіційний історичний дискурс, створений правлячою елітою, і дискурси альтернативні, витворені іншими акторами, «вписуються» в міський простір за допомогою таких символічних маркерів як назви вулиць, пам'ятники, меморіальні таблички, музеї, архіви тощо. Проте, символічні маркери можуть стосуватися багатьох інших соціальних феноменів, або поєднувати їх у собі (наприклад, маркування релігійного, національного, гендерного простору тощо). Якщо мова йде про дослідження політики пам'яті у міському просторі, то більшість дослідників зосереджують свою увагу саме на макрорівневому аналізі міських маркерів. Найчастіше у своїх студіях вони обмежуються аналізом пам'ятників, меморіальних дошок чи назв вулиць, оскільки останні належать до тих маркерів сучасного міського ландшафту, навколо яких найбільше точиться символічна боротьба. Слід також зауважити, що згадані маркери мають тенденцію до взаємопосилення, що може позначатися на глибині інтерналізації моделей минулого, які вони репрезентують. Деякі вулиці або мікрорайони носять імена історичних діячів, на честь яких у певній частині цих вулиць чи районів споруджено пам'ятник. Як показують дослідження Донецька, «з другої половини 1950-х – до середини 1980-х рр. місто набуло чіткої радянської географії – 7 із 9 районів міста носило і до сьогодні носить ім'я радянського партійного діяча (Ворошиловський, Калінінський, Будьонівський, Кіровський, Петровський, Ленінський, Куйбишевський), 1 – є втіленням культивованої соціальної ідентифікації – Пролетарський, та останній – нагадуванням про республіканський центр – Київський. В усіх «іменних» районах було виділено місце під пам'ятник означеному діячеві»¹⁴⁷. В інших сучасних українських містах використовуються подібні практики зонального маркування міського простору із залученням кількох взаємопосилюючих маркерів. Наприклад, бульвар Т. Шевченка у Києві виходить

¹⁴⁶ Short J. City as Text / J. Short // The Urban Order: An Introduction to Cities, Culture, and Power. – Cambridge : Blackwell, 1996. – P. 390.

¹⁴⁷ Міхеєва О. Пам'ятники для забуття / О. Міхеєва // Критика. – 2006. – № 9 (107). – С. 6–9.

на парк ім. Т. Г. Шевченка, де розташований його ж пам'ятник, а також стилізований ресторан української кухні «Тарас», і прилягає до Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Аналогічно, одна з головних функцій меморіальної таблички чи дошки – пояснювати мешканцям міста і туристам, ким була особа, на честь якої названо вулицю. Пам'ятники, меморіальні таблички й назви вулиць є матеріальним втіленням політики пам'яті, вираженої в просторі. Вони артикують систему значень, яка легітимізує ту чи іншу модель історичного минулого.

Політика маркування міського простору і владні відносини. Досліджуючи політику символічного (пере)означення міського простору, слід пам'ятати, що цей процес невід'ємно пов'язаний з панівним політичним режимом, культурними цінностями та соціально-економічним становищем даного соціуму. Зокрема в авторитарних суспільствах цей процес значно більшою мірою контролюється державними інститутами, ніж в демократичних.

Поширеним є переконання, що авторитарна держава розвиває суворо обмежені двополюсні відносини «держава (уряд) – населення», за допомогою яких домінантна ідеологічна парадигма нав'язується (інколи примусово) правлячою елітою міському середовищу за допомогою визначених символічних маркерів. Натомість населення має обмежені можливості публічно висловлювати свої вподобання, артикулювати ідентичності чи контр-пам'яті, якщо вони не узгоджуються з офіційним режимом правди і символічними рядами, що нав'язуються. Як приклад можемо назвати процес символічного переозначення львівського міського простору і створення в ньому «ідейно-естетичного середовища соціалістичного міста», який не обмежувався лише усуненням одних пам'ятників і спорудженням на їхньому місці інших. Він мав значно глибший і комплексніший характер. «Нав'язування» містотіві соціалістичної «ідентичності» проявлялося також у назвах, які отримали райони міста – Ленінський, Радянський, Червоноармійський тощо, за кожним із яких було закріплене певне тематичне гасло («Ідеї Леніна живуть і перемагають», «Наша мета – комунізм», «СРСР – оплот миру у всьому світі», «Плани партії величні», «Дружба народів – велике завоювання Жовтня») і відповідно до якого уводилися в архітектуру елементи монументального та декоративно-прикладного мистецтва (пам'ятники, меморіальні дошки тощо), добиралися політична наочна агітація та світлове оформлення¹⁴⁸.

¹⁴⁸ Эстетическое оформление города: из опыта политического и архитектурно-художественного оформления Львова / [Скрипченко Ю. Н., Гладуш О. К., Огранович С. А., Хохулин А. В.]. – Киев : Будівельник, 1982. – С. 8.

2. «Писання» міста: символічне маркування міського простору...

Проте, на нашу думку, подання радянської, як і будь-якої іншої авторитарної політики символічного маркування міського простору як одностороннього процесу (влада → населення) є надмірним спрощенням. Слід враховувати межі піддатливості індивідуальних ідентичностей на вплив зовнішніх інституційних факторів. Бачимо це на прикладі зміни репрезентацій минулого в українських радянських містах, коли новий політичний режим намагався «переписати» міський простір, надавши йому іншого символічного звучання. Хоча центральна влада робила всі можливі зусилля, щоб зосередити увагу населення на періодах, фактах і процесах, які, на її думку, артикулювали найважливіші цінності існуючої політичної системи, вона також змушена була враховувати локальні моделі історичної пам'яті. Відповідно, зміна історичних символів, а також значень, приписуваних певним історичним подіям чи особам, проходила не як процес заміни одного іншим, а як складна боротьба, внаслідок якої відбувалося інколи часткове витіснення, інколи часткове накладання або взаємопроникнення чи, навіть, гібридизація моделей історичного минулого. Показовою ілюстрацією цього процесу є пам'ятник Максимові Кривоносу у Львові, який було споруджено в 1954 р. як один із комемораційних заходів, «присвячених святкуванню 300-ої річниці возз'єднання України з Росією»¹⁴⁹, але для багатьох мешканців імпліцитно він ідентифікувався з пам'ятником, присвяченим українським козакам та національному героєві. Відповідно, він не завжди виконував свою ідеологічну функцію, міг існувати одночасно в кількох мета-наративах. Інший цікавий приклад – пам'ятники Т. Шевченку, які уособлювали поета-борця з соціальною несправедливістю, їх було встановлено у багатьох містах Радянської України, зокрема, Донецьку, Києві, Харкові. Проте до 1991 р. львівська громада не отримала дозволу на встановлення свого пам'ятника Т. Шевченку, оскільки з боку влади висловлювалися небезпідставні побоювання, що він сприйматиметься радше, як національний символ, а не як символ соціальної боротьби. Центральна влада відмовляла львів'янам і у можливості встановити пам'ятник якомусь іншому героєві (навіть І. Франку), доки у Львові не було споруджено пам'ятник В. Леніну¹⁵⁰.

Часто подібна двополюсна схема (правляча еліта – населення) застосовується науковцями і в сучасних дослідженнях політики символічного маркування міського простору в пострадянських країнах (включно з Україною). Проте, на нашу думку, слід пам'ятати, що у

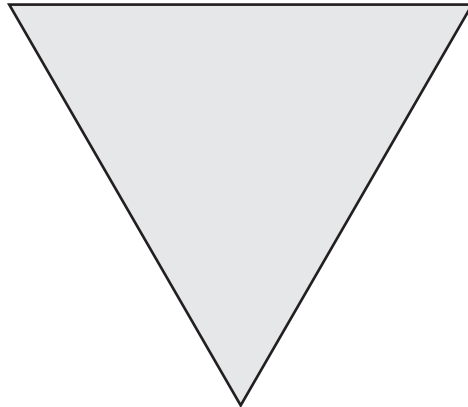
¹⁴⁹ Грабовецький В. Напис на камені / В. Грабовецький. – Львів : Каменярь, 1976. – С. 84.

¹⁵⁰ Єсельчик С. Імперія пам'яті / С. Єсельчик. – Київ : Критика, 2008.

демократичній державі правляча еліта не може просто замінити старі регулятивні техніки та символи новими, не маючи хоча б деякої підтримки своєї діяльності з боку громадськості. Відповідно, у сферу публічних дискусій потрапляють питання: Яким символам слід надавати перевагу? Хто має право приймати відповідні рішення?

У ситуації ідеальної демократії всі зацікавлені агенти повинні б мати рівний доступ і можливість брати участь в обговоренні цих питань, що сприяло б прийняттю найоптимальнішого рішення. Проте реальність пострадянських країн виявляється набагато складнішою. На нашу думку, взаємовідносини у пострадянських міських спільнотах вибудовуються швидше за триполюсною схемою: «державна (центральний уряд) – інституції громадянського суспільства – населення» (див. рис. 8.2).

громадянське суспільство ↔ міська адміністрація ↔ уряд

населення

Рис. 8.2. Структура соціальних відносин у пострадянських спільнотах

Таким чином, процеси «переписування» міського простору та зміни його символічних репрезентацій не можуть нав'язуватися прямо чи винятково державною владою. Центральний уряд пропонує певні ініціативи, а місцеві громади мають право їх відхилити (прикладом цього може слугувати бойкотування місцевими активістами спроб встановлення центральним урядом пам'ятника С. Петлюри в Полтаві). І навпаки, місцеві спільноти чи об'єднання часто висувають пропозиції стосовно того, що слід відзначати, і їх пропозиції можуть включатися до державних чи міських планів розвитку.

У системі владних відносин у пострадянській Україні, пов'язаних із політикою символічного маркування міського простору, міська ад-

міністрація займає проміжну позицію. З одного боку, вона є речником офіційної державної позиції (і реципієнтом державного фінансування), але з іншого, належить також і до громадянського суспільства, оскільки обирається місцевою громадою і покликана репрезентувати її потреби та настрої.

Численні недержавні організації, об'єднання ветеранів і національно-культурні товариства, які є основою для формування громадянського суспільства, різними способами намагаються вплинути на міську владу з метою скерування процесу маркування символічного простору відповідно до їх ідей та ідеологій. Як приклад можна навести публічне обговорення (яке включало акції протесту, флешмоби, розповсюдження листівок, публікації у ЗМІ, круглі столи), організоване неурядовими організаціями «Громадський форум Львова» та «Опора», стосовно реконструкції історичних будівель у Львові напередодні його 750-ї річниці. Або пригадати сутички між двома козацькими громадами в Одесі, спровоковані встановленням пам'ятника Катерині II.

Проте не слід переоцінювати роль громадянського суспільства та його здатність впливати на процеси символічного маркування міського простору. Варто наголосити, що, не зважаючи на всі зміни в Україні, міська влада досі має сильний вплив на політику формування міського середовища та потужніші ресурси для змін символічного простору міста, ніж більшість інституцій, які репрезентують громадянське суспільство. Будь-який символічний маркер, запланований для спорудження у міському ландшафті, має бути офіційно утвердженим і зареєстрованим міською адміністрацією.

Актори. Французький дослідник П'єр Нора, описуючи зміни репрезентації минулого, що відбуваються в сучасних країнах Заходу, говорить про процеси деколонізації пам'яті й виділяє кілька їх типів. Один із них – це так званий процес внутрішньої деколонізації пам'яті, що охоплює національні, соціальні, релігійні, сексуальні, регіональні й інші меншини¹⁵¹. Відповідно до цієї концепції, в Україні, як і в інших країнах, офіційні дискурси минулого протистоять «голосам» з маргінесу, «голосам» груп, ігнорованих офіційним історичним метанаративом. Агенти, що репрезентують ці маргіналізовані «голоси», переважно не мають рівного доступу до політики символічного маркування міського простору загалом і до політики пам'яті зокрема. Здебільшого вони цілком або частково виключені з процесу прийняття рішень (наприклад, від рішення про те, які пам'ятники чи будівлі слід

¹⁵¹ Нора П. Всемирное торжество памяти / П. Нора // Неприкосновенный запас. – 2005. – № 2–3. – Т. 40–41 [Електронний ресерс]. – Режим доступу : www.nz-online.ru/index.phtml?cid=10010434.

реставрувати до 750-ї річниці Львова, чию культурну спадщину слід представляти в музейних експозиціях тощо). Тому, вивчаючи процеси символічного маркування міського простору, не слід розглядати їх як єдиний процес, який стосується всіх мешканців даного міста і репрезентує їх уявлення про соціально значущі речі. На нашу думку, дослідникам слід звертати увагу на виявлення можливих акторів та опис особливостей їх взаємодії (чи інколи навіть конфлікту).

Рівні, на яких діють актори. Вивчення процесів маркування міського простору потребує також розрізнення між рівнями, на яких діють актори, чи до яких звертаються, творячи нові символічні репрезентації. Ерік Корін виділяє три рівні, до яких належать чи до яких апелюють актори міської політики: світ-нація-місто¹⁵². На нашу думку, ця схема не дозволяє відобразити всю складність політики символічного (пере)означення міського ландшафту. До неї слід додати ще такі складові, як-от: локальний, регіональний, національний, континентальний (європейський) і глобальний виміри. Досліджуючи Львів, спостерігаємо, як у символічному просторі міста одночасно співіснують або змагаються між собою локальна, регіональна, національна, радянська та європейська моделі минулого. Їхнє змагання деколи проявляється як гострий конфлікт стосовно політики пам'яті (наприклад, постанова міської ради про створення тимчасової комісії для визначення переліку радянських пам'ятників і символів, які необхідно демонтувати), а в деяких випадках як процес змішування і творення гібридних маркерів. Як приклад можна розглянути пам'ятник Іванові Франку, споруджений у Львові за радянської влади. З одного боку, збудований 1964 р. на вшанування місцевого «революціонера-демократа», він був важливим маркером легітимізації радянського режиму у Львові, а з іншого, Івана Франка можна трактувати як постать, що репрезентує українське національне минуле (наприклад, мітинги часів перебудови у Львові часто відбувалися біля пам'ятника І. Франку, наголошуючи на його символічній ролі в національному «відродженні»).

Символічна структура дискурсів, втілених у символічних маркерах міського простору. Ще один важливий напрямок у дослідженнях міста як соціального тексту полягає у вивченні символічної структури та змісту дискурсів, втілених у різноманітних маркерах та місцях пам'яті. Як приклад подібного аналізу, можемо привести дослідження процесу перейменувань вулиць Львова після 1991 року, здійснене Я. Грицаком та В. Сусаком. Як показали дослідники, «основний задум [політики перейменувань – В. С.] полягав не лише в тому, щоб створити україн-

¹⁵² Bouldry L. The Century of the City / L. Bouldry, E. Corijn. – Brussels : Colophon, 2005. – P. 89.

ський образ міста, а й у тому, щоб популяризувати й закорінювати в масовій свідомості українську історичну пам'ять. Перевагу віддавали іменам українських історичних постатей, тотально замовчуваних у радянський період. Ці імена надавали центральним і найзаселенішим вулицям з інтенсивним транспортним зв'язком. Інший принцип полягав у тому, щоб заповнювати певні райони наборами імен, що становлять певний розділ української національної історії. ... Центр міста перетворено на символ об'єднання всіх українських земель у боротьбі за національне визволення (наприклад, одна з центральних площ була названа на честь так званої соборності, центральної ідеї українського націоналізму)»¹⁵³.

3. Тексти про місто – конструювання образу міста

Наступний етап аналізу творення соціального простору міста повинен включати вивчення текстів про місто, у яких символічні маркери зв'язуються нарацією, включаються в символічні ряди, покликані легітимізувати ті чи інші репрезентації міста.

Серед усього багатоманіття текстів про місто (включно з візуальними), які циркулюють в міському просторі (або поза ним) і конструюють його образи, можемо виділити наступні групи:

- ЗМІ (газети, телебачення та радіо);
- інтернет-сторінки;
- художні та документальні фільми;
- автодокументи (щоденники, листування, спогади, приватні фотоальбоми);
- художня література;
- наукова та науково-популярна література;
- картини та поштівки;
- путівники (чи екскурсійні розповіді), професійні фотоальбоми;
- музеї та виставки;
- реклама (біл-борди, сіті-лайти тощо).

Окремо розглянемо роль ЗМІ та путівників у формуванні певних образів міста. ЗМІ (особливо місцеві газети, телебачення і радіо) – це ті джерела, які мають найбільший вплив на формування певних образів міста саме серед його мешканців. Адже, медіа-дискурс може справляти глибинний і вагомий вплив на витворення соціальних значень, зважаючи на розмах сучасних мас-медіа та «надзвичайно високий

¹⁵³ Hrytsak Y. Constructing a National City: A Case of Lviv / Y. Hrytsak, V. Susak // Composing Urban History and the Constitution of Civic Identities [ed. by John J. Czaplicka]. – Baltimore-London : Woodrow Wilson Center Press, 2003. – P. 153–154.

рівень експонування населенню відносно гомогенного продукту»¹⁵⁴. Натомість, путівники скеровані в першу чергу на прибульців.

Медіа є особливо цікавим джерелом, яке репрезентує і репродукує домінантні дискурси. За словами Н. Фейркло, медіа також діють як посередник між офіційними органами влади та рештою населення, «перекладаючи» офіційні дискурси і подаючи їх у формі, що є значно більш наближеною до мови потенційних споживачів, і в такий спосіб вони виконують ідеологічну роботу передачі владних «голосів»¹⁵⁵. Проте, на нашу думку, ЗМІ відіграють подвійну роль у процесі формування символічних образів міста. З одного боку, вони активно залучені у процес формування і відтворення домінантних ідеологій та дискурсів, з іншого – можуть створювати майданчики, де відбуваються дискусії стосовно окремих маркерів чи комемораційних практик. Отже вони стають агентом, що сприяє процесам (пере)означення міського простору¹⁵⁶.

Враховуючи сучасну тенденцію до глобалізації туризму, що веде до всепоглинаючого «виробництва і споживання туристичних місць» на всій земній кулі, спостерігаємо бурхливий розвиток туризму в українських містах, які до останнього часу були своєрідними *terra incognita* для іноземних туристів. Символічний простір українських міст (особливо їх історична спадщина) залучається у процес переписування та переозначення відповідно до стратегій туристичної промоції¹⁵⁷. Таким чином, путівники та екскурсійні розповіді набувають особливого значення у дослідженнях образів міста. Загалом, путівник (або екскурсія як його замітник) – це один із способів, за допомогою яких певна соціальна група, причетна до його появи, намагається представити місто Іншому – людині, що прагне його пізнати. Така репрезентація міста не є нейтральною оповіддю про його історію та сьогодення, вона включає надзвичайно копіткий селективний процес, коли тільки певні факти чи особи з минулого стають предметом глорифікації, а інші «забуваються» чи замовчуються. Критерії для такого відбору визначаються сучасним станом спільноти – впливом існуючої системи цінностей і політичною ситуацією. Відповідно, у

¹⁵⁴ Fairclough N. *Language and Power* / N. Fairclough. – London-New York : Longman, 1989. – P. 54.

¹⁵⁵ Fairclough N. *Discourse and Social Change* / N. Fairclough. – London : Polity Press, 1992. – P. 110.

¹⁵⁶ Див., наприклад, дискусії навколо питань історичної пам'яті на сторінках Інтернет-видання «Західнет» [Електронний ресурс]. – Режим доступу : www.zaxid.net.

¹⁵⁷ Докладніше див.: Злобіна Т. Туристи тут не ходять / Т. Злобіна, А. Рябчук // Критика. – 2009. – № 7–8. – С. 20–22.

ситуації різкої зміни політичного режиму, путівник набуває особливого значення, оскільки допомагає пересічним мешканцям чи подорожуючим освоїти нове «прочитання» міського простору. Через відбір та означення певних історичних осіб чи подій, наратив путівника витворює новий легітимізаційний зв'язок між минулим, сьогоденням та проекцією майбутнього, конструює таку модель історичного минулого, яка найбільше відповідає новим поглядам на минуле цього міста. Крім того, завдання путівника полягає також у тому, щоб представити місто найкращим чином, з метою привабити якомога більше туристів. Відповідно, тут більшою мірою, ніж у ЗМІ, проявляється консюмеристський вимір політики символічного маркування міського простору. Таким чином, сприйняття Іншим міста та його образів великою мірою залежатиме від того, з яким путівником (включно з віртуальними Інтернет-путівниками) він чи вона мали можливість ознайомитися, тобто від тих дискурсивних рамок, які сформували його/її «погляд» на місто.

4. «Прочитання» міста, відображеного в ідентичностях

Інтерналізація образів міста. Процес «писання» міст очевидно передбачає і його «читання». Якщо місто «написане», то воно обов'язково має бути «прочитаним». Тобто, можемо стверджувати, що символічні значення одночасно продукуються і споживаються. Проте не існує прямого зв'язку між спродукованими значеннями та їх сприйняттям як окремими індивідами, так і великими соціальними спільнотами. Досліджуючи систему уявлень серед мешканців міста або ж його гостей, можемо встановити окремі спільні тенденції у процесах «відчитування» його символічного простору. Проте, завжди існуватимуть відмінні, альтернативні й навіть конфліктуючі варіанти його прочитання. Отже, забудоване міське середовище – будь-яка споруда, група споруд чи архітектурний ансамбль – завжди є носієм цілої низки можливих символічних значень, які йому приписуються, проте ці значення ніколи не є закоріненими назавжди і сталими.

З огляду на панівні дискурси, продуковані місцевою і/чи національною елітою, треба також ставити питання про те, наскільки їх підтримують чи інтерналізують мешканці міст. Наскільки образ/образи міста, що формуються за допомогою таких маркерів як пам'ятники, пам'ятні дошки чи назви вулиць, інтер'єри та екстер'єри магазинів та закладів харчування, зовнішня реклама, а також за допомогою ЗМІ, путівників, художніх і документальних фільмів тощо, знаходять відображення в ідентичностях пересічних мешканців чи візитерів? Які з артикульованих та маркованих символів стали частиною їхніх уяв-

лень про це місто? Отже, аналіз процесів «переписання» міста як соціального тексту повинен також включати і аналіз особливостей його «прочитання». Наскільки спроби нав'язати даному місту певну мережу символічних репрезентацій були успішними? Як ті чи інші соціальні групи відчитують їх та проживають у своєму повсякденному житті?

Практики проживання міського простору. Аналізуючи місто як текст і тексти про місто, дослідник змушений обирати макро-перспективу дистанційованого «зовнішнього глядача», який розглядає міський простір як план чи візуальну проекцію. На думку Мішеля де Серто «така містопанорама є теоретичним (тобто візуальним) симулякром, який стає можливим тільки через забуття чи помилкове розуміння повсякденних практик»¹⁵⁸. Аналіз місць пам'яті, медіа-повідомлень чи путівників дозволяє нам судити про символічну структуру дискурсів стосовно минулого, втілених у міському ландшафті, або про зміни у політиці символічного маркування міського простору, представлені в спробах (пере)прочитати і (пере)писати місто як соціальний текст, проте не дають відповіді на запитання, якою мірою ці дискурси інтерналізуються його мешканцями. Як влучно спостерігає Мішель де Серто, «пересічні мешканці, живуть нижче порогу видимості. Вони ходять містом – що є первинною формою емпіричного освоєння міста; вони пішоходи, *Wandersmanner*, чії тіла повторюють всі звичини міського «тексту». Вони пишуть його, але не в змозі прочитати. Мешканці, що практикують місто (*practitioners*), використовують простори, які не можна бачити, пізнають їх наосліп як коханці свої тіла в обіймах. Переплетення шляхів, непізнавані поеми, чії знаки накладаються, уникаючи розбірливості. Саме тому найхарактернішою рисою практик, які творять міське сум'яття, є сліпота. Мережі рухомих написів, що перетинаються, складають множинну розповідь, що не має ні автора, ні глядача. Оповідь, скомпоновану з фрагментів траєкторій і деформацій просторів, яка залишається повсякденно й невловимо іншою стосовно репрезентацій.

Уникаючи уявних узагальнень через «погляд», повсякденне, у певному сенсі, не має поверхні. Його поверхня – це лише верхня межа, що вирізняється на тлі видимого/очевидного. У цих межах я локалізую практики, що є чужорідними «геометричному» чи «географічному» простору візуальних паноптичних, теоретичних конструкцій»¹⁵⁹. Таким чином, дослідження процесів символічного маркування місь-

¹⁵⁸ de Certau M. *The Practice of Everyday Life* / M. de Certau. – Berkley-Los Angeles-London : University of California Press, 1988. – P. 93.

¹⁵⁹ Там само.

кого простору повинно включати ще один рівень аналізу – вивчення процесів, завдяки яким пропоновані символи влітаються в особистий досвід городян, і те, як вони (моделі) зазнають змін чи, навіть, спотворень у їхніх повсякденних практиках та стратегіях опору. Наскільки успішними можуть бути спроби символічного (пере)прочитання і (пере)писання міського простору? Інше важливе питання полягає у тому, як повсякденне освоєння символічного ландшафту міста його мешканцями позначається на процесах інтерналізації та репродукування офіційних дискурсів.

Стратегії опору. Репертуар стратегій опору змінам репрезентацій символічного ландшафту, які можуть використовуватися мешканцями міста, великою мірою залежить від політичного режиму та соціокультурного контексту, в якому вони відбуваються. Протягом радянського періоду альтернативні пам'яті мали дуже обмежений простір для вираження і переважно були обмежені приватною сферою (приховані сімейні історії та святкування, використання старих назв вулиць/місць) чи напівлегальною або й підпільною діяльністю (наприклад, Самвидав). Сьогодні мешканці українських міст для того, щоб виразити свою опозицію до тих чи інших символічних маркерів, можуть застосовувати значно ширший спектр стратегій опору. Проте міський простір і надалі залишається не дуже толерантним до проявів «інакшості». Його також важко окреслити як полікультурний. Новими найпоширенішими стратегіями символічної репрезентації контрпам'ятей (використовуючи термін М. Фуко) є: святкування спільнотами власних релігійних чи національних свят, створення «альтернативних» туристичних маршрутів чи путівників, заснування нових або відновлення старих (дорадянських) місць пам'яті (для прикладу, реконструкція польського меморіалу на Личаківському цвинтарі у Львові чи встановлення пам'ятника О. Пушкіну та Меморіалу жертвам львівського гетто), використання альтернативних назв до офіційних місць пам'яті (наприклад, у Харкові монумент на честь проголошення радянської влади в Україні має неофіційну назву «трое з холодильником»).

Сюди ж можемо зарахувати невідвідувані (так звані «мертві») символічні маркери та місця пам'яті. Як зауважив М. Ямпольський, «у реальності пам'ятники не часто стають об'єктами істинного культу чи пошани»¹⁶⁰. Інші, агресивніші, стратегії опору можуть передбачати акції протесту, малювання графіті чи навіть акти вандалізму.

¹⁶⁰ Yampolsky M. In the Shadow of Monuments: Notes on Iconoclasm and Time / M. Yampolsky // Soviet Hieroglyphics. Visual Culture in Late Twentieth Century Russia. – Bloomington : Indiana University Press, 1995. – P. 92.

Наприклад, у Львові окремі перейменування (як у випадку з перейменуванням вулиці М. Лермонтова на вулицю Дж. Дудаєва) стали предметом гострих дискусій у ЗМІ (місцевих і закордонних), активізували різноманітні стратегії опору, провокуючи взаємодію чи протидію різних акторів. Серед стратегій опору, застосовуваних мешканцями, не згодними з такою політикою перейменувань, було замальовування табличок з новими назвами вулиць або надписування на стінах будинків старих назв.

Іншим прикладом можуть слугувати випадки свідомого руйнування чи вандалізації пам'ятників Героям Крут у Крутах, меморіального знаку загиблим воїнам УПА у Харкові чи пам'ятника жертвам Голодомору і сталінських репресій у Донецьку. Отже, бачимо, що у демократичних суспільствах репертуар стратегій опору є значно ширшим, й актори, не згодні з політикою символічного маркування міського простору, мають більше можливостей їх застосування.

Глосарій:

Внутрішня деколонізація пам'яті – процес, коли домінантним репрезентаціям минулого протиставляються пам'яті не домінантних груп (наприклад, національних, соціальних, релігійних, сексуальних чи регіональних спільнот).

Ідеологічна деколонізація пам'яті – характерна для країн, звільнених від тоталітарного чи авторитарного режиму, еліти яких починають звертатися до давньої, традиційної пам'яті, знищеної чи викривленої на свою користь попереднім режимом.

«Місто як текст» – це система знаків, що формується у процесі маркування міського простору з метою його символічного означення та привласнення.

Політика пам'яті – процес «уписування» в міський простір різних моделей історичного минулого за допомогою таких символічних маркерів, як назви вулиць, пам'ятники, меморіальні таблички, музеї тощо.

Режим правди – «Кожне суспільство має свій режим правди, свою «загальну політику»: типи дискурсів, які воно приймає і змушує функціонувати як правду; механізми і вимоги, які дозволяють розмежувати істинні та хибні висловлювання; техніки і процедури, які становлять цінність в прийнятті істинності; статус тих, кому надається право говорити, що визнається в якості правди»¹⁶¹

¹⁶¹ Foucault M. Power/Knowledge. Selected interviews and other writings 1972-1977 / M. Foucault. – N.Y., 1980. – P. 131.

Питання та завдання для самоперевірки:

1. Що таке символічний маркер міського простору?
2. Назвіть три основних рівні значень символічних маркерів міського простору.
3. Охарактеризуйте три основні рівні дослідження міста як соціального тексту.
4. Як відбувається конструювання образів міста (проаналізуйте і порівняйте кілька джерел)?
5. Охарактеризуйте кілька практик проживання міського простору.
6. Охарактеризуйте кілька стратегій опору процесам символічного маркування міського простору.
7. Проаналізуйте політику пам'яті у вашому місті (селі).

Список основної літератури:

1. Злобіна Т. Туристи тут не ходять / Т. Злобіна, А. Рябчук // Критика. – 2009. – № 5–6. – С. 20–22.
2. Черкес Б. Національна ідентичність в архітектурі міста / Б. Черкес. – Львів : Вид-во Нац. ун-ту «Львівська політехніка», 2008. – С. 49–65.
3. Short J. City as Text / J. Short // Short John. The Urban Order: An Introduction to Cities, Culture, and Power. – Cambridge : Blackwell, 1996. – P. 390–413.

Список допоміжної літератури:

1. Міхеєва О. Пам'ятники для забуття / О. Міхеєва // Критика. – 2006. – № 9 (107). – С. 6–8.
2. Нора П. Всемирное торжество памяти / П. Нора // Неприкосновенный Запас. – 2005. – № 2–3. – Т. 40–41 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : www.nz-online.ru/index.phtml?cid=10010434.
3. Портнов А. «Батьківщина-мати» versus Степан Бандера: екскурсія вибраними пам'ятниками другої світової війни / А. Портнов // Отечественные записки. – 2008. – № 5 (44). – С. 33–46.
4. Шорске К. Віденський fin-de-siècle: політика і культура / К. Шорске. – Львів : ВНТЛ-Класика, 2004. – С. 46–115.
5. Эстетическое оформление города: из опыта политического и архитектурно-художественного оформления Львова / [Скрипченко Ю. Н., Гладуш О. К., Огранович С. А., Хохулин А. В.]. – Киев : Будівельник, 1982. – 152 с.

6. de Certau M. *The Practice of Everyday Life* / M. de Certau. – Berkley-Los Angeles-London : University of California Press, 1988.

7. Bouldry L. *The Century of the City* / L. Bouldry, E. Corijn. – Brussels : Colophon, 2005. – 238 p.

8. Hrytsak Ya. *Constructing a National City: A Case of Lviv* / Ya. Hrytsak, V. Susak // *Composing Urban History and the Constitution of Civic Identities*. [ed. by John J. Czaplicka]. – Baltimore-London : Woodrow Wilson Center Press, 2003. – P. 140–164.

9. Rapoport A. *The Meaning of the Built Environment. A Nonverbal Communication Approach* [2nd ed] / A. Rapoport. – Tuscon : University of Arizona Press, 1990. – 224 p.

10. Yampolsky M. *In the Shadow of Monuments: Notes on Iconoclasm and Time* / M. Yampolsky // *Soviet Hieroglyphics. Visual Culture in Late Twentieth Century Russia*. – Bloomington : Indiana University Press, 1995. – P. 92–112.

11. Zhurzhenko T. *The geopolitics of memory* / T. Zhurzhenko // Eurozine [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://eurozine.com/pdf/2007-05-10-zhurzhenko-en.pdf>.

ЗМІСТОВИЙ МОДУЛЬ 9

КУЛЬТУРНІ ІНДУСТРІЇ. ТВОРЧЕ МІСТО

1. Нова роль міст у ХХІ ст.
2. Нова роль культури у ХХІ ст.
3. Капіталізація культурної сфери міста.
4. Культурні індустрії в сучасному місті.

1. Нова роль міст у ХХІ ст.

Більшість статистичних даних свідчать, що найбідніша людина у місті живе краще, аніж бідна людина села. Можливо саме тому в близькому майбутньому населення планети переважно житиме у містах (за футурологічними прогнозами через 50 років населення Токіо дорівнюватиме населенню усїєї України, приблизно 35 млн осіб). Незважаючи на такі проблеми як бідність, замкнений простір, відчуженість людей, постійна напруга, шум і бруд міста дозволяють людям розвиватись, відповідаючи на нові виклики цивілізації і постіндустріальної економіки. Міста стають центрами і каналами глобальних потоків капіталу, товарів та послуг, людей, ідей чи нових образів. Економіка розвинутих міст у контексті культурної економіки все більше залежить від творчого класу людей.

Пітер Гол у своїй праці «Міста у цивілізації» (Peter Hall, 1998 р.) показав, що протягом тривалої історії людства міста завжди були центрами розвитку культури та економіки. Від часу динамічного піднесення промислової революції на Заході, діяльність підприємців у сфері культури концентрується переважно у містах. Саме в містах від ХVІІІ ст. почали зароджуватися громадські зони (public space) із відповідною інфраструктурою: проспекти, театри, музеї, кав'ярні, площі та інші місця, які, на думку Ю. Габермаса (Jürgen Habermas), й допомогли сформуванню нові світогляди та інструменти контролю за міським та державним управлінням. Громадська сфера – це сфера соціального життя міста, у якому формується громадська

думка¹⁶². Громадська сфера впливає на образ міста, визначає його характер, проектує його майбутнє та дозволяє корегувати сьогодення. Саме міська громадська сфера безпосередньо спричинилася до перетворення колись індивідуальної та інтелектуальної мистецької творчості, що була доступна елітарним прошаркам суспільства (у маєтках, замських палацах чи віллах), в сферу масового виробництва культурного продукту для широких прошарків населення (від театру до кіно-театру). У містах Європи виробництво культурних продуктів, а саме книг, вистав, фільмів, записів музики та ін., зростало постійними темпами, й остаточно спричинило конвергенцію культури та економіки у ХХ ст.

Сучасні міста існують у водовороті динамічних змін. Отже, постійно потребують опрацювання нових підходів для вирішення енергетичних, транспортних, освітніх та багатьох інших проблем. Останні у сучасному місті повинні вирішуватися шляхом залучення зацікавлених сторін, окреслення місця для їх вирішення; шляхом вироблення рішень, які економічно, культурно та екологічно є самодостатніми. Традиційно міста Заходу пройшли у своєму розвитку некомфортну фазу промислового розвитку і можуть більше фокусуватися на якості життя та таких його аспектах як екологія. Для багатьох міст світу це все ще надмірне завдання, оскільки спочатку мають бути вирішеними багато базових питань, як-от: бідність, соціальна нерівність, доступність культурних надбань та ін. З іншого боку технології комунікації за останні 50 років здешевіли в сто разів, а транспорт – у десятки разів, ніж це було у 1940-х рр.

Навіть відстаючи економічно, кожне місто поступово залучається у глобалізаційні процеси і займає там певну нішу. Мультфільм компанії «Піксар» може почати своє життя у Голівуді, а остаточно завершитися – на показі у Києві, а відкриття нового заводу в Шанхаї призвести до закриття подібного виробництва у Британії. Під час презентації звіту «Охоплюючи нові кордони на світовому рівні» на конференції з проблем аутсорсингу Національної асоціації компаній-розробників програмного забезпечення та сервісних компаній, яка нещодавно відбулася в Індії, КРМГ¹⁶³ заявила, що визначила 31 місто, які можуть стати основними претендентами на центри аутсорсингу поруч із традиційними центрами, такими як Бангалор, Ченнаї або Шанхай. Оскільки ці міста швидкими темпами досягають граничної точки розвитку, існує значна ймовірність,

¹⁶² Fraser N. *Rethinking the Public Sphere: A Contribution to the Critique of Actually Existing Democracy* / N. Fraser / Habermas and the Public Sphere, Cambridge Mass. : MIT press, 1992. – P. 109–142.

¹⁶³ КРМГ – це міжнародна мережа фірм, що надають аудиторські, податкові та консультаційні послуги.

що нові міста та ті, що продовжують з'являтися, поглинуть велику частку нової аутсорсингової роботи, яку, здається, породжує фінансова криза 2009 року. Це 31 місто є еkleктичним поєднанням, що охоплює як відомі міста у розвинутих країнах, так і менш відомі міста на новостворюваних ринках, через які не проходять туристичні маршрути. Львів, Харків, Вінніпег та Белфаст є такими містами, наприклад, поряд з Керетаро, Давао Сіті та Клуз-Напока¹⁶⁴. Незважаючи на різні розміри та умови для роботи, усі вони розглядаються як важливі майбутні центри аутсорсингу. Аналіз КРМГ показує, що українське місто Львів більш знане як центр туризму та регіональної рекреації (Трускавець, Моршин чи карпатські курорти), є в числі міст у світі, які можуть перетворитися на центри сучасних інформаційних технологій. Чи стане Львів таким центром? Це залежатиме як від державної політики, так і від креативного підходу місцевого самоврядування.

Сучасне місто – це своєрідний центр обміну ідеями та ресурсами – від мистецтва до політики і від родини до свободи. Нове значення мають такі фактори як інформація, довіра, інновація, гнучкість, тому нова міська політика вибудовується навколо пошуку нових ресурсів і талантів, розробки та впровадження нових стратегій і напрямів діяльності, залучення інновацій, а також підтримки і збереження міської культурної спадщини. Міські спільноти теж відіграють важливу роль у сучасних містах, часто вони є важливими вузлами сполучень між регіонами та континентами. Відомо, що Чикаго – це місце найбільшого скупчення поляків після Варшави, Мельбурн має численну грецьку діаспору, українські церкви домінують у ландшафті Калгарі, турки та албанці контролюють вуличні ринки Австрії, а усі китайські ресторани слугують важливими місцями зворотного зв'язку з рідною країною. Такі спільноти сприяють надзвичайному потоку товарів та фінансів (Індія отримує вагомий відсоток свого валового продукту від індійських мігрантів у США). Тож міста мають застосовувати інноваційний менеджмент та впроваджувати ефективні регулятивні системи, мають бути готовими у будь-який момент використати нові можливості розвитку. Вони, як і компанії, є конкурентами на глобальному ринку товарів і послуг. І на такому ринку важливими є креативні підходи та творча уява.

Ф. Вуд (Phil Wood), говорячи про стимули міської креативності, відзначає: «...сьогодні всі міста постають перед питанням, як забезпечити атмосферу, створити правильні умови, у яких буде можливий розвиток їх прихованого творчого потенціалу»¹⁶⁵. Він виділяє ряд

¹⁶⁴ Див. офіційну сторінку КРМГ в Україні: <http://www.kpmg.ua>.

¹⁶⁵ Вуд Ф. Круговорот городського творчествa / Ф. Вуд [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.cpolicy.ru>.

чинників, які забезпечують розкриття сучасного потенціалу міст, особливо творчого:

- усвідомлення політичної, управлінської та економічної кризи, що призводить до нових, нестандартних рішень та застосування нових ідей;
- усвідомлення конкуренції з іншими містами;
- розуміння сили креативної освіти, заохочення творчих експериментів і співробітництва в обговоренні ідей;
- включення в процес трансформації міста етнічних меншин;
- задоволення амбіцій, поява маніфестів і програмних ідей;
- щось цілком несподіване і непередбачуване, що залежить від місцевих умов.

Чарльз Лендрі (Charles Landry), один із провідних теоретиків креативної економіки, аналізуючи концепцію «творчого міста», відзначає, що таке місто стає найважливішим простором і місцем скупчення громадського та інтелектуального ресурсу як регіону, так і країни в цілому. Міста – це бренди, які потребують гламурного стилю: привабливі торговельні зони з брендовими бутіками і оригінальними культурними чи спортивними подіями. Але така форма може викликати і конфлікти: необхідно збалансувати високу та популярну культуру, центр та периферію міста, інтереси мешканців та туристів тощо. З огляду на це робота міських менеджерів – це робота з лобістами та зацікавленими групами, які можуть скеровувати свої зусилля в протилежних напрямках; це постійний баланс різних інтересів відповідно до наявного міського бюджету. У контексті економіки знань, міські урядовці повинні більше уваги приділяти мобільному інтелекту та креативності, на відміну від матеріальних ресурсів. Метафорою тут може слугувати порівняння із комп'ютерними чіпами: у світі понад 400 мільйонів комп'ютерів, але чіпів, які встановлені у різноманітних приладах – понад 6 мільярдів. Кевін Келлі (Kevin Kelly) порівнює автомобілі з чіпами на колесах, а літаки – з чіпами на крилах, а будинки – це чіпи з мешканцями. Ми повинні по-новому уявити світ навколо нас!

М. Кастельс (Manuel Castells) у своїй праці «Інформаційне суспільство» відзначає, що міста стають головними центрами ухвалення рішень, осередками комунікації нового інформаційного суспільства. У такому суспільстві закриті системи не мають майбутнього, а розвиток залежить від комунікації, колаборації і партнерства. Якщо у промисловому суспільстві необхідно виробити більше за менші затрати, то в новому, інформаційному суспільстві збільшення мережі веде до збільшення капіталізації та значення. Часто міста своїм характером та плануванням сприяють розвитку мережевого суспільства, як-от Львів

чи Харків, де не складно комунікувати як на особистісному, так і корпоративному рівнях. Також особливістю українських міст у контексті економіки знань є відсутність розвинутих спеціалізованих технопарків, й іноді компанія з розробки програмного забезпечення розташовується поруч із виробництвом цукерок чи солоних сухариків.

Який вплив має мережеве суспільство та економіка знань на міста? Незважаючи на швидкий розвиток комунікаційних технологій, безпосереднє спілкування та торгівля все ще є важливими. Найважливішим викликом для розмаїтого населення міст є те, що знання і соціальні навички повинні підтримувати будь-який напрямок (програмування, розвиток туризму, посередницькі послуги тощо), який має потенціал до подальшого росту. Місто повинне створювати умови для притоку нових умів і забезпечувати інфраструктуру для максимально ефективної роботи. Якщо у промисловому місті важливим є розмежування між виробництвом (переважно брудним) та місцем відпочинку (усім нам відомі спальні райони), то у сучасному місті увага приділяється простору, відкритості та соціальній взаємодії. У великих містах центр здебільшого окуповується фінансовими осередками та орієнтованими на туризм компаніями, а місцями інновацій стають занедбані промислові зони, які часто впливають на привабливість міста в цілому. У таких колишніх промислових зонах люди креативних професій можуть винаймати приміщення за нижчими цінами і використовувати їх для експериментів.

З огляду на це, міста створюють переваги для культурних індустрій: частиною креативного потенціалу міста стають знання, традиції, атмосфера, локальна ідентичність, простір, люди та громадські мережі. Нового значення набувають проблеми культурної ідентичності, змішання культурного та комерційного знання, емоційності і раціональності, творчого мислення й рутини. Одночасно зі зростанням міст постають безліч проблем (наприклад міграція, яка викликає чимале занепокоєння урядів країн світу). При правильному плануванні ці проблеми можна вирішувати в контексті творчої економіки міста. Усі ці фактори свідчать, що сучасні міста знаходяться в стані трансформації, у зв'язку з переходом до нових і часто ще не зовсім зрозумілих способів організації і управління та забезпечення (економіки). Для одних міст – це безболісний процес, для інших – це руйнування всієї традиційної системи управління та формування чогось цілковито нового. Очевидно, друга модель більше відповідає реаліям України.

2. Нова роль культури у XXI ст.

Економічні та технологічні трансформації, масові рухи населення та глобалізація мають неабиякий вплив на культуру міст, регіонів та кра-

їн. Традиційне розуміння культури отримало глибше переосмислення у другій половині ХХ ст. Після гуманітарної кризи першої половини ХХ ст. роль мистецтва та культури почасти трактувалася у термінах інституційної концепції культури¹⁶⁶, тобто виокремлювалася її моралізаторська функція, а сама культура сприймалася як найважливіше суспільне благо. Західні теоретики культури, зокрема М. Арнольд (M. Arnol'd), чи Г. Ортега-і-Гассет (José Ortega-y-Gasset), розглядали культуру переважно в процесі аналізу тих культурних практик, які були типовими для представників аристократії (опера, драматичний театр, класична музика та ін.). На зразках так званої «високої культури» й були опрацьовані положення галузевої (інституційної) концепції культури, яка домінувала у визначенні культурних інституцій, важливих для держави і з огляду на це підпорядкованих системі державного управління. В Україні офіційна (себто галузево трактована) культура – це театри, бібліотеки, концертні зали, музеї та інші мистецькі заклади, культурні пам'ятки, що знаходяться в переліку охоронних, іноді – інституції громадського телебачення тощо.

Після Другої світової війни, у другій половині ХХ ст. культура поступово стала рушійною силою розвитку суспільства, країн та міст. Культурні зміни 1960-х рр. (культурна та сексуальна революція, студентські та гіпі-рухи та ін.) спричинили зміщення ціннісних акцентів молодого покоління на самореалізацію чи самовираження, які стали новими символами змін у розумінні культури як нового ресурсу та людської діяльності. Полегшення внаслідок цього жорстких ідеологічних рамок у західній політичній системі вплинуло й на зміну розуміння ролі культурних процесів, їх впливу на взаємовідносини в суспільстві і стосунків між суспільством і державою. Культура відтоді почала перетворюватися на інструмент політики, часто сприяла виходу з політичної, соціальної та економічної кризи.

Багато сучасних соціальних теорій дотримуються галузевої концепції культури, але й багато заперечують існування окремих світів культури та життя, де перебувають споживачі культури; не відокремлюють комерційну культуру від світу чистого мистецтва і все більше підкреслюють синергію культури з багатьма формами виробництва, заперечуючи тим самим Марксову тезу про неприбутковість мистецтва та культури. Як відомо, Адам Сміт вважав культурні (мистецькі) практики такими, що нічого не виробляють та й К. Маркс вважав мистецтво прибутковим лише у сенсі збагачення посередників (наприклад, видавців, імпресаріо та ін.) між виробниками та споживачами

¹⁶⁶ Див. визначення «інституційної концепції культури» Українського центру культурних досліджень на http://www.culturalstudies.in.ua/knigi_1_1_2.php.

2. Нова роль культури у ХХІ ст.

культурних продуктів. Така модель існувала в минулому та є актуальною на даному етапі, проте зараз усе більше говорять про економічний аспект культури і мистецтва.

У ХХ ст. у Європі та США виникли вже цілком комерційні і надвпливові культурні індустрії, як-от видавництва, кіностудії та студії звукозапису, радіо та ін. Після Другої світової війни поширилося масове телебачення, яке зробило копірайтні мистецтва над-прибутковими галузями економіки. Особливо в контексті зменшення виробничих потужностей найрозвинутіших країн світу і перенесення їх традиційних виробництв у Азію, значну частку доходів капіталістичних країн почали становити прибутки від аудіо-візуальних мистецтв, кіно та телебачення та й загалом тих, які засновані на використанні інтелектуальної власності (включно з програмним забезпеченням та комп'ютерними іграшками). Фактично, це породило економіку мистецтва та культури, яка почала розглядатися вже не лише у термінах культурології, але й економіки.

Усвідомлення менеджерами міст та урядами країн, що культура має сильний, а часом і вирішальний вплив на їх конкурентоспроможність, на залучення інвестицій і формування іміджу регіонів та міст, сприяло перетворенню культури на інструмент політики. На початку 1970-х рр. під впливом багатьох чинників ідея культурної демократії та централізованої культурної політики¹⁶⁷ зазнали змін. Критика ідеї культурної демократії, перш за все була пов'язана з елітарним підходом до розуміння культури, нав'язування культури (інструмент виховування слухняних громадян), а не її свободи. Відомі теоретики розвитку міст в сучасних умовах Франсуа Матарассо (Francois Matarasso) і Чарльз Лендрі (Charles Landry) зазначали, що на зміну гаслу «культура для всіх» (культурна демократія) має прийти гасло демократизації культури – «культура для кожного». У свою чергу Чарльз Лідбітер (Charles Leadbeater) анонсував тезу – «не масова продукція а масова інновація», пропагуючи нову форму співпраці «we think»¹⁶⁸.

У 1980-х рр. минулого сторіччя нова культурна стратегія передбачала розширення розуміння культури, децентралізацію повноважень ухвалення рішень у культурній сфері, співпрацю влади та закладів культури та інвестиції в культуру. Особливе значення культури актуалізувало і зростання регіональної та локальної ідентичності в країнах Західної Європи, а також розвиток культурного туризму. Культурна

¹⁶⁷ Див. аналітичний огляд культурної політики в Україні на www.culturalstudies.in.ua/zv_2007_s1.php.

¹⁶⁸ Офіційна сторінка проекту <http://www.wethinkthebook.net>.

політика почала будуватися під впливом прагматизму, суть якого полягає в тому, що принципова цінність культури відзначається її здатністю слугувати різним цілям і стратегіям, спрямованим на суспільний розвиток або вирішення соціальних проблем. Це й дало поштовх до розвитку культурного підприємництва. Основними місцями такого розвитку у другій половині ХХ ст. стали міста.

3. Капіталізація культурної сфери міста

Культурний капіталізм, який сприяє розвитку не лише корпорацій, але й міст, свідчить про нову культуру ведення бізнесу, про економіку досвіду, переживання. Фактично в останні десятиліття ми все більше відступаємо від галузевої концепції культури, і в новому розумінні культурна діяльність асимілюється з іншими формами людської діяльності, зокрема з підприємництвом. Інтерпретація культурного досвіду, актуалізація культурного капіталу віддавна є частиною глобального світового підприємництва. Розуміння ринку радикально змінилося наприкінці ХХ ст. і від продажу товарів компанії прагнуть перейти до продажу послуг, які з цими товарами пов'язані. Відповідно, особливої ваги набувають соціокультурні відносини, оскільки споживачам продають не товари, а стиль життя (Жан Бодрійяр (Jean Baudrillard) назвав таку ситуацію споживанням знаків). Об'єктом продажу виступає символ, бренд, який виробляється у просторі культурної політики, себто сфери, що продукує символи і знаки.

Показовою тут є сфера туризму, де важливо видобути не новий продукт, а нові враження, які можна представити у формі продукту на глобальному ринку. Стратегія розвитку Львова, наприклад, чітко окреслює туризм як головний потенціал для міської регенерації і відповідно до цього планується міський розвиток. Для залучення більшої кількості туристів у Львові за останні два роки започатковано близько десяти різних фестивалів, поміж якими великою популярністю користуються «Свято пампуха» чи «На каву до Львова». Ці свята й фестивалі активно використовують усталені аспекти бренду Львова (місто кави, пива чи шоколаду) і пропонують туристам не лише культурну програму, але й багато різних «чуттєвих» заходів, які дозволяють спробувати на смак відомі гастрономічні продукти. Різдвяний ярмарок у цьому місті теж має на меті активізувати зимовий туризм та стимулювати підприємців до активної роботи в час, коли більшість мешканців відпочивають. Як наслідок, відвідуваність міста за останні роки зросла втричі, його було визнано «Культурною столицею України», що, врешті-решт, приносить бажані дивіденди.

3. Капіталізація культурної сфери міста

Адміністративна реформа, а також реформа місцевого самоврядування в 1980-ті рр. радикальним чином вплинули на систему сучасної західної держави: децентралізація управління, поліпшення якості державних послуг і механізму їх розподілу, реформування державної служби, розподіл функцій ухвалення і виконання рішень і реорганізація роботи уряду. Адміністративні перетворення вплинули на нове розуміння економіки. Проблема конкуренції, ринкових орієнтирів та оцінок значно змінилися з часів індустріального розвитку XIX-XX ст. У 1980-1990-ті рр. занепад індустріального виробництва на Заході та у США супроводжувався кризою індустріальної бази, зміною традиційних функцій міст, і все це відбувалося на тлі процесів глобалізації. Після розпаду колишнього СРСР подібна динаміка стала актуальною і для українських міст. Перехід до постіндустріальної економіки й інноваційного розвитку спричинив ширше трактування економіки. Стався реальний відхід від жорсткої детермінованості ухвалення рішень, відбулося розширення індустріального виробництва та інфраструктури, а традиційні матеріальні ресурси почали поступатися креативним, нематеріальним. Пріоритетом стала креативна економіка і культурні індустрії як найважливіша складова такої економіки (і на національному рівні, і на регіональному чи муніципальному). Усе частіше складовими успіху підприємства або країни стають гнучкість в ухваленні рішень і відкритість до інновацій.

Основними гравцями креативної економіки є не лише бізнес (великі підприємства та корпорації творчих індустрій, малі та середні фірми так званих креативних кластерів), але й традиційні організації культури (зокрема театри, музеї та бібліотеки), а також посередницькі агенції (між владою та бізнесом), метою яких є підтримка культурних індустрій і виконання консультативних функцій, аналіз та оцінка можливого чи подальшого розвитку. Окрім того, у центрі такої економіки – творчі, незалежні люди з інноваційними ідеями та винахідливістю, «які мігрують між різними секторами економіки і творять рухоме творче середовище»¹⁶⁹. Креативна економіка та культурний капіталізм впливають на образ міст а також стимулюють нову міську сегрегацію, спричиняють взаємопроникнення різних сфер мислення та зайнятості. Культурна економіка переважно регулюється державними інституціями і реалізується через культурну політику, яка в свою чергу відображає ідеологічні принципи її творців (бюджетна підтримка, повна дотація, вільний ринок тощо) і тому культурна політика не-

¹⁶⁹ Гнедовский М. Творческие индустрии: политический вызов для России / М. Гнедовский // Отечественные записки [Электронный ресурс]. – Режим доступа : // www.strana-oz.ru.

можлива без чіткого розуміння, що таке культура. Відповідно до звіту «Наша творча розмаїтість» Всесвітньої комісії з культури і розвитку при ЮНЕСКО (1996 р.) культурою вважається процес, що збільшує реальну свободу людей для досягнення будь-чого, що вони вважають за цінність.

У 1990-ті рр. культура стає найважливішим пріоритетом розвитку міст. Зміну ролі культури в економічному і соціальному розвитку можна простежити з доповіді ЮНЕСКО («Наше творче розмаїття», 1996 р.), у документах Ради Європи («Прагнення до цілісності», 1997 р.), та ухвалі 31-ї сесії Генеральної асамблеї ЮНЕСКО «Загальна декларація ЮНЕСКО про культурне різноманіття» (Париж, 2 листопада 2001 р.). В Європі прийнята Програма ЄС «Громадяни для Європи»¹⁷⁰, розрахована на 2007–2013 рр. З метою вдосконалення міської культури, сприянню інновацій у цій сфері, щороку у рамках програми «Європейська культурна столиця», яка діє з 1985 р., обирається місто, яке реалізує масштабні культурні заходи. При цьому забезпечується широка громадська підтримка, яка стимулює бізнес до участі в проекті та відбувається пропагування ідеї європейського культурного співробітництва. З 2009 р. в Україні запроваджено аналог європейської програми – «культурна столиця України», проте на даному етапі він радше нагадує відзначення міст з високим рівнем культури, а не стимулює до розвитку креативної економіки (визначення культурної столиці відбувається на основі дослідження Державної служби туризму і курортів та Ради з питань туризму і курортів України).

Американський економіст та соціолог Річард Флорида (Richard Florida) наприкінці 1990-х рр. увів нове поняття – творчий клас¹⁷¹, означивши появу нового класу людей в сучасній мінливій економіці постіндустріального суспільства. Він також виділив характерні риси представників творчого класу – незалежність, мобільність, свобода переміщень у просторі (у компаніях і містах) в залежності від створених умов. Для творчих людей пріоритетом стає не кар'єра, престиж і висока зарплата, а цінність створених умов для роботи і життя, розкриття свого творчого потенціалу, в тому числі толерантна атмосфера і творчі стимули. При цьому Флорида акцентує на індивідуальності творчої людини в поєднанні з такою якістю як можливість брати на себе колективну відповідальність за добробут спільноти. Концепція Флориди мала значний вплив на розуміння культурних індустрій і нової ролі міст, оскільки творчий клас багато в чому складають люди

¹⁷⁰ Див. web-сторінку Європейського Союзу http://europa.eu/index_en.htm.

¹⁷¹ Див. web-сторінку Річарда Флориди http://www.creativeclass.com/richard_florida.

творчих індустрій. Якщо повернутися до прикладу Львова, то це місто пропонує не стільки комфортні умови проживання чи ефективну транспортну систему, а радше багату культурну програму й інтегрований громадський простір в поєднанні з демократичними ресторанами та пабами. Така ситуація спричинила значний приплив в місто представників креативного класу: дизайнерів, програмістів, художників, інноваційних менеджерів, музикантів та ін.

Державна, регіональна й муніципальна політика в галузі культури на сучасному етапі має високу мобільність і зорієнтована на розвиток вільного ринку й нові типи (необмежених, переважно креативних) ресурсів, на відміну від економіки індустріального суспільства, де пріоритетними ресурсами є матеріальні, природні і фінансові. Ч. Лендрі відзначає, що «культурні ресурси – це матеріал, що використовується для створення базових цінностей міста, сировина, яка приходить сьогодні на зміну вугіллю, сталі та золоту»¹⁷². Пріоритетами стають ідентичність міст і регіонів, а вирішення проблеми сегментації суспільства відбувається в руслі взаємопроникнення місцевих громад та діалогу культур. Сучасне розуміння культури на офіційному рівні багатьох країн не виключає творчої спадщини і традиційного розуміння культури. Проблема використання ресурсів традиційної культури вирішується за рахунок облаштування міського середовища і простору в рамках творчих індустрій. Пріоритет культури можна виявити в тому, що 2008 р. Європейська Комісія визначила як «Європейський рік міжкультурного діалогу» і це є важливим інструментом формування ідентичності на шляху створення європейського громадянства та розвитку міжкультурного діалогу¹⁷³.

4. Культурні індустрії в сучасному місті

Нова економіка будується тими, хто використовує уяву, творчу енергію та знання для створення нових ідей та цінностей. Відповідно, успіх часто залежить від використання синтезу творчості, підприємництва та технологічних інновацій. Культурні індустрії та креативне підприємництво – відносно нові поняття в українському контексті, проте не нові явища (визначення «культурні індустрії» запровадили Т. Адорно (Theodor Adorno) та М. Горкгаймер (Max Khorkkхайmer) у своїй «Діалектиці просвітництва», 1947 р.). У визначенні ЮНЕСКО

¹⁷² Возрождение городов через культуру / [Ч. Лендрі, Л. Грин, Ф. Матарассо, Ф. Бьянчини]. – СПб : Нотабене, 1999.

¹⁷³ Офіційна web-сторінка року міжкультурного діалогу <http://www.interculturaldialogue2008.eu>.

цей термін застосовується в тих галузях, які поєднують у собі створення, виробництво та комерціалізацію змістів, є нематеріальними і мають культурний характер¹⁷⁴. Ці змісти, як правило, захищені авторським правом, і можуть приймати форму товару або послуги. Залежно від контексту, культурні індустрії також можуть називатися креативними індустріями, або на економічному жаргоні – «галузями майбутнього».

Культурні індустрії – це унікальний сектор економіки, який виник внаслідок поширення масової комунікації та глобалізму. У Великобританії сектор культурного підприємництва у 1998 р. офіційно був переданий у підпорядкування Департаменту культури, медіа і спорту (DCMS) уряду, що ще раз засвідчує, що ця країна є одним із лідерів та законодавців розвитку креативного підприємництва. Одне з визначень культурних індустрій показує, що це «діяльність, в основі якої лежить індивідуальне творче начало, здібність чи талант, і яка може створювати додану вартість і робочі місця шляхом створення та експлуатації інтелектуальної власності»¹⁷⁵.

У секторі культурних індустрій виділяють ряд груп:

- реклама;
- архітектура;
- художній та антикварний ринок;
- ремесла;
- дизайн;
- мода;
- виробництво кіно- та відеопродукції;
- програмування, у тому числі створення розважальних та інтерактивних програм і комп'ютерних іграшок;
- музика;
- виконавчі мистецтва;
- видавнича справа;
- теле-, радіо- та Інтернет-трансляції.

Отже культурні індустрії охоплюють такі види діяльності:

- аудіо-візуальна творчість (фільми, ТБ, радіо, нові медіа, музика);
- туризм;
- спорт;
- книги й преса;
- спадок (музеї, бібліотеки, архіви);

¹⁷⁴ Визначення на офіційній сторінці ЮНЕСКО http://portal.unesco.org/culture/en/ev.php-URL_ID=35024&URL_DO=DO_TOPIC&URL_SECTION=201.html.

¹⁷⁵ Гнедовский М. Творческие индустрии...

4. Культурні індустрії в сучасному місті

- перформативні мистецтва (театр, виконавське мистецтво);
- візуальні мистецтва (галереї, архітектура, дизайн і ремесла).

У свою чергу Дж. Браун (J. Brown) виділяє чотири ключових елементи інтелектуальної концепції креативних індустрій, які:

- 1) базуються на творчих, художніх можливостях особистостей;
- 2) залучають менеджерів та технологів;
- 3) створюють ринкові продукти;

4) їх економічна цінність має культурне чи інтелектуальне походження.

Культурне підприємництво передбачає перетворення творчого та інтелектуального ресурсу на «творчий продукт», наприклад відеофільм, дизайнерську річ тощо. Для міст важливо скеровувати творчий потенціал підприємців через створення творчих осередків та середовищ у містах, які часто називають креативними кластерами. Креативні кластери – це особливе місце, декілька підприємств, фірм, майстерень, офісів, які об'єднані в спільному просторі і зайняті в сфері культурного підприємництва¹⁷⁶. У такому кластері виникає спільне, специфічне, відкрите і творче середовище для комунікації і співпраці, створюються нові форми взаємних стосунків як альтернатива соціальному капіталу. Головною рисою креативних кластерів є спільна атмосфера творчості та бізнесу, яка сприяє виробництву нового продукту. Часто такі кластери допомагають проводити міську регенерацію.

У центрі уваги сучасного виробництва має бути творчість, і тому акцент переноситься з промислового сектора на індивідуальну креативність і свободу. Нові сфери культури, зокрема мода, телебачення, дизайн є переважно комерційними і сприяють появі креативних професіоналів та менеджерів у сфері культури. Для сектора культурних індустрій особливого значення набуває історична, етнічна, соціальна специфіка місця, де сконцентровані творчі сили, що активно впливає на розробку стратегії в галузі культурних проєктів. Використання просторової організації креативного кластера почасти є запорукою його успіху. Активна підтримка культурних індустрій місцевою владою особливо яскраво проявляється в традиційних індустріальних центрах, наприклад, у Ліверпулі, Манчестері, Берліні чи Мілані.

Ще один важливий суб'єкт творчої економіки – агенції культурних індустрій, які є посередниками між спільнотою креативних підприємців і міською владою¹⁷⁷. Агенції проводять аналіз ресурсів території і виявляють її творчий потенціал, а вже потім розробляють стратегії розвитку і вибудовують систему підтримки креативного підприємни-

¹⁷⁶ Див. більше на www.creativeclusters.com.

¹⁷⁷ Прикладом такої агенції є британська CIDA <http://www.cida.org>.

цтва. Процес дослідницької та аналітичної діяльності агенцій доволі складний, трудомісткий і тривалий у часі. Сьогодні найбільші та авторитетні агенції культурних індустрій діють у Великобританії, яка є визнаним лідером у цій галузі. Керівники міст різних країн світу залучають названі агенції для досліджень, консультацій, оцінки перспективи творчого ринку, використання творчого зростання і потенціалу, дослідження перспектив репрофілювання економіки міста на користь творчого сектора. Джастин О'Коннор відзначає, що зміна парадигми споживання впливає на виробництво (виходячи з того, що культура стає товаром), яке також розглядається крізь призму культури: культурне споживання пов'язано з освітою, стилем життя, дозвіллям, ідентичністю. Відповідно споживається новий культурний товар, а культурне виробництво формує нове ставлення до роботи, кар'єри, досліджень, амбіцій, щастя, успіху¹⁷⁸.

Оскільки виробництво у сфері культури базується на інформації, то надзвичайний розвиток цифрових технологій і глобалізація мереж обміну інформацією зробили культурний сектор одним із найдинамічніших у світі. У числі надприбуткових сучасних компаній світу є ті, що працюють у сфері радіо- та телемовлення, Інтернету (компанія Google у даний момент є однією з найбагатших компаній світу), розваг і створення ігор. Такі фірми дають приріст доходів від 5 % до 25 % щорічно. У США у 1998 р. культурні індустрії дали більше доходу, ніж авіаційна галузь, а в Британії культурні індустрії генерують понад 150 мільярдів річного доходу (2001 р.), що становить майже 10 % національного ВВП¹⁷⁹. Ще на початку 1980-х рр. музична індустрія Британії перевищила доходи інженерного сектора, а статистика 1998 р. показала, що музиканти, актори та режисери приносять королівству \$99 мільярдів прибутку щорічно, що перевищує доходи від сільського господарства та вугільної промисловості. Загалом британські театральні, телевізійні, фільмові та музичні компанії займають 16 % світового ринку, що дає надзвичайні доходи державі і містам. Наприклад, у структурі креативної економіки Британії, Манчестер є важливим центром створення програм для ВВС, місцем активного туризму, музичної індустрії, науки та спорту. Ці галузі дозволили перетворити Манчестер з брудного промислового на сучасне привабливе та креативне міста.

¹⁷⁸ O'Connor J. From the Margins to the Centre: Cultural Production and Consumption in the Post-Industrial City / J. O'Connor // *Popular Culture in the City*. – 1996. – Vol. 13.

¹⁷⁹ UK Government's Department for Culture, Media and Sport, *Creative Industries Mapping Document*. – London, 1998, 2001.

4. Культурні індустрії в сучасному місті

За даними Європейського Союзу, у 2003 р. культурний і творчий сектор у європейському масштабі виробляв продукту на суму понад 654 мільярдів євро, що склало 2,6 % ВВП ЄС, при цьому частка текстильної промисловості у ВВП становила 0,5 %, а харчова промисловість, виробництво напоїв і тютюну – 1,9 %. При цьому загальне зростання сектора у 1999-2003 рр. перевищило 19,7 %, що було на 12,3 % вище, ніж ріст загальної економіки. Станом на 2004 р. у секторі було зайнято 5,8 мільйонів людей, що становить 3,1 % загальної зайнятості¹⁸⁰. З огляду на значний вплив на економіку, програми підтримки розвитку креативного підприємництва займають ключове місце в соціально-економічній політиці міст і країн Європи та Північної Америки і набувають дедалі більшого значення в інших регіонах світу, наприклад, у Південно-Східній Азії та Південній Америці.

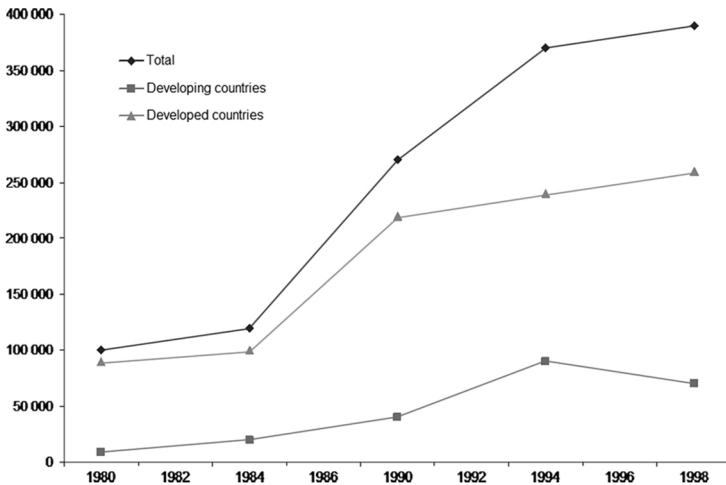

Рис. 9.1. Глобальна торгівля культурними товарами, у млн доларів (дані ЮНЕСКО)

У 1990 р. найбільшими у світі експортерами культурних продуктів були Японія, США, Німеччина та Великобританія, які обіймали 55,4 % світового ринку¹⁸¹. Ще одним важливим гравцем на глобальному ринку культурних індустрій став Китай. Одночасно світовий ринок культурних індустрій дуже швидко змінюється внаслідок розвитку цифрових технологій та впровадження нових регулятивних

¹⁸⁰ Fleming T. A Creative Economy / T. Fleming // Green Paper for the Nordic Region. – November, 2007 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.nordicinnovation.net/_img/a_creative_economy_green_paper_for_the_nordic_region3.pdf.

¹⁸¹ Study on International Flows of Cultural Goods, 1980-98, Paris, UNESCO, 2000.

актів на місцевому, регіональному та національному рівнях. Почали формуватися великі міжнародні конгломерати, які все більше контролюють глобальний ринок цих продуктів. Це викликало до життя потребу створення глобальних правил поширення товарів та захисту авторських прав. До появи у 1995 р. Світової організації торгівлі (СОТ) глобальний ринок культурних індустрій керувався ухваленим у 1947 р. документом – Загальним погодженням тарифів та торгівлі (General Agreement on Tariffs and Trade, GATT). На даному етапі найбільшим викликом для міст, країн та глобальних корпорацій є проблема вироблення міжнародних правил торгівлі, що дозволять створити простір, в якому громадяни (не лише споживачі) матимуть можливість виробляти культурні продукти та надавати послуги, виражати себе таким чином і мати право на вибір. Отож важливою є можливість творити, виражатись і мати вибір.

Без сумніву, культура стане двигуном економіки XXI ст. Культурне розмаїття також розглядається як позитивний чинник, який міжнародна спільнота мусить капіталізувати, не лише з економічної, але й етичної точки зору. Немає нічого важливішого для людини, ніж культура і ніщо не потребує такої посиленої уваги як перетворення культури на центральну вісь глобального розвитку. Політика в області культурних індустрій давно актуалізована Європейським Союзом у документі «Економіка культури», який з'явився у 2006 р. і став головним дослідженням впливу культури у європейському середовищі. У багатьох країнах ухвалені програми розвитку творчих індустрій. Наприклад, у Норвегії ухвалена програма фінансування творчої економіки Innovation Norway, Міністерство торгівлі і промисловості Фінляндії опублікувало стратегію розвитку підприємництва в секторі культурних індустрій до 2015 р., а Данія сфокусувалася на розвитку творчої освіти. Європейський Союз постійно фіксує взаємозалежність між зростанням культурних індустрій і зростанням культурного туризму в містах.

Найбільш систематичний аналіз та дослідження впливу культурних індустрій на економічний розвиток країни (як на національному, так і на місцевому рівні) проводиться у Великобританії. За даними Т. Флемінга (Tom Fleming) культурні індустрії становлять 7,3 % економіки, в секторі зайнято більше 1 мільйона людей. Найшвидше зростання серед підсекторів творчої економіки спостерігається в радіо і телебаченні (1,8 % у 2004 р., загальне зростання – 4,5 %). За даними UNESCO, 2005 року торгівля культурними товарами зросла за останні 10 років з 39,3 мільярдів доларів у 1994 р. до 59,2 мільярдів доларів у 2002 р. За рівнем експорту культурних товарів Європейський Союз стоїть на першому місці – 51,8 % світового экс-

4. Культурні індустрії в сучасному місті

порту (дані UNESCO). З 2003 р. друге місце у світовому експорті посідає Азія (20,6 %) ¹⁸².

З огляду на важливість сектора культурного підприємництва, актуальним є дослідження його динаміки та особливостей розвитку. Такі дослідження часто проводяться або агенціями творчих індустрій, або безпосередньо міністерствами чи департаментами, відповідальними за даний сектор. Іноді в центрі досліджень знаходяться не всі галузі економіки, а лише декілька секторів креативної економіки (наприклад, мода чи музика). Важливо відзначити той факт, що труднощі підрахунку та систематизації сектора культурних індустрій у світі і в порівняльній перспективі є важливим недоліком у формуванні теоретичних розробок у цій галузі і застосування на практиці концептуальних схем, які у більшості формуються індивідуально під кожен проект і галузь. Культурні індустрії є не лише важливим сектором економіки, а й важливим іміджевим механізмом, що має символічне значення для міст.

Культурне підприємництво сприяє наступним моментам:

- формуванню творчого міського середовища;
- інвестуванню фінансових ресурсів у креативних людей, а також у інновації для галузі в цілому;
- формуванню затребуваності творчого потенціалу через створення нових робочих місць;
- розробці та просуванню інтелектуального продукту;
- підтримці економічної, культурної та політичної комунікації;
- виходу з економічної кризи, пов'язаної з реструктуризацією та модернізацією економіки міста, регіону і країни;
- зростанню конкурентоздатності міста / регіону / країни;
- виходу з політичної кризи – нові управлінські кадри, методи та ідеї, прихід нової влади;
- формуванню нових образів та ідентичності, відродження регіонів і територій;
- вирішенню соціальних завдань – розвиток місцевих громад та їх інтеграція, діалог спільнот.

Сектор культурних індустрій має безліч характеристик, які легко вписуються в структуру глобальних взаємозв'язків між містами, регіонами та країнами. Культурні індустрії адекватно описують зміни, що відбуваються в даний час у культурі, економіці, містах та інтелектуальних пошуках. Культурні індустрії – швидко зростаючий сектор економіки. Вони забезпечують мобільність; вихід на глобальний ринок; формують проектне мислення; використовують безліч різно-

¹⁸² Fleming T. A Creative Economy...

манітних ресурсів; сприяють розвитку людської індивідуальності та довіри у суспільстві, новому розумінню різноманіття світу, розвитку та збереженню культури, історії та традицій, відродженню міст і формуванню міського простору.

Культурні індустрії – це новий виклик для тих економік і країн, у яких відбулися етапи індустріалізації з високим рівнем довіри до культурних досягнень своїх країн. При цьому важливою особливістю є те, що культурні індустрії характерні для країн, де важливу роль відіграє громадянське суспільство. Культурні індустрії сприяють активному включенню всіх рівнів влади у вирішення нагальних проблем не лише культури та економіки, а й суспільства в цілому, при цьому в цей процес включаються бізнес, заклади культури та громадські організації, забезпечуючи формування мережевих взаємодій.

При розгляді культурних індустрій в Україні ми стикаємося з низкою проблем, пов'язаних з економічною, культурною, політичною сферами, але також із розумінням креативних індустрій. На відміну від провідних країн західного світу Україна ще не вповні стала на шлях постіндустріальної економіки. Міста повинні орієнтуватися на створення гнучкої, адаптивної і відкритої економіки, на зниження бюджетного навантаження, інвестувати в людський капітал, відмовитись від довгострокового планування. Треба використовувати цілу низку наявних переваг, наприклад, досить високий рівень освіти чи багату культурну спадщину. На жаль, для більшості українських міст (за винятком столиці, де добре розвинутий аудіо-візуальний, рекламний сектори та телебачення) культурні індустрії поки не стали окремим сектором економіки, як це відбулося в інших країнах світу. Це пов'язано, перш за все, з тим, що культурні індустрії слабо актуалізовані у дискурсі не лише політиків, але й суспільства в цілому. Щоправда, відсутність культурної економіки як такої, не означає відсутності зацікавлення з боку окремих учасників ринку, тому підтримка ідеї творчої економіки йде поки що тільки знизу – з боку громадських організацій і бізнесу. Проблема політики в сфері культурних індустрій вельми відчутна і може позначитися на майбутній конкурентоспроможності цього сектора в Україні. Навіть законодавче закріплення і підтримка на рівні муніципальної влади сприятимуть розвитку потенціалу сектора культурної економіки.

Україна є доволі розмаїтою країною з міцними регіонами, і формування нової ідентичності часто пов'язано з пошуком нових форм участі бізнесу в розвитку міст. Політичні проблеми культурних індустрій спричиняють постановки безлічі питань перед місцевою владою, бізнесом і громадськими організаціями. Міста України поки що відстають від провідних країн світу в плані теоретичної розробки да-

4. Культурні індустрії в сучасному місті

ного сектора економіки, і у нас бракує фахівців, консультантів та експертів. Не в останню чергу це тому, що галузь має досить високий ступінь специфічності, хоча і пов'язана з різного роду професіями та спеціалізаціями у сфері культури, менеджменту, економіки і права. Важливим моментом є і навчання нових фахівців, причому дана проблема пов'язана і з проблемою зародження творчого класу та ідентифікації з ним. В Україні досі існує проблема одностороннього розуміння міського розвитку, культури і традиційний погляд на культуру пов'язаний з поняттям «культурна спадщина».

Однак в останні роки спостерігається широкий інтерес до теми культурних індустрій в Україні, особливо на регіональному та муніципальному рівнях влади. За підтримки ЕСФ (European Cultural Foundation) у 2008 р. було проведено картування Львова, а ідея культурних індустрій набула підтримки місцевою владою (Львів досі є єдиним містом України, де створено окремий відділ культурних індустрій при муніципальній владі). Проте досі не отримала підтримки ідея творчих кластерів як однієї з форм розвитку культурних індустрій. У Російській Федерації (далі – РФ), культурні продукти якої домінують на українському ринку, ще у 2005 р. був створений перший кластер – Центр дизайну ARTPLAY в приміщенні колишньої фабрики «Красная Роза», пізніше з'явилися кластери – «Арт-Стрелка» (на місці колишньої фабрики «Красный Октябрь»), «Фабрика», «Винзавод» (усі в м. Москва). Особливе місце у просуванні культурних індустрій займає Український центр культурних досліджень Міністерства культури і туризму України, який займається аналітичною, консультативною та проектною діяльністю в реалізації сектора культурних індустрій в Україні. Після суперечливих виборів президента в Україні у 2004 р. постало завдання виробити стратегічний документ, який заклав би підвалини для розвитку сучасної української культури та культурного підприємництва. Українським центром культурних досліджень було запропоновано «Дорожню карту» – робочий документ, який мав лягти в основу стратегії розвитку культурного підприємництва. Дорожня карта визначала 3 головних завдання на майбутнє:

- цілісність національного мовно-культурного простору;
- актуалізація національної культурної спадщини;
- протекціонізм щодо національних культурних індустрій.

Однак, цей документ ніколи не був затверджений на владному рівні.

На відміну від РФ, де перша агенція культурних індустрій була створена в 2004 р. (агенція «Культурні індустрії»), а у Санкт-Петербурзі за підтримки програми ЄС TACIS було створено «Центр розвитку творчих індустрій», в Україні немає жодної агенції поді-

бного профілю. Для адекватного впровадження сектора культурних індустрій в Україні важливі такі компоненти як досягнення професіоналізму та стабільності у взаємодії культури та бізнесу. Потрібно розширити розуміння культури як сфери творчої діяльності та процесу змін і інновацій; визнання творчих індустрій як важливого економічного фактора, що впливає на образ та структуру сучасних міст; запровадження різних форм співпраці та партнерства всіх зацікавлених сторін – держави, регіональної та місцевої влади, громадських організацій, бізнесу тощо. Необхідно також використовувати досвід провідних країн світу в даній галузі, при цьому освіта в сфері культурних індустрій сприятиме формуванню корпусу професіоналів і експертів в даній галузі.

Сьогодні в культурному виробництві України вже ведуть перед приватні теле- і радіоканали, видавництва, музичні та кінопрокатні організації. Однак все одно на ринку культурних товарів і послуг зберігається домінування іноземного продукту, що породжує низку проблем – від економічних до ідеологічних. Занепад потужного сектора кіновиробництва спричинив занепад усього циклу кіно, зокрема мережі муніципальних та державних кінотеатрів. На державному рівні заговорили про державний протекціонізм вітчизняного культурного продукту: квоти на імпорту, ефірні квоти у радіоефірах, запровадження окремих пільг тощо, проте на даному етапі ці заходи не дають значного ефекту для розвитку українського підприємництва у сфері культури. Політика держави щодо культурних індустрій протягом років незалежності була зорієнтована передусім на пряму фінансову підтримку підприємств державного сектора, при цьому недостатньою була увага до розвитку недержавного сектора культури (як комерційного, так і неприбуткового); слабкими й недосконалими залишаються механізми впливу міст на цей сектор. Разом із тим, в останні роки відбулася низка позитивних змін: запроваджено податкові пільги для національного книговидання, посилилася боротьба з «піратством», помітно зросли бюджетні видатки на закупівлю українських книжок для бібліотек, на підтримку гастролей вітчизняних виконавських колективів по Україні.

Та все ж, аби українські культурні індустрії посіли нарешті гідне місце в культурній сфері країни, а публіка, у свою чергу, отримала різноманітну, якісну й доступну вітчизняну культурну продукцію, ще слід забезпечити належні умови, щоб український культурний продукт став достатньо різноманітним, якісним і доступним пересічному громадянину. Однак для цього державна підтримка та муніципальна політика щодо вітчизняних культурних індустрій має стати більш різноманітною й гнучкою за формами, орієнтованою на підтримку

конкурентності в культурній сфері. Втім, державне втручання щодо цього типу проблем має бути обережним, виваженим: може йтися про конкурсні гранти та замовлення на створення українського мистецького продукту в масових жанрах (фільмів, пісень, книжок, телепередач тощо). Міста повинні усвідомлювати, що час пасивного очікування на дотації давно минув і місцеве самоврядування має власний інструментарій для розвитку культурних індустрій. Цей сектор економіки має усі необхідні важелі для розвитку міст та регенерації міських районів, які занепали внаслідок переходу до пост-індустріальних умов розвитку. Сучасні міста мають ставати креативними місцями інновацій та показувати моделі розвитку, які можна згодом використовувати на загальнодержавному рівні.

Глосарій:

Агенція культурних індустрій – організація, яка відіграє посередницьку роль між державою, містом чи регіоном та сферою безпосередньої культурної активності. Агенції провадять дослідження культурного підприємництва, займаються аналізом потенціалу окремих міст чи кварталів, створюють проекти міської регенерації.

Галузева концепція культури – окрема сфера суспільної діяльності, із своїми специфічними практиками, із власною інфраструктурою, із окремою суспільно-професійною групою, яка безпосередньо пов'язана із «суто культурними» практиками та інфраструктурою; решті суспільства відводиться роль пасивних споживачів культурного продукту або ж «некваліфікованих» користувачів культурної інфраструктури¹⁸³.

Глобалізація – запозичене з англійської мови слово походить від латинського *globus* – земна куля. Глобалізація – це перетворення певного явища на світове, на таке, яке стосується всієї земної кулі. Спочатку визначення вживали у суспільних науках, а з 1961 р. термін з'являється в англійських словниках. У 1983 р. Теодор Левітт (Theodore Levitt), професор Гарвардської школи бізнесу видав статтю «Глобалізація ринків», і з цього часу поняття почали вживати у широкому колі значень.

Громадська сфера/простір – це місце, яке є відкритим і доступним для всіх громадян, незалежно від статі, раси, національності, віку чи їх соціально-економічного рівня. Громадським простором може бути як тротуар так і театр, парк чи площа. Актуальність цього простору у місті зростає в міру захоплення громадського простору капіталом.

¹⁸³ Адреса в Інтернеті: www.culturalstudies.in.ua/knigi_1_1_2.php.

Громадянське суспільство – система інститутів поза межами державних та комерційних, яка забезпечує самоорганізацію та розвиток населення. Це сукупність громадянських і соціальних інституцій і організаційних заходів, які формують базис реально функціонуючого суспільства на противагу і задля доповнення виконавчих структур держави (незалежно від політичної системи).

Економіка досвіду – від англійського «Experience Economy». Уперше це поняття описане в книзі «The Experience Economy» (1999 р.) Джозефа Пайна (B. Joseph Pine II) та Джеймса Гілмора (James H. Gilmore). На думку авторів така економіка з'являється слідом за аграрною, промисловою та економікою послуг.

Копірайтні мистецтва – від англійського «copyright». Це мистецтва, які базуються на інтелектуальній власності, яка дає на певний період часу автору оригінального твору ексклюзивне право на цей твір, включаючи його поширення, адаптацію та ін. Це література, кіно, драматургія та інші.

Креативна економіка – термін увійшов в широкий вжиток після виходу книги Джона Ховкінса (John Howkins) «Креативна економіка: як робити гроші з ідей». Креативна економіка – це економіка креативних людей, культурних індустрій і творчих міст.

Креативні міста – від англійського «the creative city». Це поняття розвинув британець Чарльз Лендрі (Charles Landry) наприкінці 1980-х рр. і відтоді його концепція стала глобальним рухом, який опирається на нову парадигму планування міст. Вона описана в його праці «Творче місто: путівник для міських інноваторів» (The Creative City: A toolkit for urban innovators).

Креативний кластер – це певне середовище (будівля, завод, технопарк тощо), яке об'єднує організації та підприємства культурної сфери різних напрямків. Внаслідок поєднання багатьох форм культурного підприємництва (театр, мода, дизайн чи музика) такі кластери стають місцями інновацій та креативу. Часто вони використовуються для регенерації міських районів, оскільки культурні підприємства змінюють образ міст, приваблюючи туди інші бізнеси та мешканців. Прикладом такого кластеру може бути «Винзавод» у Москві¹⁸⁴.

Культурна демократія – принцип розподілу культурних ресурсів. Демократична держава чи місто не можуть розвивати лише елітарну культуру, яка часто має інституційне оформлення (наприклад опера). Натомість варто приділяти увагу тому як обслуговуються інтереси громади, включаючи субкультури та національні меншини. На противагу

¹⁸⁴ Адреса в Інтернеті: www.winzavod.ru.

гаслу культурної демократії «культура для всіх» зараз розвивається розуміння «культура для кожного», підкреслюючи не її масовий, а індивідуальний характер.

Культурна політика – це сфера регулювання креативного сектора від мистецтва до масової культури. Регулювання цієї сфери передбачає принципи створення, поширення та споживання культурних продуктів, механізми підтримки та розвитку.

Культурні індустрії (далі – К. І.) – поняття почало широко застосовуватися після виходу у світ праці «діалектика просвітництва» Т. Адорно та М. Горкгаймера. Визнаним терміном є розуміння К. І. як галузей економіки, які поєднують у собі створення, виробництво та комерціалізацію змістів, які є нематеріальними і мають культурний характер (ЮНЕСКО). Прикладами К. І. є видавництва, креативні агенції, виробники реклами, звукозаписувальні студії тощо.

Культурний капіталізм – нова культура ведення бізнесу, яка пов'язана з економікою досвіду, переживання. В такому розумінні культурна діяльність зміщується із іншими формами людської діяльності, зокрема з підприємництвом.

Мережеве суспільство – від англійського «Network society», суспільство, яке ґрунтується на горизонтальних соціальних зв'язках і головну роль в якому відіграють не ієрархічні моделі, а соціальні мережі. Значну роль в формуванні такого суспільства відіграють сучасні комунікації, особливо мережевого типу на зразок Інтернету. Автором терміна є іспанський соціолог Мануель Кастельс (Manuel Castells), який спеціалізується в галузі теорії інформаційного суспільства.

Постіндустріальне суспільство – термін запровадив на початку ХХ ст. вчений А. Кумарасвами, але загального поширення набув завдяки гарвардському професору Даніелу Белу (книга 1973 р. «Майбутнє постіндустріальне суспільство»). Це стадія суспільного розвитку, яка приходить на зміну індустріальному суспільству. Якщо попередня модель індустріального суспільства була зорієнтована на збільшення матеріального продукту за рахунок додаткової енергії, сировини, праці, то нова модель (постіндустріального суспільства) передбачає посилення ваги знань, інформації, використання відновлюваних видів енергії, захист довкілля. Постіндустріальне суспільство – це суспільство, у якому сфера послуг має пріоритетний розвиток і переважає над обсягом промислового виробництва та виробництвом сільськогосподарської продукції.

Соціальний капітал – від англійського «Social capital». Це соціологічне поняття, яке використовують у бізнесі, економіці, організаційному менеджменті, політології. В основному воно реферує до зв'язків всередині і між соціальними мережами. Як і звичайна викрутка (фі-

зичний капітал) чи вища освіта (людський капітал) можуть збільшити продуктивність (особисту та групову), так і соціальні контакти впливають на продуктивність людей та груп.

Творчий клас – від англійського «Creative Class». Це соціо-економічний клас, назву якого запровадив Річард Флоріда (Richard Florida), професор Університету Торонто. За Р. Флорідою, творчий клас – це ключова рушійна сила економічного розвитку постіндустріальних міст США. Цей клас складають працівники розумової сфери, інтелектуали, митці – усі, хто має потенціал створення економічної потуги. Цей клас представляє зміну традиційного суспільства (промислового чи сільськогосподарського виробництва) на більш складні економічні ієрархії.

Питання і завдання для самоперевірки:

1. Знайдіть приклади сучасних міст в Європі та Україні, що існують за рахунок послуг, а не виробництва.
2. Сучасні глобальні напрямки несуть загрозу локальним культурам, створюючи уніфікований глобальний мікс. Які аспекти міста роблять його креативним?
3. Наскільки можна прогнозувати, що майбутнє економіки – це творчі та культурні індустрії?
4. Що треба робити містам, щоб розвивати культурну економіку, і які ризики виникають при цьому?

Список основної літератури:

1. Возрождение городов через культуру / [Ч. Лэндри, Л. Грин, Ф. Матарассо, Ф. Бьянчини]. – СПб. : Нотабене, 1999.
2. Вуд Ф. Круговорот городского творчества / Ф. Вуд [Електронний ресурс]. – Режим доступу : [http:// www.cpolicy.ru](http://www.cpolicy.ru).
3. Гнедовский М. Творческие индустрии: политический вызов для России / М. Гнедовский // Отечественные записки [Електронний ресурс]. – Режим доступу : [http:// www.strana-oz.ru](http://www.strana-oz.ru).
4. Гриценко О. Пророки, пірати, політики і публіка. Культурні індустрії й державна політика в сучасній Україні / О. Гриценко, В. Солодовник [наук. ред. О. Кілієвич]. – К. : «К.І.С.», 2003.
5. Культурна політика в Україні. Аналітичний огляд [за ред. О. Гриценка], створено Українським центром культурних досліджень Міністерства культури і туризму України [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://culturalstudies.in.ua/zv_2007_s1.php.

6. Adorno Theodor W. The Culture Industry reconsidered / Theodor W. Adorno // *The City Cultures Reader*. – Routledge, 2000.
7. Caves R. E. New versus Old Art: Boulez Meets Beethoven / R. E. Caves // *Creative Industries: Contracts Between Art and Commerce*, Harvard Univ. Press, 2002.
8. Fleming T. A Creative Economy / T. Fleming // *Green Paper for the Nordic Region*. – November, 2007 [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://www.nordicinnovation.net/_img/a_creative_economy_green_paper_for_the_nordic_region3.pdf.
9. Florida R. The Rise of the Creative Class: And How It's Transforming Work, Leisure, Community and Everyday Life / R. Florida [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://www.creativeclass.com/richard_florida).
10. Leadbeater Ch. We-think: mass innovation, not mass production / Ch. Leadbeater [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.wethinkthebook.net/home.aspx>.
11. Mommaas H. Cultural Clusters and the Post-industrial City: Towards the remapping of urban cultural policy / H. Mommaas // *Urban Studies*. – Vol. 41. – No. 3.
12. O'Connor J. From the Margins to the Centre: Cultural Production and Consumption in the Post-Industrial City / J. O'Connor // *Popular Culture in the City*. – 1996. – Vol. 13.
13. Scott J. Allen. The Cultural Economy of Cities / J. Allen Scott. – Sage Publications, 2000.
14. Stevenson D. The City as Spectacle: Culture and the Re-imagining of Cities / D. Stevenson // *Cities and Urban Cultures*, 2003.

Список додаткової літератури:

1. Манди С. Культурная политика: краткое руководство / С. Манди // *Культурная политика в Европе: выбор стратегии и ориентиры* : [сборник материалов ; сост.: Е. И. Кузьмин, В. Р. Фирсов]. – М. : Либерия, 2002.
2. Творческие индустрии: инновационные модели финансирования. – СПб. : Международный центр социально-экономических исследований «Леонтьевский центр», 2003.
3. Bestor T. C. Wholesale Sushi: Culture and Commodity in Tokyo's Tsukiji Market / T. C. Bestor // *Theorizing City: The New Urban Anthropology Reader* (Ed. by Setha M. Low). – Rutgers Univ. Press, 2005.

4. Caves R. E. Artists as Apprentices / R. E. Caves // In: Creative Industries: Contracts Between Art and Commerce. – Harvard Univ. Press, 2002.

5. Crawford M. The World in a Shopping Mall / M. Crawford // The City Cultures Reader. – Routledge, 2000.

6. Riemens P. Local Networks: Digital City Amsterdam / P. Riemens, G. Lovink // Global Networks, Linked Cities (ed. by Saskia Sassen). – Routledge, 2002.

ЗМІСТОВИЙ МОДУЛЬ 10

ДЕВІАНТОГЕННІСТЬ МІСЬКОГО ПРОСТОРУ: ІСТОРИЧНА ВКОРІНЕНІСТЬ ТА РЕЦЕПТИ ПОДОЛАННЯ

1. Генеза соціологічного дискурсу щодо девіантогенності міського простору.
2. Теоретичні інтерпретації девіантогенних аспектів організації міського простору.
3. Лихий *genius loci*: його народження і вигнання.

«Звідки прийдуть варвари? Пройдіть занедбанними кварталами великих міст і ви, навіть зараз, побачите як гуртуються їхні орди! Наша цивілізація породжує деструктивні сили. Не пустелі і лісові хащі, а міські не-трі... виховують варварів, які в сучасному світі можуть стати тим, чим у минулому були гуни і вандали»

*Г. Джордж*¹⁸⁵

1. Генеза соціологічного дискурсу щодо девіантогенності міського простору

«Горе тому, хто зупиняється на будь-якому шляху грішних», застерігав на початку III-го століття нашої ери слідом за біблійним царем Давидом один із батьків християнської церкви Тертуліан (Quintus Septimius Florens Tertullianus) у роботі «Про видовища» (De spectaculis, 197 р.). Відповідно до вказаного імперативу, тема девіації аж до початку Нового часу і втрати церквою статусу головного регулятора соціальних відносин була маргіальною у публічному дискурсі, а вигнання, ізоляція та сегрегація були найбільш поширеними соціальними технологіями, спрямованими на врегулювання девіантної поведінки. Центральне для теологічного дискурсу уявлення

¹⁸⁵ George H. Progress and Poverty: An Inquiry into the Cause of Industrial Depressions and of Increase of Want with Increase of Wealth; The Remedy (1881) [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://en.wikisource.org/wiki/Progress_and_Poverty/Chapter_XXV.

про гріховність людської природи позиціонувало проблематику девіантної поведінки у полі етично-виховного та містично-релігійного, а не управлінсько-адміністративного та науково-дослідницького. Докорінні зміни в інтерпретації відхильної поведінки відбулися, коли із становленням капіталізму змінилася економічна основа і соціальна структура суспільств, релігійні інститути й відповідні їм смислові системи перестали бути безальтернативними (у «західних» суспільствах розпочався процес їхньої маргіналізації), поширилися ідеї природних прав та конституційної монархії (і, у більш радикальній формі, республіканізму), утвердилася ідея керованих соціальних змін, соціальної інженерії та інституціоналізувалася ідея соціальної солідарності (на тлі загрози з боку «антисистемного» марксизму постали інститути соціального захисту та благодійництва, покликані пом'якшити гострі соціальні суперечності капіталізму), гуманізувалася система кримінального покарання, почався довготривалий процес реформи права, у ході якого поряд із репресивними впроваджувалися відновлювальні принципи.

Світський раціоналізм маргіналізує містично-духовну рамку сприйняття соціального із структуруючою опозицією добро/зло та чеснота/гріх і конструє раціоналістичну рамку розуміння і вдосконалення соціуму. Суттєвими сучасними рисами дискурсу з приводу девіантної поведінки стають публічність (дослідження відхильної поведінки більше не інтерпретується як «негідне» та таке, що компрометує дослідника і є непотрібним суспільству), науковість (відбувається спеціалізація дослідження відхильної поведінки, формуються дисциплінарні предметні поля, наукові школи, методології, теорії та методи), експертизація (утверджуються раціонально-позитивістські смислові рамки сприйняття відхильної поведінки як об'єкту впливу соціальної політики, дослідження якої сприймається як прикладне). Напрацювання О. Конта (Auguste Conte) та Г. Спенсера (Herbert Spencer) в аналізі «соціального здоров'я» та «соціальної хвороби» і, найбільшою мірою, роботи Е. Дюркгайма (Émile Durkheim) «Норма і патологія» (*Règles relatives à la distinction du normal et du pathologique*, 1895 р.) та «Самогубство» (*Le Suicide*, 1897 р.)¹⁸⁶ подолали неписане правило ігнорування проблематики відхильної поведінки у соціогуманітарному дискурсі середини XIX ст.

Вектором подальшої генези дослідження відхильної поведінки стало зміщення дослідницької уваги з ендогенних чинників, що визначають відхильну поведінку, на її екзогенні чинники. Поява чи

¹⁸⁶ Дюркгайм Е. Самогубство: Соціологічне дослідження / Е. Дюркгайм ; [пер. з фр. Л. Кононович]. – К. : Основи, 1998. – 519 с.

1. Генеза соціологічного дискурсу щодо девіантогенності міського простору

поширення таких політичних та соціокультурних явищ як лібералізація суспільної моралі, утвердження масового споживацького суспільства, сексуальна революція, рух проти дискримінації расових, етнічних та сексуальних меншин, феміністичний та пацифістський рухи, рух за соціальну відповідальність бізнесу, за нову екологічну політику і навіть такі масштабні світові політичні процеси як деколонізація сприяли і низці змін у соціогуманітарних дисциплінах. Кожне з названих явищ дало поштовх до ревізійонізму у різних наукових царинах, актуалізувало проблеми, які раніше не сприймалися «суспільством» чи наукою як варті дослідження (наприклад, гендерну нерівність) і, врешті, поставили під сумнів розмежування між нормою та відхиленням. У межах соціології девіантної поведінки у останній третині ХХ ст. дедалі більше починають переважати конструктивістський та структурний підходи. Девіантність розглядається у контексті соціального конструювання реальності: як результат спільної дії девіанта та агентів соціального контролю, а також у контексті таких соціальних структур як сім'я, локальна і субкультурна спільнота, клас і раса, організація та інститут (Схематизацію дискурсу щодо інтерпретації девіантогенних факторів див. у таблиці 10.1).

Поряд із глибинними соціальними трансформаціями, пов'язаними із становленням індустріального суспільства та відповідними змінами суспільно-політичного і наукового дискурсу, прискорювалася сама соціальна динаміка. У авангарді цього процесу перебували міста – середовища, які унаочнюють, об'єктивують найвищі знання та політичні й технологічні інновації людини, а також середовища виникнення нових та поглиблення старих соціальних проблем, відповіддю на які все ще залишалася соціальна ексклюзія та позбавлення права легітимного перебування у просторі міста чи створення міських гетто.

Присутній у теологічному дискурсі образ гріховного міста знаходимо у зображенні деградації та загибелі Содому і Гомори та гріховності і гордині давнього і майбутнього, передапокаліптичного, Вавилону та августинівського розмежуванні між Градом земним і Градом Божим (Aurelius Augustinus, *De Civitate Dei*, 427 р.), зв'язок між якими слабне, а антагонізм посилюється із втратою впливу церкви на політичну владу

Гротескне зображення міста як вмістилища гріха, метафоричного образу гедоністичної тілесності і матеріалізму, започатковане богословським дискурсом, було підхоплене дискурсом літературним (дивись, наприклад, зображення міста у творі Ф. Достоєвського «Злочин і кара»), політичним та науковим.

Соціологічний дискурс щодо девіантогенних аспектів організації міського простору

Природа девіантогенних чинників	Девіація виникає унаслідок...	Представники і праці	Центральний фокус аналізу та локус девіантогенних факторів	
Біологічна (генетична, фізіологічна тощо)	...психічних чи біологічних особливостей, розладів, успадкованих чи набутих захворювань, відхилень розвитку	Прайс У., Уотмор П. Злочинна поведінка та чоловічий генотип ХХУ (1967 р.)	Вплив психічних та біологічних (генетичних, фізіологічних тощо) особливостей на соціальну поведінку	Ендогенні чинники (відхильна поведінка – наслідок особливостей самого девіанта (його психічного чи фізіологічного стану))
Психічна		Лебон Г. Психологія народів і мас (1895 р.); Фройд З. Психопатологія повсякденного життя (1904 р.)		
Етично-правова	...гедоністичної природи людини та слабкості правових обмежень	Беккарія Ч. Про злочини і покарання (1764 р.); Бентам І. Введення в основи моральності і права (1824 р.)	Вплив індивідуальної схильності до дотримання чи порушення морально-етичних норм на соціальну поведінку	Спектр інтерпретацій девіантогенних чинників
Морально-етична	...індивідуального вибору між дотриманням та порушенням морально-етичних норм	Нієбур Р. Моральна людина та аморальне суспільство: дослідження етики та політики (1932 р.); Франкл В. Людина в пошуках сенсу (1946 р.)	Вплив правових норм (санкцій за порушення) на відхильну поведінку	
Расово-етнічна	...приналежності до певної расової чи етнічної групи	Гобіно Ж. А. де. Есей про нерівність людських рас (1853 р.); Розенберг А. Міф ХХ століття (1930 р.)	Вплив расових чи етнічних особливостей на соціальну поведінку	
Групова структура та динаміка	...позиції індивіда у мережі міжособистісних зв'язків та потоків ресурсів	Морено Я. Л. Соціометрія і експериментальний метод, (1949 р.) Барт Р. Структурні пустки (1992 р.)	Вплив структурних чинників (ексклюзії, маргінальності чи браку контролю та ін.)	
Соціальні практики та інститути	...участі індивідів у соціальних практиках, залученості до соціальних інститутів	Сазерленд Е. Білокомірцева злочинність (1949 р.); Фрезіер Ф. Негритянська родина у Сполучених Штатах Америки (1939 р.)	Вплив залученості до соціальних практик і інститутів на соціальну поведінку	
Ціннісно-нормативні та статусно-рольові структури	...розбалансованості ціннісно-нормативної чи / та статусно-рольової структури	Мертон Р. Соціальна структура і аномія; Кловард Р., Олін Л. Нелегітимні засоби та делінквентні субкультури	Вплив ціннісно-нормативних та статусно-рольових структур на соціальну поведінку	Екзогенні чинники (відхильна поведінка є наслідком впливу з боку масштабних соціальних структур)

Природа девіантогенних чинників	Девіація виликає унаслідок...	Представники і праці	Центральний фокус аналізу та локус девіантогенних факторів		
Структури соціальної нерівності та дискримінації	...дії структур нерівності та дискримінації	Стоунквіст Е. Маргінальна людина (1937 р.); Янг Дж. Нова кримінологія (1973 р.)	Вплив структур дискримінації, ексклюзії та нерівності, які спрямовують дії індивідів та агентів соціального контролю	Ендогенні чинники	
Структури мислення, мови та сприйняття	...маркування домінуючими групами конкретних дій та практик як девіантних	Стресс К. Л. Печальні тропіки (1955 р.); Фуко М. Наглядати і карати (1975 р.); Бурдьє П. Мова та символічна влада (1991 р.)	Вплив структур мислення, мови і сприйняття на соціальну поведінку	Спектр інтерпретацій девіантогенних чинників	
Фізична та символічна організація простору	...особливостей фізичної організації простору	Старк Р. Девіантні місця (1987 р.); Келлінг В. Розбиті вікна (1996 р.)	Вплив фізичної організації простору на соціальну поведінку, що спрямовує дії індивідів та агентів соціального контролю		Екзогенні чинники

У соціології концептуалізації соціальних трансформацій (зокрема, тих, що супроводжують перехід від механічної до органічної солідарності (Е. Дюркгайм) та від спільноти до суспільства (Ф. Тьонніс (Ferdinand Tonnies), що неминуче супроводжувалися руйнуванням старих солідарностей і створенням нових та послабленням соціальних зв'язків і контролю у перехідний період, обґрунтували наявні у суспільному дискурсі побоювання щодо девіантогенної природи міста як такого. Один із класиків соціологічної науки, Г. Зіммель (Georg Simmel), у праці «Великі міста і духовне життя» (Die Großstädte und das Geistesleben, 1903 р.)¹⁸⁷, наголошував на такій характеристиці соціального типу «міщанина» як «привілей недовіри». Він мав на увазі високий «порог чутливості», який захищає жителя міста від можливих небезпек динамічного та різноманітного міського соціуму, змушує його вдягати «оболонку байдужості» та уникати емоційного ангажування задля заощадження власних

¹⁸⁷ Simmel G. Die Großstädte und das Geistesleben / G. Simmel // Die Großstadt. Vorträge und Aufsätze zur Städteausstellung. Jahrbuch der Gehe-Stiftung Dresden ; hrsg. von Th. Petermann, Band 9. – Dresden, 1903. – P. 185-206.

психічних ресурсів, що ускладнює ефективний неформальний моніторинг поведінки та створення солідарності між мешканцями міста. Прискорення урбанізації та зміна співвідношення сільського та міського населення вияскали центральну проблему: великі потоки мігрантів, які залишали культурно гомогенні села, занурювались у гетерогенне міське середовище, а саме у середовище занедбаних у сенсі соціальної інфраструктури індустріальних районів. Науковці побоювалися, що «нові міщани», залишивши позаду нормативні обмеження традиційного середовища локальної сільської спільноти, стануть ізольованими та дезорієнтованими у масовому суспільстві, а відтак – некерованими та схильними до девіацій. Такі інтерпретації утверджували переконання у тому, що навіть у стабільні часи міське середовище продукуватиме вищий рівень відхильної поведінки, ніж сільське.

Саме міський соціум був центральним об'єктом досліджень чиказької школи соціології – багатогранної та плідної наукової школи, у межах якої, зокрема, було започатковано застосування якісних методів у прикладних соціологічних дослідженнях, концептуалізовано поняття «маргінальність» та опрацьовано методіку соціального районування міського простору, розроблено та верифіковано теорію соціальної дезорганізації. Соціальний контекст формування цієї наукової школи сприяв вибору саме урбаністичної проблематики досліджень. Ще в 1860 р. Чикаго було містечком із населенням 10 тис. осіб. Пожежа 1871 р. знищила його, а вже 1910 р., головню завдяки напливу іммігрантів, населення Чикаго становило близько 2 млн осіб. Тривало розширення та підвищення якості соціальної інфраструктури і комунального господарства міста, яке, втім, не встигало за темпами зростання кількості мешканців. Виникали певні соціальні проблеми: високий рівень злочинності, безробіття, величезна кількість бездомних, погані житлові, санітарні умови та умови праці. До цього додавалися проблеми, пов'язані з труднощами взаємодії між мешканцями, які сповідували різні релігії, належали до різних расових та етнічних груп і нерідко приносили з собою у «Новий світ» всю складну історію міжрасових, міжетнічних чи міжрелігійних конфліктів. Такі процеси відбувалися на тлі активного становлення капіталістичних відносин, зародження системи соціального захисту, жорсткої конкуренції між підприємницькими структурами та формування системи цінностей, орієнтованої на індивідуальний успіх. Дослідження просторового розподілу соціальних проблем у міському середовищі призводять до формування трьох взаємопов'язаних теоретичних моделей просторової організації міста. Це: зональна, секторальна модель та модель множинних ядер.

Перша із цих моделей – зональна – пов'язана із діяльністю представників чиказької школи. Р. Парк (Robert Park) та Е. Бьорджесс (Ernest Burgess) розробили теорію концентричних зон, вихідні положення якої полягають у тому, що місто є середовищем, подібним до тих, які можна знайти в природі і у їхніх межах важливими є ті ж самі сили, які впливають на екосистему. Коли місто формується і росте, люди та їхня активність концентруються у певних місцях – це процес концентрації. Поступово ці місця стають перенаселеними. Відтак відбувається відтік людей із центра міста – розсіювання. Конкуренція за землю й нечисленні ресурси призводить до поділу міського простору на чіткі «екологічні» ніші, «природні зони». Екологічний підхід, який сформувався у межах чиказької школи соціології, не має анінайменшого стосунку до звичного значення терміна «екологія». Інтерпретація екології чиказькою школою стосується в першу чергу міського середовища і артефактів (тобто речей, створених людьми або таких, яким люди надали сенсу) і пов'язана із концепцією «природних районів» міста. Дослідження «природних районів» за Е. Бьорджессом мало полягати у: визначенні просторового образу району, його топографії; розміщенні місцевої спільноти, фізичної організації ландшафту та створених людиною структур (житла, робочих місць, місць відпочинку тощо); вивченні «культурного життя», тобто способу життя, звичаїв, стереотипів.

У межах екологічних зон люди поділяють подібні соціальні характеристики, оскільки є об'єктами тих самих «екологічних» впливів. Населення зон гомогенізується. З часом місто набуває форми низки концентричних кіл. У випадку Чикаго, яке ілюструє поширені у США закономірності організації міського простору, центральна зона є діловим центром міста, вона оточена другою зоною, зоною транзиту, у якій зосереджені території промислового виробництва та житлові будинки з низьким рівнем житлових умов – помешкання низькокваліфікованих представників робітничого класу (ця зона позначається терміном – «city slums» або евфемізмом – «inner city»). У третій зоні переважає приватна забудова. Тут проживають представники робітничого класу з вищим рівнем кваліфікації та прибутків. У четвертій зоні, де житлові умови є ще кращими, переважають представники середнього класу. У п'ятій, зоні передмістя, мешкають люди, які щодня подорожують транспортом у центр міста до місця праці. Тут рівень житлових умов та соціальний статус мешканців найвищі.

Секторальна модель організації міського простору була запропонована у 1939 р. економістом Г. Гойтом (Homer Hoyt). Згідно з нею, різні частини міста є більш привабливими для здійснення певних видів діяльності в силу екологічних та географічних чинників. У процесі

поширення площі міста ці види діяльності так само поширюються. Поширення відбувається у формі віяла. Таким чином формуються сектори міста.

Третя модель територіальної організації міського простору запропонована у 1945 р. географами К. Гаррісом (С. Harris) та Е. Ульманом (E. Ullman). Згідно з цією моделлю у місті в процесі розвитку формується більше, ніж один центр. Так, навколо місць економічної активності, адміністративних кварталів, вищих навчальних закладів, навчальних корпусів, студентських гуртожитків, розважальних центрів формується ареал активнішої взаємодії мешканців міста зі специфічним рівнем освіти, сферами зайнятості, стилем життя, лінгвістичною компетентністю. Подібні ареали формуються навколо торгових центрів, об'єктів промислового виробництва чи об'єктів рекреаційного характеру. Відбувається спеціалізація окремих частин міста. Усі три моделі можуть бути апліковані у дослідженні девіантогенних аспектів організації міського простору. Наявність чи відсутність стійких паттернів розподілу показників злочинності та інших соціальних проблем, насиченість та характер соціальної інфраструктури і, врешті, символічний образ частин міста у сприйнятті мешканців дозволяють виявити присутність девіантогенних чинників у конкретних частинах міського простору.

2. Теоретичні інтерпретації девіантогенних аспектів організації міського простору

Чому певні соціальні, економічні та просторові характеристики міста корелюють з варіаціями рівня злочинності у різних частинах міста? Якими є джерела варіації рівня відхильної поведінки у міському та сільському середовищі, різних містах та різних територіях у межах одного міста? Домінуючі у дослідженні відхильної поведінки у міському середовищі пояснювальні схеми це: теорія соціальної дезорганізації, субкультурна теорія та теорія конфлікту. Теорія соціальної дезорганізації, аналізуючи розподіл відхильної поведінки у місті, апелює до понять «локальна спільнота», «соціальні зв'язки» та «неформальний соціальний контроль»; субкультурна теорія – до територіальної локалізації груп та окремих носіїв субкультури насильства та субкультури бідності, теорія конфлікту – до накладання структур соціальної нерівності та їхнього деструктивного впливу на соціальність у межах міста.

Теорія соціальної дезорганізації концентрує увагу на тому, яким чином характеристики локальної спільноти (а саме: сила чи слабкість соціальних зв'язків у її межах та ефективність здійснення неформаль-

ного соціального контролю) можуть впливати на рівень відхильної поведінки. Через низку чинників, таких як висока плінність складу населення певної міської території, нестабільність та слабкість інституту сім'ї (низька середня тривалість шлюбу та високий відсоток неповних сімей з дітьми, де батьківський контроль за їхньою поведінкою є недостатнім), слабкість сусідських зв'язків, відсутність чи слабкість соціальних мереж, що могли б здійснювати функцію нормативного моніторингу (наприклад, мережі зв'язків між батьками дітей та шкільними вчителями), атомізованість та анонімність міського соціуму, виникають обставини, що сприяють поширенню відхильної поведінки. Центральною з цих обставин є нездатність локальної спільноти мобілізуватися для моніторингу відхильної поведінки, заохочення дотримання норм та покарання порушників. Високі показники злочинності у міських «нетрях» пояснюються тим, що їхні мешканці втратили здатність до неформального соціального контролю.

Теорію соціальної дезорганізації критикували за негнучкість. Одним із перших зразків такої критики є праця В. Вайта (William Whyte) «Суспільство на розі вулиць» (1943 р.)¹⁸⁸, яка базувалася на даних включеного спостереження за італійською спільнотою Бостона і в якій особлива увага приділялася неформальним зв'язкам, злочинним формуванням та мережам патронажу¹⁸⁹. Автор довів, що видима ззовні дезорганізація насправді є злагодженим, хоч і девіантогенним, соціальним механізмом, адже спільнота була організована навколо неконвенційних цінностей, що стимулювали відтворення неконвенційних практик.

Відповідно до субкультурних теорій інтенсивні процеси урбанізації є потужним каталізатором формування справжнього «параду субкультур», які утворюють соціальні зв'язки та інтегрують атомізоване міське середовище, долаючи класові, етнічні, релігійні та інші відмінності, а відтак вага субкультур у сучасному суспільстві є значно більшою, ніж у суспільствах раніших періодів. Це означає, що девіантогенний вплив субкультур, поряд із важливістю цього напрямку досліджень, не слід абсолютизувати. Субкультурні теорії девіантної поведінки в міському середовищі поділяються на два види: ті, що аналізують субкультури насильства та ті, що аналізують субкультури бідності. Спільною вихід-

¹⁸⁸ Whyte W. Street Corner Society: The Social Structure of an Italian Slum. Pp. rati, 284 / W. Whyte. Chicago : University of Chicago Press, 1943.

¹⁸⁹ Метод включеного спостереження – метод соціологічного дослідження соціальних процесів, за якого дослідник стає учасником досліджуваних процесів та «занурюється» у соціальну реальність, яку досліджує. Цей метод є особливо ефективним у дослідженні замкнутих спільнот (злочинних груп, дискримінованих груп, сект, таємних товариств тощо).

ною тезою є переконання у тому, що певні групи є носіями норм і цінностей, внаслідок яких вони більш імовірно ангажуються у відхильну поведінку. Коріння субкультурних теорій відхильної поведінки сягають напрацювань Р. Мертона (Robert Merton), що стосуються розриву між культурно схвалюваними цілями та засобами їх досягнення.

«Субкультури насильства» – умовна назва для субкультур, у межах яких насильство і злочин сприймаються як нормальна або бажана і заохочувана форма поведінки. Для деяких груп насильство стає цілком прийнятним елементом повсякденного життя. Одним із центральних об'єктів дослідження цієї теоретичної перспективи є молодіжні злочинні угруповання у міському середовищі. Девіантогенна напруга виникає унаслідок уявної чи реальної нездатності досягнути культурно схвалюваного успіху, який сприймається молодими людьми із нижчих класів, передусім, як матеріальний, фінансовий успіх. Формування відповідної субкультури, яка нормалізує відхильну поведінку, є механізмом подолання структурної напруги.

Одним із провідних дослідників ролі молодіжних субкультур у стимулюванні відхильної поведінки у міському середовищі є Ф. Трешер (Frederic Thrasher). У центрі уваги дослідника – молодіжні групи девіантогенного характеру. Такі групи дослідник визначає наступним чином: це спонтанно утворені групи, інтеграція яких відбувається завдяки конфлікту. Їм притаманні такі форми поведінки як особисті зустрічі їх членів, колективне пересування міським простором, конфлікти з іншими подібними групами та «захист своєї території» від проникнення членів інших подібних груп¹⁹⁰.

Унаслідок такої колективної поведінки формуються відповідні традиції, внутрішня структура групи, солідарність, система цінностей, групова ідентичність та ідентифікація з певною територією. Злочинні молодіжні субкультури виникають внаслідок накладання специфічних умов, таких як низький рівень розвитку окремих територій з одного боку, і пошуки нової групової ідентичності з боку підлітків – з іншого. Ф. Трешер виявив, що більшість подібних груп зосереджені у районах міста з найвищими показниками неповних сімей, безробіття, багатоквартирних будинків, користувачів програм соціального захисту та найнижчим рівнем освіти. Злочинні групи в таких умовах стають референтною групою, яка пропонує індивіду свою систему цінностей та цілей, а також формують заміник сім'ї із відчуттям приналежності та соціальної підтримки.

¹⁹⁰ Чудову літературну ілюстрацію можна знайти у романі «Механічний апельсин» (A Clockwork Orange, 1971) Е. Б'юрджесса (Anthony Burgess) та одноіменному фільмі режисера С. Кубрика (Stanley Kubrick).

Подібною є інтерпретація В. Міллера (Walter Miller), автора праці «Субкультура нижчого класу як фактор формування делінквентності гангів» (1958 р.)¹⁹¹, який вважає цілком нормальною приналежність робітничої молоді до девіантних груп, адже ця приналежність, на думку автора, є чи не єдиним шляхом досягнення відчуття групової ідентичності та подолання статусної фрустрації у межах доступної для цієї групи населення субкультури та системи можливостей.

А. Коен (Albert K. Cohen) фокусує увагу на делінквентній поведінці молодіжних злочинних угруповань робітничої молоді. На думку дослідника, молодь, що належить до робітничого класу, витворює власну делінквентну субкультуру у відповідь на брак економічних та соціальних можливостей досягти схвалювані суспільством цілі. Вказаний субкультурі властиві наступні риси: анти-утилітаризм (у багатьох випадках у злочинах, скоєних молодіжними злочинними угрупованнями, бракує практичних мотивів: основною метою здійснення цих делінквентних актів є, за А. Коеном, створення та відтворення відчуття солідарності, яке виникає внаслідок спільного порушення норм); у межах делінквентної субкультури робітничої молоді відбулося дзеркальне переформулювання «американської мрії» коли цінності, схвалювані суперкультурою, дзеркально заперечувалися. Так, багато актів вандалізму та пошкодження власності були спричинені відчуттям відносної депривації у членів молодіжних злочинних угруповань, тобто відчуттям того, що «якби цей світ був справедливим, то ці речі належали б мені». А. Коен запозичує пояснювальні схеми із теорії соціальної напруги, стверджуючи, що через систему освіти робітнича молодь інтерналізує культуру ціледосягнення (англ. – achievement oriented culture). Але коли більшість представників робітничої молоді зазнає невдачі, то у підсумку цих людей чекає «статусна фрустрація». Таким чином, цінності середнього класу постійно присутні у ціннісно-нормативній системі делінквентної субкультури робітничої молоді, проте у формі їх агресивного заперечення.

Р. Клауорд (Richard Cloward) та Л. Оулін (Lloyd Ohlin), досліджуючи девіантну поведінку в молодіжному середовищі, поглиблюють теоретичні рамки, запропоновані Р. Мертоном. Дослідники виявили, що молодь, яка належить до робітничого класу, зазвичай ототожнює життєвий успіх із цінностями середнього класу (самореалізація, здоровий спосіб життя, сімейні цінності, важливість освіти та професіоналізму). Частина молоді орієнтується винятково на демонстративне споживання і не зважає на інші аспекти стилю життя середнього класу

¹⁹¹ Miller W. Lower Class Culture as a Generating Milieu of Gang Delinquency / W. Miller // Journal of Social Issues. – 1959. – Vol. 14. – P. 5-20.

так само, як не вважає за необхідне змінювати власний стиль життя і класову приналежність. Відтак представники цієї групи починають пошук вищого статусу в межах свого класу, у межах свого оточення чи культурного середовища. Такі індивіди ігнорують можливості та опираються чинникам, що стимулюють соціальну мобільність. У них формується переконання у тому, що гроші є ключем до успіху, а не навпаки. Це створює підстави для девіантної, зокрема злочинної, поведінки. Інші представники робітничої молоді адекватно сприймають структурну напругу, тобто невідповідність між бажаннями та можливостями їх задовольнити.

Тут соціальний успіх і, зокрема, зміна класового становища сприймаються як ключ до бажаних життєвих стандартів.

Під субкультурою бідності дослідники розуміють систему цінностей, головними характеристиками якої виступають дезорганізація, патологія, низький рівень участі у соціальних інститутах. Для позначення феномену у науковій літературі вживаються різні терміни: «культура бідності», «культура нижчого класу», «низькодохідний стиль життя», «культура безробіття», «культура ізольованих», «культура нетрів» тощо. У межах субкультури бідності відбувається засвоєння у процесі соціалізації групових норм та формування індивідуального психосоціального профілю, які заважають індивідові боротися з власною бідністю. Елементами субкультури бідності за О. Льюїсом (Oscar Lewis) виступають: особистісна ідентичність, обмеженість, залежність та безпорадність, «слабко розвинуте еґо», нездатність до планування свого майбутнього, фаталізм. Е. Бенфілд (Edward Banfield), один із провідних представників правового реалізму, пов'язував культуру бідності із цінностями і нормами, що знецінюють працю, навчання, кар'єрний успіх та особисте самовдосконалення. Спроби аплікації концепції субкультури бідності у державній соціальній політиці критикувалися зокрема за те, що знімають відповідальність з держави та інших соціальних інституцій за депривований стан бідних та перекладають її на самих бідних. Взаємозв'язок бідності й злочинності проілюстровано багатьма дослідженнями, які виявили, що найбідніші міські нетрі відзначаються найвищим рівнем злочинності.

Позитивний кореляційний зв'язок бідності зі злочинністю вперше був виявлений на емпіричному матеріалі американського суспільства. Поряд з цим, Дж. Блау (Judith Blau) та П. Блау (Peter Blau) показали, що за умови статистичного контролю за показником расової гетерогенності зв'язок між бідністю та рівнем злочинності суттєво слабше. Таким чином було сформувано тезу про те, що накладання різних вимірів соціальної нерівності та групових (соціокультурних, расових, етнічних, релігійних та ін.) меж формує девіантогенне середовище,

тоді як сама лише бідність мешканців певної частини міської території не є надійним предиктором високого рівня злочинності.

Наведена інтерпретація кореспондує із теорією конфлікту – теоретичним підходом, який формується наприкінці 60-х рр. ХХ ст. Вихідною тезою цього напрямку є те, що, аналізуючи суспільство у вимірі норма/відхилення, слід, перш за все, аналізувати відносини влади та домінування. Справа не виглядає так, наче бідні скоюють злочини проти багатих або багаті проти бідних: насправді більшість злочинів скоюють бідні проти бідних. Але зазвичай багаті визначають тих, хто є девіантом і що є девіантним, а що ні. Наділені багатством і владою можуть впливати на моральне і правове визначення девіантності численними законними методами (лобіювання, фінансові вкладення в політичні кампанії). Унаслідок цього моральна та правова системи відповідають інтересам багатих і впливових. Поняття «злочинність», показники злочинності, формальні механізми запобігання злочинності й покарання є вкоріненими у відносини домінування та підкорення між соціальними класами та групами. Центральна теза теорії конфлікту така: у капіталістичному суспільстві члени деяких груп чи представники деяких класів обов'язково стають маргіналами, відчувають соціальну депривацію, а відтак будуть із більшою ймовірністю, ніж члени інших груп чи класів, ставати жертвами злочинів або злочинцями. Злочинність сприймається як показник відсутності чи неспроможності державної політики подолати маргіналізацію нижчих суспільних верств.

Поглиблення соціальної нерівності є фактом сучасної української дійсності. Теза прихильників теорії конфлікту про те, що депривовані групи населення страждають від дії структур соціальної нерівності, які, з одного боку, штовхають їх на скоєння злочину, а з іншого, наражають на небезпеку стати жертвою злочину, знаходить підтвердження. Так, тюремне населення сучасної України аж ніяк не представляє демографічний зріз населення в цілому не лише за гендерним, а й за освітнім, кваліфікаційним та матеріальним статусом. Водночас, прірва між бідними і багатими не завжди може бути чітко окреслена територіально, особливо за умов, коли інструментарій типового соціологічного опитування інтерпретує територію міста крізь призму територіально-адміністративного поділу, який не завжди враховує межі екологічних зон у місті.

Емпіричні дослідження девіантної і делінквентної поведінки у міському середовищі показали, що перелік умов, які корелюють із високим рівнем злочинності, є досить поширеним: щільність населення і рівень урбанізації, характер забудови та житлові умови, варіації у складі та структурі населення (зокрема, відсоток молоді та етнічна/расова композиція), економічні умови (приміром, особливості ринку праці, середній

дохід та рівень безробіття), культурні, освітні, релігійні характеристики населення, стійкість сімей, ступінь ефективності правоохоронних органів, правова культура населення, поширеність практик співпраці з правоохоронними органами серед населення та інші чинники. На теоретичному рівні інтегровану модель аналізу девіантогенних чинників запропонували Е. Боттомс (A. Bottoms) та П. Вілес (P. Wiles). Її адаптацію із виокремленими чинниками, що можуть бути вкорінені у специфічних особливостях міського середовища, представлено на рис. 10.1.

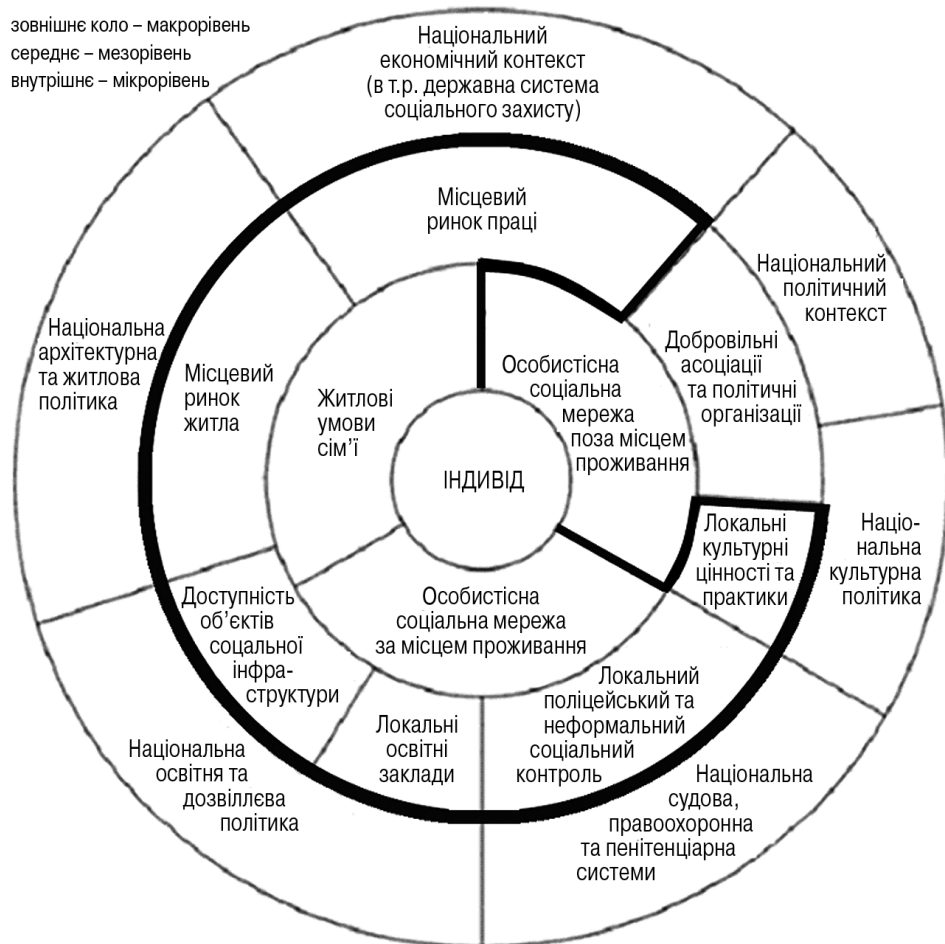

Рис. 10.1. **Евристична модель вкоріненості чинників девіантної поведінки**

Таким чином, комплексний підхід до виявлення закономірностей розподілу відхильної поведінки у міському просторі передбачає врахування низки чинників та характеристик макро- мезо- та мікросередовища.

3. Лихий *genius loci*: народження і вигнання

Зв'язок людини і соціуму з місцем буття, конкретною територією, середовищем – безсумнівний. У римській міфології *genius loci* – дух місця – надприродна сила, зображувана у вигляді змії, яка втілювала особливі риси місця, робила місце винятковим, несхожим на інші та сприяла чи перешкоджала певним діям у його

Тенденція до демістифікації соціальної реальності торкнулася і уявлень про особливий вплив, що його справляє місце (і місто) на соціальність у своїх межах.

Ще напрацювання Е. Бьорджесса дали підстави для тверджень про стійкість девіантогенних характеристик проблемних міських територій. Використовуючи картографічний підхід та позначаючи території, на яких більшою мірою, ніж у інших місцях, були поширені відхильні форми поведінки, такі як алкоголізм, злочинність, самогубства, психічні захворювання, бідність та інші соціальні проблеми, дослідник прийшов, зокрема, до наступних висновків: показники підліткової злочинності підтверджують теорію концентричних кіл (найвищі її показники мають місце у центральних районах міста, а найнижчі – у передмісті); таким самим є розподіл інших соціальних проблем (пияцтво, самогубства, психічні розлади); просторовий розподіл щодо соціальних проблем демонструє стабільність впродовж тривалого часу, попри те, що безпосередній етнічний склад мешканців окремих районів міста змінювався.

Підсумком напрацювань цього напрямку є праця Р. Старка (Rodney Stark) «Девіантні місця» (1987 р.)¹⁹², у якій креативно і критично використовуються попередні здобутки екологічного підходу. Спираючись на традицію дослідження фізичної та символічної організації міського простору, яка була започаткована чиказькою школою соціології, Р. Старк формулює методологічні засади аналізу девіантної поведінки у міських соціумах. Каузальний аналіз відтворення високого рівня девіантної поведінки у окремих районах міста дозволяє Р. Старку говорити про сукупність соціальних умов, процесів та явищ, які у своєму взаємозв'язку стимулюють відхильну поведінку у міському соціальному просторі. Це: висока щільність населення, бідність переважної більшості мешканців та поганий стан комунальної інфраструктури, змішана забудова житловими, виробничими та комерційними об'єктами. Наслідками вказаних умов у конкретному районі міста є моральний цинізм мешканців, висока мотивація та

¹⁹² Stark R. Deviant places: a theory of the ecology of crime / R. Stark // Criminology. – 1987. – Vol. 25 (4). – Pp. 893–910.

сприятливі умови для девіантної поведінки, низька ефективність соціального контролю.

Так, висока концентрація населення створює передумови для частих та інтенсивних взаємодій і поширення конкретних моделей поведінки. Р. Старк говорить про прямий взаємозв'язок між щільністю населення та моральним цинізмом мешканців, під яким автор розуміє «переконавання, що люди є значно гіршими, ніж намагаються здаватися іншим». Таку інтерпретацію Р. Старк пояснює тим, що за умов високої густоти населення мешканцям значно складніше приховати від сусідів те, що їх дискредитує. На користь такого, здавалося б, спекулятивного, припущення автор наводить дані соціологічних опитувань про те, що сімейне насильство є однаково поширеним у родинях з високим та низьким соціальним статусом. Водночас, для більшості респондентів характерне уявлення про те, що сімейне насильство значно частіше має місце у сім'ях з низьким соціальним статусом. Інтерпретація Р. Старка полягає у тому, що девіантність людей із низьким соціальним статусом є значно більш «видимою» і однією з причин цього є проживання у перенаселених багатоквартирних будинках, оскільки в них приватне життя мешканців є відносно відкритим для їхніх сусідів та співмешканців.

Ефектом постійного спостереження у цьому випадку є не стимуляція конформізму, як доводиться у концептуальній моделі паноптикуму І. Бентама (Jeremy Bentham), а поява та поглиблення морального цинізму. Переповнені квартири підвищують імовірність того, що люди проводитимуть час за межами помешкань, а змішаний характер забудови (сусідство житлових, виробничих, розважальних, адміністративних та комерційних об'єктів) створюватиме можливості для девіантної поведінки. Контроль за поведінкою дітей та підлітків у таких районах не надто ефективний: по-перше, вільний час діти проводять за межами помешкань, а, по-друге, анонімне міське середовище створює умови для безвідповідальної поведінки. Сукупність цих умов, доповнена незадовільним станом комунальної інфраструктури, спричиняє те, що успішні мешканці району намагатимуться змінити місце проживання і, зрештою, населення району тяжітиме до дедалі більшої соціальної гомогенності. З часом відсутність чи незначна кількість прикладів соціальної успішності серед мешканців району витворює специфічну локальну ідентичність і, можливо, стає підставою для стигматизації мешканців району з боку мешканців соціально успішніших районів і самостигматизації мешканцями району.

Як видається, спостереження Р. Старка стосуються не лише американського соціуму, а можуть претендувати на статус універсального узагальнення. Так, у соціальній практиці українського суспільства

вдалою ілюстрацією дії подібних соціальних механізмів є феномен комунального житла, яке стало масовим соціальним явищем зі становленням радянської влади в Україні. Соціальний феномен комунальної квартири у радянському суспільстві був об'єктом соціологічного аналізу, а також широкого і достатньо критичного публіцистичного та літературного дискурсу¹⁹³.

Наукові дослідження соціального інституту комунального помешкання загалом демонструють досить несуперечливу картину: цей феномен інтерпретується як втілення державного проекту з руйнування меж і створення «масової людини», для якої характерна тоталітарна психологія, інструмент контролю і виховання радянських громадян, соціальний механізм продукування нового стилю життя. Настільки глибокі соціальні наслідки інституту комунального помешкання, очевидно, завдячують розмиванню меж приватного і колективного та постійному перебуванню мешканців «комуналок» у публічному просторі, що зобов'язувало до специфічного конформного способу поведінки. Комунальні квартири стали своєрідним радянським аналогом соціальної технології «плавильного казана», покликаною стерти відмінності між соціальними станами, які були законодавчо знівельовані на території колишньої Російської імперії лише після більшовицької революції 1917 р. У комунальних помешканнях відбувався культурний обмін між «різночинцями», витворювалася єдина соціокультурна система символів, здійснювався соціальний контроль та індоктринація.

Інструментальне використання архітектурних вирішень задля забезпечення постійного спостереження з метою стимулювання конформної поведінки не було започатковане соціальною технологією комунального помешкання. Ще у 1785 р. англійський філософ-утилітарист І. Бентам запропонував один із перших зразків застосування архітектурних рішень у впровадженні соціальних технологій. Суть пропозиції І. Бентама зводилась до наступного: різноманітні громадські заклади доцільно облаштовувати у формі концентричних будівель із розміщеними за радіусом кімнатами для хворих, ув'язнених, працюючих чи тих, хто навчається. У всіх вказаних випадках у центрі будови має бути розташована вежа із затемненими вікнами, за котрими може перебувати наглядач, що стимулюватиме ув'язнених чи тих, хто навчається або працює, до більшої старанності та дотримання норм, а хворим чи безпорадним забезпечуватиме нагляд і даватиме відчуття безпеки. У цій системі сама лише наявність можливості постійного

¹⁹³ Так, М. Булгаков у романі «Собаче серце» описує «ущільнення» житлової площі професора Преображенського, яке є одним із механізмів репресії поряд із виселенням і арештом, а також метафоричним виразом звуження сфери приватності, відповідальності і, врешті, свободи людини.

контролю забезпечуватиме позитивний результат незалежно від того, здійснюється спостереження чи ні.

Надмірно оптимістична інтерпретація соціального і технічного поступу, характерна для тієї доби, виявилася і в оцінці І. Бентамом технології постійного спостереження. Автор писав: «Мораль зреформована, здоров'я збережене, виробництво пожвавлене, управління вдосконалене, громадські проблеми пом'якшені, економіка врегульована... усе це завдяки простій ідеї зі сфери архітектури». У подальшому така інтерпретація піддавалася критиці, квінтесенцією якої став оруеллівський образ Великого брата – водночас і метафора фрейдівського Super ego, і втілення соціальної технології тотального контролю. Вказана інтерпретація поширилась за межі художньої літератури і значною мірою зумовила зміст усього подальшого соціогуманітарного дискурсу щодо технологій постійного спостереження. Надалі девіантогенні аспекти технологій постійного спостереження розглядалися переважно у зв'язку із тоталітарним чи, принаймні, маніпулятивним впливом на суспільство та індивіда з метою стимулювання конформної поведінки. У інтерпретації Р. Старка постійне спостереження розглядається не стільки як запланований державою механізм соціального контролю, скільки як явище, супутнє до несприятливих соціальних обставин: надмірної щільності населення та поганих житлових умов.

Синтез містобудівних, архітектурних та соціальних вирішень знаходимо у Ле Корбюзьє (Le Corbusier), французького вченого і соціального мислителя, автора радикального гасла соціально-архітектурної інженерії: архітектура або революція! Ле Корбюзьє зазначає, що у ході органічного (!) перебігу життя міста міська забудова формується під впливом багатьох чинників – випадкових і закономірних, економічних, соціальних, політичних, культурних, масштабних, знеособлених і таких, що визначаються діями конкретних людей і визначають їх. Не ratio архітектора – Деміурга, а історична течія подій формує «обличчя міста». Це «обличчя» неминуче є строкатим, асиметричним, поцяткованим територіями недбало спланованої забудови, неефективної комунальної інфраструктури, застиглим відбитком періодів економічного підйому, занепаду, соціальних розмежувань і конфліктів. Критичне ставлення до цього «синергетичного» потоку знайшло, зокрема, вираз у словах Ле Корбюзьє про «історичний туберкульозний Париж», у якому бідність, антисанітарія та нераціональна забудова породжують соціальні проблеми. У ході такої забудови об'єкти виробничого, житлового, комерційного, адміністративного призначення знаходяться поряд. Функціонально це пов'язано з незручностями та витратами, які, акумулюючись впродовж тривалих періодів, закладають основи гострих соціальних протиріч. Ле Корбюзьє навіть фор-

мулює центральну дилему сучасних високоурбанізованих суспільств – «архітектура чи революція», вважаючи процес переходу до нових принципів архітектури та містобудування єдиним засобом проти невідворотних соціальних потрясінь та розвиває принципи нового містобудування, принципи «вертикального міста-саду» з високою щільністю населення, чітким розмежуванням транспортних потоків, житлових, адміністративних і виробничих зон великими парковими площами. Функціональна ізоляція, яка стала стандартним елементом містобудування з 60-х рр. ХХ ст. була спрямована, зокрема, на обмеження «органічного» відтворення міського простору – необхідною для цього була «смерть вулиці» як осердя «міської органіки». Органічний розвиток «міста-екосистеми» інтерпретується у наведених вище прикладах як такий, що містить небезпеки. Самоорганізація міського простору зумовлює виникнення проблемних у соціальному і управлінському сенсі територій. Відповідь на загрози «органічного» характеру розгортання міста пов'язана з функціональним розмежуванням та раціональними архітектурно-управлінськими рішеннями.

Один із відомих критиків подібних «жорстких» підходів у містобудуванні та «соціальній урбаністичній інженерії», американська дослідниця Дж. Джейкобс (Jane Jacobs), вказувала на генетичний зв'язок таких підходів із європейською традицією соціального утопізму та домінуючих парадигм у мистецтві: опосередковано через утопічну традицію і через більш реалістичну доктрину мистецтва модерністське містопланування від самого початку було обтяжене нерозумною метою перетворення міст на упорядковані твори мистецтва». «Органіку» міського життя Дж. Джейкобс пов'язує із протидією наслідкам соціальних проблем, а не причинам їхнього виникнення. Центральним девіантогенним фактором у міському соціумі є його анонімізованість та атомізація: самотність у натовпі і «привілей байдужості», за термінологією Г. Зіммеля, пов'язані не лише із свободою, автономністю індивіда, а й із соціальною ексклюзивією, розщепленням соціального простору, безвідповідальністю та відхильною поведінкою. За Дж. Джейкобс, соціальна інтеграція локальних спільнот у містах досить часто руйнується управлінськими діями органів місцевого самоврядування, які включають архітектурні рішення та адміністративно-територіальні поділи. Зокрема, Дж. Джейкобс ставить під сумнів тогочасну відповідь на ріст рівня злочинності у великих містах, а саме тезу про те, що локальні спільноти мають бути відмежовані одна від одної. Найбільш безпечними місцями мегаполісу Дж. Джейкобс називає ті місця, у яких триває жваве вуличне життя, сповнене нібито незначних інтеракцій, таких як жест вітання, питання про те, де можна купити щось дешевше і т. і. У сумі ці інтеракції сплітаються у мережу

міжособистісної та генералізованої довіри, солідарності та соціального контролю. Таким чином, публічний простір великих міст необхідно конструювати так, щоб взаємодія в його межах була сповнена сенсу. Публічний простір має бути наповнений місцями рекреаційного та культурного характеру.

Однією із сучасних проєкцій напрацювань чиказької школи соціології є програма CPTED (англ. – *Defensible Space: Crime Prevention through Environmental Design*), яка на сьогодні на адміністративному рівні прийнята органами самоврядування ряду американських мегаполісів. Теоретичним корінням вказаної програми є погляди Б. Ф. Скіннера (*Burrhus Frederic Skinner*), праці представників Першої чиказької школи, а також праці пізніших авторів, зокрема, Дж. Джейкобс («Життя і смерть великих американських міст», 1961 р.). У цій праці автор стверджувала, що соціальна інтеграція спільнот у містах досить часто руйнується на рівні рішень органів місцевого самоврядування, які включають архітектурні вирішення та адміністративно-територіальні поділи. Зокрема, Дж. Джейкобс ставить під сумнів тогочасну відповідь на зріст рівня злочинності у великих містах, а саме тезу про те, що локальні спільноти мають бути відмежовані одна від одної. Згідно з концепцією Дж. Джейкобс, публічний простір великих міст необхідно конструювати таким чином, щоб взаємодія в його межах була сповнена сенсу. Публічний простір має бути наповнений місцями рекреаційного та культурного характеру.

Програма CPTED передбачає наступні архітектурні рішення, спрямовані на зниження рівня злочинності: вікна житлових будинків мають бути розташовані так, щоб крізь них можна було безперешкодно бачити тротуари та місця паркування; транспортні сполучення мають бути сплановані таким чином, щоб усі можливі місця протиправної поведінки проглядалися з автомобілів, що проїжджають повз; дизайн ландшафтів має забезпечувати те, щоб усі місця проникнення у житлові будинки проглядалися з вулиці; огорожі мають бути прозорими і мінімальними за висотою; під'їзди повинні бути оснащені прозорими вхідними дверима та великими вікнами; дизайн вуличного освітлення не повинен залишати можливих затемнених місць спостереження; освітлювальні прилади на вулицях мають бути розташовані так, аби пішоходи могли добре бачити обличчя одне одного.

Теоретико-методологічні положення цього підходу не були досі достатньою мірою апробовані на вітчизняному соціальному ґрунті. Водночас перші розвідки у цьому напрямку дають підстави сподіватися на плідне продовження. Нижче ми, у якості першого наближення до конкретно-соціологічного дослідження фізичної та символічної організації міського простору, проаналізуємо результати, отримані

3. *Лихий genius loci: народження і вигнання*

у межах репрезентативного опитування населення міста Львова¹⁹⁴. Інструментарій вказаного опитування містив, зокрема, питання щодо уявлень респондентів про найбільш та найменш престижні і безпечні райони чи частини міста. Запитання були відкритими і з цієї причини території міста, названі респондентами, не повністю відповідають адміністративному районуванню міста, а у деяких випадках є неформальними назвами, які виникли історично. За одномірним розподілом відповідей на кожне зі згаданих запитань було проранжовано 10 районів чи частин міста, які називалися найчастіше. Після цього була виконана статистична стандартизація: району міста, який у відповідях на кожне з питань назвала найбільша кількість респондентів, присвоювалося значення 10 балів, а району, який у відповідях на кожне з питань назвала найменша кількість респондентів, присвоювалося значення 1 бал. Нижче ми розглянемо одномірний розподіл відповідей на згадані запитання і відповідні ранжування (табл. 10.2).

Таблиця 10.2

Одномірний розподіл відповідей на запитання щодо престижності та безпечності районів і частин міста та їхнє ранжування

Номер у рейтингу	Який район (частина) міста є... (місце у ранжуванні, %)				Узагальнене місце району (частини) міста у ранжуванні та кластеризація районів (частин) міста ¹⁹⁵
	найбільш престижним?	найбільш безпечним?	найменш престижним?	найбільш криміногенним?	
10	Центр 36,3	Центр 28,1	Сихів 20,4	Сихів 22,9	ЦЕНТРАЛЬНА ЗОНА Галицький 18 Центр 16 Франківський 15
9	Галицький 11,6	Галицький 9,8	Левандівка 13,6	Левандівка 19	
8	Сихів 10,9	Франківський 6,0	Рясне 11,1	Залізничний 7,6	СЕРЕДМІСТЯ Новий Львів 3 Личаківський 2 Чупринки 2 Погулянка 1 Шевченківський 0
7	Франківський 8,3	Сихів 5,5	Залізничний 8,5	Топольна 4,1	
6	Шевченківський 4,5	Шевченківський 3,5	Шевченківський 6,9	Шевченківський 3,3	
5	Залізничний 3	Личаківський 3,3	Личаківський 3,4	Привокзальна 1,9	

¹⁹⁴ Дослідження «Львівська ідентичність» було виконано кафедрою історії та теорії соціології історичного факультету Львівського національного університету імені Івана Франка на замовлення Департаменту «Адміністрація міського голови» Львівської міської ради. Вибірка 800 осіб. Час проведення – грудень 2007 р.

¹⁹⁵ Найвище значення означає найбільш позитивне сприйняття частини (району) міста респондентами.

Номер у рейтингу	Який район (частина) міста є... (місце у ранжуванні, %)				Узагальнене місце району (частини) міста у ранжуванні та кластеризація районів (частин) міста
	найбільш престижним?	найбільш безпечним?	найменш престижним?	найбільш криміногенним?	
4	Личаківський 2,8	Залізничний 2,3	Топольна 3,1	Центр 1,6	ПЕРИФЕРІЯ
3	Левандівка 1,4	Левандівка 0,9	Рогатка 1,5	Рясне 1,5	Підзамче -1 Промислова -2 Рогатка -3 Привокзальна -5
2	Чупринки 1,4	Новий Львів 0,6	Промислова 1,4	Личаківський 1,1	Сихів -5 Залізничний -6
1	Новий Львів 1,1	Погулянка 0,3	Підзамче 1,3	Околиці міста 1,1	МЕЖІ МІСТА Топольна – 11 Рясне – 11 Левандівка -12

На підставі значень рейтингів безпечності та престижності було проранжовано частини міста та виокремлено чотири зони міста: центральна зона, середмістя, периферія та межі міста. Після статистичної нормалізації показників, у якій найвище оціненій частині міста присвоювалося значення 1000, відзначимо результати на карті міста, аналізуючи накладання фізичного та символічного простору.

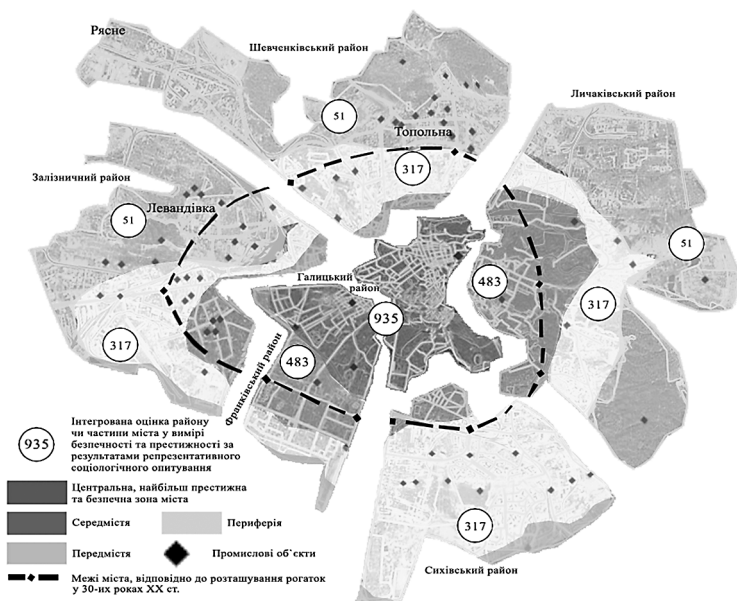

Рис. 10.2. Накладання фізичного та символічного простору у ментальній карті Львова

Як бачимо, теорія концентричних кіл, яку свого часу сформулювали представники чиказької школи соціології, знаходить підтвердження і на прикладі соціальної організації простору Львова з тією різницею, що для Чикаго, як і для більшості американських міст, характерним є те, що у центрі концентричної структури міста знаходяться найменш престижні та найменш безпечні райони зі зруйнованою соціальною та комунальною інфраструктурою та стійкою стигмою, населені, переважно, андеркласом та депривованими етнічними і расовими меншинами. Такі частини міста називають нетрями (англ. – slums). Натомість, у випадку Львова центром концентричної структури міста є найбільш престижна і безпечна його частина з найбільш розвинутою соціальною й комунальною інфраструктурою.

Цілісність теоретико-методологічної схеми дослідження соціального простору міста та «екологічної позиції індивіда» у ньому досягається шляхом залучення та реінтерпретації такого поняття як «ментальна карта міста». Поняття «ментальна карта», уведене в науковий обіг Е. Толманом (Edward Tolman) у 1948 р., позначає «ментальні і духовні здатності, які дають нам можливість акумулювати, впорядковувати, зберігати, викликати з пам'яті і опрацювати інформацію про оточуюче середовище». У сучасному соціогуманітарному дискурсі значною мірою поширеними є аплікації поняття «ментальна карта» у перспективі, започаткованій М. Фуко (Michel Foucault) та продовженій Е. Саїдом (Edward Wadie Said), у якій, поміж інших аспектів, розглядаються механізми конструювання та інструменталізації ментальних карт впливовими соціальними агентами.

Важливим аспектом ментальної карти міста є змістове наповнення образу конкретних районів та частин міста. Для з'ясування такого змістового наповнення було проведене опитування 120 студентів I – III курсів Львівського національного університету імені І. Франка. Інструментарій містив питання щодо асоціацій, які виникають у студентів стосовно конкретних районів та частин міста, перелік яких відповідав переліку районів та частин міста, найчастіше названих респондентами у межах репрезентативного опитування.

Найбільший інтерес становлять асоціації, пов'язані із соціальною організацією простору, яку ми розуміємо як стійкі та відтворювані уявлення щодо соціальних особливостей мешканців конкретних частин міста, специфічних соціальних практик, поширених у цих частинах міста та оціночних асоціацій, які є концентрованим виразом попередніх складових. У наведеній нижче таблиці вміщені асоціації, які стосувалися тієї чи іншої складової соціальної інтерпретації простору трьох найбільш та трьох найменш безпечних і

престижних територій міста відповідно до ранжування на підставі репрезентативного опитування мешканців Львова (див. табл. 10.3).

Таблиця 10.3

Змістове наповнення символічних образів найбільш та найменш безпечних і престижних територій міста (n = 120)

Частина / райони міста		Асоціації, які виникають у респондентів у зв'язку з конкретною частиною / районом міста: 1) характеристики мешканців; 2) поширені соціальні практики; 3) загальні асоціації
Найбільш престижні та безпечні частини / райони міста	Галицький	1) «Пенсіонери», «енергійні», «молоді», «звичайні», «справжні львів'яни», «заможні», «горді», «студенти», «метушливі», «спокійні», «похилого віку», «приємні», «доброчливі»; 2) «піти на покупки», «посидіти в кафе», «нічне життя», «розваги», «здобувати освіту», «торгувати»; 3) «безпечно», «красиво», «престижно», «дорого», «спокійно», «близько до центру».
	Центр	1) «Колишні комуністи», «буржуї», «бізнесмени», «пенсіонери, які грають у шахи», «багаті», «привітні», «круті», «ділові», «заклопотані», «позитивні», «багаті», «інтелігентні», «високомірні», «нудні», «культурні», «енергійні», «мажорні», «еліта»; 2) «місце зустрічей», «культурні заходи», «святкування», «туризм», «побачення», «навчання», «гуляти», «фотографувати», «відпочивати», «торгівля», «бізнес»; 3) «аварійний стан», «потрібна реставрація», «важко добратися», «перевантажений транспорт», «красиво», «велично», «зручно», «дорого», «гарно», «рухливо», «чудово», «шикарно», «дуже дорого», «чужий», «маленький», «супер», «обличчя міста», «не для життя».
	Франківський	1) «Забезпечені», «ділові», «прості люди», «багаті», «розумні», «середній клас», «веселі», «студенти», «серйозні», «чудові», «молоді», «шумні», «добрпорядні», «привітні»; 2) «відпочити», «займатися наукою», «піти на каток», «ходити в бібліотеку», «боулінг», «торгівля», «бізнес»; 3) «зручно», «шумно», «спокійно», «красиво», «чисто».
Найменш престижні та безпечні частини / райони міста	Топольня	1) «Наркомани», «наркодилери», «планокури», «там багато циганів», «нелегали», «хворі», «некультурні», «буйні», «неввічливі», «спокійні», «врівноважені», «бідні», «агресивні», «веселі», «нешадні до здоров'я», «добрі», «негативні», «погані», «бандити», «сільське населення», «хороші люди»; 2) «наркоманія», «злочинність», «лікуватися», «торгувати наркотиками», «лежати в лікарні», «нема чим зайнятися», «протизаконні розваги», «знищити здоров'я», «курити траву», «купувати», «займатися бізнесом»; 3) «небезпечно ходити вночі», «небезпечно», «багатолюдно», «тихий куточок», «як на вокзалі», «кінець географії», «сонне місце», «ужас».
	Рясне	1) «Живуть хулігани», «сільські мешканці», «літні», «привітні», «буденні», «тихі», «спокійні», «бідні», «невідомі», «багаті», «дивні», «прості», «працюючі»; 2) «піти в ліс», «погуляти», «відпочивати», «танці», «футбол», «ходити в гості», «займатися алкоголізмом»; 3) «складно добратися в центр міста», «темний і брудний район», «десь далеко від міста», «забуте Богом», «брудно», «найнебезпечніша частина міста», «хуліганський район», «відсталий», «спокійний», «тихе місце», «схоже на село», «віддалений, але затишний», «не хотіла би там жити», «Сибір», «село», «куточок природи», «темно».

Частини / райони міста	Асоціації, які виникають у респондентів у зв'язку з конкретною частиною / районом міста: 1) характеристики мешканців; 2) поширені соціальні практики; 3) загальні асоціації
Найменш престижні та безпечні частини / райони міста Левандівка	1) «Батяри», «селяни», «непривітні», «злі», «прости», «багаті», «селяни», «підлітки», «молодь», «старші», «кримінальні», «звичайні», «буйні», «цікаві», «дивні»; 2) «дрібні крадіжки», «бійки», «пограбування», «прогулянки», «відпочивати», «гуляти», «ходити по магазинах», «проживати в маленькій тісній квартирі», «спортивне орієнтування»; 3) «небезпечно», «вбогість», «беспредел», «краще туди не їздити», «моторошний», «нічого доброго», «ввечері небезпечно виходити з дому», «Юрський період», «неспокійний», «село», «далеко», «нормальний», «розбійницький», «Гарік Крічевський» ¹⁹⁶ .

Наведені вище результати ілюструють, з одного боку, вікові та соціальні особливості сприйняття, характерні для студентів (ментальна карта міста постає досить таки спрощеною, стереотипною гіперболізацією окремих характеристик частин та районів міста із частими вкрапленнями молодіжного сленгу для вербалізації згаданих стереотипів), а, з іншого боку, наведені асоціації демонструють доволі цілісну картину (символічні образи конкретних територій міста є досить несуперечливими). Попри гротескну спрощеність ментальної карти міста, яка постає у наведених інтерпретаціях, символічні образи конкретних частин і районів міста є важливим об'єктом соціологічного дослідження. Отримані результати доводять: у ментальній картині міста характеристики його окремих частин пов'язуються із характеристиками мешканців цих територій та розповсюджених тут соціальних практик. Відповідно до «теореми Томаса» ментальна карта міс-

¹⁹⁶ Г. Крічевський – уродженець Львова, артист української естради, виконавець пісень у жанрі шансон, зокрема пісні «Левандовка», що містить такі слова:

«Я родился под Высоким замком
В мирной львовской воровской семье.
Папа был кидало, мать цыганка,
Ворожила где-то на селе.
Переехали на Левандовку
В шестьдесят каком-то там году.
Приютила мама Левандовка
Всю мою веселую семью...
Левандовка, жизнь моя воровка,
Моя тяжелая судьба.
Знает вся братва на Левандовке
Хулигана Петю-цыганка».

та актуалізується, зокрема, у процесах соціалізації мешканців міста та формування локальних та індивідуальних ідентичностей, уявлень про перспективи соціальної самореалізації та нормативні межі, вибір референтних моделей поведінки, стигматизації та відтворення стигми і її проєкцій всередину та назовні стигматизованої особистості. Як бачимо, Львів демонструє наявність чіткого паттерну накладання соціально-символічного та соціально-інфраструктурного вимірів.

Одним із принципів, що підвищують якість соціологічного дослідження, є диверсифікація джерел даних, використання різних методів та методик збору і аналізу даних. За таких умов отриманий результат є більш надійним. У випадку дослідження девіантогенних аспектів організації міського простору таким джерелом даних може бути офіційна статистика, зокрема відомча статистика, статистика установ системи соціального захисту, правоохоронних та судових органів, яка свідчить про наявність чи відсутність та рівень певних соціальних проблем. А також статистика економічного характеру, яка може опосередковано свідчити про проблемність конкретних територій міста. Низька вартість землі, нерухомості, оренди житлових та нежитлових приміщень у конкретних частинах міста може вказувати на їхнє «соціальне виснаження», занедбаність, поганий стан комунальної інфраструктури, відсутність доступу чи ускладнений доступ до транспортних сполучень, місць працевлаштування та рекреації, виробничих та освітніх закладів, високий рівень злочинності та на інші соціальні проблеми, адже одним із основних чинників ціноутворення є співвідношення пропозиції та попиту (остання в названих випадках є невисокою).

Розглянемо деякі з названих показників у розрізі районів міста Львова з особливою увагою до виявлених раніше паттернів розподілу соціальних проблем у міському просторі (див. табл. 10.4).

Як бачимо, усі наведені показники підтверджують отриману вище картину асиметричності міського простору Львова у сенсі престижності та привабливості, які відзначаються часовою сталістю, тобто не є результатом одномоментного «знімку» випадкових обставин. Важливим і не з'ясованим залишається питання щодо просторового розподілу у Львові соціальних проблем.

Інструментом виявлення емпіричних показників просторового розподілу соціальних проблем є, зокрема, вивчення статистики, що стосується злочинів та правопорушень і обрахування на підставі такої статистики коефіцієнту ураженості злочинністю населення окремих районів міста. Цей коефіцієнт по суті є відношенням питомої ваги виявлених злочинців серед населення конкретного району міста та частки злочинців в усьому населенні міста. Наведемо приклад обрахунку

Опосередковані показники проблемності конкретних територій Львова

Райони міста	Середня ціна на 1 кв. м площі житла станом на 6 жовтня 2009 року (у.о.) ¹⁹⁷	Середня ціна на 1 кв. м площі житла станом на 24 березня 2010 року (у.о.) ¹⁹⁸	Середня вартість оренди житлової нерухомості (1-, 2-, 3 кімнатні) станом на грудень 2009 (у.о.) ¹⁹⁹	Середня вартість оренди житлової нерухомості (1-, 2-, 3 кімнатні) станом на лютий 2010 (у.о.) ²⁰⁰	Середня вартість сотки землі станом на грудень 2009 (у.о.) ²⁰¹	Середня вартість сотки землі станом на лютий 2010 (у.о.) ²⁰²
Галицький	1657	1731	267	256	24000	24000
Франківський	1261	1340	204	227	17500	17450
Личаківський	1228	1289	196	196	9545	10050
Залізничний	1166	1225	159	171	6375	6400
Шевченківський	1122	1177	177	184	7933	7958
Сихівський	1055	1121	199	197	10111	10111

коефіцієнту ураженості злочинністю для осіб жіночої та чоловічої статі. Якщо жінки у складі виявлених злочинців становлять 15,9 %, а їхня частка в усьому населенні становить 53,0% то коефіцієнт ураженості жінок злочинністю дорівнює $15,9/53,0 = 0,3$, а чоловіків – $84,1/47,0 = 1,8$, або в 6 разів більше.

У наведеній нижче таблиці (див. табл. 10.5) для обрахунку коефіцієнту ураження злочинністю районів Львова використана відомча статистика Державного департаменту України з питань виконання покарань, а саме інформація про засуджених до позбавлення волі мешканців Львова, які відбули покарання і були звільнені з місць позбавлення волі у 2007, 2008 та 2009 роках.

¹⁹⁷ Юлія Поліковська. Квартири подешевшали, а купувати нікому // <http://www.zaxid.net/article/50442/>.

¹⁹⁸ Консалтинговая компания SV-Development - Стоимость недвижимости: цены, динамика цен - Стоимость квартир (цены на жилье) // http://www.svdevelopment.com/ru/web/flat_costs/.

¹⁹⁹ Офіційна web-сторінка: Асоціація спеціалістів по нерухомості (риелторів) України. www.asnu.net/analitica/01_2010_lviv.pdf // Сравнительные характеристики Декабрь 2009 год - Январь 2010 год.

²⁰⁰ Там само.

²⁰¹ Там само.

²⁰² Там само.

Рівень ураження злочинністю районів Львова

Район міста	Частка населення району у загальній кількості населення міста (середній показник за 2007-2009 рр.)	Кількість мешканців району (осіб), звільнених з місць позбавлення волі впродовж 2007 - 2009 рр. та їхня частка (%) у загальній кількості львів'ян, звільнених з місць позбавлення волі впродовж вказаного періоду	Коефіцієнт враженості населення районів Львова злочинністю
Галицький	20,4	140 / 13,2	0,64
Личаківський	20,2	214 / 20,3	1,0
Франківський	8,1	89 / 8,4	1,03
Залізничний	13,7	155 / 14,7	1,07
Сихівський	17,5	206 / 19,5	1,11
Шевченківський	19,8	250 / 23,7	1,19

Як свідчать попередні результати, у центральних, найбільш престижних і безпечних районах міста із найвищою вартістю землі, нерухомості та оренди житла рівень ураженості злочинністю є суттєво нижчим (у випадку порівняння благополучного Галицького району із неблагополучним Шевченківським майже вдвічі), ніж у районах, віддалених від центральної частини міста. Зазначимо, що результати обрахунку коефіцієнту ураженості злочинністю свідчать, насамперед, про проблеми із якими стикається саме населення району і від яких саме це населення страждає.

Кримінальною статистикою не вичерпуються джерела дослідження просторового розподілу соціальних проблем. Злочинність становить собою лише один, хоч і найбільш «помітний» суспільству вияв соціальних проблем. Відтак відомча статистика органів соціального забезпечення та комунальних служб, структур пенсійного фонду та державної служби зайнятості, медичних закладів та Держсанепідемнагляду можуть містити необхідну для дослідження просторового розподілу соціальних проблем інформацію.

Так, для порівняння, згідно зі звітом виконавчих органів Львівської міської ради за 2008 р. Галицькою районною адміністрацією було скеровано в суди 753 позовні заяви з приводу погашення заборгованості за квартиру на суму 472 тис. грн. (Галицький район належить до найбільш благополучної зони міста), а Залізничною районною адміністрацією з цього приводу подано 3009 позовних заяв на суму 4

млн. 249,4 тис. грн. (частина Залізничного району належить до найбільш проблемної, четвертої, зони міста).

Необхідною частиною глибокого дослідження девіантогенних аспектів організації міського простору є історично-соціологічна складова. Універсальна закономірність історичного розвитку міст, заснованих у добу середньовіччя, полягає зокрема у тому, що міста утворювались навколо ядра – ландшафтного чи рукотворного об'єкта (наприклад, споруди світського чи церковного характеру) з високими оборонними можливостями. У випадку Львова таким об'єктом ландшафту стала так звана Замкова гора. Межі міста у північно-західному напрямку від його ядра локалізувалися у місці, дотепер відомому під назвою Рогатка. «Рогатки» – шлагбауми, що позначали не лише його територіальні кордони, а й символічні межі двох соціальних світів, по один бік яких проживали освічені, цивілізовані люди (від лат. *civilis* – громадянський, суспільний, державний, що у свою чергу походить від лат. *sevitas* – поселення, місто – аналог грецького *πόλις*), а по другий бік – передміщани та селяни. Один із стійких соціокультурних маркерів, поширених у західноукраїнському діалекті, слово «рагуль», буквально означає – «людина з-за рогатки», а у переносному і поширеному сьгодні значенні – неосвічена, обмежена, безкультурна людина. Образ темного «селянського моря», яке оточує місто та контр-образ міста як скупчення гріхів – універсальна символічна дихотомія, що втілюється у різні епохи лише з невеликими змінами історичних реквізитів. Символічні, економічні та адміністративні чинники відтворювали поділ. Перебування селян у місті головно було пов'язане зі збутом сільськогосподарської продукції. В'їзд на возах до міста дозволявся тільки вночі, а на світанку, продавши товар перекупникам, селяни залишали місто. Поступово, індустріалізація, поширення і поглиблення адміністративного регулювання та зосередження у місті органів управління, скасування станових обмежень, формування універсально доступних ліфтів соціальної мобільності, пом'якшення адміністративних обмежень на свободу пересування і, врешті, зваби міського способу життя спрямовували вчорашніх сільських мешканців у міста, у межах яких залишалися лише найменш привабливі «екологічні ніші». Міський організм зростає. Лінії територіально-символічної делімітації та демаркації – рогатки – вулківська, городоцька, клепарівська, янівська, замарстинівська, личаківська, стрийська та ін. – зміщувалися. Питання про приєднання підльвівських територій міська рада вперше підняла у 1901 р. У наступні роки до Львова були прилучені Клепарів, Замарстинів, Знесіння, Голоско, Сигнівку, Кульпарків, Кривчиці, Сихів (1952 р.), Лисиничі, Богданівка, Козельники

(1955 р.), Брюховичі (1957 р.), Кам'янка, Нові Збоїща, Колонія, Голосівка (1958 р.), Винники (1959 р.), Рудно (1963 р.), Білогорща (1978 р.).

Розвиток соціальної інфраструктури та інтеграція нових міщан у міську спільноту не встигали за стрімким зростом населення: у 1880 р. населення Львова становило 100 тисяч осіб, у 1900 р. – 150 тисяч, у 1910 р. – 206 тисяч, у 1921 р. – 219 тисяч, у 1931 р. – 312 тисяч, у 1937 р. – 317 тисяч, а вже у 1940 р. – 430 тисяч осіб. Друга світова війна, нацистська окупація та, через кілька років, повторне встановлення радянської влади і пов'язані з цими подіями процеси змінили етнічний і соціальний склад населення міста (Львів став значно менш поліетнічним та значно більш робітничо-селянським містом) та спричинилися до суттєвого скорочення населення міста (у 1945 р. воно становило 180 тисяч осіб – менше, ніж у 1910 р.). Кількість населення швидко зростала аж до останнього десятиліття ХХ ст.: у 1950 р. вона становила понад 300 тисяч, у 1955 р. – 390 тисяч, у 1959 р. – 436 тисяч, у 1970 р. – 579 тисяч, у 1979 р. – близько 630 тисяч, у 1989 р. – 816 тисяч, у 2001 р. – 758 тисяч осіб.

Асиметрія соціально-економічного розвитку частин міста, очевидно, була закладена ще в середині 60-х рр. ХІХ ст., у часи належності західноукраїнських земель до Австро-Угорської імперії. У 1861 р. в експлуатацію здано залізничне сполучення Львів-Перемишль. Будівництво об'єктів львівської залізниці, яка з півночі півколом обігнула Подільську височину, вимагало значних людських ресурсів. Залізничне сполучення стало потужним каталізатором економічного розвитку. Поблизу об'єктів залізниці виникали підприємства та робітничі квартали і селища (Богданівка, Левандівка, Сигнівка – усі у західній та північно-західній частині міста).

Через кілька десятиліть у іншій, південній та південно-західній частині Львова на найсприятливіших для проживання підвищених ділянках виникли райони віл та маєтків (Новий світ, Новий Львів, Професорська колонія). Сьогодні найбільш проблемний і у соціально-символічному, і у соціально-інфраструктурному вимірах сектор міста, північно-західний, делімітований від решти території міста такими екологічними перешкодами як: об'єкти Львівської залізниці (моторвагонне, локомотивне та пасажирське депо, приміський та головний пасажирський вокзал), залізничне полотно та охоронна санітарно-захисна зона, Личаківська виправна колонія № 30.

Безумовно, глибинне дослідження інфраструктурної та соціально-економічної асиметрії розвитку зон міста та впливу цієї асиметрії на відхильну поведінку мешканців конкретних зон має спиратися на

різномірні джерела, у тому числі і на кримінальну статистику. Втім, останнє джерело є дещо проблематичним, адже вдосконалення вимагають самі принципи ведення кримінальної статистики. Таке удосконалення має бути комплексним: урахування якості роботи правоохоронних органів (якість реагування органів внутрішніх справ на заяви та повідомлення про злочини; кількість справ, по яких особи виправдані судом або звільнені від кримінальної відповідальності; вивчення громадської думки щодо оцінки діяльності органів внутрішніх справ; кількість злочинів, виявлених та попереджених на стадії підготовки; урахування результатів розгляду справи у судових органах; використання альтернативних джерел інформації: опитування населення з метою виявлення потерпілих від злочинів (англ. – victimization survey); опитування населення з метою виявлення причетності до вчинення різних правопорушень (англ. – self-report survey); опитування населення з метою встановлення розміру збитків від злочинів). Специфічні показники, за якими ведеться статистика діяльності правоохоронних органів, не адаптовані до потреб дослідження рівня девіантогенності окремих міських територій. Так, інформація про вкрай важливе у цьому сенсі розмежування між місцем порушення (англ. – offending rate) та місцем проживання порушника (англ. – offender rate), відзначене ще представниками чиказької школи, не узагальнюється вітчизняною кримінальною статистикою так само як і, наприклад, інформація про гендерний, етнічний чи соціально-економічний статус жертв злочинів та злочинців. Слід зауважити, що саме поняття «розкриття злочину» інтерпретується вітчизняними правоохоронними органами як спрямування кримінальної справи в органи дізнання чи досудового слідства, що нехтує принципом презумпції невинності. Статистика, що стосується правоохоронної діяльності, ведеться структурними підрозділами самих правоохоронних органів, а не підрозділами Державного комітету статистики України, а це ускладнює контроль громадськості за її достовірністю, обмежує доступ дослідників до статистичних матеріалів та впливу на самі показники ведення статистики правоохоронної діяльності. Загальні принципи побудови системи кримінальної статистики в Україні не відповідають світовим стандартам, зокрема, рекомендації Департаменту статистики ООН «Керівництво по створенню системи кримінальної статистики», ухваленій у 2002 р. Відтак, офіційна кримінальна статистика залишається складним для опрацювання та сумнівним джерелом інформації, коли йдеться про таку інноваційну для вітчизняних соціальних наук проблему як виявлення девіантогенних аспектів організації міського простору.

Поле досліджень девіантогенних аспектів організації міського простору в Україні є цікавим, складним і неопрацьованим. Важливим у такому дослідженні є уникнення симпліфікацій²⁰³, адже як міський простір так і відхильна поведінка – явища складні. Так, спеціалізація, що відбувається у міському просторі, стосується і відхильної поведінки: якщо для зон із занедбаною інфраструктурою, високою густотою населення і низьким рівнем формального і неформального контролю будуть характерними так звані драматичні злочини (локалізовані у короткому проміжку часу діяльнісні акти із застосуванням насильства), то для ділового центру міста більш характерною буде так звана білокомірцева злочинність – та, що вчиняється респектабельними та зовні законослухняними особами і не за допомогою ножа чи кастета, а на підставі сучасних телекомунікаційних технологій. Шкода для суспільства у другому випадку може бути значно вищою, ніж у першому, не зважаючи на відсутність драматичних виявів, що збурюють громадськість.

Ще кілька десятиліть тому, у радянській Україні упосліджений характер соціологічних субдисциплін (що мали справу не з нормативною, «приписаною» теоретичними моделями марксизму та нав'язаною суспільству соціальністю, а з соціальністю «живою» – тією, що опирається політичним та адміністративним імпульсам і має власну логіку) ускладнював як розвиток урбаністичних досліджень, так і соціології девіантної поведінки, кримінології та спеціалізованої синтетичної міждисциплінарної галузі знання – девіантології. У той же час урбаністичні дослідження у галузі попередження відхильної поведінки є однією з найактуальніших проєкцій наукового знання у сферу соціального управління.

Глосарій:

Білокомірцева злочинність – злочини, скоєні «білими комерцями», тобто людьми, які мають відносно високий соціальний статус, рівень освіти, належать до середнього класу та наділені адміністративними повноваженнями (наприклад, злочини у сфері інтелектуальної власності, розтрата грошей, обман покупця, хабарництво тощо).

Відчуття відносної депривації – стан відчуття несправедливої обділеності суттєвими ресурсами, благами, статусами тощо; стан нездійснених, нереалізованих взагалі чи частково фізичних, економічних, соціальних, культурних потреб індивіда або групи.

²⁰³ Симпліфікація – спрощення, перетворення на щось, доступне для розуміння; неприпустиме спрощення будь-чого (Толковий словарь обществоведческих терминов [Н. Е. Яценко]. – СПб., 1999).

Вторинна девіантність – стійка схильність до порушення норм, сформована антинормативна поведінка.

Девіантна поведінка – поведінка, яка суперечить існуючим у суспільстві нормам і правилам.

Девіантогенність – характеристика реальності, яка означає її потенціал створювати чи/або стимулювати девіантну поведінку.

Делінквентна поведінка – порушення закону, кримінальна поведінка.

Первинна девіантність – первинні, разові випадки порушення соціальних норм, які характерні для більшості «нормальних» людей.

Соціальна проблема – аспект соціальної реальності, який значною (чи впливовою) частиною населення сприймається як небажаний розрив між соціальним ідеалом і соціальною дійсністю та який може бути подоланий через адміністративно-правові, управлінські заходи та /чи колективну соціальну дію.

Субкультура бідності – умовна назва для субкультури, у межах якої поширені цінності і норми, що заперечують важливість праці, навчання, кар'єрного успіху та особистого самовдосконалення і, врешті, не дозволяють носіям цих цінностей скористатися можливостями, які пропонує суспільство.

Субкультура насильства – умовна назва для субкультури, у межах якої насильство і злочин сприймаються як нормальна або бажана і заохочувана форма поведінки.

Питання та завдання для самоперевірки:

1. Чим зумовлюється відхід досліджень девіантної поведінки від морально-етичної проблематики?

2. У чому суть соціальної технології паноптикуму, запропонованої І. Бенґамом? У чому її подібність із (чи відмінність від) такої соціальної технології як комунальна квартира?

3. У чому специфіка американського та вітчизняного просторового розподілу відхильної поведінки у міському просторі? Обґрунтуйте свою думку.

4. У чому недоліки сучасної системи кримінальної статистики в Україні та якими є перешкоди у її використанні в дослідженнях розподілу відхильної поведінки в міському середовищі?

5. Які статистичні показники, що стосуються сфери соціального забезпечення та комунального господарства, можуть опосередковано свідчити про девіантогенний характер певних міських територій?

Список основной литературы:

1. Дюркгейм Э. Норма и патология / Э. Дюркгейм // Рубеж (Альманах социальных исследований). – 1992. – № 2. – С. 82–88.
2. Stark R. Deviant places: a theory of the ecology of crime / R. Stark // Criminology. – 1987. – Vol. 25 (4). – Pp. 893–910.

Список допоміжної літератури:

1. Герасимова Е. Советская коммунальная квартира как социальный институт: историко-социологический анализ (на материалах Петрограда-Ленинграда, 1917-1991) / Е. Герасимова. – СПб., 2000.
2. Удотова Л. Ф. Соціальна статистика [підручник] / Л. Ф. Удотова. – К. КНЕУ, 2002. – 376 с.
3. Almgren G. The Ecological Context of Interpersonal Violence From Culture to Collective Efficacy / G. Almgren [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://jiv.sagepub.com/cgi/reprint/20/2/218.pdf>.
4. Bentham J. Panopticon / J. Bentham // The Panopticon Writings (Ed. by M. Bozovic). – London : Verso, 1995. – Pp. 29–95.
5. Jacobs J. The death and life of Great American cities / J. Jacobs. – New York : Vintage books, 1961.
6. Tolman E. C. Cognitive Maps in Rats and Men / E. C. Tolman // Psychological Review. – 1948. – № 55. – P. 189–208.
7. Staples W. G. Everyday surveillance: vigilance and visibility in postmodern life / W. G. Staples // Rowman & Littlefield publishers. – Inc. Oxford, 2000.
8. Wilson J. Q. Broken Windows / J. Q. Wilson, G. L. Kelling // Deviance and Social Control: a Reader [ed. by R. Weitzer. McGraw-Hill higher education]. – NY., 2002. – 397 p. – (P. 54-64).

ЗМІСТОВИЙ МОДУЛЬ 11

ТЕНДЕНЦІЇ ТА КОЛІЗІЇ РОЗВИТКУ МІСТА В ЕПОХУ ГЛОБАЛІЗАЦІЇ. МІСТО МАЙБУТНЬОГО

1. Глобалізація і міста: головні тенденції розвитку.
2. Основні варіанти постіндустріальної міської системи.
3. Типи «інформаційного міста».

1. Глобалізація і міста: головні тенденції розвитку

Від початку 70-х рр. ХХ ст. розпочинається період різноманітних соціальних трансформацій сучасних суспільств та їх підсистем – економіки, політики, системи соціальних відносин. Саме з цього часу радикально змінюється економічна підсистема, вся сфера праці й побуту; виникають новітня система професійної диференціації, нові професії та знання, змінюється система організації праці; переосмислюється та трансформується зміст базових соціальних інститутів – сім'ї, освіти, праці; формуються новітні стиль життя, моделі споживання, життєві орієнтації. Усі ці перетворення знайшли визначення в декількох сучасних наукових термінах: постмодерн, постіндустріальне суспільство, інформаційне суспільство, суспільство споживачів, і нарешті, термін, яким всі перераховані поняття інколи поєднуються – глобалізація (globalization).

Глобалізація – суперечливий і складний як для вивчення процес. Він доволі широко досліджений та представлений різноманітними точками зору. Так, на думку Т. Парсонса, В. Мора, І. Валлерстайна глобалізація, яка зараз охопила майже всі країни сучасного світу, всі сфери суспільної реальності, бере свій початок у ХVІ ст. Інші дослідники (Е. Гіденс, М. Кастельс, Л. Туроу, В. Іноземцев та інші) вважають глобалізацію наслідком реалізації новітніх технологій та бурхливого розвитку економіки, а її носіями – модерні транснаціональні корпорації (ТНК). Ускладнює розуміння процесів глобалізації і той факт, що термін «глобалізація» вживається не лише в різноманітних сферах діяльності людини, але й у різних галузях науки і тому має численні змістові значення. У цьому сенсі нідерландський суспіль-

ствознавець Ян Недервеен Пітерзе (Peitersen Jan Nederveen) зазначає, що глобалізація «має стільки способів прояву, скільки існує глобалізаційних агентів і динамік, або імпульсів. Історично вони варіювалися від далекобіжної крос-культурної торгівлі, регіональних організацій і наукових спільнот до сучасних мультинаціональних корпорацій, транснаціональних банків, міжнародних установ, технологічного обміну та транснаціональної мережі суспільних наук»²⁰⁴.

Окремо О. Тоффлер звернув увагу на те, що глобалізація та монополізація міст ведуть до ефекту квазіреальності в соціальній свідомості, що кардинально змінює структуру та характер людських стосунків. Сучасні міста, як центри глобальних світових процесів, стають «світтовими містами»²⁰⁵, з глибинними соціально-культурними протиріччями. Соціальна структура міст трансформується у щось невизначене та розмите, одночасно поєднуючи реально існуючі, традиційні та утопічно сфантазовані, еkleктичні уявлення в єдине ціле. Ця тенденція проявляється та закріплюється в сучасній термінології міста, у його префіксах – «гіпер» (місто), «мега» (поліс), «транс» (урбанізація).

Дослідження міста в новітній для нього період – період глобалізації або постіндустріального (інформаційного) суспільства, розпочали ряд соціологів та урбаністів: Дж. Готтман, М. Кастельс, Д. Гарві, Р. Пал, С. Сассен, Р. Робертсон, Е. Амін та Н. Тріфт, Б. Пері, А. Гардінг, Е. Сохі, М. Діра, Д. Мессі, М. Севідж, Дж. Ші, Ш. М. Мієхір, Е. Слетер та інші.

Загалом слід відзначити, що більшість авторів, які досліджують прояви глобалізаційних процесів у міському середовищі, описують особливості глобальних міст, працюють у термінах виробничо-економічної парадигми, де основний акцент робиться на економічних показниках, специфіці розвитку міської інфраструктури, змінах у концентрації виробництва, системі зайнятості та розподілу ресурсів. Особлива увага концентрується на вивченні нових властивостей поселенської структури.

Зокрема, один з найвідоміших дослідників глобального (у його термінології «інформаційного») міста М. Кастельс у своїх працях представляє неомарксистську позицію. М. Кастельс, прокоментував-

²⁰⁴ Ян Недервеен Пітерзе. Глобалізація як гібридизація / Ян Недервеен Пітерзе // Глобальні модерності / [за ред. Ф. Фезерстоуна, С. Леша, Р. Робертсона ; пер. з англ. Т. Цимбала]. – К. : Ніка-Центр, 2008. – С. 73–105.

²⁰⁵ Слід звернути увагу на те, що існує інший зміст цього терміну. Термін «світтове місто» передував поняттю «глобальне місто». Воно використовувалось для визначення унікального явища – міст особливого культурно-релігійного значення, наприклад, Рима або Парижа, а також столиць колишніх імперій, таких, як Лондон, Відень, Мадрид.

ши функції міста в капіталістичну добу в статті «Міське питання», досліджує процеси глобальних міст, становлення технополісів та роль інформатизації у майбутньому розвитку найбільших міст сучасності. У роботі «Інформаційна епоха: економіка, суспільство і культура» (1996 р.) він аналізує зміни, що відбуваються в структурі міста при переході суспільства в інформаційну епоху. Цей перехід заснований на «революції» в інформаційних технологіях, яка зумовила перебудову капіталістичної системи, призвела до появи «інформаційного капіталізму» і відповідних проблем ідентичності, обмеження доступу до ресурсів тощо. Для аналізу змін, що відбуваються в міському середовищі інформаційного суспільства, М. Кастельс використовує теорію мереж. Мережі визначаються як набори взаємопов'язаних вузлів, навколо яких організовані ключові функції і процеси. Мережі відкриті, здатні до необмеженого розширення, динамічні і можуть оновлюватися, не руйнуючи систему. Вони приводять до того, що капіталізм стає глобально організованим на основі масштабних фінансових потоків. Мережеві структури відтворюються як на рівні внутрішньоміському, так і на рівні стосунків між мегаполісами. Визначальною рисою мегаполісів є те, що вони концентрують і замикають на собі основні потоки інформації, фінансові ресурси і стають центрами «глобального динамізму», культурної і політичної інновації.

Мегаполіси повною мірою відображають сучасні протиріччя між глобальним та локальним – залучені в глобальні ділові й культурні мережі сучасні міста поступово виключаються з внутрішніх проблем своєї національної держави та концентруються на вирішенні проблем своєї міської «окраїни». Унаслідок економічної, політичної і культурної експансії крупних міст відбувається маргіналізація міського населення. З'являються нові просторові тенденції – навколо великих міст концентрується все більше представників нової міської еліти, що здійснює управлінські функції, а всередині міста, навпаки, починається занепад. Одночасно із занепадом окремих центральних частин міських територій, передмістя зазнають економічного підйому. Вони продовжують розширюватися, створюючи індивідуалізовані та диверсифіковані зразки життя і діяльності. Зростання передмість супроводжується подальшим територіальним збільшенням міст з поширенням діяльності і мешкання городян на території сільських і змішаних областей. Унаслідок цього процесу іноді виникають нові автономні поселення, а частіше, цей процес набуває форми особливих функціональних стосунків з сусіднім крупним містом.

Ще раніше, ніж розвідки М. Кастельса, з'являються праці американських соціологів Роланда Робертсона (Robertson Roland) і Саскії Сассен (Saskia Sassen), завдяки яким у соціології утверджується

термін «глобальне місто» (global city). С. Сассен розуміє під «глобальним містом» агломерацію, що наділена колосальними фінансовими, інформаційними, менеджеріальними, сервісними та політичними функціями, які спрямовуються на світовий ринок. Згідно з С. Сассен, глобальні міста перетворилися на «командні пости» – центри, що виробляють політичні рішення для економіки в планетарному масштабі. Вони стали ключовими пунктами розташування фінансових і спеціалізованих сервісних фірм, які суттєво впливають на економічний розвиток. Такі міста є місцем зосередження галузей виробництва, що постійно розвиваються. Глобальні міста змагаються одне з одним, разом із тим, вони є системою взаємопов'язаних елементів, що відокремлені від держав, на території яких вони розташовані. Урбаністи до 2008 р. нарахували на планеті 459 агломерацій з населенням більше одного мільйона людей, у яких проживає 40 % городян та 20 % усього населення планети.

У праці «Глобальне місто: Лондон, Нью-Йорк, Токіо» (1990 р.) С. Сассен визначає сім чинників утворення глобального міста:

По-перше, зростаючий географічний масштаб економічної діяльності транснаціональних корпорацій посилив значення їх загальних функцій. Чим більше «розкидані» економічні операції фірми по різних країнах, тим складнішими є її стратегічні функції – управління, координація, обслуговування, фінансування всієї системи компанії.

По-друге, ці функції стають настільки складними, що центри управління ТНК починають передавати їх частку спеціалізованим сервісним компаніям («аутсорсинг»), які працюють за контрактами зі штаб-квартирами транснаціональних корпорацій. Сьогодні управлінські структури великих фірм більше зацікавлені в придбанні готових послуг (зокрема програмування, ведення бухгалтерської справи, забезпечення зв'язків з громадськістю), замість того, щоб виконувати їх самостійно.

По-третє, спеціалізовані сервісні компанії, залучені в найбільш складні глобалізовані ринки, розташовані переважно у великих містах та їх центрах. Складність послуг, які потрібно надати, непередбачуваність ринків, на яких вони діють, зростаюче значення швидкості в усіх операціях – ось сукупність умов, які спонукають до нового розвитку міської агломерації. З'єднання компаній, талантів, експертиз у величезному числі спеціалізованих галузей приводить до того, що за набором функцій міське середовище стає схожим на інформаційний центр. Перебування в місті можна порівняти із знаходженням у вкрай інтенсивному і щільному інформаційному потоці.

По-четверте, чим більше складних, нестандартних функцій передається штаб-квартирою на аутсорсинг, тим простішим стає вибір міс-

ця розміщення самої штаб-квартири. З цього випливає, що ключовим стає високоспеціалізований сектор послуг, для якого велике значення мають переваги глобальних міст.

По-п'яте, аутсорсингові компанії повинні пропонувати глобальне обслуговування, що, у свою чергу передбачає наявність глобальної мережі філіалів або будь-яких інших форм і можливостей співпраці на місцях. Як результат, ми маємо посилення міжнародних (міжміських) зв'язків. Розвиток глобальних фінансових ринків і ринків спеціалізованих послуг, необхідність створення транснаціональних обслуговуючих систем у зв'язку зі значним зростанням обсягів міжнародного інвестування, роль уряду в регулюванні міжнародної економічної діяльності, – усе це вказує на існування транснаціональних зв'язків між глобальними містами, а також на те, що економічні досягнення цих міст все більше випереджають розвиток їх національних економік.

По-шосте, високий ступінь зосередження кваліфікованих професіоналів і високоприбуткових сервісних компаній у найбільших містах веде до посилення територіальної і соціально-економічної нерівності в них. Стратегічна роль спеціалізованих послуг зумовлює зростання числа провідних фахівців і їх «вартості». Ураховуючи той факт, що для досягнення очікуваних результатів необхідна постійна інтенсифікація праці висококваліфікованого персоналу, очевидно, що обсяги винагород повинні швидко зростати. І зовсім протилежна динаміка винагород буде характерна для тих працівників (у сфері виробничих послуг), які не входять у подібну категорію професіоналів.

По-сьоме, одним із результатів динаміки, описаної в шостій гіпотезі, є зростання «неформалізації» цілої низки інших видів економічної діяльності, на які є попит у подібних містах, але рівень прибутковості яких не дозволяє їм конкурувати за різні види ресурсів з високоприбутковими компаніями-лідерами. Деформалізація частини або всієї виробничої і дистрибуторської діяльності, включаючи послуги, – це один із способів виживання в сучасних умовах²⁰⁶.

Американська дослідниця зазначає, що глобальне місто – це гранична зона, де можливі контакт старого та нового часу й простору, де формуються новітні стратегічні можливості в економічно-фінансовій та культурній сферах життя людини, що уможливають новітню світоглядну позицію.

Інші урбаністи, англійці А. Амін (Amin Ash) та Н. Тріфт (Nigel Thrift) у праці «Місто: переосмислення міського» приходять до висновку, що глобальне місто слід розуміти як поєднання двох компо-

²⁰⁶ Сассен С. Глобальный город: введение понятия / С. Сассен [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://globalization/su/planet-in-changes/econom/>.

ментів. По-перше, глобальне місто є локусом конкурентного виробництва у світовому масштабі, де конкуренція ґрунтується на просторовій близькості елементів виробничого процесу і більш ефективній віддачі від масштабу. По-друге, місто є локусом постіндустріальної економіки знання, де існують необхідні культурно-наукові ресурси, які дозволяють розвиватися глобальній економіці.

Підсумовуючи, зазначимо, що глобальне місто, як феномен сучасного світу, об'єктивно (без планового втручання національних держав) виникло завдяки постіндустріальним, інформаційним та комунікативним технологіям, інтенсивному розвитку сервісних послуг та міграції трудових ресурсів. Зараз урбаністи та соціологи надають емпірично обґрунтовану класифікацію глобальних міст. Проте, слід наголосити, що всі найбільш відомі класифікації глобальних міст також належать до економічної парадигми, відповідно, базуються переважно на інфраструктурно-економічних показниках. Одна з них розроблена дослідницькою групою з вивчення глобалізації та світових міст (Globalization and World Cities Study Group – GAWC) британського Університету Лафборо, під керівництвом П. Тейлора. Ранжування міст у цій класифікації виконане на основі бальної оцінки міста у сфері чотирьох основних типів сервісних послуг: бухгалтерський облік та аудит, реклама, фінанси та банки, страхування. Залежно від суми набраних балів усі міста розподілені за чотирма рангами – α , β , γ , δ та 12 категоріями (12-а – найвища, 1-а – найнижча). На основі аналізу виокремлено 55 глобальних міст різного рангу, з них чотири – Лондон, Нью-Йорк, Париж, Токіо – займають найвищі «командні висоти», а 67 мають достатній потенціал для того, щоб у майбутньому отримати найвищий статус глобального міста.

Альфа-міста (глобальні континентальні «столиці») – це комунікаційно-сервісні центри світового значення із ареалом «обслуговування» до 20 млн осіб, мультимодельні транспортні вузли, комунікаційно-комерційно-сервісні центри глобального впливу. До Бета-міст віднесено міста-шлюзи (субконтинентальні столиці), ареал обслуговування яких досягає від 10 до 20 млн населення. Це вузли повітряного сполучення, комерційні та сервісні центри субконтинентального значення. Міста групи Гамма є периферійними (регіональними столицями), під ареал обслуговування яких підпадають до 5 млн населення прилеглих територій. Вони є регіональними центрами комунікацій, сервісу та комерції. Останню групу утворюють Дельта-міста з незначним ареалом обслуговування. Це типові адміністративні центри, які постійно підвищують своє значення, роль та впливовість у масштабах регіону. За цією тенденцією Дельта-міста поділяють на три підгрупи: а) з яскраво вираженою тенденцією розвитку; б) із серед-

ньо вираженою тенденцією (до цієї підгрупи серед інших належить м. Київ); в) із мінімально вираженою тенденцією (дивись таблицю 11.1)²⁰⁷.

Таблиця 11.1

Рейтинг глобальних міст

Ранги та категорії світових міст	Міста
α (Альфа) – провідні	12 Лондон, Нью-Йорк, Париж, Токіо
	10 Лос-Анджелес, Мілан, Сінгапур, Сянган (Гонконг), Франкфурт-на-Майні, Чикаго
β (Бета) – головні	9 Сан-Франциско, Сідней, Торонто, Цюріх
	8 Брюссель, Мадрид, Мехіко, Сан-Паулу
	7 Москва, Сеул
γ (Гамма) – другорядні	6 Амстердам, Бостон, Вашингтон, Даллас, Джакарта, Дюссельдорф, Женева, Йоганнесбург, Каракас, Мельбурн, Осака, Прага, Сантьяго-де-Чилі, Тайбей, Г'юстон
	5 Бангкок, Варшава, Монреаль, Пекін, Рим, Стокгольм
	4 Атланта, Барселона, Берлін, Будапешт, Буенос-Айрес, Гамбург, Копенгаген, Куала-Лумпур, Маніла, Майамі, Мінеаполіс, Мюнхен, Стамбул, Шанхай
δ (Дельта) – ті, що формуються	3 Афіни, Відень, Дублін, Люксембург, Леон, Мумбай, Нью-Делі, Ріо-де-Жанейро, Тель-Авів, Філадельфія, Гельсінкі
	2 Абу-Дабі, Алма-Ата, Бірмінгем, Богота, Братислава, Брісбен, Бухарест, Ванкувер, Гаага, Детройт, Дубай, Каїр, Кьольн, Київ, Клівленд, Ліма, Лісабон, Манчестер, Монтевідео, Осло, Роттердам, Сіетл, Хошимін, Штутгарт
	1 Аделаїда, Антверпен, Балтимор, Бангалор, Богота, Бразилія, Генуя, Глазго, Гуанчжоу, Дрезден, Калгарі, Канзас, Кейптаун, Колумбус, Лідс, Лілль, Марсель, Річмонд, Санкт-Петербург, Ташкент, Тегеран, Турін, Утрехт, Ханой, Единбург

Деякі дослідники демонструють появу нової тенденції – отримання статусу глобальних міст за рахунок включення їх у глобальну туристичну мережу «живих подій» (важливих культурних чи спортивних подій як, наприклад, олімпіади, фінали світового кубку тощо).

Як зазначає В. Дюпон, сучасні дослідження приділяють досить мало уваги наслідкам подібних спроб набуття статусу глобального метрополісу чи міста світового класу. Адже процес приготування до «живої події» передбачає істотну трансформацію міського ландшафту - побудову нових гіпермаркетів, шопінг-центрів, дорогих спальних районів, готелів, бізнес-центрів, спортивної інфраструктури за рахунок найбідніших прошарків населення у ситуації браку соціального житла та соціальної інфраструктури. Як приклад вона приводить спробу

²⁰⁷ Слука Н. Иерархия городского генералитета / Н. Слука [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.demoscope/> гу.

долучити Делі до переліку глобальних міст шляхом організації там ігор Британської Співдружності (Commonwealth games)-2010. Її дослідження показує, що підготовка до ігор спровокувала процес інтенсивної руйнації нетрів, де проживала вагома частка населення міста. Разом зі знищенням нетрів і побудовою сучасних шопінг-центрів для середнього класу, місцеві дрібні торговці та розносники товару втратили роботу. Одночасно, за умов відчутного безробіття, до будівельних робіт залучалися чужоземні наймані робітники. Застосовувалася практика виселення жебраків. Тут можемо провести паралелі і з підготовкою Пекіну до літніх Олімпійських ігор, і з підготовкою чотирьох українських міст до фіналу кубку Європи з футболу 2012 р.

2. Основні варіанти постіндустріальної міської системи

Подібно як на початку ХХ ст. американське місто Чикаго стало живою лабораторією з вивчення індустріального міста і тим самим спричинилося до появи Чиказької школи, так Лос-Анджелес на зламі століть став відправною точкою для вивчення постмодерного та постіндустріального урбанізму. У 1986 р. навколо журналу «Society and Space» зібралась група науковців, які здійснили спробу осмислення змін у структурі модерного міста. Порівнюючи модерний та постмодерний міській ландшафт, вони виділяють наступні особливості. У модерному місті центр функціонує як міський паноптикон (точка прояву держави та застосування соціального контролю), а його ландшафтні особливості завжди передбачають погляд згори. Відповідно, модерне місто характеризується мегаструктурною величиною розмірів, рівним (пласким) і чітким простором, раціональним порядком у розташуванні споруд, розірваним, часто серійним краєвидом. Натомість постмодерністський міський ландшафт (townscape) передбачає відмову від погляду згори, появу чудернацького/ексцентричного простору, складну текстуру фасадів (багаті деталі, вплетення «старовини»), включення елементів локального. Серед інших характерних рис називають зміну розподілу ролей між машинами і пішоходами, коли значно більше уваги приділяється саме пішохідному простору (ідеал пішохідного міста), виникнення приватопій (privatopia), гетерополісів (heteropolis), створення міст-тематичних парків, ландшафтів-фантазій (dreamscapes), симулякризація міського простору. Серед негативних тенденцій визначається поява міст-фортець з інтенсивним застосуванням техніки нагляду, межових міст (edge city), процеси субурбанізації, центронування постурбаністичного простору навколо гіпермаркетів. На думку Ж. Бодрійяра «Якщо стосовно більш ранньої, сучасної фази розвитку конс'юмеризму, з універсальним магазином

як його культурним і комерційним апофеозом, «міста залишалися містами», то «ті нові міста, що мають сателітами гіпермаркети чи торговельні центри ... перестають бути містами і стають метрополісними територіями»²⁰⁸.

Одним із ключових компонентів формування глобального міста, на думку С. Сассен, є розвиток субурбанізації. Це явище найчастіше пов'язується з експансією середнього класу в передмістя, а також з перенесенням робочих місць. Спочатку, щоб звільнити міський центр від високовитратних та шкідливих виробництв, за місто виносили фабрики, згодом телекомунікації уможливили створення там субурбанізованих офісів²⁰⁹. Таким чином, виникають міста-супутники двох типів: промислові міста-супутники та «міста-спальні». При цьому промислові супутники старіші й більші за розмірами, але знаходяться головним чином на периферії урбанізованих районів (тобто далеко від центрального міста). І навпаки – майже всі «міста-спальні» молодші (вони почали розвиватися тільки після масового розповсюдження автомобільного транспорту) і знаходяться, як правило, ближче до центрального міста. Декілька міст, що розрослися завдяки субурбанізації, зливаються і утворюють агломерацію міст.

У свою чергу агломерації просторово розростаються й об'єднуються, утворюючи величезні мегаполіси й переростаючи в урбанізований район, а потім в урбанізовану зону. Отже, спостерігається наступна послідовність утворення мегаполісів: навколо міста як вузла концентрації населення виникає велика міська агломерація, потім урбанізований район, а в деяких випадках – урбанізована зона. Останні три елементи утворюють так звану вісь урбанізації.

Зі зміною характеру праці та типом розселення трансформується спосіб життя городян. Для урбанізованих районів (великих мегаполісів) характерні наступні ознаки життя їх мешканців:

- висока щільність населення та інтенсивність розвитку міського поселення;
- велика насиченість особистих зв'язків;
- різноманітність вибору міст праці, видів спілкування, відпочинку тощо і висока частота контактів;
- вільний графік найманого працівника (за домовленістю працівника та працедавця);

²⁰⁸ Цитується за: Девід Кларк. Сучасність, місто і сторонній // Девід Кларк // *І.* – 2003. – № 29 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.ji.lviv.ua/n29texts/clark.htm>.

²⁰⁹ Глобализация и глобальный город: исследование Саскии Сассен // *Социальные и гуманитарные науки. Отечественная и зарубежная литература* (Сер. 11, Социология. РЖ/РАН). – 2006. – № 2. – С. 15–34.

- ущільнення та огороження життєвого простору городян (з'являються огорожені території банків, офісів, які розділяють місто на окремі райони; з точки зору урахування емігрантсько-національного чинника виокремлюють етнічні райони (гетто); більш заможні городяни обирають для житла вищі поверхи будівель, менш заможні – нижчі).

- розподіл мешканців міста на тих, що «живуть у часі» та тих, що «живуть у просторі» (перші мають багато місць існування, освоюють як реальний, так і віртуальний світи, їхній життєвий простір постійно розширюється. Вони не лише відокремлюють своє житло від інших огорожами та охоронними системами, але все агресивніше втручаються у життєвий простір інших, займаючи своїми котеджами та офісами цілі квартали міста. Інші, навпаки, прив'язані до місця свого перебування, їхній життєвий простір постійно звужується та скорочується. Таким чином, у сучасних містах формуються дві практично незалежні території, які відрізняються соціокультурною та екологічною системами).

- поява у місті чітко визначеного девіантного простору «ризикованого трафіку», тобто місця розташування молодіжних банд та наркоторгівлі, проституції тощо, зі своєю шкалою цінностей та власним часом існування, переважно нічним;

- бажання городянина убезпечити себе від соціальних вибухів та економічних криз, а також різноманітних страхів, що підсилюються і культивуються ЗМІ (страху втрати соціального статусу та роботи, страху перед злочинністю тощо);

- «приватизація» громадського життя; втрата вулицею соціокультурного значення публічного простору. Вулиця усвідомлюється лише як простір руху: від дому до роботи. Більшість городян поринають у сімейне, «приватне» життя. З іншого боку, сімейне життя, завдяки новітнім технологіям (передусім – телебаченню), втрачає свою інтимність²¹⁰.

Отже, характерною ознакою сучасного мешканця мегаполісу є «відокремлення» – прагнення до добровільної самоізоляції, яке спирається на бажання середнього класу знайти для себе більш комфортне житло, забезпечити кращі умови проживання і утворити певною мірою замкнене соціальне середовище. Психологічно цей процес спирається на заперечення міста – скупченого, галасливого, засміченого, екологічно і соціально неблагополучного. Пошук сприятливого місця існування посилюється також бажанням знайти спокій і безпеку для

²¹⁰ Лефевр А. Идеи для концепции нового урбанизма / А. Лефевр // Социологическое обозрение. – 2002. – Т. 2. – № 3 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://hqhtd.yandex.net>.

2. Основні варіанти постіндустріальної міської системи

себе та своєї сім'ї, а також прагненням запобігти потенційним ризикам, пов'язаним з близькістю «небажаних» груп населення. Окрім того, сусідство розглядається як важливий чинник оцінки перспективності вкладень – вартості успадкованої нерухомості, престижності місця проживання, близькості навчальних закладів, що мають добру репутацію тощо. До тривоги з приводу соціального оточення додається відмова від зусиль, спрямованих на встановлення контактів з місцевим населенням, що оцінюється як «чуже».

Середній клас усе частіше відмовляється «підтримувати» солідарність у суспільстві. Цей процес стає дедалі очевиднішим з посиленням соціальних проблем. Частка безробітних (які стали жертвами чергової кризи, але здатні відновити своє становище з поверненням економічного зростання) зменшується в порівнянні з часткою осіб, які потребують постійної соціальної підтримки і займають менш престижну соціальну позицію (іммігранти, біженці, безробітні, що мають низьку кваліфікацію). Ставлення до такої ситуації з боку середнього класу за певних умов виражається назовні у формі громадського незадоволення. Наприклад, будівництво соціального житла поблизу місць мешкання представників середнього класу сприймається останніми як ризик, якого, здавалося, вони зуміли уникнути, і який виник знову там, де цей соціальний прошарок сподівався забезпечити собі захищене життєве середовище.

Саме для того, щоб підкреслити тривалість дії соціально-психологічних мотивацій середнього класу, соціологами використовується термін «відокремлення». Крайнім випадком прояву такого відокремлення є *gated communities* (закриті соціально та політично автономні співтовариства), які набули особливого поширення в США. Мешканці закритих житлових зон самоізолюються від колективних форм життя і проявів соціальної солідарності. Податки, які вони платять, не використовуються для розвитку послуг або допомоги незабезпеченому населенню, яке сприймається жителями *gated communities* не просто як бідне, а як соціально недієздатне. Відокремлення, таким чином, означає одночасно бажання відокремитися і в просторі, і в суспільстві.

Тож більшість американців вважають для себе за ідеальний варіант жити в невеликому затишному передмісті, неподалік від міського центру. Ще у 1978 р. результати вибіркового опитування мешканців передмість Нью-Йорка показали, що лише 20 % опитаних працювали в місті, 53 % виїжджали в місто менше п'яти разів на рік, 76 % вважали, що події в місті ніяк не позначаються на їхньому житті, а 54 % узагалі стверджували, що вони не мають до Нью-Йорка ніякого стосунку. Передмістя перетворилися на нові міські поселення з обме-

женими з центральною метрополією зв'язками. Мешканці передмість створили свій, специфічний спосіб життя і бачили своє майбутнє у все більшому віддаленні від старого міста. Так, за результатами опитування Інституту Геллапа, у 1989 р. лише 19 % американців хотіли б жити в місті.

Сучасна субурбанізація в США дозволяє виділити наступні чотири основні типи передмість. Перший тип – елітні приміські райони для найбагатших американців, розташовані на екологічно чистих територіях. Наприклад, мешканців долин річок поблизу Філадельфії і Нью-Йорка або пологої берегової лінії поряд із Майямі та Чикаго відрізняє прагнення максимально ізолювати себе від навколишнього світу, у тому числі й від безпосередніх сусідів. Для цього використовувалися природні перешкоди, огорожі, охорона, а також пропускний режим в'їзду на дану територію, що встановлюється за рішенням місцевих органів самоврядування. Спосіб життя тут зазнав мінімальних змін відтоді, як він склався в першій чверті ХХ ст. Соціальна взаємодія ґрунтувалася тут не на сусідстві, а на приналежності до тієї чи іншої місцевої церкви, спортивного клубу, на навчанні дітей у привілейованій приватній школі. Далеко не всі, хто купував будинки в елітному районі, отримували можливість стати членом цієї специфічної спільноти. Так, прошарок городян, що сформувався у 80-90-ті рр. ХХ ст., змушений був створювати власне коло спілкування, свій мікросвіт, що істотно урізноманітнює культурний ландшафт багатих приміських районів.

Другий тип передмість – райони, заселені представниками білого середнього класу. Двома провідними мотивами поведінки, що визначали спосіб життя цього прошарку, були турбота про майбутнє своїх дітей і прагнення зміцнити сім'ю як автономний від зовнішнього світу осередок і єдину можливу основу вертикальної соціальної мобільності її членів. Турбота про дітей проявлялася у об'єднанні батьків для впливу на школу, підтримки дитячих організацій і шкільних заходів. Інший мотив мав у собі певні протиріччя. Вертикальна мобільність реалізовувалася середнім класом далеко за рамками місць свого мешкання – на роботі і поза нею, у контактах з людьми спільної соціальної позиції або з представниками впливових соціальних груп. А криза традиційної сім'ї поволі руйнувала гомогенність районів мешкання середнього класу. Так, поступово з'являлися анклавні, де жили люди з альтернативним способом життя – бездітні сім'ї, подружжя похилого віку, одинокі матері, молодь, що не одружилася, самотні чоловіки і жінки, представники сексуальних меншин тощо.

Третій тип – передмістя, де мешкають промислові робітники – з'явилися ще наприкінці ХІХ ст. і розташовувалися зазвичай уздовж транспортних магістралей, трамвайних ліній, що пов'язували їх з ін-

2. Основні варіанти постіндустріальної міської системи

дустріальними районами міста. Пізніше, особливо після Другої світової війни, завдяки урядовим кредитам на будівництво будинків для ветеранів і загальному зростанню рівня доходів, частина «синіх комірців» змогла побудувати власні будинки в безпосередній близькості від місць мешкання середнього класу. Проте помітного впливу на спосіб життя промислових робітників це не справило. Якщо спосіб життя середнього американця визначали сім'я та її інтереси, то культурним пріоритетом для представника конкретної, як правило, моноетнічної, компактної групи «синіх комірців» був ступінь його авторитету і статус усередині даної групи. Окрім того, у робітничому середовищі існувала велика кількість постійних неформальних гуртків, що концентрувалися в місцевих кафе, клубах, церквах тощо. Взаємні зобов'язання їх членів були провідним мотивом поведінки. Спілкування за межами місця проживання було вкрай обмежене, надії на підвищення власного соціального статусу, на потрапляння в ряди того ж середнього класу були слабкі або відсутні. Свій будинок, своє передмістя розглядалося як місце постійного мешкання, як свій світ, який слід захищати і відстоювати.

Четвертий тип передмістя може бути умовно визначений як космополітичний, оскільки його жителі сповідували неприйняття конформізму, традиційного способу життя. До їх числа належали студенти, інтелектуали, художники, письменники, фахівці-професіонали різного профілю. Традиційні мешканці центральної частини міста, починаючи з 1970-х р., почали переселятися в передмістя. Причиною цього стала поява там університетських містечок, торговельної інфраструктури, культурних центрів, спортивних споруд, концертних і театральних залів. У комплексі з університетами вони стали містами-супутниками Нью-Йорка, Бостона тощо.

Основу населення передмість складає «білий» середній клас. За статистикою, у 1980 р. афроамериканці склали лише 6,1 % населення передмість. Незважаючи на поступове зростання числа афроамериканців, що проживають у передмістях, виявлене соціологічними дослідженнями 1980-х – 90-х рр., фактична сегрегація зберігається і надалі. Білі американці використовують різноманітні методи – від прихованих домовленостей з будівельними компаніями до прямих расистських виступів – для обмеження проникнення афроамериканців у свої райони²¹¹.

Повертаючись до світових тенденцій урбанізації, слід звернути увагу на те, що за термінологією ООН до мегаполісів належать агло-

²¹¹ Варивочник И. В. США – Канада / И. В. Варивочник // Экономика, политика, культура. – 2004. – № 7. – С. 72–85.

мерації міст з населенням більше 8 млн осіб. Кількість мегаполісів неухильно зростає: так, у 1950 р. їх було 2, у 1994 р. – 22; у 2015 р. очікують, що їх буде 33. Найбільші з них знаходяться в США (дивись таблицю 11.2)²¹².

Таблиця 11.2

Найбільші мегаполіси світу

Назва мегаполіса	Кількість агломерацій	Населення, млн ос.	Щільність, ос./км кв.	Площа, тис. км	Протяжність головної осі, км
«Босвш» (Бостон – Вашингтон)	40	45	450	100	800
«Чипіттс» (Чикаго – Пітсбург)	35	35	220	160	900
«Сан-Сан» (Сан-Дієго – Сан-Франциско)	15	18	180	100	800
«Токайдо» (Токіо – Осака)	20	55	800	70	700
Англійський (Лондон – Ліверпуль)	30	30	500	60	400
Рейнський (Рандштадт – Рур – Рейн – Майн)	30	30	500	60	500

Отже, виникнення мегаполісів – це процес утворення урбанізованих районів з надзвичайно високою концентрацією населення та економічної активності. Мегаполіси формують чітко визначені функціональні соціоекономічні ареали та містять у собі декілька різних адміністративно-територіальних одиниць. У даному контексті під соціоекономічним ареалом розуміється граничний географічний простір, всередині якого існують стійкі, чітко визначені економічні та соціальні зв'язки: ринки праці, мережі компаній, важливі ланки постачання, комунікації між компаніями та місцевими владними структурами.

Залежно від розподілу населення, структури існуючих внутрішніх зв'язків та фінансово-міграційних потоків визначають різні типи мегаполісів. Перша модель – це моноцентрична метрополія з єдиним містом-ядром та супутніми меншими містами і сільською місцевістю. Серед таких мегаполісів – Штутгарт, Лондон, Лос-Анджелес, Сеул. На відміну від них, інші міста розвивались як урбаністична мережа майже рівнозначних за впливовістю та розміром міст-сусідів, що утворили так звані поліцентричні метрополії. Серед них, наприклад,

²¹² Перцик Е. Н. Города мира: география мировой урбанизации / Е. Н. Перцик. – М. : Международные отношения, 1999. – С. 20.

2. Основні варіанти постіндустріальної міської системи

Рандштадт-Голландія у Нідерландах, що включає в себе чотири великих міста – Амстердам, Роттердам, Хаг та Утрехт, або Рейнський мегаполіс, що об'єднує такі важливі міста, як Бонн, Кьольн, Дортмунд, Дюссельдорф та Ессен²¹³.

На тлі сукупності мегаполісів виокремлюють метрополії-столиці. У них сконцентровані політичні, дипломатичні, міжнародні корпоративні та інші види діяльності. Вони є політичним продуктом, над яким держава працювала не одне століття, являють собою комунікаційний центр, найбільший транспортний вузол, своєрідну виставку досягнень країни, вмістилище краєвих університетів та місце проведення найвизначніших культурних та спортивних заходів, простір розвиненої соціальної інфраструктури. Частина мегаполісів, використовуючи свої переваги столиці, успішно розвивають різноманітні види діяльності, стають інноваційними мегаполісами, інші – просто продовжують невпинно збільшуватися. Становить інтерес приклад Відня, який вже досяг певного успіху, позиціонує себе як культурна столиця європейського світу, а зараз планує (разом із Братиславою) стати ще й «брамою» між Центральною та Західною Європою.

Класичним прикладом мегаполісу-столиці та моноцентричної метрополії одночасно є Париж, який утворює урбанізовану зону – три великі «корони» Парижа. Він включає в себе понад 1544 міст-супутників та приміських районів. Паризька урбанізована зона концентрує понад 10,6 млн осіб, у тому числі 9,5 млн – в агломераційній зоні, а 2,1 млн – власне в Парижі. З 4,5 млн робочих місць, що існують на ринку праці агломерації, приблизно 20 % припадає на Париж, 36 % – на найближчі передмістя, або комуни «першої корони», 15 % – на новітні міста-супутники і 17 % на далекі передмістя чи комуни «великої корони»²¹⁴.

Прикладом поліцентричних метрополій є постіндустріальні агломерації у Франції, які формуються на територіях, де невеликі міста (60-100 тис.) об'єднують свої зусилля для створення регіону інтенсивного розвитку. Така політика має державну підтримку і дві мети: організувати розвиток приміської агломерації і створити об'єднання, що надають житло, роботу і відпочинок. Так, у Франції в 80-х рр. ХХ ст. було створено 9 нових агломераційних зон. Визначення меж урбанізації здійснюється префектом департаменту за угодою із відпо-

²¹³ Бойко-Бойчук О. В. Світові тенденції розвитку міст: міжнародний досвід / О. В. Бойко-Бойчук [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.academy.gov.ua/ej6/txts/07bovmmd.htm>.

²¹⁴ Сен-Жюльєн Г. Полицентризм и градиент «центр-периферия» в зоне влияния Парижа / Г. Сен-Жюльєн // Крупные города и вызовы глобализации / [под ред. В. А. Колосова и Д. Эккерта]. – Смоленск, 2003. – С. 139–152.

відними районами, генеральною і муніципальними радами. Підставою для дій префекта є рішення «над-комунального» органа – «спілки агломерації» або «синдикату агломерації». Синдикати агломерації є тимчасовими структурами, що створюються для перевлаштування території, і мають особливий юридичний і фінансовий статус. Після закінчення діяльності попередній комунальний статус повертається шляхом злиття комун.

Прикладом агломерації може служити урбаністичне утворення в зоні Марн-ла-Валле в районі Іль-де-Франс. Центральна частина цієї зони – район Валь-Мобюз має 6 невеликих міст-коммун із загальною чисельністю 85 тис. осіб: Шамп-сюр-Марн (20 тис.), Круассен-Вобур (2 тис.), Етрейвіль (6 тис.), Лоно (12 тис.), Нуазьель (16 тис.), Торен (18 тис.). У 1983 р. для управління розвитком, будівництвом і функціонуванням агломерації законом Франції був утворений Синдикат, якому делеговані комунальні повноваження. Він об'єднав 6 названих комун. Установчий статут Синдикату чітко фіксує розмір внеску кожної комуні у витратах Синдикату та обсяг компетенцій, що передані йому. Комуні можуть приєднуватися до здійснення лише частини виконуваних Синдикатом функцій. Це забезпечує гнучкість в урахуванні інтересів різних комун, оскільки дозволяє обирати участь у тих видах діяльності, які цікавлять комуну-засновника в даний момент.

Органом управління Синдикату зони Валь-Мобюз є Комітет, у якому кожна комуна представлена двома делегатами. Комітет має статус муніципальної ради, обирається на 6 років і оновлюється одночасно з муніципальних рад комун, створюючи агломерацію. Основне завдання Синдикату – створити умови для комплексного, інноваційного розвитку місцевих співтовариств у межах агломерації. Для цього територія між містами особливим чином структурована і виділені спеціальні зони, у межах яких діє система пільг і стимулів соціально-економічного розвитку. Так, приміром, зона інноваційного розвитку складається з 11 зон для бізнесу з крупними адміністративними установами, дослідницькими й навчальними центрами, фірмами високих технологій, де розміщено більше тисячі підприємств, що створили 22 тис. робочих місць. Соціально-побутова зона включає в себе школи, спортивні й культурні установи, центри мистецтва і культури, кінотеатри, житло, бібліотеки, вищі музичні школи тощо. Державна підтримка діяльності Синдикату відбувається у формі кредитів і цільового фінансування. Кредит надається на 15 років для розвитку зони. Цільове фінансування з державного бюджету здійснюється лише на окремі програми розвитку соціально-культурного сектора агломерації, які з тих чи інших причин держава вважає за неможливе передати Синдикату. Таким чином, агломерація зони Марн-ла-Валле в райо-

ні Іль-де-Франс розширює «корони» Парижа, надаючи можливість «розсіяти» велику концентрацію промисловості, населення та послуг у просторі і тим зменшити навантаження на саму столицю.

Втім, наведені ознаки та можливі варіанти глобальних міст вказують на те, що сучасне місто поступово втрачає образ фізично обмеженої просторової території. Тепер міста сприймаються як перетин глобальних соціальних та економічних потоків, корпоративних та бізнес-мереж, діяльності транснаціональних еліт тощо. Унаслідок цих процесів місто різко поляризується – на «глобально бідних» та «глобально заможних» людей, що потенційно створює ризик розколу міста на різнополярні частини²¹⁵. Прикладом розколу соціального простору міста є поширена практика сквоттерства – колективного захоплення житла чи інших помешкань маргінальним населенням та поява нетрів (шанті-таунів)²¹⁶ навколо крупних міст, як правило, третього світу.

Як вже зазначалося, на відміну від дослідників, що представляють економічну парадигму, представники соціокультурного підходу значно менше уваги приділяють описові глобальних міст. Проте у їхніх концептуалізаціях урбанізаційних процесів можемо знайти багато співзвучних з економічним напрямком проблем, які, утім, розглядаються під дещо іншим кутом зору. Наголос робиться на аналізі характерних змін у культурній та символічній системах міст, що у свою чергу позначається на процесах погіршення соціальної комунікації, провокує зміни у ціннісно-світоглядних підходах мешканців мегаполісів та глобальних міст. Зокрема, Ж. Бодрійяр у своєму тексті «Місто і ненависть» критикує глобалізаційні процеси в сучасних містах, які, на його думку, полягають у концентрації населення, масованій урбанізації, спробах здійснити «ідеальне програмування та штучне моделювання світу, спеціалізацію і централізацію функцій». Для Ж. Бодрійяра в традиційному мегаполісі представлені всі елементи соціальності. Вони зібрані тут в ідеальний комплекс: просторова близькість, легкість взаємодії і взаємообміну, доступність інформації. Натомість, сучасна метрополія символізує перетворення міста на пустелю і провокує процес спустошення. «Коли будують зразкові міста-

²¹⁵ Междисциплинарные исследования города // Социальные и гуманитарные науки (Сер. 11. Социология). – М. : ИНИОН РАН, 2008. – № 2. – С. 5–14.

²¹⁶ Шанті-таун (від англ. shanty – «халупа» + town – «містечко»), бідонвіль (від франц. bidon – «цистерна» + ville – «містечко»), фавела (від португ. favela – «стілники») – близькі за змістом терміни. Шанті-таун – буквально – місто нетрів – невелике місто, або частина міста, яке складається, переважно, з халуп. Бідонвіль – шанті-тауни, розташовані в міських околицях Франції та Північної Африки. Фавели – нетрі в Бразилії.

привиди, створюють зразкові функції, зразкові штучні ансамблі, все інше перетворюється на залишковий продукт, відходи, непотрібну спадщину минулого, а звичний, традиційний простір взаємного спілкування перетворюється на пустелю». Сучасні мегаполіси він характеризує як абсцес. «Архітектура і містобудівництво всюди запускають амбіційні щупальця, витворюють одних тільки монстрів не тільки з естетичної точки зору, але особливо в тому сенсі, що ці монстри свідчать про втрату містом цілісності і органічності, про його дезінтеграцію і дезорганізацію. Вони уже не підлягають ритмові міста, його взаємозв'язкам, а накидають на нього щось чуже. Місто уподібнюється Музею Ідеальної Деконструкції»²¹⁷. Таким чином, Ж. Бодрийяр розвиває тезу Г. Зімеля про вплив мегаполіса на формування відчуття відчуженості та витворення нової ролі - Стороннього. Він вважає, що у сучасних великих містах панує атмосфера всезагальної байдужості, коли кожен мешканець міста обертається на власній орбіті, яка провокує відмову від будь-яких соціальних зв'язків, що у свою чергу породжує відчуття спустошення і ненависті, провокує неконтрольовані вибухи насилля.

Подібну критику життя у сучасних метрополіях та глобальних містах зустрічаємо і в працях З. Баумана. У своїх розмірковуваннях про міське середовище він також звертається до концепції зіммелівського Стороннього чи Іншого. На його думку, сучасні міські спільноти мають нав'язливу ідею усунення Стороннього з їх життєвого простору. Таким чином, основне завдання сучасного містобудування полягає у тому, щоб мінімізувати можливість зіткнення із Стороннім, або, якщо це неможливо, утворення таких середовищ, де це зіткнення буде максимально контрольованим і непомітним. Для цього застосовуються дві стратегії – обмеження контакту через створення специфічно організованих просторів та середовищ, або «пожирання» – через обмеження або призупинення неподібності Сторонніх. Першій стратегії відповідають так звані «немісця» або «порожні простори», до яких З. Бауман зараховує аеропорти, автостради, готельні номери та громадський транспорт; другий – «пожираючі місця»: так звані «храми споживання», тобто громадські місця, націлені на процес споживання, де учасники використовують спільний фізичний простір сфери споживання, зокрема концертні та виставкові зали, туристичні курорти, місця для занять спортом, торговельні пасажі, кав'ярні, але не вступають у ньому в жодну громадську взаємодію. Обидві стратегії, на думку З. Баумана, руйнують громадський/публічний простір, який саме і

²¹⁷ Бодрийяр Ж. Город и ненависть / Ж. Бодрийяр [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.ruthenia.ru/logos/number/1997_09/06.htm.

передбачав зіткнення з Іншим-Стороннім для узгодження позицій та обміну інакшістю. З. Бауман вважає, що в сучасних містах є багато «громадських місць», проте всі вони потрапляють в одну із згаданих категорій. Такі простори заохочують дію, а на взаємодію, отже призводять до подальшої кризи «громадського простору».

3. Типи «інформаційного міста»

Сучасний розвиток світової економіки та втручання національних держав у цей процес призвели до виникнення різноманітних типів міст. Головною особливістю новітніх міст є їх інформаційна насиченість, спрямованість на вироблення передових технологій та комфортного життя його мешканців. Такі міста поділяються на: технополіс, зоополь, технопарк, наукоград. У сучасному світі міст названих типів нараховується приблизно шістсот: 300 у США, 200 в Європі, 25 в Японії, близько 75 – у різних країнах Азії.

Під технополісом розуміють місто, в економіці якого провідну роль відіграють дослідницькі центри передових технологій (оптоелектроніка, біотехнологія, медична електроніка, новітні сплави, аерокосмічна промисловість, виробництво напівпровідників та комп'ютерів тощо), які миттєво впроваджуються в місцевий цикл виробництва. Проте, це визначення не відображає головної мети технополіса – нові технології мають служити передумовою, механізмом для створення іншої (більш гуманістичної та демократичної) системи взаємовідносин між мешканцями міста. Отже, головним завданням технополісу є розробка високих технологій і на їх основі розробка новітніх концептів застосування сучасних технологій місцевими підприємствами, а також утворення середовища, у якому люди могли б стати творцями, гармонійно розвинутими громадянами свого міста та держави. Ідеально, завдяки раціоналізації (плануванню, технологіям та новітнім методам управління) технополіси повинні стати містами, у яких не може бути проблем.

Уперше процес створення технополісів розпочався наприкінці 40-х рр. XX ст. у США (Рут–128 поблизу Бостона, а потім Силікон-Веллі поблизу Сан-Франциско). Втім, лише Японія першою зробила створення технополісів усвідомленою політикою, що формувалася на державному рівні та спиралася на можливості місцевих громад. У країні «сходу Сонця» наприкінці 70-х рр. XX ст. був розроблений стратегічний план розвитку, в основу якого покладено спланований державою процес свідомого використання наукового і культурного потенціалу людства на користь збереження і процвітання японської нації. Стратегія одержала назву «Стратегії технополісів» – створення

новітніх умов життєдіяльності людей спільними зусиллями державної влади (центральної й місцевої), бізнесу і науки.

Структура технополісів включала: ядро, периферію ядра і систему зв'язків, які мали забезпечувати цілісність всієї структури. Ядро технополіса складається з:

- дослідницького центру (університет або інститут, який організує розробку передових технологій), виробництв, для яких ці технології розробляються, а також курсів підвищення кваліфікації;
- центру технічної інформації (з виставковим залом);
- простору привабливих умов для дрібного та середнього бізнесу.

Периферія ядра технополіса складається з:

- житлової зони підприємств та служб, що її обслуговують;
- зони ринкової інфраструктури, необхідної для організації бізнесу;
- виробничої зони (сільськогосподарський комплекс, виробництво морепродуктів, нафтохімічний і металургійний комплекси тощо).

Блоком системних зв'язків є ретельно розроблений соціально-економічний механізм, стимулюючий інноваційний розвиток території, що забезпечує цілісність всього регіонального комплексу і його функціонування на користь населення. Блок представлений двома компонентами: системою економічних і адміністративних важелів і стимулів, а також інформаційних зв'язків, які охоплюють усі підприємства і формують єдине інформаційне поле, вписане в світову інформаційну мережу.

У США, на підставі досвіду вже демографічно та комунікативно старіючого Силікон-Веллі, уряд країни розпочав будівництво нового покоління технополісів. У 1983 р. Бюро оцінки технологій Конгресу США визначило 40 крупних районів розвитку наукоємних технологій. Подібні технополіси існують у Західній Європі: у Франції (провінція Бретань), Північній Ірландії (Дублін, Шенон), Росії (Гусєв поблизу Калінінграда). Вони не лише забезпечують швидкий підйом рівня життя населення і структурну перебудову економіки регіону, але й стають «центрами зростання» національної економіки.

М. Кастельс визначав чотири типи технополісів.

Перший тип включає індустріальні комплекси високотехнологічних фірм, які будувалися на основі інноваційних комплексів осторонь від місць традиційної концентрації промисловості. Прикладом цього типу є Силікон-Веллі. У межах цього ж типу виокремлюються технополіси індустріальних регіонів, які внаслідок появи новітніх виробництв переживали процеси реіндустріалізації. Прикладом такого

3. Типи «інформаційного міста»

технополіса є Бостонський Рут-128. Вирішальну роль в утвердженні цього типу технополісів відіграли уряди та університети.

Другий тип технополісів – це наукове місто, яке характеризується відсутністю тісного зв'язку з виробництвом. Як приклад цього типу М. Кастельс наводить російське Академмістечко біля Новосибірська.

Третій тип – міста-технологічні парки, призначенням яких є стимулювання нового індустріального росту за рахунок цілеспрямованих зусиль щодо підвищення ефективності виробництва. Для цього у районах дислокації технополісів створюються привабливі умови для діяльності бізнесу. Прикладом цього типу є Софія Антиполіс у Франції.

Четвертий – змішаний тип, у якому всі названі моменти об'єднані єдиною програмою. Прикладом є технополіси Японії.

Технополіс є перехідною ланкою між сучасним містом і зоополем. І якщо технополіс ще зберігає обриси класичного міста як специфічно організованого населеного місця проживання багатьох людей, то зоополь є своєрідним теоретичним завершенням процесу еволюції міста та природи, поєднанням міста та села. Річ у тім, що будівництво великих міст на початку ХХ ст. показало, що компактність забудови та комунікацій, територіальна концентрація виробництва погіршують стан навколишнього середовища: повітряного та водного басейнів, ґрунтів, рослинності. До цього слід додати деестетизацію міського ландшафту – його одноманітність, втрату масштабності, порушення зв'язку з природними якостями, а також погіршення біологічного та психологічного стану городян, які почали сприймати міську зону (зону свого постійного проживання) як ворожу і загрозливу територію, не придатну для існування людини. Під впливом цих чинників виникає ідея екологічно гармонійного простору проживання людей, у якому поряд зі збереженням характерних ознак міста відновлювався б природний баланс з навколишнім середовищем.

Першим, хто теоретично обґрунтував ідею екологічно гармонійного місця життя людини, яке поєднувало б у собі село з містом, був англійський економіст Е. Говард. У своїй роботі «Завтра», яка побачила світ у 1898 р., Е. Говард пропонував нейтралізувати виникнення великих міст завдяки створенню автономних спільнот з обмеженою чисельністю населення. На території цих спільнот мають бути гармонійно розташовані зони промислового розвитку, сільсько-го господарства та відпочинку. Так виникла ідея нового типу міста, який сам Е. Говард визначив як «місто-сад»²¹⁸. У тогочасному статуті Британської асоціації міст-садів та міського планування визначалось,

²¹⁸ Матяш С. В. Человек в городе : социологические очерки / С. В. Матяш. – К. : Политиздат Украины, 1990. – С. 202.

що місто-сад – це місто, призначене для здорового життя працелюбних громадян. Його розміри повинні забезпечувати повноцінне соціальне життя. Воно оточене сільським ландшафтом, а вся його земля знаходиться у власності громади або закріплена за її членами²¹⁹. Визначені на початку ХХ ст. ознаки «міста-саду» залишаються до сьогодні основою концепції зоополя.

Розвиток технологій та глобалізація міст наприкінці ХХ ст. привели людство до нового усвідомлення світу, яке визначається терміном «техноприрода». У ньому відображено той факт, що пізнання світу стає все більш технологічно опосередкованим. Сучасна людина сприймає себе лише в оточенні речей різноманітного походження: технологічних матеріалів, культурних предметів, екологічних мереж тощо. Доволі яскраво техноприродне відчуття світу представлене у сучасному мистецтві – наприклад, у кінофільмі «Матриця». Таким чином, відбулось своєрідне поєднання екології та технології, що пронизує життя сучасного міста в цілому. Виникли постмодерні ідеї, які подають дійсність у новітньому урбаністично-екологічному поєднанні.

Досліджуючи означені тенденції сучасного міста, англійський соціолог Е. Свінгедув сформував поняття «кіборговий урбанізм». Дослідник зауважив, що великі міста являють собою єдність глобального та локального та є концентрацією метаболічного обміну між соціумом та природним середовищем. У містах змішані, візуалізовані, переведені у споживацьку форму запахи, смаки, речі та тіла з усього світу. Суміш матеріальних та символічних речей створює особливий соціо-енвайронментальний механізм, який перетворює місто із багатоструктурної мережі на різноманітне, конфліктне та внутрішньо ціле, що постійно руйнується. У результаті виникають міста-полісистеми з глибинно змішаними пластами локальних, національних і глобальних, соціоекологічних та техноприродних особливостей. Місто перетворюється на машинний світ – світ-кіборг, який є частково штучним, частково соціальним та культурним і частково технічним, а межі цих сфер неможливо чітко визначити²²⁰.

До позиції Е. Свінгедува близькі погляди на сучасне місто Е. Аміна та Н. Тріфта. Останні побачили місто в образі машини. Це середовище, у якому живуть і взаємодіють люди як агенти власності, що включені в не-людські відносини. Взаємовідносини власників, уся

²¹⁹ Яницкий О. Н. Экологическое мышление эпохи «великого перелома» / О. Н. Яницкий. – М. : РОССПЭН, 2008. – С. 38.

²²⁰ Исследования города в ХХ в.: Многообразие познавательных и управленческих практик // Социальные и гуманитарные науки (Сер. 11. Социология). – М. : ИНИОН РАН, 2007. – № 2. – С. 54–55.

3. Типи «інформаційного міста»

система господарських процесів є інструментом, технологічним артефактом, який поєднує соціальний простір з машинним, технічним. Е. Амін і Н. Тріфт звертають увагу на те, що міста за своєю суттю є потужними засобами «інженерії» зіткнень: вони впливають на циркуляцію та мобільність потоків людей, машин, речей.

Подібним втіленням найамбіциозніших технологічних фантазій має стати нове «цифрове – місто». Перше таке місто, яке не має аналогів в світі, будується в Південній Кореї під назвою Нью-Сонгдо. Місто стало центром тестування найновіших містобудівельних концепцій. Передбачається, що у місті функціонуватимуть електромобілі, підключені до єдиної міської мережі, відповідно, будь-який мешканець зможе ними користуватися за допомогою своєї електронної картки, пневматичні сміттєпроводи переправлять сміття безпосередньо на сміттєпереробний завод, інтелектуальні дорожні знаки будуть змінюватися залежно від щільності автомобільного руху, необхідну інформацію можна буде вивести відразу на стіну своєї кімнати. Усі мережеві системи будинку планується звести в одну комунікаційну інфраструктуру, яка працюватиме під адмініструванням одного IP-протоколу.

Інший приклад цифрового міста – іспанська Сарагоса, де основні інформаційні системи і сенсорні датчики вбудовані в усі будинки, вулиці, машини, офіси, медичні заклади. І всі вони цілковито інтегровані між собою. При цьому, як наголошують містобудівельники цифрових міст, їх основне завдання полягає в тому, щоб технологія не кидалася у вічі, а ніби розчинялася у процесі надання послуг, враховуючи при цьому природні звички людини, яка живе і працює в сучасному місті²²¹.

Проте на думку Е. Амін і Н. Тріфт у такому розірваному, поліцентричному світі сучасного міста людина втрачає раціональну цілісність та психологічну стійкість. Вона потребує більш гармонійного техноприродного та окультуреного простору. Саме таким ідеальним простором має стати новітній тип міста – зоополь, екомісто та соціальне місто, покликані стати не лише гармонійною екологічною зоною, але й новим соціокультурним та політичним публічним простором, де реалізується громадянин.

У процесі планування цих міст нового типу містобудівельники виходять з тези про те, що протягом останніх 50-ти років міське планування зосереджувалося на створенні ефективних та легкодоступ-

²²¹ Ваганов А. Планета городского типа / А. Ваганов // Независимая газета. – 12.04.2007 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : www.ng.ru/telecom/2007-12-04/9_gorod.html.

них міст, що передбачало розвиток фізичної інфраструктури, зокрема доріг, електричних, газових, водних мереж, Інтернет-технологій та істотно покращило якість життя їх мешканців, проте руйнувало соціально-комунікативний вимір міського простору. Нові містопланувальні стратегії полягають у створенні такого типу міського середовища, яке забезпечуватиме стійкий розвиток міських спільнот. Саме таким чином зародилася ідея про соціальне місто. Головне завдання у створенні соціальних міст полягає у тому, щоб не тільки спроектувати міське середовище таким чином, щоб воно стимулювало комунікацію і формування міських громад, але й у тому, щоб протистояти руйнівним тенденціям конс'юмеризму і високих технологій, які породжують відчуження та самоізоляцію мешканців. Проте, на думку дослідників, процес творення стійкої міської спільноти передбачає не тільки роботу над створенням доступного публічного простору, але й активне залучення самих мешканців до їх формування, вироблення в них культури громадянської участі.

Іншим типом міського простору, який вимагає активної позиції його мешканців стосовно свого оточення та покликаний творити нове соціокультурне середовище з гармонійною екологічною зоною, є зоополь.

Характерні ознаки зоополя:

- інший тип виробництва: не промисловість і не сільське господарство в їх традиційному розумінні;
- інший спосіб життя: вже не міський, але й не сільський (відповідно – й інший характер праці);
- інша культура, заснована на єднанні з природою, а не на її освоєнні (нехай навіть і розумному), формування системи гармонійних зв'язків «людина-природа»;
- інший тип міжособистісних зв'язків: немає міської відчуженості, «відокремленості», які притаманні сучасному мешканцю мегаполіса;
- інший вигляд і планування: система науково-виробничих і соціально-ділових комплексів, вписаних у ландшафт і пов'язаних між собою інформаційними та інженерними комунікаціями.

Для створення привабливого міського середовища зоополя найбільш важливими фахівці визнають наступні заходи:

- створення привабливого іміджу міста (залучення інвестицій, кваліфікованих робочих ресурсів тощо);
- озеленення території міста (вертикальне озеленення, інтеграція озелених територій в єдиний комплекс – екорайон);
- залучення екотранспорту (велосипедів, електрокарів), розвиток екологічного громадського транспорту;
- створення культурних та спортивних комплексів;

3. Типи «інформаційного міста»

- ефективна переробка відходів (сортування сміття, система підземного транспортування відходів, їх вторинне використання та екологічне спалювання);
- новітній підхід до спорудження будівель – залежно від ландшафту та індивідуальних прагнень.

Одним із найбільш вдалих проектів реалізації будівництва зоополя, цілого екорайону є Ангерс – «місто з зеленим серцем», що знаходиться поблизу Парижа (у 90 хвилини їзди) і Атлантичного океану (у 60 хвилини). Понад 50 міжнародних комерційних організацій обрали Ангерс для розвитку свого бізнесу. Критерії привабливості міського середовища Ангерса: 22 парки та сади загальною площею 638 га (42 кв. м на жителя); 15 об'єктів культурного життя міста (театр, опера, національний центр танцю, національний драматичний центр, національний оркестр); 140 різних клубів; екологічно чистий міський транспорт (основа – природний газ і електроенергія); сортування відходів. Створення такого району базується на сильній економіці, сприятливих соціальних умовах і проведенні політики екологічної реконструкції міського середовища.

До цього списку можна додати Ліон, де відбувається розвиток упорядкованих паркових територій і пішохідних зон, заміна приватного автотранспорту на міський, впровадження екологічного транспорту, новітньої системи освітлення міських вулиць, розвиток нових районів за рахунок реорганізації промислових і комунальних зон тощо. У даний час у Ліоні, у міській межі якого протікають дві великі ріки, реалізується проект впорядкування набережних. На 10 га площі уздовж р. Рони створюється зона відпочинку жителів, де розташовуються комплекси для відпочинку. Разом зі смугами озеленення уздовж річки улаштовуються доріжки для пішоходів, для катання на роликах і велосипедах.

Ще одним амбіційним проектом сучасності стало створення екоміста нового типу. Таким першим у світі екомістом, розрахованим на 500 тис. населення, має стати Дунтань, яке будують поблизу Шанхаю. Місто перероблятиме практично всі свої відходи, електроенергію вироблятимуть вітрові турбіни, сонячні батареї та біопаливо, транспорт працюватиме виключно на водневих паливних елементах або від енергії Сонця. Будинки, офіси і магазини мають доповнити органічні ферми і парки.

Концепція зоополя близька до поняття наукоград (нооград) – це тип сучасного міста з високим рівнем концентрації академічної науки з вузькою спеціалізацією. У своїй більшості цей термін використовується в Росії, де, починаючи з Арзамасу-16 (нині м. Саров), Зоряного містечка та Академмістечка визначались міста, що виконували науково-технологічні розробки для військово-промислового комплексу Радянського Союзу. У сучасній Росії теж існують наукогради (Королев, Жуковський), 9 з яких знаходяться поблизу Москви.

У теоретичну основу наукоградів покладено теорію «ноосфера» – «сфера розуму»²²². Це сфера розумної діяльності людини, спрямованої на удосконалення самої людини та навколишнього середовища. У практичній площині наукогради є однією з модифікацій зоополіса та технополіса.

Глосарій:

Глобальне місто – великий світовий центр, зорієнтований на всесвітній ринок, який концентрує у собі найважливіші економічні, фінансові та політичні функції, стратегічні для світової економіки; лідер у сфері високих технологій та сервісі.

Зоополь – екологічно гармонійна зона проживання людей, яка зберігає характерні ознаки міста й одночасно є природно збалансованою територією, у якій розвиваються високі технології та виробництво.

Наукоград – тип міста з високим рівнем концентрації академічної науки вузької спеціалізації.

Псевдоурбанізація – збільшення кількості міського населення, що не супроводжується прийняттям та розвитком міського способу життя.

Сквоттерство – колективне захоплення житла чи інших помешкань.

Технопарк – тип міста з великим рівнем концентрації виробничих потужностей, індустріальний ріст якого відбувається за рахунок підвищення продуктивності праці й обороту виробничих фондів.

Технополіс – тип міста з високою концентрацією наукоємного виробництва та інформаційних технологій.

Питання та завдання для самоперевірки:

1. Розкрийте характерні ознаки глобалізації (постіндустріальне та інформаційне суспільства).
2. Назвіть можливі позитивні та негативні наслідки глобалізації.
3. Що таке глобальне місто? Які його основні ознаки?
4. Назвіть чинники виникнення глобальних міст за С. Сассен.
5. Як змінюється самовідчуття та моделі поведінки середнього класу в глобальних містах?
6. Які основні типи передмість виникли в США внаслідок процесу субурбанізації?

²²² Термін був уведений у науковий обіг українським академіком В. І. Вернадським на початку ХХ ст.

7. У чому полягає відмінність між моноцентричним та поліцентричним типом метрополій? Наведіть приклади.

8. Вкажіть об'єктивні переваги та недоліки мегаполісів-столиць для транснаціональних компаній та мешканців міста?

9. На підставі даних, наведених у табл. 2, виконайте порівняльний аналіз найбільших мегаполісів світу.

10. Дайте визначення технополіса та назвіть основні чинники виникнення цього типу сучасного міста.

11. Охарактеризуйте специфіку будівництва технополісів у Японії.

12. Зробіть порівняльний аналіз різновидів технополісів за типологією М. Кастельса.

13. Надайте визначення зоополіа та вкажіть його характерні ознаки.

14. Розкрийте поняття «кіборговий урбанізм».

15. Що таке наукоград і чим він відрізняється від інших типів сучасного міста?

Список основної літератури:

1. Бойко-Бойчук О. В. Світові тенденції розвитку міста: міжнародний досвід / О. В. Бойко-Бойчук [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.academy.gov.ua/ej6/txts/07bovmmd.htm>.

2. Вагин В. Социология города / В. Вагин [Електронний ресурс]. – Режим доступу : [www.gumer.info/bibliotek Buks/Sociolog/Vagin](http://www.gumer.info/bibliotek/Buks/Sociolog/Vagin).

3. Глобализация и глобальный город: исследование Саскии Сассен // Социальные и гуманитарные науки. Отечественная и зарубежная литература (Сер. 11. Социология). – М. : ИНИОН РАН, 2006. – № 2. – С. 15–34.

4. Исследования города в XX в: Многообразие познавательных и управленческих практик // Социальные и гуманитарные науки (Сер. 11. Социология). – М. : ИНИОН РАН, 2007. – № 2. – С. 54–55.

5. Междисциплинарные исследования города // Социальные и гуманитарные науки (Сер. 11. Социология). – М. : ИНИОН РАН, 2008. – № 2. – С. 5–14.

6. Пирогов С. В. Социология города / С. В. Пирогов [Електронний ресурс]. – Режим доступу : [http:// window.edu.ru](http://window.edu.ru).

7. Сассен С. Глобальный город: введение понятия / С. Сассен [Електронний ресурс]. – Режим доступу : [http://globalization/su/planet in changes/](http://globalization/su/planet_in_changes/).

8. Тацуно Ш. Стратегия – технополисы / Ш. Тацуно ; [пер. с англ. ; общая ред. В. И. Данилова-Данильяна]. – М. : Прогресс, 1989. – 344 с.

Список допоміжної літератури:

1. Бауман З. Глобалізація. Наслідки для людини і суспільства / З. Бауман ; [пер. з англ. І. Андрущенко ; за наук. ред. М. Винницького]. – К. : Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2008. – 109 с.

2. Бауман З. Текущая современность / З. Бауман ; [пер. с англ. под. ред. Ю. В. Асочакова]. – СПб. : Питер, 2008. – 240 с.

3. Лефевр А. Идеи для концепции нового урбанизма / А. Лефевр // Социологическое обозрение. – 2002. – Т. 2. – № 3. [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://hqhtd.yandex.net>.

4. Мартен Д. Метаморфози світу: Соціологія глобалізації / Домінік Мартен, Жан-Люк Мецжер, Філіп П'єр ; [пер. з фр. Є. Марічева]. – К. : Вид. дім «КМ Академія», 2005. – 302 с.

5. Перцик Е. Н. Среда человека: предвидимое будущее / Е. Н. Перцик. – М. : Мысль, 1990. – 365 с.

6. Пивоваров Ю. Л. Основы георбанистики. Урбанизация и городские системы : [учеб. пособ. для студ. высш. учеб. заведений] / Ю. Л. Пивоваров. – М. : ВЛАДОС, 1999. – 232 с.

7. Полякова Н. Л. XX век в социологических теориях общества / Н. Л. Полякова. – М. : Издательство «Логос», 2004. – 384 с.

8. Посацький Б. С. Простір міста і міська культура (на зламі ХХ–ХХІ ст.) : [монографія] / Б. С. Посацький. – Львів : Видавництво Львівської політехніки, 2007. – 208 с.

9. Со́йя Э. Постметрополис. Критические исследования городов и регионов / Э. Со́йя // Логос. – 2003. – № 6 (40). – С. 133–150.

10. Яницкий О. Н. Экологическое мышление эпохи «великого перелома» / О. Н. Яницкий. – М. : РОССПЭН, 2008. – 224 с.

ДОДАТОК

СОЦІОЛОГІЧНІ ВІЗІЇ МІСТА

Юлія Сорока

Case studies: Київ, Донецьк, Дніпропетровськ, Львів

Об'єктом для дослідження ситуацій змін у візуальному просторі міста, точніше – його пам'ятників та топонімів – може стати кожне місто, незалежно від того, чи позначене воно на мапі культурно-історичних пам'яток країни. Але цілком зрозуміло, що великі й історичні міста, де символічна, знакова, візуальна складова суспільного життя є вираженою та розвинутою, перш за все привертають до себе увагу дослідників. В українській соціології реалізовані декілька таких case-studies²²³. Поступово складається спільнота дослідників, зацікавлених саме культурними та символічними репрезентаціями соціокультурних процесів у суспільстві та можливостями поєднання в цьому пошуку концептів та методів соціології, історії, семіології а також застосуванням інших варіантів міждисциплінарного синтезу в рамках соціокультурного підходу. Це академічне спілкування відбувається з 2005 р. у тому числі навколо «Круглого столу з соціокультурної тематики» у рамках щорічної міжнародної конференції «Харківські соціологічні читання»²²⁴.

Людмила Малес досліджувала зміни урбанонімічного образу міста Києва у ХХ ст.²²⁵. Творцями і носіями назв вулиць Києва у ХІХ ст. були корінні мешканці: станом на 1916 р., як стверджує Л. Малес,

²²³ Case-studies – дослідження конкретного випадку.

²²⁴ Сорока Ю. Г. Соціокультурний підхід у практиках досліджень та наукового спілкування соціологів в Україні / Ю. Г. Сорока // Вісник Одеського національного університету. – 2006. – Т. 11 (Випуск 10. Соціологія, політологія). – С. 108–115.

²²⁵ Малес Л. В. Урбанонімія і державна ідеологія: особливості взаємодії / Л. В. Малес // Вісник Соціологія. Психологія. Педагогіка. – К. : Видавничий центр «Київський університет», 1998. – Вип. 6. – С. 21–23.

переважна кількість топонімів була утворена «природнім» шляхом від мікротопонімів, певних ознак, особливостей території та її мешканців (вулиці Соляна, Казарменна, провулок Червинський – за прізвищем землевласника). Тільки невеличка частина урбанонімів²²⁶ мала адміністративне походження.

Радянська влада вживала енергійних, навіть, агресивних заходів щодо впорядкування символічного простору Києва: у 1916-1927 рр. було перейменовано майже кожен десяту вулицю. Перехід до символіки незалежної України не позначився суттєво в кількісному плані: перейменування стосувалися найбільш заідеологізованих урбанонімів, розташованих у самому центрі міста (вулиця Карла Маркса, площа Жовтневої Революції, вулиця Калініна та інші).

У 60-х рр. минулого століття помітною стає тенденція іменування київських вулиць за допомогою просторових символів СРСР (вулиці Уральська, Курська, Єнісейська, Грозненська). У 80-90-ті рр. актуальними стають назви на честь певної особи (вулиці радянського генерала Андрющенка, російського художника І. Сурикова, поета А. Малишка), таким чином адресні урбаноніми перевтілюються у топонімічні пам'ятники.

Оксана Міхеєва, яка досліджує пострадянський простір пам'ятників у Донецьку²²⁷, бачить їх у контексті процесів забуття та пригадування, формування пам'яті місцевої спільноти та активного втручання монументальної пропаганди та ідеологічного конструювання з боку держави. Активне витіснення символічних місць пам'яті місцевої спільноти, особливо помітне в 50-80-ті рр. минулого століття, відбувалося на користь універсальних для радянської культури персоніфікованих символів (В. Ленін, М. Калінін, С. Будьонний, С. Кіров та інші). Нав'язані ззовні, вони стають об'єктами місцевого фольклору, мають неофіційне, гротескове сприйняття. Особливе місце серед пам'ятників радянського періоду в Донецьку займає пам'ятник «Шахтар». Він, з одного боку, сприймався жартівливо по відношенню до офіційних символів, на кшталт «Ленін з каменем», але з іншого – уособлюючи професійну ідентичність більшості чоловічого населення міста, його робітниче обличчя – завжди викликав глибокі теплі почуття. Тому вже за часів незалежності саме пам'ятник Шахтарю розглядався як один з варіантів міського бренду.

²²⁶ Урбанонімами називають ті топоніми, що іменують об'єкти міського простору.

²²⁷ Міхеєва О. К. Пам'ятники для забуття / О. К. Міхеєва // Критика. – 2006. – № 9 (107). – С.6-8.

Важливою тенденцією, яку спостерігає О. Міхеєва, є поява пам'ятників «місцевим героям» – Олімпійському чемпіону Сергію Бубці, співакові й народному артистові Йосипу Кобзону, видатному тенору ХХ ст. Анатолію Солов'янку та іншим. Не маючи помітного політичного чи ідеологічного прочитування, ці пам'ятники свідчать про тенденцію демократизації пам'яті та символічної сфери суспільства, про що пише П'єр Нора²²⁸. Зміна головного агента меморіалізації – від держави до спільноти – призводить й до помітних змін в стилістиці та естетиці пам'ятників: композиції стають різноманітнішими, а постаменти – більш низькими, символічно наближуючи «героя» до аудиторії.

Сергій Легеза, який пише про Дніпропетровськ, наполягає на розгляді міста як поля знаків, що генеруються певною соціальною та культурною традицією²²⁹. У такому контексті місто виявляється поєднанням множинних просторів, символічний смисл яких змінюється під впливом генералізуючих суспільних ідеологій. Дві глобальних зміни ідеологій мають розглядатися в просторі сучасних українських міст, в тому числі й Дніпропетровська. Перша – це перехід до радянського культурно-ідеологічного простору, який позначився перш за все витісненням «буржуазних» значень смислами «трудової людини» та «державного колективізму». У процесі такого перекодування Катеринослав стає Дніпропетровськом, палац князя Потьомкіна – палацом студентів, Преображенський собор – музеєм релігії та атеїзму. Друга помітна зміна ідеологій відбувається під час пострадянських соціокультурних трансформацій. Ця реконверсія знакового простору міста позначається переходом від коду «державного» до коду «корпоративного». Мається на увазі поширення та розмноження у знаковому просторі міста репрезентацій різноманітних корпорацій (банків, страхових компаній, торговельних та інших організацій), які часто заступають місце державній радянській символіці. Іншою стороною цього перекодування є залучення значення «історичності» до формування іміджу корпорації завдяки її розміщенню у реставрованих та модернізованих «дореволюційних» будинках. Так «історичність» набуває значення престижу та солідності.

²²⁸ Нора П. Всемирное торжество памяти / П. Нора // Неприкосновенный запас. – 2005. – № 2–3 (40–41) [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.nz-online.ru/index.phtml?cid=10010434>.

²²⁹ Легеза С. В. Современный город как символическое пространство: «место», «знаки», «связь времен» (на примере г. Днепропетровска) / С. В. Легеза // Методология теория та практика соціологічного аналізу сучасного суспільства : [збірник наукових праць]. – Харків: Видавничий центр Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна, 2007. – С. 397–400.

Вікторія Середа²³⁰ демонструє цікаве поєднання тематик соціології міста та етносоціології у вивченні символічного простору Львова. У її роботах та виступах знаходимо матеріал для роздумів над такими питаннями, як: чи репрезентує себе багатоетнічність сучасного Львова, чи підтримуються ці тенденції громадянським суспільством та владою сьогодні в порівнянні з минулими роками, як символічний простір міста впливає на формування історичної ідентичності.

Місто Львів, його культурна спадщина є цікавим об'єктом дослідження міжкультурних взаємовпливів та змагання ідентичностей різних національних та релігійних спільнот, які його населяли в різні періоди історії. Міський простір В. Середа розглядає як об'єкт символічного маркування за допомогою топонімів, пам'ятників, меморіальних дошок. З іншого боку, вони є втіленням політики пам'яті, стратегій різноманітних соціальних агентів, що змінювали одне одного у часі чи співіснують у спільному просторі, щодо втілення свого бачення світу, образу міста в національному, ідеологічному, релігійному, історичному та інших вимірах. Пам'ятники, назви вулиць та меморіальні дошки авторка розглядає як репрезентації певних ідентичностей, спроектованих на місто, використовуючи широке коло методів дослідження: соціологічних опитувань, історичного, порівняльного, дискурсивного та ін. Таким чином, проблематика змін місцевого простору в широкому соціально-історичному контексті набуває соціокультурної конкретики.

²³⁰ Середа В. В. Місто як lieu de memoire: спільна чи поділена пам'ять? Приклад Львова / В. В. Середа // Вісник Львівського університету. – 2008. – Вип. 2 (Серія соціологічна). – С. 73–99.

Аналіз процесів символічного маркування міського простору на прикладі політики пам'яті м. Львова²³¹

Історія і культурна спадщина Львова є цікавим джерелом для вивчення міжкультурних взаємовпливів та змагання ідентичностей, політики пам'яті, процесів націоналізації міського простору і символічного маркування. У середні віки Львів розвивався як полікультурний, багаторелігійний і поліетнічний простір, заселений вірменами, німцями, євреями, поляками, русинами (українцями) та іншими національностями. Усі вони залишили свій слід у міському просторі, створивши різноманітні місця пам'яті²³². Водночас їхнє сусідство спричинило постійну боротьбу символічних репрезентацій і стимулювало постійний процес (пере)означення міського ландшафту. З початком епохи Модерного націоналізму їхня боротьба стала гострішою і переросла в спробу перетворити місто на національний символ.

Від часу заснування у Львові неодноразово змінювалися кордони та політичні режими. Найчисленніші й найрізкіші трансформації останніх відбулися в ХХ ст., коли місто по черзі належало імперії Габсбургів, Західноукраїнській Народній Республіці, Польщі, Радянському Союзові, нацистській Німеччині, знов Радянському Союзові, Україні. Дві світові війни ґрунтовно змінили символічний ландшафт міста та національний склад його населення. Численні бурхливі події зумовлювали постійні спроби «переписати» символічні репрезентації його історичного минулого, що у підсумку призводило до маргіналізації «голосів» одних соціальних груп унаслідок домінування інших.

Розглянемо зміни, що відбулися в політиці пам'яті Львова, і те, як вони позначилися на змінах його символічного простору після Другої світової війни. Порівняльний аналіз змін засвідчив, що образ Львова як українського міста було частково сформовано вже в радянський час. Значну частину символів, які маркують його сьогодні як українське місто, було встановлено у радянський період, оскільки в легітимізаційних стратегіях комуністична влада зверталася також і до україн-

²³¹ Текст адаптовано для підручника. З повною версією можна ознайомитися: Середа В. Місто як lieu de mémoire: спільна чи поділена пам'ять? Приклад Львова / В. Середа // Вісник Львівського університету. Серія соціологічна. – Львів : ЛНУ ім. Ів. Франка, 2008. – Вип. 2. – С. 73–99.

²³² Термін запроваджений у науковий обіг П'єром Нора, який визначав місця пам'яті як «значущі матеріальні та нематеріальні явища, які під впливом часу набули статусу символу в національній спадщині».

ського національного минулого. Проте, слід зауважити, що радянська політика пам'яті стосовно Львова досить селективно включала окремі українські символи у панівний радянський історичний наратив. Як наслідок, формувалася комбінація символів, завдання якої полягало у створенні насамперед радянського образу міста з метою «пропаганди ідеалів соціалістичного суспільства», у якому зберігалися окремі українські риси.

Як свідчить аналіз, після примусового «обміну» населенням між Польською Народною Республікою і Українською Радянською Соціалістичною Республікою одним із найважливіших завдань нового політичного режиму було усунення знаків колишньої польської присутності у Львові й символічне (пере)означення міського простору. Як наслідок, багато польських пам'ятників було знищено чи переміщено до Польщі (наприклад, пам'ятник Александра Фредра – до Вроцлава, Яна III Собеського – до Гданська). Залишилися лише чотири пам'ятники, які можна було презентувати як пам'ятники «революціонерам» і так включити до радянської версії історії Львова. Усі інші елементи, символічно пов'язані з польським національним минулим, було «стерто». Подібна політика стосувалася й українських маркерів міського простору, встановлених у Львові до 1939 р., що не «вписувалися» у нову парадигму соціально-класової боротьби. Особливі зусилля спрямували на руйнування всіх польських та українських військових цвинтарів і монументів полеглим солдатам; так само, як і всіх інших «місць пам'яті», що репрезентували події з Першої світової війни. Останні могли бути використані для артикуляції окремих набутків сакрального досвіду чи колективної пам'яті львів'ян, які відокремлювали б їх від радянської моделі історичного минулого. Усі вони підлягали знищенню, натомість споруджувалися нові радянські військові цвинтарі й меморіали.

Особливу роль пам'ятників у процесі символічної легітимізації радянської влади засвідчує той факт, що у період з 1944 по 1991 рр. було споруджено 24 нові пам'ятники, покликаних створити «скульптурний літопис, який розповідає про героїку ратного і трудового подвигу радянського народу, трудящих міста»²³³. Відповідно, значна частина пам'ятників (дев'ять) була присвячена радянським постатям (В. Ленін, М. Кузнецов) чи історичним подіям, важливим для легітимізації радянського характеру міста. До іншої групи належали пам'ятники, споруджені на честь українських радянських письменників чи митців, які

²³³ Эстетическое оформление города: из опыта политического и архитектурно-художественного оформления Львова / [Скрипченко Ю. Н., Гладуш О. К., Огранович С. А., Хохулин А. В.]. – Киев : Будівельник, 1982. – С. 11.

підтримували радянський режим, а також пам'ятники представникам різних професій, які особливо вшановувалися у радянському дискурсі (космонавти, геологи, лікарі). Останню нечисельну групу становили пам'ятники, присвячені українським історичним діячам чи подіям, які були переозначені й залучені до радянського історичного метанаративу (І. Франкові, М. Кривоносу, козакам) або російським історичним діячам, які репрезентували україно-російську співпрацю в міському минулому. Незважаючи на те, що інтернаціоналізм був одним із головних елементів пропаганди радянської ідентичності, деякі традиційні міські меншини (як-от вірмени чи євреї) залишалися практично невидимими в радянському символічному просторі міста. Втручання у процес політики пам'яті з боку радянського режиму призвело до практично повного руйнування єврейських і польських, а також знищення частини українських і вірменських місць пам'яті. Ці дії ґрунтовно змінили комемораційний простір Львова, який внаслідок Другої світової війни втратив багатонаціональний характер. Згідно із новою, проєктованою на міський ландшафт моделлю історичного минулого наголошувалася українськість і особливо «давньоруськість» Львова, тоді як про польські та єврейські аспекти його історії намагалися не згадувати.

Натомість після здобуття Україною незалежності у Львові розпочався процес активного переозначення символічного простору міста. Спільною рисою, яка простежується у процесах символічного маркування міського ландшафту Львова та інших центральноєвропейських міст, є те, що після приходу до влади демократичних сил, у всіх цих спільнотах почала домінувати тенденція, яка полягає у спробі «відновити» міську історію після «радянського/комуністичного спотворення» (те, що П. Нора називав ідеологічною деколонізацією пам'яті) та «накинути» на міський ландшафт національну модель минулого шляхом руйнування чи реартикуляції старих місць пам'яті і витворення нових. Зокрема, постали пам'ятники, присвячені тим історичним діячам, яких респонденти зараховують як важливих представників сучасної моделі українського історичного минулого Львова – Данилові Галицькому, Тарасові Шевченку, Михайлові Грушевському і Степану Бандері, які не могли з'явитися у Львові в попередній період. Однак специфіка України полягає в тому, що в українському суспільстві досі немає консенсусу стосовно того, що слід вважати українським національним минулим. Тому, аналізуючи львівський випадок, треба враховувати його регіональну специфіку. Адже, ті символічні маркери національного минулого, які домінують у львівському ландшафті, можуть у деяких випадках суттєво не збігатися з українською моделлю історичного минулого, яка підтримується і пропагується централь-

ною владою (і виділяє гроші для міського бюджету). Тому і Львів не можна трактувати як зразок, що репрезентує загальноукраїнську модель національного минулого в політиці пам'яті. Як приклад, можемо навести конфлікт між українським урядом, міською адміністрацією та представниками місцевих громад щодо доцільності та особливостей відновлення польського цвинтаря «Орлята». Як бачимо, політика пам'яті у львівському міському просторі має свої сильні регіональні та локальні особливості.

Львів став першим містом Радянського Союзу, де було демонтовано пам'ятник В. Леніну. Окрім нього, пізніше знесли ще сім пам'ятників. Серед них – пам'ятники радянським дітям і пам'ятники, які було встановлено на згадку про важливі радянські історичні події. Виняток становили тільки кладовища і меморіали Другої світової війни. Частково таку політику можна пояснити впливом центрального українського уряду. На прикладі цих меморіалів також можемо простежити необхідність розрізнення між локальними і національними акторами у політиці пам'яті міста. На загальнонаціональному рівні офіційна влада швидше намагалася перетворити старі радянські свята (День Перемоги як центральне свято) на нові українські і таким чином зняти конфлікт між радянською історичною ідентичністю та новою українською лояльністю²³⁴. Як наслідок, офіційний історичний дискурс вплинув на місцеві практики комеморації. Усі радянські цвинтарі й пам'ятники Другої світової війни залишились у незмінному вигляді, хоча нерідко ставали об'єктами вандалізму. Проте паралельно з ними постали нові пам'ятники, що героїзують міф про борців ОУН-УПА, який є важливою складовою регіональної моделі українського національного минулого та колективної пам'яті мешканців Західної України.

Іншою групою пам'ятників, що були приречені на знесення або повне забуття, стали пам'ятники українським радянським письменникам, які підтримували радянський режим.

Потрібно враховувати, що більшість зі зруйнованих пам'ятників споруджено у пафосному радянському стилі. Це були місця особливого культу, оточені широкою смугою «публічної дистанції». Тому простий акт знищення пам'ятника є недостатнім для успішного перезначення міського простору. На місці колишніх монументів залишаються великі зони порожнечі, які перетворюються на так звані «не місця» (використовуючи термін З. Баумана²³⁵). А нова міська влада

²³⁴ Це припущення ґрунтується на офіційних промовах президента Л. Кучми, які розміщені на www.president.gov.ua.

²³⁵ Бауман З. *Текущая современность* / З. Бауман. – Москва : Питер, 2008. – С. 112.

Рештки пам'ятника Я. Галану в м. Львові на фоні пам'ятної таблиці, яка (пере)означає місце пам'яті
Фото Вікторії Середи

не має необхідної кількості ресурсів, щоб заново їх збудувати. Відповідно, більшість з цих «не місць» були переозначені за допомогою меморіальних каменів, які інформували громадськість, що в майбутньому тут спорудять новий пам'ятник.

Решта 16 пам'ятників (67 %), споруджені в радянський період, залишені новою українською владою

фактично без змін. Серед них найбільшу групу (шість) становлять пам'ятники, присвячені українським історичним діячам/подіям, чотири – різноманітним професіям. Вони переозначені й залучені до нового історичного дискурсу, а отже перетворилися на гібридні маркери.

Жоден з польських пам'ятників, які збереглися протягом радянського періоду, не був зруйнований після 1991 р., а в деяких випадках пам'ятники реставрували, простір довкола них облаштовували (наприклад пам'ятник А. Міцкевичу). Серед інших комемораційних практик сучасного українського періоду треба згадати відновлення до радянських польських та українських цвинтарів, а також часткове відновлення єврейського цвинтаря²³⁶. Однак видимим втіленням практики символічного маркування міського простору було спорудження 38 нових пам'ятників протягом 16 років. Найбільша частина ново-споруджених монументів (24) присвячена українським історичним діячам чи подіям, три маркують єврейські місця пам'яті, один відзначає чеського політичного лідера Т. Масарика, ще один – російського поета О. Пушкіна. Отже, простежується тенденція включення інших національностей у процес символічного кодування міського простору. Однак її не треба приписувати винятково політиці пам'яті, яку проводить міська влада. Наприклад, пам'ятник О. Пушкіну репрезентує «голос» опозиційної пам'яті недомінантної групи – Російського товариства. Він споруджений за громадською ініціативою і став об'єктом частих актів вандалізму з боку українських радикалів. Усі ці тенденції радше відповідають процесові внутрішньої деколонізації пам'яті

²³⁶ Його повністю знищили нацисти під час окупації Львова, а в радянський час на його місці було влаштовано ринок, що особливо ускладнює відновлення цвинтаря.

(використовуючи концепт П. Нора). Їхня поява часто є результатом спільних зусиль різноманітних національно-культурних об'єднань і неурядових організацій, а доцільність їхнього існування можуть підважувати носії панівного українського історичного дискурсу.

У 2007 р. на запитання «Які пам'ятники Львова не вписуються в міський простір?»²³⁷ – 8,8 % мешканців міста назвало різні пам'ятники, присвячені українським діячам чи подіям (наприклад, С. Бандері, Т. Шевченку, І. Франку, Д. Галицькому); 6,8 % – радянські меморіали (Монумент Слави, Холм Слави і навіть неіснуючий пам'ятник В. Леніну); 2,1 % – польські пам'ятники (А. Міцкевичу, Личаківський цвинтар). Хоча у відповідях кількісно переважають українські пам'ятники, аналіз мотивації респондентів засвідчує, що їхнє несприйняття переважно пояснюється низькою художньою вартістю цих монументів: «виконаний неестетично», «зроблений без смаку», «дисгармоніює з архітектурною забудовою», «інший архітектурний стиль» тощо. Натомість пояснення, чим не вписуються польські пам'ятники, мають виразно національне забарвлення: «тому що це чужий польський поет», «тому що він поляк». Одночасно радянські пам'ятники Львова не влаштовують його мешканців, бо вони репрезентують інший історичний дискурс – «у нас є ОУН-УПА», вони «символізують окупацію та тоталітаризм», «асоціюються з загарбанням», «ідейно застарілі».

Іншою великою групою нещодавно збудованих у Львові пам'ятників є монументи, присвячені жертвам радянського чи нацистського режимів (Голокосту, Голодомору, ГУЛагу, НКВС і гестапо). Однак лише декілька з них вшановують неукраїнські національні групи поряд з українцями (як меморіал на Замарстинові). Більшість із них адресовані жертвам загалом, а не окремим національним групам.

Описані особливості процесів внутрішньої деколонізації пам'яті, які позначаються на політиці символічного маркування міського простору, не є чимось характерним винятково для львівської міської спільноти. Тут можемо провести паралелі з політикою пам'яті у польському суспільстві, описаною С. Капральським²³⁸.

У спорудженні нових пам'ятників головний акцент робили на історії XIX – першої половини XX ст. (дорадянському періоді, коли Львів належав до Габсбурзької монархії чи був частиною Польщі), який часто ідеалізований у медіа-дискурсі і репрезентований як «зо-

²³⁷ Соціологічне опитування проводили у грудні 2007 р. на замовлення Департаменту «Адміністрація міського голови» Львівської міської ради. Вибірка становила 800 респондентів. Похибка вибірки у межах 5 %.

²³⁸ Kapralsky S. Battlefields of memory: landscape and identity in Polish-Jewish relations / S. Kapralsky // History and Memory. – 2001. – № 2. – Vol. 13. – P. 35–58.

лоте століття». Друга світова війна є наступним за кількістю новоспоруджених пам'ятників періодом. Водночас, якщо звернути увагу на послідовність спорудження пам'ятників, то можна говорити про поступову переорієнтацію комемораційних практик львів'ян з травматичних подій Другої світової війни чи радянського режиму на відзначення наукових та культурних здобутків власного регіону (особливо тих, що належать до дорадянського минулого). Поступово зменшується кількість встановлених пам'ятників, які вшановують жертви сталінського та гітлерівського режимів, натомість зростає кількість монументів, присвячених локальним культурним і релігійним діячам та інституціям. Подібна тенденція свідчить про, нехай ще незначне, але поступове зміщення фокусу з героїчно-національної артикуляції минулого і перенесення його на мультикультурні аспекти історії Львова.

Як бачимо, з центральною тенденцією політики пам'яті Львова – артикуляцією українського образу міста – конкурує інша сильна тенденція. Її можна окреслити як прагнення символічно «вписати» місто у європейське історичне минуле (тут також простежуються аналогії з польським та литовським випадками). Дискурс про «європейськість» Львова артикулюється різними акторами – міською владою, групами, що репрезентують місцеве громадянське суспільство, приватними комерційними закладами (використання «європейських» назв та інтер'єрів ресторанів/кав'ярень, фігур Швейка чи мушкетера при вході тощо). Однак проєктовані історичними дискурсами «українська» та

«європейська» моделі історичного минулого та їхні символічні репрезентації в міському просторі Львова мають доволі складні та неоднозначні взаємовідносини. З одного боку, вони взаємодоповнюють і посилюють одна одну. Українська – через акцентування на тому, що Львів завжди належав до Європи («перлина Європи», «справжній діамант Східної Європи», «серце Європи»). Львів часто описують як найбільш європейське місто України – і в архітектурному плані, і в політичних орієнтаціях його мешканців²³⁹. А європейська модель – завдяки туристичному та комерційному пошукові нових «екзотичних» і унікальних маршрутів, де Львову відводять роль

**Рекламний плакат на фасаді
Львівської міської ради**
Фото Вікторії Середи

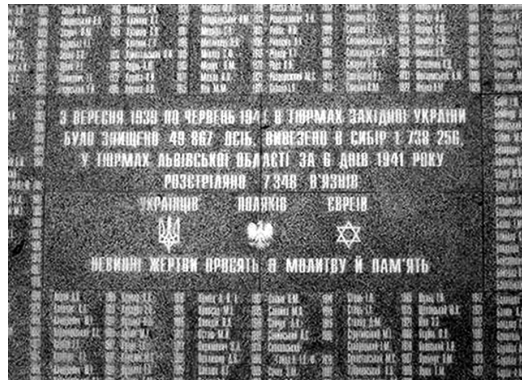
²³⁹ Див. дискусії на www.zaxid.net.

«екзотичної» Європи («Львів, місто левів, є мабуть наймальовничішим і найбільш європейським з усіх українських міст»²⁴⁰).

Утім, ці історичні дискурси можуть бути і взаємовиключними. Український історичний дискурс з його комемораційними практиками та символами належить швидше до модерного націєтворчого проекту, а сучасний європейський – до постмодерністської традиції, яка ставить під питання саму можливість існування таких модерних уніфікуючих та націєструктуруючих проектів включно з європейським. Цей новий європейський історичний дискурс завжди розглядає минуле як неповне, фрагментоване та гетерогенне, яке не існує як усталений об'єкт, а завжди є процесом боротьби між панівною і «опозиційною» пам'яттю (тобто пам'яттю груп, які були вилучені з колективних комемораційних практик). Можемо прогнозувати, що з просуванням України на шляху європейської інтеграції тертя між українським та європейським дискурсами про минуле та їхніми репрезентаціями тільки посилюватимуться.

Водночас, сьогодні міська адміністрація Львова має нелегкий вибір. З одного боку, більшість населення міста становлять українці, які підтримують тенденцію кодифікації комемораційного простору Львова як українського. З іншого, у прагненні витворити образ демократичного та проєвропейського міста («перлини Європи»), міська влада не може оминати процес відтворення елементів колишньої багатокультурності міста. Однак тоді постає питання: хто має вирішувати, що саме відновлювати і зберігати в міському просторі (зважаючи на те, що частка національних меншин у Львові є дуже незначною: у 2001 поляки становили 0,88 %; євреї – 0,27 %, вірмени – 0,11 %)?

Треба також враховувати, що ці національні (у до-модерний час – етнорелігійні) групи мали дуже різні досвіди співпраці та конфліктів у процесі символічної кодифікації міського простору Львова. Тут постає інше питання: як презентувати ці часто конфліктні пам'яті? І одночасно як уникнути надмірної сегрегації пам'ятей цих груп? Як зробити так, щоб місця пам'яті ін-

Монумент жертвам радянських репресій (м. Львів), що вшановує пам'ять різних національних груп (євреїв, поляків та українців)

Фото Вікторії Серєди

²⁴⁰ www.panorama-tours.com.ua/citybreaks/lviv/ (25th July 2007).

Графіті, що відтворює стару радянську назву вулиці у м. Львові

Фото Вікторії Середи

ших національних (політичних, релігійних тощо) груп стали елементом спільної полікультурної ідентичності мешканців Львова?

Огляд сучасних тенденцій у політиці пам'яті Львова засвідчує, що хоча його населення, на перший погляд, виглядає досить однорідним, символічний простір міста

репрезентований скоріше «фрагментованими пам'ятями». Процес ідеологічної деколонізації добре простежується в символічному просторі міста Львова (представлений пам'ятниками, меморіальними табличками і назвами вулиць), де головними конкурентами є радянське і дорадянське (часто українське) минуле. Однак цей процес не можна описати як однобічно спрямоване заміщення старої радянської моделі новою українською, тому що: 1) нова українська модель сама є предметом боротьби; 2) українська та радянська моделі не завжди і не обов'язково суперечать одна одній; 3) українська і радянська моделі також конкурують чи взаємодіють з локальною, регіональною та європейською моделями історичного минулого. На додаток наголосимо, що нова українська репрезентація минулого має неоднорідні прояви і їй протистоять різні актори як на місцевому, так і на державному рівнях.

Цей процес супроводжується іншим типом деколонізації пам'яті – внутрішньою деколонізацією, коли домінантним у репрезентаціях минулого «голосам» протиставляється пам'ять не домінантних груп. Тому спроби представити львівський комемораційний простір як головне український постійно наражаються на спротив з боку меншин, які часто апелюють до колишньої полікультурності та поліетнічності міста. Якщо взяти до уваги, що деякі з цих груп, що сьогодні належать до меншин, у минулому домінували у Львові і мали власну політику пам'яті та проекти символічного маркування міста, то головне питання полягає в тому, як ці суперечливі (а іноді конфліктні) пам'яті відображені в сьогодиньньому символічному просторі міста. Наразі можемо говорити про сегрегацію пам'ятей, коли кожна з національних груп зосереджується перш за все на репрезентації своєї власної історії і приділяє менше уваги (якщо взагалі приділяє) пам'яті інших груп. Відновлені пам'яті національних меншин, відображені в символічному просторі міста Львова, залишаються невидимими для більшості мешканців міста (що довів аналіз історичних

ідентичностей львів'ян), або ж сприймаються як загроза домінантній моделі історичного минулого. Утім, з'явилися дві нові тенденції. По-перше, поява нової міської ідентичності, ключовим маркером якої виступає полікультурне минуле Львова²⁴¹. Проте, як слушно зауважив А. Заярнюк²⁴², проблема з цією ідентичністю (та дискурсом, який її підтримує) полягає в тому, що багатонаціональне львівське минуле спрощено представляють як незмінне мирне співіснування різних національних груп без жодних внутрішніх конфліктів. По-друге, зміна фокусу політики пам'яті у Львові з переважно національних свят і символів на святкування культурних та наукових досягнень регіону, які включають й інші національності. Цей процес стимульований прагненням утвердити новий образ Львова як демократичного європейського міста, що передбачає декларування і визнання міської полікультурності. Врешті, львівську полікультурність частково «винаходять» для туристів. Розповіді про унікальність Львова та наголошення на його багатокультурній спадщині стають основою для розвитку туристичної індустрії. Туристів запрошують насолодитись святом різноманітності й ознайомитися з символічними репрезентаціями відмінних версій історичного минулого Львова.

Проаналізуємо, наскільки спроби нав'язати спочатку радянську версію історичного минулого, а потім процес символічного переозначення міського простору передусім як українського, позначилися на формуванні колективної пам'яті мешканців Львова. Ми спиратимось на результати двох соціологічних досліджень²⁴³. До запитальників було введено два відкриті запитання²⁴⁴, що дають змогу визначити

²⁴¹ Докладніше див.: Серєда В. «Львів'янин» – окрема ідентичність чи просто прописка? / В. Серєда, Д. Судин // Вісник Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна. – 2008. – № 795. – С. 94–98.

²⁴² Zayarnyuk A. «Lviv Über Alles», an Eden for Intellectuals / A. Zayarnyuk // Susan Ingram, Markus Reisenleitner, Cornelia Szaby-Knotik (eds.). Floodgates Technologies, Cultural (Ex)change and the Persistence of Place. – Frankfurt/M : Peter Lang, 2006. – P. 149–184.

²⁴³ «Львів – Донецьк: соціологічний аналіз групових ідентичностей та ієрархії соціальних лояльностей», яке провів Інститут історичних досліджень (ЛНУ ім. І. Франка) і Мічиганський університет у 2004 р. у Львові та Донецьку під керівництвом американського проф. О. Маланчук, українських професорів Я. Грицака і Н. Черниш, а також В. Сусака і В. Серєди. Вибірка: 400; «Львівська ідентичність» – уже згадуване вище дослідження, яке проводили на замовлення Департаменту «Адміністрація міського голови» Львівської міської ради під керівництвом В. Серєди. Вибірка: 800.

²⁴⁴ «Назвіть трьох історичних осіб, що відіграли найбільш позитивну роль в історії України» та «Назвіть трьох історичних осіб, що відіграли найбільш негативну роль в історії України».

спектр національних «героїв» та «антигероїв», найбільш важливих для мешканців Львова.

На основі відповідей львів'ян, які брали участь в опитуванні (2004 р.) і відповіли на запитання про те, кого вони зараховують до позитивних історичних постатей, ми склали список з 73 діячів, більшість з яких становлять українці. Однак є згадки про трьох російських і трьох радянських героїв. Жодного польського чи єврейського історичного діяча не було згадано. В опитуванні 2007 р. респонденти назвали понад сто історичних постатей, більшість з яких знову-таки належала до української національної моделі пам'яті. Серед інших постатей названо вісім радянських історичних осіб (які, передусім, представляють партійних лідерів СРСР чи УРСР), двох російських, польського короля Яна Казимира, австрійського імператора Франца-Йосифа та Папу Римського Іоана-Павла II. Отже, з плином часу стають помітнішими процеси внутрішньої деколонізації пам'яті.

За результатами опитувань 2004 та 2007 рр. список тих, хто, на думку львів'ян, відіграв «негативну» роль в історії України, був дещо коротшим (у 2004 р. – 58 осіб; у 2007 р. – 80). Серед «антигероїв» радянські постаті у 2004 р. становили – 33,7 %, у 2007 р. – 46 %; російські – 6,7 % і 8 %, інші національності – 3,1 % і 8 %. В останній категорії в обох опитуваннях є польські історичні діячі – король Казимир Великий, Я. Вишневецький і Ю. Пілсудський.

Якщо порівняти список історичних постатей, яким у Львові встановлено пам'ятники чи меморіальні дошки, зі списками героїв, яких називали мешканці міста, то стає очевидним, що рівень інтерналізації історичного минулого, сконструйованого за допомогою цих символічних маркерів, є досить низьким. З усіх історичних осіб, яким встановлено пам'ятники у Львові, респонденти (у запитаннях про героїв) змогли пригадати лише 7 діячів (або 22 %). Отже, на формування уявлень мешканців Львова про історичне минуле впливає не тільки міська політика пам'яті, а й інші чинники. Зокрема, у відповіді на запитання про джерела, з яких вони отримують знання про історію України, львів'яни на перше місце поставили ЗМІ та художню літературу на історичну тематику²⁴⁵.

Наш аналіз засвідчив, що з історичними постатями, яким встановлено меморіальні таблички, мешканці Львова ще менше ознайомлені. Із 103 вшанованих табличками історичних діячів львів'яни пам'ятали лише десять імен (9,7 %). Отже, можемо стверджувати, що зусилля, спрямовані правлячими елітами на формування політики пам'яті, та спроби символічного переозначення львівського міського простору,

²⁴⁵ Дослідження «Львівська ідентичність» (2007).

впливають на рівень інтерналізації проєктованих історичних образів міста його мешканцями. Проте ці процеси не є однозначними. Як бачимо, не всі глорифіковані постаті та історичні образи знаходять відображення у спогадах про минуле та ідентичностях львів'ян, а проєктовані образи історичного минулого наштовхуються на різноманітні практики опору та прояви опозиційних пам'ятей.

**«Батьківщина-мати» versus Степан Бандера:
екскурсія вибраними пам'ятниками Другої світової війни²⁴⁶**

Пострадянська Україна є значною мірою витвором Другої світової війни. Внаслідок війни до складу України (тоді УРСР) увійшли Східна Галичина, Північна Буковина й Закарпаття, що перебували в міжвоєнний період у складі Польщі, Румунії й Чехословаччини. Саме у військові й перші повоєнні роки Східна Галичина й Волинь втратили свій поліетнічний характер (у результаті нацистського геноциду євреїв, антипольської акції Української Повстанської Армії й радянсько-польських «обмінів населення»). Усі території, що входять нині до складу України, відчували на собі декілька років нацистської окупації, а потім пройшли крізь травматичний досвід відновлення радянської влади й радянських політичних і соціальних практик на колишніх окупованих територіях. З огляду на те, що Друга світова війна не надто далеко від нас у часі, а також урахувавши масштаб залученості до неї людей, не дивно, що ця подія мала б стати й стала однією з центральних проблем пострадянських українських дебатів про ідентичність.

Дотепер чи не основною пояснювальною схемою опису цих дебатів залишається стереотипна метафора «двох Україн», яка найбільше поширилася в політичному й медійному просторі після «Помаранчевої революції» 2004 року. Міф «двох Україн» (національно свідомої й «креольської», для якої перша була б бажаною нормою), за влучним спостереженням Володимира Кулика, створював Іншого з російськомовних українців, недостатньо контролюючи дискримінаційність мови й не зауважуючи відмінності усередині нормативно визначених груп²⁴⁷.

Особливо після 2004 року українські й світові ЗМІ часто й охоче писали про «глибоко розколоту» у цивілізаційному змісті країну, у якій «проєвропейський» захід бореться з «проросійським, антиринковим» сходом. Наділення регіональних особливостей українських областей ціннісними й цивілізаційними характеристиками привело, зокрема, до поширення надзвичайно поверхневого ототожнення російськомовності частини населення країни з політичною «проросійськістю».

²⁴⁶ Текст є переробленою версією публікації з такою самою назвою, виданої у: *Отечественные записки*. – 2008. – № 5 (44). – С. 33–46.

²⁴⁷ Кулик В. Щирі українці та їхній othering / В. Кулик // *Критика*. – 2000. – № 12.

Популяризація простенької тези про «дві України» замінила собою серйозну рефлексію про регіоналізм. Історизація й онтологізація «двох Україн» залишила поза увагою динаміку ідентифікаційних процесів в Україні й запропонувала висновок про глибину розколу, що спирався в основному на два географічних й політичних екстремуми – Львів і Донецьк. Хоча уважний аналіз навіть даної дихотомії показує, що політична антирадянськість основної маси населення Львова може мирно співіснувати з елементами радянського патерналізму. Проведені в 2004 і 2006 рр. соціологічні опитування показали, що респонденти і Львова, і Донецька в цілому висловилися за перерозподіл доходів з метою зменшення соціальної нерівності й мали нереально високі очікування державного забезпечення соціальних прав²⁴⁸.

Таким чином, хоча метафора «двох Україн» допомогла підкреслити деякі реалії, активне інструментальне використання політиками й ЗМІ істотно проблематизувало її наукове вживання. Особливо, якщо на її основі формується картина двох остаточно сформованих, чітко розділених, замкнутих і антагоністичних груп всередині України й тим самим ігноруються численні перехідні ситуації й прояви загальноукраїнської (цивільної) ідентифікації перед зовнішніми й внутрішніми загрозами.

У даній статті йдеться не про дві України, а про п'ять пам'ятників війни. Зрозуміло, що вибір цієї п'ятірки суб'єктивний і лише до певної міри відбиває всю складність ситуації. Окрім того, за межами даного тексту залишилось надзвичайно цікаве питання, що нарешті починає привертати серйозну увагу соціологів: наскільки жителі міст розділяють ті або інші символічні репрезентації стороннього? Не менш важливим є і таке питання: як описані пам'ятники створюють, модифікують і проектують міський простір сучасної України?

Пам'ятник радянським воїнам у прикарпатському Славському

Курортне гірське містечко Славське з населенням майже 4 тисячі осіб знаходиться у декількох годинах їзди від Львова. Порожня за-

²⁴⁸ Patsiurko N. Informal Economy, Economic Initiative and Welfare Values in East and West / N. Patsiurko // Україна модерна. Спеціальний випуск. Львів – Донецьк: Соціальні ідентичності в сучасній Україні. – Київ – Львів, 2007. – С. 237–270. Ср.: Hrytsak Ya. National Identities in Post-Soviet Ukraine: The Case of L'viv and Doneck / Ya. Hrytsak // Zvi Gitelman, L. Hajda, J.-P. Himka, R. Solchanyk (Eds.) Cultures and Nations in Central and Eastern Europe. Essays in Honor of Roman Szporluk. – Cambridge, Mass., 2000. – P. 276. Змістовний аналіз донецької регіональної ідентичності див. у: Михеева О. Не все так просто з тими українцями... / О. Михеева // Отечественные записки. – 2007. – № 1. – С. 97–106.

лізнична станція і кілька вуличок, вимощених просілою від дощу бручківкою часів міжвоєнної Польщі, утворюють центр містечка.

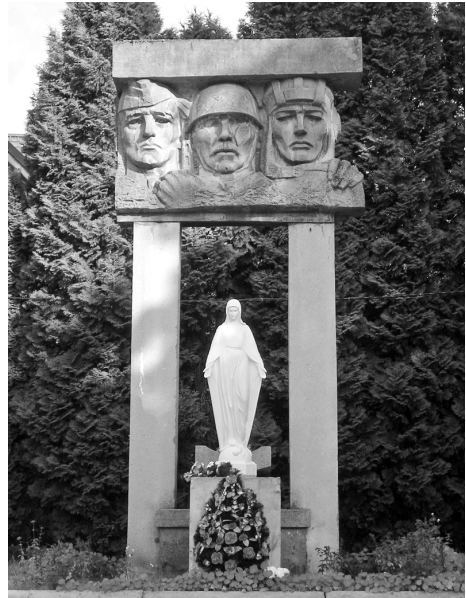
Серед нечисленних пам'ятників цього центру – скромний сірий монумент радянським воїнам, що привертає увагу збудованою вже в 1990-ті рр. скульптурою Божої матері, яка оплакує вбитих. Подібну стихійну (нецентралізовану) «модернізацію» або, точніше, «освоєння», «одомашнювання» пам'ятників радянським воїнам на заході України можна побачити не тільки у Славському.

Такий підхід певним чином корелює з риторичними спробами на вищому державному рівні інтегрувати війну в пострадянську історичну схему. Йдеться насамперед про гуманізацію війни, перемикання уваги на приватну історію, на подвиг і страждання «звичайних людей» при одночасному акцентуванні помилок і жорстокості радянських політичних і військових керівників.

У 1990-ті рр. по всій Східній Галичині (Львівська, Івано-Франківська й Тернопільська області) і Волині, де збройний опір радянській владі тривав до початку 1950-х рр., з'явилися монументи воїнам УПА. Водночас пам'ятники полеглим радянським воїнам не демонтували. Додавання ж скульптури Божої матері їх, можна сказати, остаточно «дерадянїзувало». І дало санкцію на мирне співіснування з меморіалами УПА. У Славському, наприклад, могили воїнів УПА були відновлені за кілька сотень метрів від пам'ятника радянським воїнам.

Пам'ятник Степану Бандері у Львові

Ще на початку 1990-х міська влада Львова провела масове перейменування вулиць. Найбільша вулиця, що веде від залізничного вокзалу до центру, одержала ім'я Степана Бандери – лідера радикального крила Організації Українських Націоналістів. Більшу частину війни Бандера провів під німецьким арештом, а 1959 р. був убитий радянським агентом у Мюнхені. Власне, прославився саме деперсоніфікований Бандера-символ, що став загальним ім'ям українських

**Пам'ятник радянським воїнам у
прикарпатському Славському**

Фото Оксани Міхеєвої

націоналістів («бандерівці», «бандери»). Пострадянська канонізація С. Бандери, найбільш помітна в Східній Галичині, виступає одним з найяскравіших прикладів зовнішнього розриву з радянським ідеологічним каноном (у якому С. Бандера був, мабуть, антигероєм № 1).

У регіонах, де розуміння «українськості» в етнічно ексклюзивних категоріях досить слабке, а позиції радянського образу історії Другої світової війни як і раніше сильні, зі сприйняттям С. Бандери як «національного героя» виникли неминучі проблеми. Їхнім відбиттям на рівні всеукраїнської політики стала дотепер не вирішена проблема офіційного визнання УПА воюючою стороною, а її воїнів – ветеранами війни (обидві пропозиції періодично виникають у політичній риторичі, але так і не завершуються відповідним рішенням парламенту). У канонізації С. Бандери досить важливим є елемент відчуття загрози, недооцінки, «нерозуміння» з боку мільйонів співвітчизників, у ногу з яким йдуть небажання й неготовність до раціональної рефлексії про терористичні практики ОУН у міжвоєнній Польщі, участі її членів в антиєврейських і антипольських акціях часів війни.

У 1990-ті рр. пам'ятники С. Бандері поставили в багатьох галицьких містах. Але у Львові його довгий час не було. Можливо, однією із причин стало те, що першочерговим завданням Львова стало встановлення пам'ятника Тарасу Шевченку. Львів був чи не єдиним великим містом України, де в радянський час так і не поставили монумента

«Кобзареві», як відомо, інтегрованому в канон «споконвічної дружби з Росією». Бронзовий Шевченко з'явився у Львові на проспекті Волі в 1992 році приблизно на тім самім місці, де раніше було встановлено пам'ятник польському королеві Яну Собескому (у 1950 р. він був вивезений до Гданська, де стоїть дотепер), а потім В. Леніну.

Про пам'ятник С. Бандері у Львові говорили від початку 1990-х, і тоді ж визначили для нього місце – площа Кропивницького, неподалік від залізничного вокзалу й неоготичного костюлу св. Єлизавети початку ХХ ст. У 2002 р. за результатами конкурсу був затверджений проект архітектурної композиції з пам'ятником С. Бандери

Пам'ятник Степану Бандері у Львові
Фото Вікторії Середи

в центрі й тріумфальної арки, що символізує «чотири етапи боротьби українців за державність»: Київська Русь – козацтво – Українська й Західноукраїнська Народні Республіки 1918-1921 рр. – ОУН і УПА.

Сам пам'ятник мав відкритися ще у 2004 р., але тоді не вистачило грошей. Голова Львівської облради навіть звернувся до голів сілрад із проханням зібрати по 100 гривень із села. Зрештою більшу частину коштів (2 мільйони гривень) виділили з обласного бюджету. Семиметрову бронзову статую Бандери відкрили 13 жовтня 2007 р. Ця дата присвячена до 65-річчя УПА (яка свій символічний родовід веде від 14 жовтня, що у свою чергу відсилає до козацьких традицій, зокрема свята Покрову Богородиці). У відкритті пам'ятника взяли участь високі львівські чиновники. Біля підніжжя статуї замурували капсули із землею з рідного села С. Бандери і його могили в Мюнхені. Виступаючи на відкритті пам'ятника, голова Львівської облради Мирослав Сенік заявив, що це «народний пам'ятник народному героєві».

І сам факт установлення пам'ятника, і вся його стилістика – винятково ідеологічні. Постамент – високий, герой – зосереджений і непохитний, його слава – безсумнівна. Інші пострадянські пам'ятники Бандері витримані в тих самих тонах, добре знайомих з радянських монументів революційних діячів. У зв'язку з цим хочу запропонувати на перший погляд парадоксальне порівняння монументальних образів Степана Бандери й Остапа Бендера.

У радянський час не було пам'ятників жодному з них. Про С. Бандеру майже всі чули як про «ватажка буржуазних націоналістів», про афористичного «великого комбінатора» О. Бендера майже всі читали в книгах, що не входили в шкільну програму з літератури.

У середині 1990-х рр. усе помітнішим стає пошук альтернатив ідеологізованої пам'яті й потреба в нових формах символічного співвіднесення. Саме тоді на постаменти міст півдня й сходу України тріумфально сходять Остап Бендер та інші герої його пригод. Можливо, це стало одним із проявів стомлення історією й одночасно прагнення зафіксувати ностальгію по прийнятному, іронічному, нестрашному радянському минулому. Перша меморіальна дошка на місці, де «до Великої Жовтневої соціалістичної революції трудився Михайло Самуелевич Паніковський», з'явилася в 1992 р. у Києві (шість років потому на цьому місці, за два кроки від Хрещатика, встановлять пам'ятник «удаваному сліпому»). Потім пам'ятники героям Ільфа й Петрова з'явилися у Харкові, Одесі, Жмеринці, Бердянську – як правило, саме в тих місцях і ситуаціях, які згадуються в книгах (наприклад, меморіальна дошка на Харківському вокзалі гордо повідомляє, що саме тут батько Федір випив чаю). А в серпні 2005 р. у тім са-

мім Харкові обласна держадміністрація навіть приурочила відкриття скульптури Остапа Бендера до Дня звільнення міста й Дня незалежності України²⁴⁹.

Бум пам'ятників героям Ільфа й Петрова не охопив Галичини, що в 1920-30-ті рр. входила до складу Польщі й навіть після війни, очевидно, не зазнала особливого розчулення від пригод О. Бендера та його товаришів. Коли у Львові таки поставили пам'ятник літературному героєві, то ним виявився не «син турецького підданого», а бравий солдат Швейк. Однак важливо підкреслити інше. У західноукраїнських областях серед відкритих після 1991 р. пам'ятників абсолютна першість належить Т. Шевченку й С. Бандері. А парадокс полягає в тому, що стилістика «аідеологічних» пам'ятників героям пошуків захованих у стільці скарбів набагато менш радянська, ніж стилістика ідеологічних монументів з яскраво вираженою антирадянською спрямованістю. Більше того, герої Ільфа й Петрова відкривають нам ще одне (не національно ексклюзивне) обличчя української антирадянськості.

«Батьківщина-мати» у Києві

«Батьківщина-мати» та Києво-Печерська лавра

Фото Тетяни Портнової

У столиці України присутність радянського очевидна. Центральна вулиця – Хрещатик – забудована сталінськими будинками, зведеними на місці зруйнованих під час війни. Попри те, що в Києві політика перейменувань була набагато більш послідовною, ніж на

сході країни, чимало столичних вулиць зберегли свої радянські назви. Один монументальний В. Ленін зник з Майдану Незалежності, але інший, як і раніше, вказує шлях у світле майбутнє напроти центрального Бессарабського ринку. А найяскравішим нагадуванням про радянське минуле залишається величезна статуя до Дня Перемоги, що

²⁴⁹ Тут важливо підкреслити, що не обласна влада зініціювала зведення пам'ятника – вона лише схвалила рекламний трюк власника ресторану «12 стільців», перед входом у який і постав «Великий комбінатор».

конкурує на київських схилах з куполами Києво-Печерської Лаври. До речі, за легендою монументу ще під час зведення навіть трохи вкоротили меч, щоб Лаврська дзвіниця таки зберегла невелику перевагу по висоті.

«Батьківщина-мати» підіймається над Києвом з 1981 р., коли 9 травня її урочисто відкрив Леонід Брежнєв. Загальна висота одного з найбільших монументів світу – 102 м. У одній руці «Батьківщина» тримає меч вагою 9 тонн, у іншій – 13-тонний щит з гербом СРСР. Статуя є частиною комплексу музею Великої Вітчизняної війни і її монументальність підкреслює незмінність образу війни і її виняткове значення.

«Батьківщина-мати» у Києві – один з останніх акордів остаточного одержавлення війни, що розпочалось із середини 1960-х рр. (проголошення в 1965 р. 9 травня державним святом, присвоєння групі міст СРСР звання «Місто-герой», створення грандіозних меморіальних комплексів, масова публікація мемуарів радянських маршалів і т. і.). При Брежнєві Велика Вітчизняна війна фактично заступає собою Велику Жовтневу Соціалістичну революцію 1917 р. як найважливіша подія радянської історії²⁵⁰. Влада фактично визнає, що СРСР 1970-х – це продукт швидше 1945, ніж 1917 року.

Очевидна установка на масштабність і безальтернативність (у 1981 р. «Батьківщина-мати» була найбільшою статуєю, коли-небудь виготовленою в СРСР) викликає в частини киян іронічну реакцію. За статуєю закріпилася народна назва «Баба з мечем». І хоча інтегрувати цей монумент (навіть беручи до уваги тільки його розміри) у компромісну й аморфну пострадянську «гуманістичну» версію історії війни непросто, комплекс біля Києво-Печерської Лаври залишається діючим місцем пам'яті – і для влади (під час державних заходів до Дня Перемоги), і для ветеранів.

Пам'ятний знак жертвам Голокосту в Дніпропетровську

У радянському каноні факт знищення нацистами євреїв не заперечувався, але єврейські жертви не виділялися в особливу категорію із загальної маси жертв нацизму²⁵¹. Відповідно, на пам'ятних знаках, установлених у місцях масових убивств євреїв, жертви позначалися як «радянські громадяни», «мирні жителі».

²⁵⁰ Докладніше див. спеціальний випуск «Неприкосновенного запаса», підготовлений разом із німецьким журналом «Osteuropa»: Память о войне 60 лет спустя – Россия, Германия, Европа. Неприкосновенный запас. – 2005. – № 2–3.

²⁵¹ Gitelman Z. Confronting the Holocaust in the USSR / Z. Gitelman ; [ed. Bitter Legacy]. – Bloomington – Indianapolis, 1997; Dobroszycki L. The Holocaust in the Soviet Union: Studies and Sources on the Destruction of the Jews in the Nazi-Occupied Territories of the USSR / L. Dobroszycki, J. Gurock. – Armonk – New York, 1993.

**Пам'ятний знак жертвам Голокосту
в Дніпропетровську**

Фото Тетяни Портнової

Так само вчинила і влада Дніпропетровська – містамільйонера на південному сході України. Ще в 1970-ті рр., на території парку Гагаріна (колишнього Ботанічного саду), у яру якого в жовтні 1941 р. нацисти розстріляли близько 10 тисяч євреїв, постав скромний сірий пам'ятник з написом російською мовою: «Мирним громадянам – жертвам фашизму». Як і в київському Бабиному яру, пам'ятник був установлений не безпосередньо на місці розстрілів, але поруч із ним.

Пам'ять про найбільшу ліквідаційну акцію (усього за час окупації в Дніпропетровську було знищено 16-17 тисяч євреїв, що становить

біля 60 % всіх жертв цивільного населення міста) жила в єврейській громаді. 2 травня 1989 р. у парку Гагаріна відбувся перший дозволений владою мітинг пам'яті жертв Голокосту. А 14 квітня 2001 р. неподалік від радянського монумента з'явився пам'ятник, створений на кошти єврейської громади з написами на івриті й українською: «У цій землі лежить прах 10 000 мирних євреїв Дніпропетровська, жорстоко закатованих 13-14 жовтня 1941 року й ще багатьох наших святих братів і сестер, замучених і розстріляних фашистами (1941-1943)» і цитатою з молитви «Батько милосердя»: «І так згадає Бог наш своєю ласкою і їх, і всіх праведників миру й так помститься за пролиту кров рабів своїх».

Сусідство двох пам'ятників, що по-різному описують ідентичну історичну подію, зовні неконфліктне. Біля радянського монумента щороку з'являються ритуальні квіти; біля монумента, зведеного єврейською громадою, щорічно проходять поминальні зустрічі. Причому історія Голокосту залишається живою історією цієї громади, але не історією всього міста.

Щодня повз обидва пам'ятники проходять сотні студентів Дніпропетровського університету – його нові навчальні корпуси, бібліотека, спортивний майданчик, гуртожитки будувалися, починаючи з 1970-х рр., саме навколо колишнього Ботанічного саду. Місце смерті десятків тисяч людей тепер перебуває в епіцентрі студентського життя. Цією дорогою практично щодня протягом п'яти років

ходив автор цих рядків, але при цьому жодного разу не чув ні на лекціях, ні після них про події 13-14 жовтня 1941 р., які мали місце буквально за кілька метрів від університетських аудиторій. Про нацистську політику знищення євреїв нам досить невиразно й мимохідь розповідали як про частину всесвітньої історії, що відбувалася десь далеко, але не серед нас, не за вікнами нашого університету.

Як видається, така ситуація відбуває не тільки радянське табування теми Голокосту на пострадянську зосередженість на створенні етнонаціонального історичного нарративу, але й досить типове для регіону співіснування різних культур як концентричних кіл. У Катеринославі (дореволюційна назва Дніпропетровська) кінця XIX – початку XX ст. уздовж головного проспекту й прилеглих до нього вулиць стояли лютеранська кірха, римо-католицький костел, караїмська кенеса, хоральна синагога й православний собор, але це ще не дозволяє говорити про «мультикультурність» міського співтовариства²⁵².

На початку XX ст. у Катеринославі жило близько 70 тисяч євреїв (майже 40 % від загальної кількості населення), діяли 44 синагоги й молитовних будинки. Перша, ще дерев'яна синагога, виникла в 1800 р. (саме місто виникло в останній чверті XVIII ст.). У 1852 р. на її місці була побудована хоральна синагога «Золота троянда», перетворена в 1929 р. на Єврейський робітничий клуб, а потім просто на Будинок культури швейної фабрики.

У 1996 р. синагогу повернули єврейській громаді, а в 1999 р. вона відкрилася після грандіозної реконструкції. Окрім того, зусиллями громади пам'ятники жертвам Голокосту на місцях масових убивств виникли й в інших населених пунктах Дніпропетровської області,

Радянський пам'ятний знак «Мирным гражданам – жертвам фашизма» в Дніпропетровську

Фото Тетяни Портнової

²⁵² Докладніше про етнічні й культурні групи в Катеринославі див.: Портнова Т. Міське середовище і модернізація: Катеринослав середини XIX – початку XX ст. / Т. Портнова. – Дніпропетровськ, 2008. – С. 36–40. Спеціальна публікація про євреїв: Быстряков А. Евреи Екатеринослава-Днепропетровска (XVIII – нач. XX вв.) / А. Быстряков. – Днепропетровск, 2001.

зокрема у Нікополі (2001 р.) і селі Миколаївка Софіївського району (вересень 2007 р.). У планах громади – створення в Дніпропетровську музею Голокосту.

Пам'ятний знак УПА в Харкові

Харків, завдяки своїй близькості до російського кордону, протягом 1919-1934 р. був столицею Радянської України. У XIX ст. саме в Харкові був заснований перший в українських губерніях Російської імперії університет (1805 р.), що багато в чому визначило його статус своєрідної «столиці» українського культурницького й національного руху²⁵³.

У 1990-х рр. Харків, як і більшість великих міст сходу й півдня України, пережив пам'ятниковий бум, у результаті якого було суттєво проблематизовано й ускладнено монологізм радянських і окремих збережених ще з «дореволюційних» часів монументів. При цьому, більшість нових пам'ятників були на перший погляд не-ідеологічними. Зокрема, з'явилися пам'ятники футбольному м'ячу, скрипалеві на даху, закоханим і навіть подарована Харкову Зурабом Церетелі кінна

статуя козака Харка – міфічного засновника міста, який разуче нагадує грузинського воїна.

На тлі цієї пам'ятникотворчості встановлення за ініціативою «Народного Руху України» у Молодіжному парку невеликого, малопомітного пам'ятного каменя на честь УПА в 1992 р., пройшло практично непомітно. Більше того, можна припустити, що значне число харків'ян і не підозрювали про існування цього пам'ятника, якби в контексті політичної боротьби 2006 р. міська влада не звернулася до історії як інструмента політичних технологій.

Відповіддю на заклик президента В. Ющенка до примирення ветеранів Другої світової війни, що

На відкритті пам'ятника «Постріл в спину» в Симферополі

Фото Тетяни Портнової

²⁵³ Варте уваги введення в проблему символічної історії Харкова: Маслійчук В. Харків як патріархальне село: кілька роздумів про образ міста / В. Маслійчук // Маслійчук В. Провінція на перехресті культур (Дослідження з історії Слобідської України XVII-XIX ст.). – Харків, 2007. – С. 340–359.

воювали по різні боки фронту, стало рішення контрольованої Партією регіонів Харківської облради про демонтаж усіх пам'ятних знаків, пов'язаних з ОУН і УПА, прийняте в жовтні 2006 р. Матеріалізували волю облради невідомі, які демонтували пам'ятний знак УПА в ніч на 20 грудня. Наступного дня місцеві газети одержали анонімний електронний лист, за вказівкою якого пам'ятний знак знайшли в ямі неподалік від місця демонтажу й повернули на колишнє місце. Відтоді біля нього періодично чергують активісти правих політичних сил.

Якщо в Харкові намагалися демонтувати вже поставлені пам'ятні знаки, то міськрада Сімферополя вирішила встановити новий. 21 червня 2007 р. вона підтримала ініціативу Комуністичної партії відкрити на центральній площі міста – Радянській – скульптуру «Постріл у спину»: «На згадку про жертви радянського народу, що загинули від рук пособників фашистів – вояків ОУН-УПА та інших колабораціоністів». Ініціатори нового монумента пояснили свої мотиви так: «Цей пам'ятник стане гідною відповіддю кримчан усім тим мракобісам, які намагаються сьогодні переписати, очорнити історію радянського народу, перервати літопис Великої Вітчизняної війни, зрадити пам'ять її героїв, внести смуту, закликати до примирення з пособниками фашистів – вояками ОУН-УПА»²⁵⁴. 14 вересня 2007 р. монумент був відкритий за участі голови Компартії України Петра Симоненка.

5 липня 2007 р. Харківська облрада підтримала сімферопольських колег і знову закликала «припинити героїзацію воїнів УПА»²⁵⁵. А напередодні прийняття цього рішення депутати облради від Прогресивної соціалістичної партії Наталії Вітренко висадили в харківському сквері Перемоги десять саджанців голубої ялини, заснувавши тим самим «алею пам'яті жертв українського народу, що загинули від рук ОУН, УПА та інших пособників гітлерівського фашизму»²⁵⁶.

Важливо підкреслити, що чергове загострення або послаблення такої пам'ятникотворчості безпосередньо пов'язано з поточною політичною ситуацією в країні, насамперед, з наближенням чергових виборів. Після закінчення виборів інтерес до історії і її символічних презентацій, у всякому разі в більшості політиків, стрімко йде на спад.

Плюралізм пам'яті по-українському

У пострадянській Україні немає єдиного простору пам'ятників. У кожному великому місті існує фактична неузгодженість між части-

²⁵⁴ <http://delo.ua/news/politics/ukraine/info-39308.html>.

²⁵⁵ <http://www.korrespondent.net/main/197557>.

²⁵⁶ <http://www.korrespondent.net/main/189377>.

нами символічного простору²⁵⁷. Співіснування ідеологічно антагоністичних і практично «несумісних» монументів, що відображають різні образи історії (насамперед, радянський і етнонаціональний) є однією з особливостей сучасної України.

Місцеві органи влади, істотно обмежені у своїх повноваженнях в інших сферах (Україна – унітарна держава з досить жорсткою владною вертикаллю), на полі пам'ятникотворчості одержують можливість повною мірою проявити себе. І хоча при цьому вирішальну роль дуже часто відіграють особисті або кон'юктурні міркування, у цілому відсутність послідовної державної політики пам'яті в Україні багато в чому сприяє збереженню суспільної стабільності.

Більше того, наявність декількох регіональних центрів із властивими їм образами минулого підтримує плюралізм публічної сфери й не дозволяє жодному із цих образів закріпитися на всій території країни. Даний ситуативний плюралізм (ступінь глибини, толерантності й аналітичності якого в жодному разі не варто перебільшувати) народжується із взаємодії образів минулого, кожний з яких, узятий окремо, досить монологічний і навіть авторитарний.

²⁵⁷ Ср.: Эткинд А. Время сравнивать камни. Постреволюционная культура политической скорби в современной России / А. Эткинд // *Ab Imperio*. – 2004. – № 2. – С. 33–68.

Державна ідеологія та конструювання спільної пам'яті про минуле: організоване забуття та феномен пригадування (на прикладі пам'ятників Донецька)²⁵⁸

Минуле завжди репрезентоване в сучасному, і наше сприйняття його великою мірою залежить від наших знань про минуле. Реальні події, що відбулися, замінює «образ минулого» – наші уявлення про те, що було. Цей образ може відповідати дійсності або суттєво від неї відрізнятись. Важливим є те, що коли цей образ укорінюється в людській свідомості, він стає частиною сформованої в ній картини світу, що впливає на людські вчинки та вибір, тобто стає реальністю.

Пам'ятники є одним з матеріалізованих знаків колективної пам'яті. Цей знак несе певний код, що робить його «зрозумілим» для однієї групи, бо надає їй відповідну інформацію, та незрозумілим для іншої, яка не має механізму розшифрування цього коду²⁵⁹. Це впливає на процес творення ідентичності, тобто відчуття приналежності до певної соціальної спільноти: району, міста, регіону, держави тощо, яку завжди пов'язуємо з появою відчуття відмінності від інших, хто не є членами цієї групи.

Цей процес може відбуватися природно, а може зазнавати широкомасштабних ідеологічних втручань із боку держави, зацікавленої в закріпленні домінуючого ідеологічного конструкту у свідомості громадян. В утвердженні такого конструкту важливу роль відіграють не лише пам'ятники (як матеріальне втілення мартирологу видатних «синів народу», героїв та переліку знакових подій), а й складання навколо них офіційних і неофіційних міфів та ритуалів.

Тут цікавим для аналізу видається простір молодого міста Юзівки/Сталіно/Донецька, яке має трохи більше ніж сто років і вважається робітничим містом, оскільки поселення від початку були пов'язані з виробництвом і складалися з тих, хто його обслуговував. У дослі-

²⁵⁸ Текст адаптований до підручника та є переробленою версією публікацій: Міхеєва О. К. Державна ідеологія та конструювання спільної пам'яті про минуле: організоване забуття та феномен пригадування (на прикладі пам'ятників Донецька) / О. К. Міхеєва // Сучасні суспільні проблеми у вимірі соціології управління : матеріали другої наукової конференції (Донецьк, 14 квітня 2006 р.) – Донецьк : ДонДУУ, 2006. – С. 175-184. Міхеєва О. Пам'ятники для забуття / О. Міхеєва // Критика. – Вересень, 2006. – № 107. – С. 6–8.

²⁵⁹ Див. докладніше: Коннертон П. Як суспільства пам'ятають / П. Коннертон ; [пер. з англ. С. Шліпченко]. – К. : Ніка-Центр, 2004. – 184 с. (С. 52); Лотман Ю. Семиотика кино и проблемы киноэстетики / Ю. Лотман [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.kulichki.com/moshkow/CINEMA/kinolit/LOTMAN/kinoestetika.txt>.

дженні використовуємо путівники по Сталіно /Донецьку за 1956, 1960, 1968, 1972, 1975/76, 1983, 1986, 2003 роки²⁶⁰.

Якщо розглянути пам'ятники вказаного міста з точки зору часу їх встановлення, можна виділити наступні періоди:

1. Дореволюційні часи.
2. 1920-ті роки.
3. 1930-ті – початок 1950-х років, «сталінські часи».
4. Друга половина 1950-х – середина 1980-х – період, коли при владі були М. С. Хрущов та Л. І. Брежнєв.
5. Місто часів перебудови (друга половина 1980-х – початок 1990-х рр.).
6. Кінець 1990-х – початок 2000 рр. – часи незалежної України.

Це дозволяє розглянути пам'ятники у межах конструкту хронологічного сприйняття часу, коли ми маємо справу з певними відмінними періодами, які не можна зводити до одного, хоча вони й мають певну тяглість.

На сьогодні у місті не залишилось старих пам'ятників, які репрезентували б дореволюційні часи. Залишається питанням і те, чи взагалі вони були встановлені – занадто короткою була попередня історія та стиль життя промислового поселення, щоб напрацювати певні образи, які б могли стати матеріалізованими знаками часу (при наявності факту збирання коштів на встановлення пам'ятнику царю Олександрю II у 1916 р., сам пам'ятник місто собою так і не прикрасив)²⁶¹. Подальша, «радянська», історія розпочинається для Донбасу з 1920 р. – часу остаточного встановлення тут радянської влади. Будь-які революції спричиняють кардинальні зміни в суспільно-політичному житті країни. Цей різкий перехід часто базується на відторгненні і навіть на

²⁶⁰ Сталіно: справочник-путеводитель. – Сталіно : Сталинское областное издательство, 1956. – 144 с.; Бахаев А. М. Сталіно сегодня и завтра / А. М. Бахаев. – Сталіно : Донбасс, 1960. – 56 с.; Памятные места Донбасса. – Донецк : Изд-во «Донбасс», 1968. – 320 с.; Шапиро В. И. Вечно живые. Памятники Донецкой области / В. И. Шапиро. – Донецк : Донбасс, 1972. – 136 с.; Памятники героям революционного движения, Октябрьской революции и гражданской войны в Донецкой области : методические рекомендации в помощь лекторам Общества охраны памятников истории и культуры, экскурсоводам туристско-экскурсионных организаций. – Донецк, 1977. – 17 с.; Памятники революции и гражданской войны : путеводитель. – Донецк : Донбасс, 1977. – 16 с.; Вадименко М. В. Памятники ратному подвигу : [путеводитель. – 2-е изд., доп.] / М. В. Вадименко. – Донецк : Донбасс, 1980. – 16 с.; Колесник Н. И. Вечный огонь памяти : путеводитель / Н. И. Колесник. – Донецк : Донбасс, 1986. – 39 с.; Рубинштейн Л. А. Книга рекордов Донбасса : [проза] / Л. А. Рубинштейн. – Донецк : ЕАИ-ПРЕСС, 2002. – 304 с.

²⁶¹ Див.детальніше: Степкин В.П. Первый памятник Донецка [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://infodon.org.ua/uzovka/501>

знищенні минулого, яке проявляється в політиці «втрати пам'яті», «організованого забуття»²⁶² того, що не вписується в новий ідеологічний конструкт державної влади. Образи попереднього часу дореволюційної Юзівки не могли правити для легітимізації нової моделі суспільства та більшовицької влади, і тому вони не знайшли свого втілення в пам'ятниках і у наступні періоди забудови міста.

Революційна стихія розпочала історію наново, і ця нова історія вимагала певних знакових символів, пам'ятників, які б закріпили у свідомості людей те, що відбулося. З одного боку, радянські пам'ятники стають частиною монументальної пропаганди, а з іншого – однією зі складових ідеї революціонізувати та перетворити матеріально-речовий світ нової держави. Громадянська війна, потреба відбудови щент зруйнованого Донбасу, складне матеріальне становище, голодне існування не були сприятливими умовами для створення пам'ятників. Однак потреба мати знакові місця пам'яті реалізувалася у вигляді колективних могил страйкарів, розстріляних під час мітингів, «полеглих комунарів» (які за лексикою путівників 1956 р. загинули від рук «ворогів народу», у подальших путівниках – «бандитів»), загиблих міліціонерів тощо. На місці цих могил зазвичай установлювали кам'яні брили, а самі могили ставали місцями поклоніння жертвам минулого режиму.

З описаних у путівниках монументів найдавнішим є пам'ятник досить одіозній фігурі радянського часу – Ф. Е. Дзержинському, уособленню «карального меча НК» і системи карально-репресивних органів радянської держави. Встановлений у 1937 році (дуже знаково: саме цей рік сучасна масова свідомість асоціює з піком політичних репресій влади проти власного народу), він має дуже цікаву історію. Спочатку його поставили у самому центрі тогочасного міста, на площі імені Дзержинського (колишня Пожежна площа, названа на честь першої у Юзівці пожежної станції), звідки розпочиналася вулиця Дзержинського. У часи фашистської окупації мешканці міста, ризикуючи життям, переховували пам'ятник від німців. Одразу ж після визволення Донбасу бюст Дзержинського зайняв своє місце. Вдруге над ним нависла загроза у перебудовчі часи, коли в суспільстві розпочався процес «пригадування» негативних моментів власного минулого й була репрезентована альтернативна думка певних груп соціуму (ізольована від колективної пам'яті суспільства загалом). Однак пам'ятник встояв і залишився на своєму місці, хоч і загубився поміж пластикових крамниць, що заповнили площу, яка знов почала називатися Пожежною.

²⁶² Коннертон П. Як суспільства пам'ятають ... – С. 33.

1938 року в Сталіно з'явився пам'ятник героям-стратонавтам – Петрові Батенку, Давиду Столбуну, Якову Українському, Серафиму (Сергію) Кучумову. Вивчаючи вплив низького тиску на організм людини, дослідники на гігантській повітряній кулі (субстратостаті) стартували з-під Москви, піднялися на висоту 10 кілометрів, втратили свідомість, і неконтрольована куля, відлетівши від місця старту на сотні кілометрів, почала знижуватися над Сталіно, зачепилася за високовольтну лінію та вибухнула. На могилі загиблих стратонавтів поставили пам'ятник, що зберігся в майже незмінному вигляді (переживши декілька реставрацій) до сьогодні – фігура людини в костюмі стратонавта.

Ще одна могила стала пам'ятним місцем того періоду. У 1943 р., під час визволення Донбасу, загинув командир гвардійської танкової бригади полковник Франц Грінкевич. Солдати та офіцери його бригади побудували на могилі командира високий постамент і зтягли на нього бойовий танк Т-34. Спочатку на постаменті був портрет полковника, але згодом, під час реконструкції вулиці Артема у 1960-х роках, портрет зник, а танк замінили, і сьогодні суспільство сприймає його як «пам'ятник танку», або згідно з написом «Вічна слава героям, що загинули у боях за свободу та незалежність нашої Батьківщини (1941-1945)» (саме ж повідомлення про загиблого Ф. А. Грінкевича розташоване на боковій частині пам'ятника та не одразу кидається у вічі). Отже, зміщеним виявилось інформаційне послання цього знаку, а також його хронологічне закріплення (1943 р.), значуще саме для Донбасу, на відміну від дат 1941-1945 рр., що репрезентували загальнонарадянську модель «Великої Вітчизняної війни». Бачимо на цьому прикладі, як по-різному прочитують пам'ятники представники різних поколінь.

Ритуалізація дій навколо цього монумента (урочисте покладання квітів, прийняття у піонери тощо) за радянських часів породила певну порожнечу навколо нього в часи перебудови та незалежності. Це, у поєднанні з його певною містифікацією (зникнення портрету, заміна танку та акцент на іншій хронології події), сформувало, по-перше, ситуацію різночитання його змісту представниками різних поколінь, а по-друге, зберегло його як об'єкт містифікацій (як, наприклад, першотравневий жарт у місцевій газеті, де було розміщене фото постаменту без танку та подано матеріал, що вночі танк вкрали та, мабуть, здали на металолом, спровокувавши довірливих донеччан перевірити, чи це справді так).

Наступним пам'ятником із цього періоду, який зберігся до сьогодні й відображений у путівниках, є бюст Зої Космодем'янської. Прямого стосунку до місцевої історії він не має. Його змістовне навантаження

було спрямоване на виконання виховної функції: кожна школа боролася за честь носити ім'я героя, і, на прохання школи, що отримала право носити ім'я Космодем'янської, на території шкільного двору було встановлено цей бюст.

Загалом, у 1930-1940-х рр. через складне матеріальне становище й воєнне лихоліття пам'ятники з каменю встановлювалися не часто. Тоді розквітла «гіпсова велич»: у скверах, парках, на прохідних заводів тощо встановлювалися гіпсові фігури «радянських людей», а також бюсти та пам'ятники В. І. Леніну та І. В. Сталіну. Здебільшого вони не мали художньої цінності та сильно потерпали від часу. Пам'ятник І. В. Сталіну, поставлений за його життя у місті Сталіно на вулиці Артема, так само гіпсовий, знесли за одну ніч у 1961 р. – зранку на його місці мешканці міста побачили сквер і свіжу клумбу.

Решта пам'ятників того часу були зведені над могилами загиблих на території міста під час війни та мали збройний характер – кулети, міномети тощо.

Наступний період (друга половина 1950-х – середина 1980-х років) можна вважати ідеологічним наступом держави на соціальну пам'ять. Ідеологічний конструкт знайшов своє просторове втілення, і місто набуло чіткої радянської географії: сім із дев'яти його районів мали й донині мають імена радянських партійних діячів (Ворошиловський, Калінінський, Будьонівський, Кіровський, Петровський, Ленінський,

**Пам'ятник Артему
(Федору Сергєєву)**

Фото Оксани Міхеєвої

Куйбишевський), один є втіленням культивованої соціальної ідентифікації – Пролетарський, а ще один – нагадуванням про республіканський центр – Київський. У всіх «іменних» районах було виділено місце під пам'ятник означеному діячеві: тож у 1951 році з'явився пам'ятник Семену Будьонному, у 1953 році – Сергію Кірову (оновлений 1961 року), у 1963 році – Михайлу Калініну, у 1968 році – Григорію Петровському, у 1969 році – Валеріану Куйбишеву. Климентові Ворошилову як людині, що дала ім'я центральному району, довелося поступитися двом центральним фігурам радянського ідеологічного конструкту в державі та місті. 1967 року на центральній площі Леніна був встановлений головний міський пам'ятник вождєві світового пролетаріату (йому в місті та області на початок 1970-х рр. буде встанов-

Пам'ятник Тарасові Шевченку
Фото Костянтина Філімонова

лено 160 пам'ятників) та на центральній вулиці Артема Ворошиловського району – пам'ятник революціонерові, чия діяльність була пов'язана саме з Донбасом – Федорові Сергєєву (партійний псевдонім Артем).

Фактично так було відтворено просторовий конструкт радянської ідеології, з чіткою ієрархією, яка дублювала ієрархію побудованої за принципом демократичного централізму Комуністичної партії Радянського Союзу.

Саме в цей час відбувається сакралізація матеріалізованих об'єктів пам'яті. Із міського простору повністю витісняється профанне, побутове, «своє», «рідне», «людяне», «неофіційне». Це добре видно з порядку пригадування в тексті путівників певних пам'ятників. Якщо у путівнику

1956 р. опис пам'ятників починається з Тараса Шевченка (напівофіційного, оскільки його репрезентовано як виразника інтересів трудового народу, але певні групи бачили його в іншому контексті – як видатного українського поета), Василя Берві-Флеровського²⁶³ та могил Полеглих Комунарів та Стратонавтів, то у путівниках 1970-х рр. перші місця в огляді пам'ятників міста займають В. І. Ленін, К. Маркс, М. І. Калінін, Ф. Е. Дзержинський та інші партійні діячі²⁶⁴.

Така сакралізація викликала досить цікаву реакцію пересічних людей, що намагалися у цьому сакральному все ж відшукати профанне, побачити у схематизованих, сконструйованих знакових особах радянської влади живих людей. Прикладами цього може бути відомий кожному донеччанину ракурс погляду на пам'ятник Артему, з якого

²⁶³ В. В. Берві-Флеровський (1829-1918) – видатний економіст, соціолог, публіцист, ідеолог народницького руху і активний громадський діяч 1860-1890-х рр. Монумент йому встановлено на могилі біля Південного автовокзалу. За свідченнями очевидців, прах з місця зруйнованого старого цвинтаря біля школи № 3 ніхто не переносив. Перенесений був лише надгробок. До того ж у одній могилі з Флеровським було поховано і його дружину Ерміону Іванівну, яка пройшла з ним всі митарства заслать та тюрем. Її ім'я на обеліску не вказано.

²⁶⁴ Бахаєв А. М. Сталино сегодня и завтра / А. М. Бахаєв. – Сталино : Донбасс, 1960. – 56 с.; Памятные места Донбасса. – Донецк : Донбасс, 1968. – 320 с.; Сталино : справочник-путеводитель. – Сталино : Сталинское областное издательство, 1956. – 144 с.; Шапиро В. И. Вечно живые. Памятники Донецкой области / В. И. Шапиро. – Донецк : Донбасс, 1972. – 136 с.

Пам'ятник Олександр Пушкіну
Фото Костянтина Філімонова

він сприймається передусім як чоловік, а не партійний діяч, або ж побутова назва пам'ятника О. С. Пушкіну – «Голова», у якій можна добачити прихований протест проти того, що людину, яка не нехтувала тілесними відчуттями та з явним задоволенням їх описувала, позбавлено тіла.

1967 року в Донецьку постає пам'ятник-візитівка міста: уособлення домінуючої соціально-професійної групи в регіоні – пам'ятник Шахтареві (у соціальному прочитанні якого були репрезентовані різні рівні – від реакції на офіціоз – «Ленін із каменем», до натяку на втрату домінуючого статусу та погіршення матеріального стану – «...и кто-то камень положил в его протянутую руку»).

Окрему рубрику у путівниках складають пам'ятники-нагадування про революційні та військові події. Поетизація більшовицької революції, проголошення її подією світового значення вимагали її остаточної легітимації за допомогою історичної пам'яті. У 1950-1960-х рр. з'являється серія пам'ятників, пов'язаних з подіями революцій 1905-1907 рр., соціалістичної революції 1917 р.: це пам'ятники учасникам «маївки» 1905 р., мирним громадянам, яких розстріляли 1918 р., розстріляним цього ж року червоноармійцям та продзагонівцям. У середині 1960-х рр. ушановують пам'ять учасників та жертв Великої Вітчизняної війни: пам'ятник «Жертвам фашизму» постає на місці поховань людей, закатованих у концтаборі, «Шурф шахти № 4-4 біс, «Каліновка», нагадує по страшну братську могилу розстріляних гітелривцями та інші.

У цей же період в Донецьку з'являється серія «літературних» пам'ятників: Тарасові Шевченку (1955 р.), Іванові Франку (1961 р.), Максиму Горькому та три пам'ятники Олександр Пушкіну (1957, 1963, 1969 рр.). Жоден із літераторів не мав прямого стосунку до міс-

Пам'ятник Шахтареві
Фото Оксани Міхеевої

**Пам'ятник Жертвам
політичних репресій**

Фото Оксани Міхеєвої

та, не був із ним пов'язаний і тому не міг бути уособленням колективної пам'яті, що вибудовується на основі досвіду/переживання. Їх дали містові як складову частину ідеологічного конструкту. Т. Шевченко та І. Франко були речниками не «українськості», а інтересів трудового люду, М. Горький уособлював пролетарського письменника, а О. Пушкін символізував головну класичну зірку російськомовної (писаної мовою міжнародного спілкування в СРСР) поезії.

Період перебудови повністю випадає з процесу творення пам'ятників. Різка зміна орієнтирів, розвінчування колишніх героїв, поява альтернативних позицій та сценаріїв розвитку тощо породили ситуацію певної розгубленості щодо того, а що саме тепер, у нових умовах, мають репрезентувати пам'ятники. До початку перебудови вони

добре вписувалися у чітко побудовану систему вшанування пам'яті в межах конституційованою державою ідеологічного конструкту й репрезентували кодифіковану пам'ять штучно сконструйованої етносоціальної групи «homo soveticus». Але новий час вимагав певного перекодування пам'ятників або встановлення нових.

Серія нових пам'ятників, датована кінцем 1990-х рр., демонструє собою поліваріантність нового суспільства, можливість репрезентації локальної колективної свідомості та колективної пам'яті окремих соціальних груп. Тут зустрічаємо й феномен суспільного «пригадування»²⁶⁵, коли в суспільну пам'ять повертаються образи з минулого, ізольовані у межах певної соціальної групи, позбавленої права на репрезентацію в офіційному просторі.

Отже, «пригадали» й увели – як частину спільної пам'яті всіх донеччан про минуле – постраждалих від сталінських репресій (Пам'ятник Жертвам політич-

**Пам'ятник
воїнам-інтернаціоналістам**

Фото Оксани Міхеєвої

²⁶⁵ Див. докладніше: Коннертон П. Як суспільства пам'ятають ... – С. 33.

них репресій), війну в Афганістані (пам'ятник воїнам-інтернаціоналістам), Чорнобильську трагедію, репресованого поета Василя Стуса та інших.

Місто «пригадує» своє історичне коріння, що сягає поза межі радянського періоду: 2001 року в місті з'явився пам'ятник Джонові Г'юзу, англійському підприємцеві та засновникові металургійного заводу, промисловий розвиток якого сприяв розвитку регіону та міста. Встановлено пам'ятник відомому до революційному економістові Михайлові Туган-Барановському, привертається увага до пам'ятника (на рівні публікацій у періодичній пресі та спеціальних довідкових видань), про який не забували, але й особливо не пропагували – економісту, соціологу, громадському діячеві Василю Берві-Флеровському.

Пам'ятник Джонові Г'юзу

Фото Оксани Міхеєвої

Окрім практики пригадування та репрезентації раніше ізольованої у пам'яті локальних груп інформації, протягом цього періоду центральною є акцентуація місцевої історії, місцевих героїв. Це прижиттєвий пам'ятник олімпійському чемпіонові Сергію Бубці, встановлений 1997 року, прижиттєвий пам'ятник Йосифові Кобзону (проігнорований у довіднику про Донецьк, вірогідно, через специфічне сприйняття цього пам'ятника з боку донеччан), пам'ятник видатному тенорові ХХ ст. Анатолію Солов'яненку, першому підприємцеві М. Баліну та інші.

Спостерігається тенденція виводити історичну пам'ять аж зі скитських часів: по місту розставлено скитські кам'яні баби й навіть споруджено пам'ятник всесвітньо відомій скитській пекторалі, яку знайшов на Донеччині київський археолог Борис Мозолевський за участі археологічної групи Донецького державного університету. (До речі, відтворення скито-сарматського компонента колективної свідомості проявляється не лише в пам'ятниках, але й у торговельних брэндах, використанні скитського «звіриного» стилю в символіці тощо).

Суспільства перехідних часів стикаються також із проблемою розриву зв'язку поколінь через те, що вони мають відмінні спогади²⁶⁶. І справді, можна знайти багато ознак цього процесу, однак у Донецьку

²⁶⁶ Див. докладніше: Коннертон П. Як суспільства пам'ятають ... – С. 17.

наявний і яскравий приклад компромісу між поколіннями: пам'ятник відомому партійному діячеві, першому секретареві Донецького обкому КПУ (1968-1976), Героєві Соціалістичної праці Володимирові Дегтярьову. Він залишив по собі настільки стійку й добру пам'ять, що навіть у соціологічному дослідженні «Львів-Донецьк: соціологічний аналіз групових ідентичностей та ієрархій суспільних лояльностей», яке проводилося протягом листопада-грудня, літні донеччани вказували його прізвище, відповідаючи на питання «Назвіть три історичні особи, які відіграли найбільш позитивну роль в історії України». Встановлення цього пам'ятника у 2002 р. позитивно сприйняли усі покоління донеччан.

За даними соціологічних досліджень у донеччан яскраво вираженою є регіональна ідентичність. Ознаки цього ми бачимо й у пам'ятниках. Як уже було зазначено, більшість пам'ятників, установлених в останній десяток років, пов'язані з місцевими діячами та подіями. У місці підтримуються місцеві традиції (як-от започатковане 1999 р. щорічне змагання ковалів на День міста чи заснування парку кованих фігур, який є одним із найцікавіших куточків міста і для його мешканців, і для туристів). До речі, досить цікавим є процес перекодування смислів пам'ятників і зміщення акцентів через спостереження за церемоніями та дійствами навколо них. Скажімо, у радянські часи за донецькою традицією, молодята, які щойно побралися та мають декілька годин до весільного бенкету, зазвичай їхали на площу імені В. І. Леніна й поклали квіти до пам'ятника.

**Пам'ятник
Анатолію Солов'яненку**
Фото Оксани Міхеевої

У часи переосмислення радянського минулого частина молодят підтримує колишню традицію, а частина покладає квіти до пам'ятника Т. Г. Шевченкові. Сьогодні все більше розвивається третя традиція – регіональна: молодята їдуть до парку кованих фігур (де можна зважитись на великих терезах і визначити, чия вага в родині буде більшою, або поцілуватися під піщаним годинником, розрахованим на 2 години: якщо пара витримає поцілунок, шлюб ніколи не розпадеться).

Наостанок іще одне спостереження. За радянських часів формується суто маскулінний образ минулого, який закріплює патріархальність як елемент регіональної ментальності. Патріархальність тісно пов'язана з радянським ідеологічним конструктом, у

якому культивується образ вождя, господаря, володаря в державі та родині; відмова від еротизму та сексуальності, творення образу жінки-товариша, соратника. Серед розмаїття пам'ятників – лише дві персонафіковані жінки, до того ж за іронією долі, одна з них ніколи «не виходила з дому». Це пам'ятник Зої Космодем'янській, установлений на внутрішньому дворі школи, та пам'ятник Надії Крупській, спочатку поставлений у холі бібліотеки імені Крупської, згодом перенесений на майданчик між першим та другим поверхом, а тепер захований на четвертому, найменш відвідуваному поверсі, спиною до відвідувачів, які піднімаються сходами. Третім пам'ятником з радянських часів, що був наділений рисами жіночості, є тендітна Медицина, що стоїть у дворі медичного інституту (тепер – університету). Ця диспропорція виявляється не тільки у самих пам'ятниках, але й в описах до них, уміщених у путівниках. Якщо у виданнях 1950-х рр. жінка присутня в історії Донецька хоча б у переліку діячів підпільних груп часів Великої Вітчизняної війни, або серед революційних героїв, то у наступні роки вона повністю виключається із текстів репрезентацій пам'ятників міста.

Загалом, можна зауважити що:

1. Пам'ятники іншого, «чужого» міста, якщо вони не надають універсальної інформації, не може прочитати людина, яка не знає певного коду. Із цього погляду радянська практика встановлення однакових та розтиражованих по всіх містах Радянського Союзу пам'ятників була націлена на творення спільноти, що знає цей код і може прочитувати інформацію, почувавшись частиною єдиного цілого.

2. Для тоталітарних режимів характерною є практика «втрати пам'яті», «організованого забуття», коли з пам'яті людей витісняють певні події минулого, якщо вони не вписуються у ідеологічний конструкт і не слугують легітимації існуючого політичного режиму.

3. При чітко вибудованому ідеологічному конструюванні колективної пам'яті пам'ятники можуть виступати як знаки закріплення ідеології у просторово-часових координатах міста.

4. За умов ідеологічного тиску на суспільство із міського простору майже зникають (або стають невидимками, бо на них не акцентується увага, чи перекодовуються) пам'ятники, що репрезентують профанне на протигагу панівному сакральному, офіційному.

5. Витіснення профанного зі знакового поля міста може спричинити пошуки елементів профанного у сакралізованих офіційних фігурах.

6. Радянська ідеологія з її культом патріархальності, маскулінності, вождизму, образу хазяїна, сприяла витісненню жінки з конструкту історичного минулого, історичної пам'яті мешканців міста.

7. В умовах перехідних періодів, коли суспільство перебуває в пошуку нового усталеного конструкту, в пам'ятниках відбувається поступова репрезентація нових соціальних груп, що проявляються в суспільстві, та перекодування наявних пам'ятників відповідно до сучасного сприйняття.

8. Ознакою зміни державної ідеології та соціальної пам'яті можуть бути «переїзди» пам'ятників по горизонталі: з центру на периферію (як пам'ятник М. Горькому), або по вертикалі (як пам'ятник Н. К. Крупській).

9. При відсутності політики примусового забуття і практики зміщення акцентів з'являється можливість репрезентації знакових моментів колективної пам'яті для різноманітних соціальних груп, які, за умов ідеологічного втручання, могли бути ізольовані і перебували під загрозою забуття.

10. У державах, де процес формування національно-державної ідентичності ще не завершився, політична ідентифікація може формуватися передусім на рівні окремих регіонів, що знаходить свій вияв у пам'ятниках та закріпленою за ними інформацією, практиками та ритуалами.

Від Жданова до Маріуполя: питання перейменування міста в публікаціях місцевої преси

Фото старого міста: умови залучення візуальних образів минулого до актуальних процесів соціального сприйняття. Сьогодні, коли ретро-стиль є одним із найвідоміших варіантів оформлення різноманітних закладів споживання, фотографії старого міста як елемент інтер'єра не викликають подиву. Але в інших соціокультурних умовах, наприклад, за часів радянської влади (у різні періоди по-різному) візуальні образи дореволюційної доби, окрім музеїв та спеціальних виставок, не підлягали широкому розповсюдженню в публічних місцях.

Однією з причин такого ставлення до зображень давнини, в тому числі старих міст, є телеологічність радянської культури, її спрямованість у майбутнє. Але з іншого боку така стратегія виглядала як замовчування чи приховування візуальних образів минулого як об'єктивації інших (нерадянських) культурних моделей. Можливий потенційний вплив таких культурних моделей чи форм, що були пов'язані з актуальним сьогоденням радянських часів стосунками походження чи хронологічного попередження, як можна припустити, тодішніми ідеологічними інституціями оцінювався як негативний.

Підтвердженням такої думки став вибухоподібний ріст зацікавленості широкої громадськості зображеннями дореволюційної давнини повсякденного середовища міста, що відбувався на початку Перебудови. Одним з аспектів цього інтересу став більш широкий та відомий (хоча не більш досліджений) процес перейменування радянських міст через повернення їм дореволюційних назв. Одним із таких міст став Жданов Донецької області, нині – Маріуполь.

Авторка була свідком цих процесів наприкінці 80-х рр. минулого століття, коли у вітрині магазину «Дитячий світ», що знаходився на центральній вулиці (проспект Леніна) неподалік від драматичного театру – офіційного центру культурного життя міста, були виставлені збільшені копії фотографій вулиць, церков та соборів дореволюційного Маріуполя. Для більшості мешканців це було справжнє відкриття, тому що жодна з культових споруд не збереглася: усі вони були знищені за часів боротьби з релігійністю населення чи зруйновані під час війни.

Рідкістю були й друковані джерела про маріупольську давнину, а видані за радянських часів нечисленні брошури та фотонабори про Жданов відображали лише промислове сьогодення (металургія, машинобудування, морський транспорт тощо) та стандартні ідеоло-

гічні маркери простору (пам'ятники В. І. Леніну, А. О. Жданову, Г. І. Петровському, іншим радянським діячам, танки та літаки часів Великої Вітчизняної війни тощо).

Надзвичайний інтерес, що викликала зображена на фотографіях давнина, потребує пояснення. З одного боку, це було зображення неіснуючого, померлого, що за Р. Бартом і становить сутність фотографії²⁶⁷. Але зображені споруди, вулиці, назви дійсно були, існували: фотографія, на відміну від, наприклад, живопису, не залишає в цьому сумнівів. І ця побачена правда про минуле вражала, притягувала увагу пересічного мешканця міста.

Вражала відмінність не лише архітектурних стилів забудови, які розділялися десятками років, але – і це головне – культурного та духовного обличчя міста. Порівняно зі знайомою зору картиною, минуле виглядало різноманітнішим та багатшим. Щонайменше, набагато цікавішим, ніж повсякденні уявлення про нього. Приємно було відчувати, що культура та історія існують не тільки в Москві чи в Києві, але й у нас, вдома, поруч.

Така зацікавленість візуальним образом старого міста, безумовно, була не тільки реакцією на дефіцит інформації, але й відповіддю на багаторічну практику уніфікації візуального простору міст, яка особливо помітною була в містах обласного підпорядкування, невеличких містечках тощо. Але така зацікавленість виражала також пошук власного обличчя, власної сутності, ідентичності, уявлення про себе. Минуле в цих умовах виступає як одна з можливих культурних моделей, здатних надати нові, інші схеми сприйняття соціальної дійсності.

За цих умов фотографії старого міста стають специфічним медіумом: вони одночасно говорять правду, несуть інформацію про минуле, своєю німотою спонукають до інтерпретації, породження та висловлення значень, а самодостатністю, байдужістю до пояснень відкривають горизонти тим, хто шукає себе та свою свободу.

Ініціативи громадськості та рішення влади: агенти змін.

Збір підписів за перейменування міста Жданов (з матеріалів Маріупольського Краєзнавчого музею)

Фото Юлії Сороки

²⁶⁷ Барт Р. Camera lucida. Коментарій к фотографії / Р. Барт ; [пер. с фр. коммент. и послесловие М. Рыклина]. – М. : Ad Marginem, 1997.

Звернення ініціативної групи «Ми за Маріуполь» (з матеріалів Маріупольського Краєзнавчого музею)

Фото Юлії Сороки

свою чергу підписати. На саморобному стенді, біля якого збирають підписи, бачимо текст звернення.

На іншому фото з того ж тематичного стенду музею – збори людей у великій залі. Вони стоять біля мікрофону, що встановлений у проході, одна з них (літня жінка) вже говорить, інші – очікують, коли їм буде надано слово. Їх обличчя повернені праворуч, вірогідно, у бік сцени. Як свідчить підпис, це мітинг за перейменування міста, що також відбувався у 1988 р.

Ці матеріали дають нам інформацію про соціальних агентів – учасників процесу перейменування. Це громадськість, а саме – місцева ініціативна група «Ми за Маріуполь», населення міста та інститути влади Радянського Союзу (ЦК КПРС, Рада Міністрів СРСР, Верховна Рада СРСР). Ступінь їх залученості до цього процесу, мотиви участі та інтереси, реалізовані завдяки перейменуванню, та сам процес, тобто діяльність окремих людей та спільнот, що призвела до цитованого в музеї рішення влади – це питання подальшого розгляду. Цей аналіз має привести нас до реконструкції згаданих подій в контексті соціокультурних трансформацій та їх символічних аспектів.

Інший документ, отриманий у Маріупольському краєзнавчому музеї²⁶⁸, дає більш детальну інформацію щодо офіційної владної мотивації прийнятого рішення. «У зв'язку з тим, що 13 січня 1989 року Рада міністрів СРСР прийняла постанову № 46, якою скасувала правові акти про увічнення пам'яті А. О. Жданова, місту Жданову

²⁶⁸ Авторка виражає вдячність за допомогу в отриманні матеріалів про перейменування міста співробітникам Маріупольського краєзнавчого музею Н. Н. Гашененко, Н. В. Пасько та Н. О. Капустниковій.

було повернуто попередню назву Маріуполь»²⁶⁹. У цьому ж листі вказується на подальші дії місцевої влади (рішення міського виконкому від 15.02.1989 р.), які були необхідним наслідком рішення Ради міністрів СРСР. Це перейменування вулиць, які носили ім'я А. О. Жданова: у селищі Старий Крим (на вул. Зарічна), в селищі Кам'янськ (на вул. Первомайська), у селищі Талаковка (на вул. Ленінську).

У згаданому листі також вказується на інші рішення міської влади (від 19.12.1991 р.) про повернення вулицям центральної частини Маріуполя їх історичних назв. Згідно з цим рішенням, історичні назви вулиць були повернені на тому відрізку їх довжини, який існував у дорадянському Маріуполі. Інша частина вулиці, що була збудована вже за радянських часів, зберігала пізнішу назву (наприклад, вулиця Італійська продовжується вулицею К. Апатова). Ці та інші згадані в цитованому документі безпрецедентні рішення про перейменування вулиць чи зміну їх назв у Маріуполі з початку 1990-х рр. по теперішній час, мають стати предметом окремого дослідження в контексті трансформації символічного простору. Можливі завдання таких досліджень: які культурні чи ідеологічні контексти актуалізувалися в нових і змінених назвах; які соціальні агенти цих змін; яку роль у цих змінах відігравала громадськість порівняно з владними інститутами; діяльності та позиції яких людей особисто мають завдячувати ці рішення. Ці питання, зауважимо, мають значення дотичних до теми даного дослідження – процесу перейменування міста.

Назви міст та досвід перейменувань у Донецькій області. Перейменування міста Жданова на загальному тлі змін топонімів у 80-90-х рр. минулого століття на території України є помітною подією. Окрім нього, ще два міста змінили в цей час свою назву: Луганськ – колишній Ворошиловград та Алчевськ – колишній Комунарськ.

Унікальність події в Маріуполі підкреслюється тим, що в Донецькій області й сьогодні залишаються міста, які названі на честь радянських партійних та державних діячів²⁷⁰. Серед них: Артемове й Артемівськ (на честь революціонера Артема – Ф. А. Сергеева), Дзержинськ (на честь Ф. Е. Дзержинського), Жданівка (на честь А. О. Жданова), Кіровське (на честь С. М. Кірова).

²⁶⁹ Цитований документ – Лист № 174 від 09.11.06 від Маріупольського краєзнавчого музею начальнику управління культури та туризму Маріупольської міськради.

²⁷⁰ Інформація про міста Донецької області отримана з видання Дробышевская Т. В. Города Донецкой области: [справочник] / Т. В. Дробышевская. – Донецк, 2003. – 192 с.

Є також міста, які названі на честь діячів міжнародного комуністичного руху: Дмитрів (на честь болгарського комуніста Г. Дмитрова) та Торез (на честь діяча французької компартії М. Тореза).

У назвах міст Донецької області досить часто присутні радянські символи: Комсомольське, Красноармійськ, Красний Лиман, Южнокомунарськ.

Але в області є також і міста, які зберігають свої назви з дореволюційних часів. Місто Докучаївськ було назване на честь російського природознавця В. В. Докучаєва, Горлівка – на честь гірничого інженера П. М. Горлова, Єнакієве – на честь інженера Ф. Є. Єнакієва. Назви міст Іловайськ та Костянтинівка походять від імен місцевих поміщиків. Місто Макіївка, як вважається, носить ім'я легендарного засновника заїмки Макея. Етимологія назви «Харцизьк» пов'язується зі значенням «розбійник» (харциз). З дореволюційних часів також збереглася назва Часів Яр.

Цікавим аспектом проблематики назв міст Донецької області є досвід перейменувань радянських часів. Так селище Єнакіївське, що у 1898 р. виникло на місці селищ Роздольне та Софіївка, у 1928 р. вже в статусі міста було назване на честь партійного та державного радянського діяча Олексія Рикова. Після його арешту в 1937 р. місто було перейменоване на честь іншого радянського діяча Г. К. Орджонікідзе. А в 1943 р. місту повернули назву Єнакієве.

Декілька перейменувань радянського часу мають чітко виражене ідеологічне підґрунтя. Місто Красноармійськ отримало цю назву в 1964 р. З 1889 р. воно називалося Гришиним, з 1934 р. – Постишевим (на честь партійного та державного діяча П. П. Постишева), з 1938 р. – Красноармійськом. Місто Торез від 1867 р. було Чистяковим, а свою теперішню назву отримало в 1964 р. Так само й місто Маріуполь, яке отримало таку назву в 1780 р. (1734 р. – центр Кальміускої паланки Запорізької Січі, 1778 р. – місто Павлівськ), у 1948 р. було перейменоване на честь А. О. Жданова.

Демократія та виправлення помилок: мотивація агентів змін. Зміна назви міста є зміною символу, що певною спільнотою визнається адекватним засобом публічного визнання її цінностей та світосприйняття. Найпрозорішим прикладом цього є назви, які походять від імен чи прізвищ членів цієї спільноти (монархів, вождів, представників влади, видатних діячів окремих сфер діяльності чи професії). Саме тому, наприклад, Петербург свого часу отримав назву Ленінград, Катеринослав – Дніпропетровськ, Катеринбург – Свердловськ, Твер – Калінін, Нижній Новгород – Горький, Маріуполь – Жданов. Не є виключенням й ті назви, що відсилають до історичного, геогра-

фічного чи іншого контексту. Іншими словами, зміна назви міста є дією спільноти, яка безпосередньо виражається в діях її окремих агентів. У досліджуваному випадку – це ініціативна група «Ми за Маріуполь», що залучає ширші кола громадян, та влада в особі центральних інституцій чи інституцій місцевого рівня.

Але досягнення консенсусу, яким є зміна назви міста, не означає тотожності інтересів на різних рівнях суспільства. Тому й мотивація дій та пояснення окремих соціальних агентів, чому вони мають бути реалізованими, використовує різні символи. З іншого боку, інтерпретація символів та цінностей, що ними репрезентовані, також неоднорідні в спільноті чи на різних рівнях суспільства. Така різниця спостерігається в згадуваних уже текстах, продукованих ініціативною групою та владою відповідно.

Зі згадуваного листа краєзнавчого музею дізнаємось, що Рада міністрів СРСР пояснює зміну назви міста скасуванням рішень щодо увічнення пам'яті А. О. Жданова. Скасування попереднього рішення веде за собою й відміну його наслідків. Таким чином, у 1989 р. особистість та діяльність А. О. Жданова вже не визнаються достойними схвалення та вшанування.

У зверненні до Верховної Ради СРСР необхідність зміни назви міста пояснюється по-іншому. Ініціативна група «Ми за Маріуполь» (далі – ініціативна група) в ньому звертає увагу на те, яким чином було прийняте рішення 1948 р., та наполягає та недемократичному його характері. Іншими словами, це рішення було прийняте без участі міської спільноти та громадськості, які визнають попередню назву (Маріуполь) рідною.

Таким чином, змінюючи назву міста, влада виправляє своє попереднє рішення, яке тепер визнане помилковим. Ініціативна група, зі свого боку, виборює права міської громади на прийняття рішень щодо життя міста, фіксуючи таким чином їх (спільноти та громадськості) реальність та дієвість.

Зміна символу та зміни в значенні символів: публікації місцевої преси. Як бачимо, у центрі уваги по-різному налаштованих на зміни та по-різному їх розуміючих частин громади (влади з одного боку та ініціативної групи й населення, думку якого вона демонструє) опиняється «Жданов» як символ. Значення цього символу вже не визнається адекватним функції назви міста, що й означає зміну в сприйнятті цього символу та у більш широкому контексті – змін у соціокультурному просторі.

Ці зміни виглядають ще більш виразно порівняно зі згадуванням Андрія Жданова в місцевих публікаціях 70-80-х рр. (у туристичному путівнику, публіцистичному виданні та довіднику):

«22 жовтня 1948 року на прохання трудящих Маріуполь було перейменовано на Жданов на честь відомого діяча Комуністичної партії А. О. Жданова»²⁷¹.

На честь А. О. Жданова «було перейменовано в 1948 році старий Маріуполь»²⁷².

«Жданівці багато зробили для увічнення пам'яті про свого земляка, відомого державного і партійного діяча Андрія Олександровича Жданова. У будинку, де він народився, відкрито меморіальний музей. У центрі міста, біля драматичного театру, встановлено погруддя А. О. Жданова. Пам'ятник А. О. Жданову є також і в парку, що носить його ім'я»²⁷³.

Цитата з путівника репродукує характерний для радянських текстів вислів «на прохання трудящих», який не має розумітися виключно як «офіційний» чи «ритуальний», тобто позбавлений змісту. У даному випадку він означає можливість для локальної місцевої спільноти (в інших категоріях – населення міста) долучитися до загального історичного нарративу через тих своїх членів, що досягли певних успіхів та високих позицій в державі. Це нагадує про зв'язок локальної (малої) батьківщини, до якої людина належить за своїм народженням, та великої Батьківщини, яка є реальністю не тільки і не стільки матеріальною, географічною, скільки символічною. Велика Батьківщина має загальне символічне значення для всіх громадян, уособлюється в загальнозначущих символах та виступає об'єктом загальнонаціональних нарративів. У цьому розумінні Кремлівські зорі, Спаська башта та Красна площа у Москві були загальними символами, що уособлювали Батьківщину для радянського народу.

Третя цитата з путівника демонструє специфічний зворотній зв'язок між населенням малої батьківщини та великою Батьківщиною, який опосередкований фігурою героя-земляка. Цей зв'язок тематизується як відчуття вдячності, а дії міста (тобто міської спільноти, уособленої владою) з віднайдення матеріальних підтверджень приналежності героя місту (наприклад, збору експонатів та матеріалів для меморіального музею) й ушанування його пам'яті (встановлення пам'ятників) є необхідним виразом цієї вдячності. Тобто події суто символічного рівня – зміна символу в назві міста – ведуть за собою дії практичні, у

²⁷¹ Жданов : справочник / [сост. Е. П. Кудряшова]. – Донець : Донбасс, 1978. – 158 с.

²⁷² Кудряшова Е. П. Жданов. Фотоочерк / Е. П. Кудряшова. – Донець : Донбасс, 1976.

²⁷³ Черемных В. Н. Жданов: Путеводитель / В. Н. Черемных. – Донець : Донбасс, 1981. – 62 с.

чому позначається зв'язок між символічним та практичним аспектами суспільства, їх гомологія (у категоріях П. Бурдье).

Цитата з публіцистичного видання актуалізує важливий аспект стратегії символічного конструювання у радянському суспільстві. Мається на увазі телеологічність ідеології, її спрямованість у майбутнє. У цій системі значень нове завжди має переважувати старе, а ідеї прогресу мають бути сильнішими за традиції спадкоємності. Слово «старий» як означення для назви міста, з одного боку, підкреслює тривалу історію Маріуполя (найстаріше місто Донецької області), а з іншого – акцентує необхідність відмовитися від певних ознак старовини в загальному русі у майбутнє.

Методи аналізу. Відтворення шляху зміни значення символу «Жданов» у сприйнятті жителів міста чи тих, хто говорить від їх імені, від загального позитивного схвалення до негативного відторгнення (згадаємо «Жданов – нет!») є важливим аспектом вивчення соціокультурних змін міста. Таке відтворення шляху змін може бути реалізоване за допомогою різних соціологічних методів.

Так, використовуючи метод опитування, ми мали б поставити запитання до населення Маріуполя про те, що вони знають про назви свого міста, яке їх ставлення до них, навіщо, на їх думку, відбулося перейменування, і яку назву має носити місто в майбутньому. Перевагою опитування за репрезентативною вибіркою є можливість простежити, як різні розуміння символу в назві міста розповсюджені серед населення, як соціальні, вікові та статеві, професійні, етнічні, культурні групи, люди різного статусу, матеріального достатку, місця проживання чи віросповідання ставляться до цієї акції.

Запропоновані питання можна використати в експертних інтерв'ю. Експертами можуть бути місцеві лідери думки, представники інтелігенції, спеціалісти закладів культури, вчителі, представники влади чи інші люди, наприклад, представники різних професійних, етнічних, конфесійних груп (в залежності від розуміння характеру експертного знання, яке має бути визначене).

Методом для вивчення суб'єктивного ставлення до символів у назві міста, того, як перейменування та інші символічні зміни представлені в пам'яті спільноти, родини, особистій біографії, якою є ретроспективна оцінка перейменування та пов'язаних із ним подій може стати глибинне чи нарративне інтерв'ю.

Актуальні значення символу в назві міста можуть бути вивчені за допомогою спостереження чи візуальних методів²⁷⁴.

²⁷⁴ Штомпка П. Визуальная социология. Фотография как метод исследования / П. Штомпка. – М. : Логос, 2007. – 200 с.

З іншого боку, носієм значень символів є різноманітні документи: офіційні (наприклад, згадувані вище рішення влади), особисті (листування, щоденники), публікації художнього, публіцистичного, туристичного, історичного чи краєзнавчого характеру, а також преса. Найчастіше для аналізу документів використовують методи традиційного аналізу текстів, контент-аналізу та дискурс-аналізу²⁷⁵.

Сам традиційний аналіз текстів місцевої преси, де йшлося про перейменування, буде представлений нижче. Матеріалом для аналізу стали публікації в місцевій газеті «Приазовский рабочий»²⁷⁶, що передували перейменуванню й виходили у 1987-1989 рр. Газета «Приазовский рабочий» видається з 1918 р., у досліджуваний час – це орган Жданівського міського комітету Комуністичної партії України та міської Ради народних депутатів, наклад у 1987-89 рр. – близько 56 тисяч екземплярів, об'єм – 2 друкованих аркуші, мова видання – російська.

Вибір для аналізу саме цих публікацій обумовлений тим, що в них представлена актуальна на той час аргументація позицій «за» чи «проти» перейменування міста, тобто актуальне значення символів «Жданов» та «Маріуполь». Розбіжність у часі між окремими публікаціями надає можливість побачити певну динаміку змін цих значень. Важливим завданням дослідження є також характеристики дискурсу²⁷⁷ місцевої преси того часу з приводу перейменування: тематизація статей, характер згадуваних зацікавлених груп, уявлення про соціальний простір, у якому існують автор та читачі, риторичні фігури тощо.

«Поміркуємо разом». Першою публікацією «Приазовского рабочего» на тему перейменування, що потрапила до нашого розгляду, є матеріал від 7 жовтня 1987 р. Це було наступне висловлювання в рубриці «Подумаем вместе»:

«Несмотря на наше прекрасное настоящее, думается, наш город потерял свое неповторимое лицо, которое раньше у него было. В прежние времена наш город имел много уголков уютных и своеобразных. Сейчас же город уютным не назовешь... Может быть, стоит подумать

²⁷⁵ Досвід контент-аналізу: моделі та практики : [монографія] / Н. В. Іванов, В. Ф. Костенко. – К. : Центр вільної преси, 2003. – 200 с.

²⁷⁶ Газета видається російською мовою. Тут і далі в тексті назва газети, заголовки статей, рубрик, імена авторів та цитати надані мовою оригіналу.

²⁷⁷ Використовується трактування поняття дискурсу як поєднання тексту та позатекстової реальності, представлено в роботах Т. ван Дейка (Див.: Ван Дейк Т. А. Язык. Познание. Коммуникация / Т. А. ван Дейк ; [пер. с англ.]. – М. : Прогресс, 1989. – 312 с.)

еще и над таким вопросом: не вернуть ли городу его прежнее название – Мариуполь. Якушина».

Це висловлювання є одним з відгуків населення з приводу громадського обговорення проекту «торговельно-пішохідної зони» на вулиці Енгельса в центрі міста. Тому не дивно, що йому передують висловлювання про проект готелю та кооперативні гаражі. На виставці перед будівлею міськвиконкому, як свідчить передуюча відгукам редакційна інформація, експонувалися архітектурні плани та проекти, а також – ескізи герба міста Жданова. Питання символіки міста, таким чином, тематично пов'язані з архітектурним розвитком і планами забудови.

Основна ідея всієї підбірки публікацій полягає в тому, що архітектурне та символічне обличчя міста має визначатися за участі його мешканців, відкрито та демократично. Цитуємо публікацію з цієї ж сторінки під назвою «Строительный материал под названием «Гласность»»:

«Архитекторы определились с тем, что дальнейший путь работы градостроителей должен быть более гласным, а его направление может демократически корректироваться нами, горожанами. Нам теперь тоже отвечать за судьбу обсужденного, утвержденного и реализуемого проектного решения».

Тобто, демократичність та гласність, доступ до інформації про майбутнє міста для його мешканців мають означати відповідальність. Саме відповідальність надає моральне право на ініціативу, наприклад, повернення місту його попередньої назви.

Таким чином, уперше з'являючись на сторінках газети, символ «Маріуполь» пов'язується зі значеннями унікальності, затишку та минулого. Цей невеличкий за обсягом та, здавалося б, малопомітний текст містить протиставлення найважливішим цінностям радянського світосприйняття. Значення унікальності, своєрідності, нетотожності іншим є аспектом цінності множинності соціального світу та, з іншого боку – протиставленням цінності гомогенності та акцентуванню подібності. Останні були характерні якраз для пізнього радянського світосприйняття як наслідок поширення спрощеної ідеї рівності.

Фото першого задування Маріуполя в газеті «Приазовский рабочий», 7 жовтня 1987 року
Фото Юлії Сороки

Цінність затишку, актуалізована в тексті публікації, спрямовує на потреби окремої людини, на відміну від радянської ідеологічної домінанти – колективу чи суспільства. Підкреслення потреб людини (морально-психологічних, духовних, матеріальних) без згадування її обов'язків перед суспільством є проявом цінностей суспільства споживання. Звернення до минулого, його ідеалізація, у свою чергу, є протиставленням телеологічності радянської ідеології, революційній моделі часу²⁷⁸, де минуле спрощується, втрачає самостійний смисл за-для потреб майбутнього.

Після 7 жовтня 1987 р. тема перейменування на сторінках «Приазовского рабочего» з'являється ще шість разів протягом 1987-1989 рр. Серед цих публікацій дві дискусії читачів «за» чи «проти» перейменування, стаття краєзнавця Л. Яруцького про значення слова «Маріуполь», виступ завідувачки дому-музею А. О. Жданова, стаття академіка Д. С. Ліхачова про історичні назви міст з газети «Известия» та офіційна інформація про рішення Ради міністрів СРСР про зміну назви міста. Як бачимо з таблиці 1, обсяг статей зростає, а разом із ним розширюється гуманітарна тематика на сторінках газети, про що говорить переміщення статей на 3-4 сторінки. Між іншим, тільки офіційна інформація отримує місце на першій сторінці.

«Яке ім'я носити місту?». Підбірка листів у редакцію «Какое имя носить городу?» від 23 грудня 1987 р., яка продовжує тему перейменування, складається з шести листів. П'ять із них «за» та один «проти» перейменування, причому останній підписаний ветераном війни та праці. Але серед прибічників перейменування також є ветерани, а крім них письменник, інженери та слюсарі заводу, актор драматичного театру. Звертаючись уважно до вказаних в публікації характеристик соціальної позиції авторів листів (стать, вік, професія, статус, ін.), маємо можливість перевірити розповсюджену зараз гіпотезу, що за перейменування виступали молоді інтелігенти, а проти – старі ветерани.

Головною темою листа письменника є помилковість, хибність практики зміни назви міст задля увічнення окремих імен людей, якими б значущими їх діяльність чи подвиги не були. Автор фактично наполягає на тому, що єдиним суб'єктом іменування є колективна (народна) пам'ять та історія – повільний та неухильний рух народу. Відмова від старих назв міст та вулиць є відмовою від своєї історії. Цінність історії не аргументується в тексті, виходить за його рамки, що вказує

²⁷⁸ Нора П. Всемирное торжество памяти / П. Нора // Неприкосновенный запас. – 2005. – № 2-3 (40-41) [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.nz-online.ru/index.phtml?cid=10010434>.

**Публікації з приводу перейменування міста Жданова в місцевій газеті
«Приазовский рабочий» у 1987-1989 рр.**

№	Назва публікації, автор	дата	стор., №	об'єм, стор.	жанр
1.	Мнение читательницы в рубрике «Позвольте высказаться» в подборке «Застывшая музыка – без фальшивой ноты. Проблемы градостроителей и общественное мнение: взаимодействие или взаимодополнение»	7 жовтня 1987 р.	2		в і с л і в читачки
2.	«Какое имя носить городу?»: «Почему я за Мариуполь», М. Чулаки, писатель, г. Ленинград, «Голосуют ветераны», В. Мигелев, председатель совета ветеранов Азовского морского пароходства, «Хоть и не проводили собрания», И. Федосеева, М. Ковальчук, А. Смоль, А. Мартыненко, В. Кораблева, И. Пранчук – инженеры-технологи судоремонтного завода АМП, Л. Танасевич – бригадир слесарей, а также члены его бригады, «Пусть подскажет анкетирование», А. Лисанец, П. Боевец, А. Алабушев и другие, «Так где же родился Куинджи?», Л. Демидов, артист драмтеатра, «Не выйдет!», М. Яровой, член КПСС с 1940 года, ветеран Великой Отечественной войны и труда.	23 грудня 1987 р.	2	1/3	листи чи- тачів
3.	«Что означает слово «Мариуполь?», Л. Яруцкий	10 січня 1988 р.	3	1/4	стаття к р а є - знавця
4.	«Мариуполь: за и против. Обзор читательских писем», В. Черемных	16 січня 1988 р.	3,4	1/4 +1/4	огляд чи- тацьких лістів
5.	«Моя точка зрения», Н. Пономаренко, заведующая домом-музеем А. А. Жданова	24 червня 1988 р.	3	1/5	виступ
6.	«Исторические названия – тоже памятники культуры» Д. Лихачев и др. (газета «Известия», 4.08.1988, № 217. С. 3.)	6 серпня 1988 р.	2	1/4	передру- кування
7.	«Мариуполь – имя нашего города!», Распоряжение облисполкома, «Начинаем сбор средств», Рабочая группа по переименованию города при горисполкоме.	28 січня 1989 р.	1		офіційна інформа- ція

на неї як одну з ознак (чи навіть домінант) тогочасного суспільного дискурсу.

Автор ставить Маріуполь в один ряд з В'яткою, Самарою, Нижнім Новгородом, історичні назви яких були втрачені завдяки «усиллям увековечивателів» та мають бути повернені. Причому, право на історичну назву міста не повинне обґрунтовуватися чи виборюватися з

огляду на «масштаб» внеску того чи іншого міста в історію. До речі, за Маріуполем автор згадує скромний та достойний внесок в освоєння «Новороссийского края, как когда-то назывался юг России», створення міста у 1778 р., його відомість як торговельного порту, місце народження художника Архипа Куїнджі та льотчика-випробувача першого реактивного літака Григорія Бахчіванджі.

Таким чином, «Маріуполь» як символ пов'язується зі значенням історичності та минулим народу. «Жданов» як символ асоціюється з волюнтаристським намаганням штучного втручання в історію та звеличуванням окремої особи. Зауважує автор і той факт, що А. О. Жданов зараз (у 1987 р.) уже не визначається як видатна постать партії та держави, а згадується як організатор репресій у Ленінграді, переслідувань видатних діячів культури Анни Ахматової та Дмитра Шостаковича. Але, розуміємо з тексту листа, що не переоцінка діяльності окремої людини, на честь якої названо місто, а значущість історичної назви як такої має бути підставою для її повернення.

Важливою ознакою соціального простору, що демонструє себе в цьому листі, є його слабка диференційованість. Згадуються народ, сучасні школярі, «наші предки», герої. Загальне «ми», від імені якого та у рамках якого пише автор, поглинає агентів протилежно спрямованої дії, не дозволяючи побачити між ними відмінностей, породжуючи анонімні номінації на кшталт «увековечивателів».

Тема листа голови Ради ветеранів пароплавства – підтримка його колективом ідеї повернення місту історичної назви: навіть представлені результати голосування (з 25 присутніх 22 «за», 1 «проти», 2 «утрималися»).

Аргументація позиції максимально чітка: історична назва міста є пам'ятником. Охорона пам'ятників та культурних цінностей за Конституцією СРСР є обов'язком радянських громадян. Перейменування Маріуполя було помилкою, яку в період гласності та демократії необхідно виправити.

Цей лист дає більш чітку картину соціального простору: ветерани хочуть звернутися до радянських органів, тобто влади, яка володіє необхідними повноваженнями для вирішення питання. Отримують номінацію й винуватці (хоча й непрямі) помилок 30-40-50-х рр.: це покоління ветеранів, до якого належить автор. Саме визнання своєї відповідальності перед нащадками й обґрунтовує їхню позицію.

У листі інженерів та слюсарів судоремонтного заводу представлена тема ідентичності мешканців міста. Вони пишуть: «Мы хотим жить в городе Мариуполе, сохранив светлую память о великих делах наших мариупольцев», конкретизуючи нижче, що саме мариупольці брали участь у боротьбі за революцію, у Великій Вітчизняній війні та визво-

ленні міста від німецько-фашистських загарбників. Іншими словами, населення міста прагне самостійно обирати ім'я, символ своєї ідентичності – Маріуполь, залишаючись при цьому в нормативних рамках символічного простору радянської героїки. Соціалістична революція та Велика Вітчизняна війна залишаються для авторів безперечними символічними авторитетами.

У тому ж листі згадується багатонаціональність міста у цікавому поєднанні з поняттями історії та примх окремих особистостей: «Наш город многонационален, и история должна оставаться историей, а не прихотью отдельных личностей». Це скорочене у телеграфному стилі (через брак місця на сторінках газети чи недостатність засобів для висловлення думки) висловлювання нагадує про етнічне прочитання назви Маріуполь. Окрім звернення до загальновідомого факту заснування міста православними греками – переселенцями з Криму, етнічне значення назви акцентує ідею історії міста як історії локальної спільноти, яка не має поглинатися біографією вождів, тобто історією держави. Символ «Маріуполь», таким чином, опиняється всередині конфлікту спільноти та держави, етнічного та загальнонаціонального, демократії та волюнтаризму та стає засобом його прояву в конкретних умовах.

Робітники заводу «Азовсталь», які теж підтримали ідею відновлення історичної назви свого міста, запропонували у листі до редакції газети провести анкетування. Іншими словами, пропонувалося залучити громадськість не тільки на рівні апеляції до неї окремих колективів, особистостей чи організацій. Анкетування мало визначити розподіл думок «за» чи «проти», а використання його результатів – безпосередньою участю громадськості у справі перейменування, перетворення її з легітимізуючого принципу на реального агента соціокультурних змін.

Актор драматичного театру у своєму листі нагадує про широку дискусію в радянських засобах масової інформації про проблеми збереження історичної спадщини. Історія асоціюється тут з тим, що склалось (історично) – дійсно було у минулому, відмічено в літописах – тобто зафіксовано документами, й об'єктивоване в храмі, фортеці, назві річки, міста чи іншому пам'ятникові. З іншого боку, історія сприймається безпосередньо як духовне джерело батьківщини, як те, що визнавалося святим батьками та дідами сучасників – тобто має суб'єктивний вимір. Ці значення історії як минулого, джерела духу та спадщини представлені недиференційовано.

Відмова від старої назви міста робить історичні постаті безпритулними. «Где же родился Куинджи?» – запитує автор листа. Як Кузьма Мінін не народився в Горькому, так і Архип Куїнджі – у

Жданові. Тим більше А. О. Жданов та його ім'я у назві міста асоціюються в листі зі славнозвісними постановами про журнали «Звезда» та «Ленинград», що є його безпосередньою заслугою, та нині сприймаються як такі, що зганьбили багатьох чесних діячів радянського мистецтва, відкинули назад радянську літературу. Таким чином, тяглість історичної традиції сприймається невід'ємно від символічної тожності та їх втілення на рівні індивідуальної свідомості. Історичне та символічне злиті в одне та формують ідентичність – «маріупольців». Слово (символ) «Маріуполь», стверджує автор листа, повертає до себе музикальністю та романтичним характером, тобто позитивно оцінений також в естетичному сенсі.

Протилежну точку зору – проти перейменування – представляє шостий лист, підписаний ветераном партії, війни та праці й озаглавлений в газеті «Не выйдем!». Автор не поділяє захоплення історією чи минулим, яке безпосередньо в назві «Маріуполь» залишило по собі погану славу. Стверджується, що місто отримало цю назву на честь Марії – «жены бездарного царя российского Павла». Тобто символ «Маріуполь» є двічі негативним: як символ монархії взагалі та її найменш достойних представників зокрема. І вже це, на думку автора листа, достатній доказ того, що ідея повернення назви «Маріуполь» є нав'язаною, а гласність тільки прикриває подібне нав'язування.

«Советские люди хорошо разбираются, что такое гласность», – продовжує автор листа. Головною його ідеєю є протистояння намаганням очорнити безпосередньо ім'я А. О. Жданова, пам'ятники та назви на його честь, а також у цілому цінності радянських людей. Аргументація в листі розгортається крізь згадування етапів біографії А. О. Жданова («Член партии с 1915 года. Участвовал в революционном движении с 1912 года. Был председателем первого совета в г. Шадринске. С 1934 года он секретарь ЦК ВКП(б). Одновременно работает секретарем Ленинградского обкома и горкома партии. С 1939 года – он член Политбюро ЦК ВКП(б)»), його роботу безпосередньо під керівництвом Й. Сталіна («Сталин хорошо знал деловые и волевые качества Жданова и посылал его на самые ответственные участки работы»). Як необхідний контекст інтерпретації діяльності А. О. Жданова автор наводить випробування Великої Вітчизняної війни та складність загальної міжнародної ситуації, політичних та економічних завдань, що вирішувалися: «Поэтому нам, а тем более молодому поколению, непозволительно чернить всех тех, кто работал со Сталиным».

Ідентифікуючи А. О. Жданова як людину, чию пам'ять варто увічнити, автор листа використовує офіційно прийняті визначення, які апелюють до авторитету Комуністичної партії. А. О. Жданов у лис-

ті – це «видный партийный и государственный деятель», «твердый ленинец», «верный сын ленинской партии», який «всю свою жизнь отдал верному служению народу и ленинской партии». Себе автор відносить до радянських людей, старих комуністів, людей старшого покоління: саме ці номінації відображають авторське «ми» та, з іншого боку, символізують референтів його точки зору.

Серед згаданих також номінацій актуального соціального простору – молоде покоління, яке треба виховувати, розтлумачувати їм істинний стан речей, «неумные люди» – «очорнителі», що своїми словами та діями відводять інших від правди, та радянські люди, які володіють вірним, правдивим розумінням ситуації.

В абзаці, де мова йде про необхідність правдиво говорити про визнання авторитету Й. Сталіна, набувають значення та інтегруються такі номінації соціального простору, як народ, комуністи, «всі люди», «борці за будівництво соціалізму»: «Все люди верили Сталину. И каждый из нас считал большим счастьем быть в передовых рядах борцов за строительство социализма».

Таким чином, символ «Жданов» репрезентований у контексті офіційної радянської символіки та асоціюється з ієрархічною, очолюваною Комуністичною партією соціальною структурою та при-таманною цій структурі примусовістю. Аргументація «за Жданов» представляє модель зв'язку індивіда та суспільства, опосередковану партією, її символами, інституціями та лідером, вождем. Партія тут опосередковує також і суспільно значущі системи значень, такі як історія, батьківщина, народ. Ця опосередкованість поглинає унікальні, індивідуальні риси особистості, її біографії чи характеру, які у репрезентованому таким чином контексті значень позбавлені само-стійної цінності. Натомість підкреслюються нормативні обмеження поведінки людини, що пов'язані з її положенням у соціальній ієрархії. Саме ці рамки визначають у цьому контексті свободу людини та її компетентність.

Що означає слово «Маріуполь». Публікація «Что означает слово «Маріуполь»» краєзнавця Льва Яруцького відрізняється від попередніх за формою, змістом та характером аргументації. Її тема, як зазначено в редакційному вступі²⁷⁹, – значення та походження слова «Маріуполь». Звертає на себе увагу й подане у вступі визначення компетенції автора статті через вказування його статусу: член президії правління міської організації Українського товариства охорони

²⁷⁹ Під вступом мається на увазі розширений підзаголовок статті чи підбірки, у якому редакція висловлює свої цілі щодо публікації матеріалу, або наводяться аргументи на користь подальшого читання статті. У деяких джерелах із дискурсу мас-медіа цю структурну одиницю називають актуалізацією.

пам'яток історії та культури. Іншими словами, автор є компетентним у цій темі, але вона закріплена в його позапрофесійній – громадській діяльності.

Тема цієї статті виходить за рамки традиційної проблематики публікацій, є позапарадигмальною для місцевої газети, про що свідчить і персона автора статті. Локальна історія (історія міст та сіл) недостатньо розвинута та значуща для місцевого суспільного дискурсу, тому автором статті не став історик-науковець. Для інституційованого місцевого краєзнавства тема походження історичної назви міста не є значущою, або визнані інтерпретації не відповідають актуальним запитам суспільного обговорення – і тому автором не став спеціаліст місцевого краєзнавчого музею. Можливо також, що представлені в статті факти та інтерпретації є демонстрацією не тільки спеціальних знань, але й громадської позиції автора, яка розгортається в представленій у статті аргументації.

Вказуючи спочатку на відсутність науково достовірного та документально підтвердженого тлумачення походження назви «Маріуполь», Л. Яруцький звертає увагу на наступні версії чи гіпотези: збереження переселенцями з Криму імен населених пунктів (версія копіювання); відтворення в назві імені божої матері – Марії (релігійна версія); зв'язок назви з ім'ям імператриці Марії Федорівни (монархічна версія); «місто Марії» (краєзнавча версія, що походить з найвідомішого джерела локальної історії «Мариуполь и его окрестности», Маріуполь, 1892 р.); «море біля поля» (народне пояснення); місто, якому під час заснування надані були певні привілеї (авторська версія).

Текст статті підпорядкований уявленню про правила наукового дискурсу в актуальному його тлумаченні. Намагаючись створити об'єктивну та достовірну картину, автор спирається на документи: архівні свідчення (точніше, констатує відсутність відповідних свідчень), друковані видання, зокрема згадуються дослідження історика Г. І. Тімошевського, дані з книги «Мариуполь и его окрестности» та ін. Оцінюючи різні версії, автор спирається на загальні історичні знання, зокрема, відмічає відсутність у XVIII ст. практики надання населеним пунктам імен великих князів. Це дозволяє йому спростувати «монархічну» версію походження назви. Обґрунтовуючи свою особисту гіпотезу про значення та походження назви «Маріуполь», автор статті спирається на загальногуманітарні знання, зокрема, про зміст та значення імен у культурі.

Але звертає на себе увагу й критичність відтвореного «наукового» дискурсу, що позначається на підборі означень та характеристик уявлень чи пояснень, що можна побачити з наступних ци-

тат. «Версия эта выдвинута церковниками и поддерживалась ими из корыстных соображений» (про «Маріуполь – місто Марії»), «консервативный историк», «верный и ревностный слуга царского режима» (про Г. І. Тимошевського), «И можно только удивляться и восхищаться интуиции народа, который вопреки утверждениям церковников, с одной стороны, и верноподданнических холоуев царского трона – с другой, наперекор высокообразованным ученым толкователям отвергал как «божественное», так и «царственное» происхождение названия «Маріуполь»», – пише Л. Яруцький. Остання цитата яскраво демонструє приналежність автора до традиції «ідеологічного» забарвлення наукової критики, а саме сліди атеїстичних, антимонархічних орієнтацій та звернення до вищого авторитету народу.

Таким чином, стаття краєзнавця розгортає наукові та історичні можливості інтерпретації та поширює набір соціальних агентів, що вірогідно могли визначати значення символу «Маріуполь». Серед них переселенці та їх традиції, православна церква, місцеві купці, що апелювали до монарха, а також народ, мотивацію дій якого неможливо встановити науковими методами, а тільки інтерпретувати через збережені в його пам'яті назви.

Саме наукове обґрунтування народу як головного агента іменування міста є, очевидно, центральним пунктом аргументації в статті краєзнавця, його головним «меседжем»²⁸⁰, головною тезою в контексті суспільного обговорення цієї проблеми. Але попри очевидні переваги такої аргументаційної стратегії (у ній ми бачимо звернення до панівної ідеології, де народ розумівся центральною інстанцією легітимації), дотриматися наукового характеру в обґрунтуванні цієї тези неможливо. Саме відчуття цього протиріччя, як здається, спонукають автора на цитовані вище емоційні й пафосні висловлювання.

Маріуполь: «за» і «проти». Наступна публікація «Маріуполь: за і проти» з'являється майже через тиждень після статті краєзнавця і є оглядом читацьких листів. Але на відміну від попередньої грудневої публікації, ця майже вдвічі більша за обсягом та виразніше демонструє позицію редакції газети.

Якщо попередня публікація зосереджувалася на темі значення символу «Маріуполь», то огляд листів надає розподіл думок та аргументів стосовно можливого перейменування міста. Таким чином, у цій публікації символ «Маріуполь» поєднується з іншими смисловими конструктами не безпосередньо, а опосередковано значення-

²⁸⁰ Меседж у перекладі з англійської означає «повідомлення». У даному випадку – це поняття теорії масової комунікації, зокрема – відома «Схема Г. Лассуела».

ми практичної дії. Він набуває нових значень через характеристики емоційного стану висловлювання «за» чи «проти» перейменування, а також через асоціацію з відповідними цінностями.

«Мариуполь» асоціюється з цінністю пам'яті про минуле, а саме історичної пам'яті міської спільноти, знаннями про видатних земляків, історії не тільки в її загальнонаціональному, але й у локальному вимірі, який демонструє самотність та неповторність міста. Ціннісне поле символу «Жданов» виявляється нечутливим до цих значень. Вони вважаються зайвими, такими, що не відповідають дійсності, спекулятивними: «В городе нет ничего, что напоминало бы о Мариуполе», «Некоторым читателям просто некуда девать свободное время». Натомість акцентуються практичні значення: «Переименование – это дорогое удовольствие», «В такое время преобразований понадобилось бы отвлекать все управление города на переделку печатей, штампов, вывесок», «От переименования товаров на полках не прибавится».

«Жданов» також розуміється як порожній символ, позбавлений соціального, історичного, політичного чи інших надіндивідуальних вимірів змісту: «Родина, дом для нас неразрывно связаны со Ждановым. ... Для нашего поколения связи между города и

личностью А. А. Жданова нет. ...

У меня просто нет желания менять свое «место рождения», детства, юности». Вірогідно, завдяки саме такій орієнтації більшості населення збереглися назви населених пунктів на честь інших радянських героїв (про що йшлося вище).

Найслабкішим місцем в аргументації за «Жданов» є саме особа А. О. Жданова: «Справедливо ли сохранять существующее название нашего города после стольких публикаций в центральной прессе с негативными оценками деятельности А. А. Жданова?» – пише один з читачів. В інших цитованих у газеті листах ім'я А. О. Жданова прямо пов'язується зі сталінізмом, культом особи, проявом чого вважається й сама практика перейменування: «Переименование Мариуполя

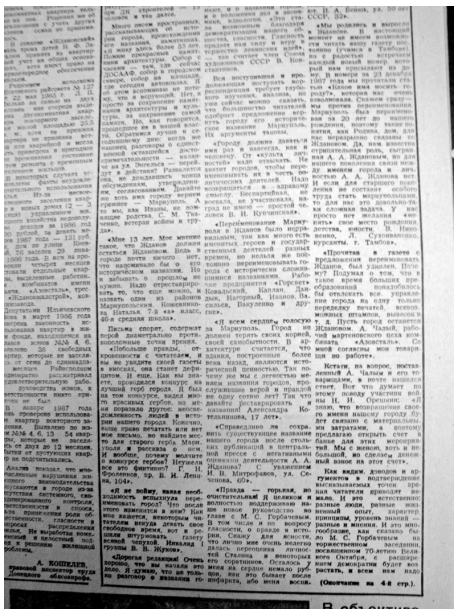

Фото частини тексту з публікації листів читачів («Приазовский рабочий», 16 січня 1988 року)

Фото Юлії Сороки

в Жданов было неразумным. Так как много есть именитых героев и государственных деятелей разных времен, но нельзя же постоянно переименовывать города с исторически сложившимися названиями», «Городу должно даваться имя раз и навсегда, как и человеку. От «культы личностей» надо отвыкать. Не хватит городов, чтобы переименовать их в честь политических деятелей».

Сильною стороною ціннісного поля символу «Жданов» виявляється його приналежність до радянського політичного та культурного канону, у межах якого визначення на зразок «видатний діяч партії та держави» (вони наводилися у публікації «Не выйдем!», про яку йшлося вище) не втратили свого значення. «Этот спор разжигается людьми, недовольными советской властью», – пише один з читачів про дискусію щодо перейменування. Автор іншого листа порівнює прихильників «Маріуполя» з колишніми землевласниками, які в часи фашистської окупації «наводнили город ... и стали разыскивать свои имения и поместья и называть их прежними именами». Автор іншого листа обіцяє зазначену вище інтерпретацію подій довести до відома органів безпеки та центральних органів партії та держави.

Як бачимо, символи «Маріуполь» та «Жданов» актуалізують минуле як специфічний пласт значень, але в різних вимірах: перший – в гуманітарному, другий – в політико-ідеологічному. По-різному розуміються ці символи як засоби зв'язку між індивідуальним та суспільним рівнями взаємодії. Існують як канал отримання соціокультурних смислів з минулого спільноти, тим самим підтримуючи самосвідомість («Маріуполь»). Чи навпаки – відкидаються як зайвий тягар, або спрощуються до стану беззмістовного маркера географічного об'єкта («Жданов»). Можна припустити, що саме розуміння індивідуального як безвідповідального, анонімного, кинутого напризволяще – стало фатальним для «Жданова» як назви міста. Виправдати його референта від обвинувачень в авторитаризмі, свавіллі, жорстокості, організації репресій, гонінь на діячів мистецтва та ін. могло тільки звернення до його особистого життя, дитинства, сімейних трагедій, психологічних травм та інших фактів із арсеналу поширеного зараз жанру телебіографії. Але така стратегія була неможливою для прихильників «Жданова», бо лежить поза радянським політичним та культурним каноном, а саме – канонічним розумінням ролі особистості в історії.

Цікавим аспектом формулювання значень символів «Маріуполь» та «Жданов» є також дискурсивна стратегія автора публікації та редакції газети. Автор огляду В. Черемних обирає, класифікує, тематизує та цитує читачькі листи й вибудовує таким чином зв'язок з нарративом загальнодержавного рівня (звернення наприкінці публікації

до матеріалів доповіді М. С. Горбачова з нагоди 70-річчя Жовтневої революції). Позиція автора тексту стає очевидною з перших рядків завдяки тому, як номінується привід публікації та її основна тема, а саме: «возвращение городу его исторического имени». Таким чином, події довкола зміни назви міста отримують цілком позитивне значення: саме такі конотації мають в цьому контексті слова «повернення» (замість можливого «зміни»), «історичного» (замість можливих «старого» чи «попереднього»). Використання слова «ім'я» у значенні назви міста додає висловлюванню інтимного, ліричного відтінку, натякаючи на неформальне й емоційне ставлення до проблеми.

Іншим аспектом дискурсивної стратегії авторки публікації є створення «соціального портрету» учасників дискусії. Узагалі, соціальний склад учасників дискусії є важливим питанням у контексті більш широкого кола завдань аналізу соціального руху за перейменування М. Жданова. Оскільки кожна з тез публікації спровокована листами до редакції, надані характеристики їх авторів (вказуються вік, ім'я, професія чи місце роботи, іноді – адреса авторів листів) дають можливість окреслити соціокультурні характеристики спільнот, що підтримують символи «Маріуполь» та «Жданов».

Соціологічна інтуїція підказує, що орієнтація на цінність минулого може бути підтримана місцевим населенням, що має в місті свої родинні корені та небайдужі до гуманітарних цінностей. З іншого боку, орієнтація на «Жданов» як порожній символ більш притаманна мігрантам (як відомо, Донбас за часів індустріалізації та розбудови соціалізму і до того існував саме завдяки міграційним припливам населення), а також людям з низьким рівнем освіти.

Але за надрукованими матеріалами маємо змогу аналізувати не стільки соціально-демографічні та інші характеристики учасників дискусії з обох сторін, скільки авторську стратегію представлення цього розподілу. Підбір листів «за» чи «проти» перейменування демонструє з обох сторін приблизно рівні частки людей молодих та старшого віку, працівників різних промислових підприємств, людей фізичної та інтелектуальної праці, різних професій та ін. У трактовці авторки статті різні думки, представлені в листах читачів, пов'язані з особливостями індивідуального досвіду, рівнем знань, характером, але не з соціальними, економічними чи політичними відмінностями учасників дискусії. Іншими словами, учасники дискусії з обох сторін виглядають однаковими у своїй індивідуальній неоднорідності, індивідуальній різноманітності. Автор зауважує: «Разные люди, разный жизненный опыт, характер, принципы, уровень знаний». Та пізніше: «У каждого человека может быть собственное мнение по любому вопросу».

Можливість такої ситуації, очевидно, є заданою уявленням (вірніше – переконанням) про відсутність значущих соціальних відмінностей у соціалістичному суспільстві. По-друге – характером соціальної ієрархії з партією та її лідером на чолі, які виробляють ідеї та думки беззаперечні та абсолютно авторитетні для всього суспільства. Саме посиленням на доповідь М. С. Горбачова (тоді – генерального секретаря ЦК КПРС, голови політико-ідеологічної ієрархії радянського суспільства) авторка публікації підкріплює цитовані вище висловлювання. А саме: «И это многообразие, как сказано было М. С. Горбачовым на торжественном заседании, посвященном 70-летию Великого Октября, с расширением демократии будет возрастать, и всем нам надо привыкнуть к тому, что у каждого человека может быть свое личное суждение по любому вопросу».

Єдиним винятком в авторській стратегії соціально-демографічної категоризації учасників дискусії є згадування про агресивні та некоректні висловлювання деяких ветеранів. Цитати з їхніх листів представлені в статті, наприклад: «Мы, ветераны войны и труда глубоко возмущены... Это только люди-трава, люди-слизняки могут додуматься до такого безрассудства»; «Я и мои коллеги, которые прошли всю войну, а не книжек начитались, против писак, которые находились кто в Ташкенте, кто в Сибири, а теперь тоже ветераны, выпросили себе удостоверения участников войны и давай писать»; «Мне кажется, демократией и гласностью нужно руководить, а то у нас уже распустились до крайности». Виправданням категоричності авторів цих листів для авторки статті є виховна роль, що її має виконувати преса, а саме: виховання в людей навичок ведення дискусії, вміння «уважать чужую точку зрения, даже если она в корне расходится с твоей собственной». У ствердженні виховної ролі преси авторка також спирається на текст доповіді М. С. Горбачова та інші актуальні партійні документи.

В огляді поставлено питання й щодо визначення легітимного шляху вирішення проблеми. Це дає нам можливість розширити перелік агентів соціального простору, які включені в процес легітимації. Так, авторка підкреслює відсутність публічно висловленої точки зору комсомольських та партійних комітетів з питання назви міста. Також немає й офіційної позиції місцевої влади стосовно механізму вирішення проблеми, наприклад, організації опитування, анкетування чи референдуму серед населення. Ці ідеї представлені як редакційні нагадування міськвиконкому щодо пропозицій читачів.

Остання в нашому переліку оригінальна публікація «Приазовского рабочего» щодо зміни назви міста має назву «Моя точка зрения» та підписана Н. Пономаренко, завідувачкою будинку-музею

А. О. Жданова. Судячи з тексту, протягом чотирьох місяців між публікаціями розподіл думок у місті стосовно його назви суттєво змінився. Так, в одному з палаців культури міста пройшла відкрита дискусія «Жданов или Мариуполь», на якій, як вказує авторка, необхідність перейменування міста вже лунала як загальне переконання²⁸¹.

Втім, під час дискусії авторка відчула, як вона пише, емоційний тиск по відношенню до себе, їй не дали слова, вважаючи її (завдяки її посаді) не тільки захисницею особи А. О. Жданова, але й «захитником прежних времен и методов». Виборюючи своє право на слово, авторка пропонує три варіанти вирішення долі будинку-музею А. О. Жданова. Його можна закрити, чим викреслити з історії міста 40 років під ім'ям Жданов. Інший шлях – дочекатися остаточного вирішення питання, чи причетний А. О. Жданов до репресій. Третій шлях: «Музей оставить, но нашу историю, а значит и личность Жданова показывать во всей сложности, противоречивости, неоднозначности и трагичности».

У цій статті ми вдруге (після публікації краєзнавця) стикаємось зі спробою професійного мислення щодо питання зміни назви міста та наслідків його вирішення. Авторка пропонує погляд музейного працівника, який має оберігати та цінувати знання минулого, історію, в тому числі й від пристрасті й емоційності суспільних рухів. (Саме так можна зрозуміти запропоновані нею другий та третій шляхи вирішення питання щодо музею). Між тим, авторці не вистачає не тільки довіри до суспільства, яке має вирішити долю її роботи, але й особистого переконання в правоті цієї позиції. Тому, здається, вона присвятила її викладу тільки близько шостої частини тексту своєї статті. Це також говорить про брак авторитету місцевої гуманітарної інтелігенції, розуміючи який редакція на продовження дискусії уміщує статтю академіка Д. С. Ліхачова (див. табл. 1).

Як бачимо, символ «Маріуполь» актуалізувався після сорока років офіційного забуття. Більше того, це слово виявило здатність символізувати інтереси певної частини міської спільноти, зорієнтованої на зміни – оновлення суспільних відносин. Загальним тлом значень, що певним чином обумовило ці процеси, постали ідеї демократизації та гласності, викорінення залишків та слідів культу особи. Попри це, актуалізація назви «Маріуполь», реконструкція її значень та акти-

²⁸¹ Про інші заходи та події, які мали місце в цей час та впливали на суспільну думку в місті, у публікаціях «Приазовского рабочего» не згадується.

візація їх для умов боротьби були справжнім актом соціокультурної творчості. Усвідомлення цього факту є дуже важливим для місцевої спільноти та ширше – для уявлень про себе цілого регіону.

Представлений вище аналіз, безумовно, не вичерпує теми соціокультурних змін у місті Жданові, що призвели до його перейменування та в цій події знайшли своє вираження. Проаналізованим є дискурс тільки одного з місцевих видань, офіційного органа влади, що суттєво впливало на структурні та змістовні характеристики дискурсу. Одним із напрямків подальших досліджень є аналіз публікацій інших радянських видань зі згадуваннями теми перейменування Маріуполя (вихідні дані деяких з них представлені в таблиці 2). Їх поява свідчить про поширення ідей та проблем, піднятих з приводу назви «Маріуполь» та, одночасно, про визнання легітимності самої проблеми. Публікації в українській та загальній радянській пресі мали значення символічної перемоги та символічної підтримки руху за перейменування. Зовнішні публікації вказують на наявність ширшого контексту значень та зміни значень, що відбувалися в соціокультурному просторі радянського суспільства в ці роки. І саме з такої точки зору ці публікації мають стати предметом подальшого дослідження.

Таблиця 2

**Публікації зі згадуваннями про перейменування Маріуполя
в інших радянських виданнях**

Дата публікації	Назва газети
9 серпня 1988 р.	«Вечерний Донецк»
22 вересня 1988 р.	«Красная звезда»
3 вересня 1988 р.	«Правда Украины», «Почему назвали Мариуполем?», И. Недялков (в рубрике «Вы просили рассказать»)
18 листопада 1988 р.	«Правда», «Театр: глаголы гласности», Интервью с Марком Захаровым
13 травня 1989 р.	«Социалистический Донбасс»

Іншим важливим напрямком подальших досліджень описаної тематики є реконструкція ініціативної групи «Ми за Маріуполь» як специфічного соціального руху, феномена історії міста та соціокультурних змін, що передували встановленню незалежності української держави. Документальні свідчення діяльності ініціативної групи, інтерв'ю з учасниками подій, реконструкція перебігу подій перейменування та інші дослідницькі підтеми, що мають бути реалізованими, допоможуть зрозуміти характер місцевої спільноти Маріуполя,

особливості її ідентичності, культурно-ідеологічних орієнтацій. А таке знання є необхідним аспектом самоусвідомлення спільноти та проектування нею свого майбутнього. Але відтворення історії та соціокультурних характеристик процесу повернення Маріуполю (та іншим містам пострадянського простору) історичної назви має значення не тільки для місцевої спільноти, але й для всього українського суспільства, його самоусвідомлення та віри у свої сили.

Приватність і приватизація двору²⁸²

Уже кілька років поспіль не сходять зі шпальт преси та ефіру радіо і телебачення питання розпродажу міських земель, руйнування пам'яток архітектури, хаотичної забудови центру столиці країни та багатьох її міст. Нагла зміна міського простору збуджує городян, породжуючи більш усвідомлену ідентичність та самоорганізаційні ефекти, зрештою, стає добрим підґрунтям для передвиборчої кампанії (прикладом чому став блок «ГАК»). Саме ця проблематика нагально актуальна нині для міської громади.

А з іншого боку, в цій ситуації соціологічного осмислення потребує проявлена у містобудівних процесах роль престижності міського простору, конвертація економічних, соціальних, політичних, символічних капіталів, зміна статусу та портрету мешканців, умов їх життєдіяльності. Запропонований соціокультурний підхід, де ландшафт міста розглядається як результат політичних стратегій структурування і структуруючих ефектів самоорганізації городян, дозволяє краще зрозуміти культурне навантаження та механізми динаміки територіальних змін та їх зв'язок з процесами, що відбуваються у соціальному просторі. Про складність і різнонаправленість цих зв'язків свідчать проваджені дослідження з соціальної історії міста, феномен «комуналки», «престижу адреси» та ще багато іншого.

Культурне сприйняття міського простору має досить давню історію. Перша значна робота в рамках цього підходу, як зазначає А. Чешкова, була виконана В. Файрі в Бостоні ще в середині минулого століття. У цій роботі стверджувалася необхідність врахування культурно заданих сенсів міського простору і, відповідно, нерелевантність складній природі соціальної взаємодії поширеного на той час екологічного підходу. У розвиток таких ідей і з'являється тема культурних ландшафтів. Інший напрямок цього підходу асоціюється з іменами Г. Саттлза та К. Лінча, котрі більше уваги приділяли локальним спільнотам. Аналізуючи доробок прихильників культурного підходу, А. Чешкова не оминає і феміністського дискурсу, його впливу на методологію соціологічного осягнення

²⁸² З текстом також можна ознайомитися: Малес Л. Актуалізація та соціокультурний аналіз міського простору: приватність та приватизація двору / Л. Малес // Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. «Соціологічні дослідження сучасного суспільства: методологія, теорія, методи». – 2009. – № 844. – С. 23–27.

міста²⁸³. Значну традицію має і проблематика соціального, символічного, фізичного просторів, їх виробництва (П. Бурдье, Е. Сойя, А. Лефевр, В. Л. Каганський). Ці традиції у взаємодоповненні формують теоретико-методологічне підґрунтя соціокультурного підходу до міського простору.

Та з усього спектру соціокультурної проблематики міста найбільшу емпіричну реалізацію отримала тема престижності різних місць простору міста, що стало предметом багатьох досліджень як на наших теренах, так і в роботах науковців із інших пострадянських країн. Певно, що найбільшу кількість таких «точкових» (на рівні якогось одного міста) замірів міського простору маємо з Росії: Н. Устьянцева

**Простір міського двору.
Чернівці (Україна)**

Фото Оксани Міхеєвої

(Саратов), Є. Заборова (Катеринбург), Л. Бляхер (Хабаровськ), П. Антіпова (Перм), Є. Герасимова, С. Чуйкіна, Е. Панеях (Санкт-Петербург). Та все ж найприскіпливіше була вивчена Москва. Особливостям соціопросторової структури Москви, основним критеріям оцінювання та надання переваг певним територіям москвичами, присвячені публікації Г. Костинського, Н. Барбаша, О. Трущенко, а також В. Амеліна, Дж. Бейтер, А. Дегярьова, Ю. Вешинського, А. Стрельникової²⁸⁴. Натомість аксіологічна, субкультурна, ритуальна чи комунікативна проблематика у формуванні урбаністичного ландшафту мало висвітлена.

²⁸³ Див.: Чешкова А. Методологические подходы к изучению городской пространственной сегрегации / А. Чешкова // Российское городское пространство: попытка осмысления [отв. ред. В. В. Вагин] – М. : МОНФ, 2000. – Вып. 116. – С. 13–38. – (Сер. «Научные доклады»).

²⁸⁴ Ильин В. Государство и социальная стратификация советского и постсоветского обществ 1917-1996 гг. (Опыт конструктивистско-структуралистского анализа) / В. Ильин. – Сыктывкар : Сыктывк. ун-т. Ин-т социологии РАН, 1996. – 349 с. (С. 58–61; 212–214); Устьянцева Н. В. Социально-пространственные структуры крупного города: городская среда, ее инфраструктуры и социальные слои : автореф. дис. на соискание науч. степени канд. соц. наук. : спец. 22.00.03 / Н. В. Устьянцева. – Саратов, 1998. – 19 с.; Трушина Л. Е. Эволюция пространства городской среды (структурно-семиотический аспект) / Л. Е. Трушина // Перспективы практической философии на рубеже тысячелетий : материалы теоретического семинара. 09.03.99. [ред. В. Г. Марахов, Ю. Н. Солонин]. – СПб. : СПб. гос. ун-т, 1999. – С. 114–116.

У фаховій літературі з містобудування та архітектури теми соціальних, економічних, політичних наслідків зміни урбаністичного ландшафту рідковживані, а журналістські дописи з проблем руйнування архітектурно-історичних перлин навіть у супроводі коментарів мистецтвознавців не можуть замінити всебічного наукового аналізу нинішньої ситуації джентрифікації у змінах центральної частини великих міст, яка розгортається нині на пострадянському просторі.

Простір міського двору. Дрогобич (Україна)

Фото Людмили Малес

Соціальне навантаження простору міста проглядається у всі часи, проте по-різному, що і використовується у міській політиці. Вишуканість стилю і робота архітектора у минулі століття була знаком приналежності до заможних домовласників, що чітко розділяло й зонувало соціальні групи у міському просторі. Навіть в межах одного будинку підсліпувати вікна першого поверху та просто оформлені мансарди відтінювали великі із складним переплетенням вікна основних житлових поверхів – кожен перехожий легко прочитував ці стратифікаційні ознаки.

Ідеологія функціоналізму ХХ ст. супроводила зміну соціального навантаження розподілу і маркування міського простору. Набуло широкого розповсюдження зонування. Масове житлове будівництво (з рівнонаповненістю типових мікрорайонів мінімумом об'єктів життєзабезпечення) вихолощує функцію дистанціювання, яку виконував архітектурний ансамбль. Та й сам ансамбль: ритмічне чергування різновеликих будинків і допоміжних споруд – стає помітним лише з висоти пташиного лету, що зміщує суб'єкта оцінки з міської публіки на комісію експертів. Окрім символічного вираження змінився й суб'єкт управління процесом організації простору міста. Ще наприкінці ХІХ ст. держава через міську владу починає розширювати свій контроль над цим процесом, аж до його повного перебирання до своїх рук за радянських часів.

І ось нині, фіксуючи високу значущість центральних районів міст, дослідники дивуються, чому ж «городянин надає перевагу не функціонально зонованому і побудованому на найкоротших відстанях раціональному середовищу периферійного району, а вузьким, кривим і

функціонально змішаним вуличкам історичного центру?»²⁸⁵. І немов у відповідь на це запізніле питання, зарубіжна постмодерна критика ще в минулому столітті дискваліфікувала функціональну архітектуру як позбавлену історичної, національної, культурної своєрідності, як антигуманну. Досвід західних міст показав, що зразкові з точки зору функціоналізму квартали або переінакшувалися мешканцями, або руйнувалися самою владою як нежиттєздатні²⁸⁶. І натомість з'являється так званий «новий урбанізм», тобто відтворення міста, співмірного людині, ідеологію якого пропагує А. Лефевр²⁸⁷.

Проте на наших теренах, навіть у часи побудови ринкової економіки і демократичного суспільства, ці дискусії архітекторів та дослідження соціологів не знайшли місця у конкуренції економічного і політичного капіталів агентів виробництва простору міста. Рівно тридцять років тому побачила світ стаття відомого мистецтвознавця Р. Юїга «Архітектори США: гуд бай, скляні ящики і решта», а ось наші будівничі нині охоче їх вітають. І постають висотні будинки посеред

**Простір міського двору.
Одеса (Україна)**

Фото Оксани Міхеевої

центральної кварталів. Мімікуючи під стару забудову, будівельники залишають фасад зруйнованого будинку, ступінчасто підвищуючи висотність новобудови углиб двору. Таким чином відбувається розмежування можливостей огляду: турист бачить лише відновлений фасад, що не порушує його загальне враження історичності вулиці; офісний працівник, окинувши оком Центр із вікон сусіднього хмарочоса, помічає приховану частину цих архітектурних айсбергів; а ось жителям будинків цього кварталу не видно вже майже нічого (ні сонця, ні колишнього спортивного майданчика, ні дерев). Ця гра в піжмурки як варіант джентрифікації може бути розтлумаче-

²⁸⁵ Клочкова О. Н. Аксиологические аспекты сохранения архитектурно-исторического наследия / О. Н. Клочкова // Культура, власть, идентичность: новые подходы в социальных науках – Саратов : Изд.-комерческое предпр. «Волжский сад», 1999. – С. 291–295 (С. 292).

²⁸⁶ Батракова С. Язык архитектуры постмодернизма и конец великой утопии / С. Батракова // Борьба тенденций в современном западном искусстве – М. : Наука, 1986. – С. 150–181.

²⁸⁷ Лефевр А. Идеи для концепции нового урбанизма / А. Лефевр // Социологическое обозрение. – 2002. – Т. 2. – № 3.

на через прагнення агентів виробництва простору зберегти символічну цінність історичного Центру, байдуже, що лише для туристів, з можливістю подальшої її конвертації у їх економічний капітал.

Таке ущільнення, так само як і ущільнення мешканців квартир у середині минулого століття, не лише естетично, екологічно, санітарно-гігієнічно погіршує урбаністичний ландшафт, а й призводить до соціальних наслідків.

Багато в чому розкрити соціальне тло цих змін нам дозволить концепт «приватне-публічне». Цей концепт позначає один з базових структуруючих напрямків розвитку соціальних процесів суспільства²⁸⁸. Публічність майже завжди була головним об'єктом соціологічної уяви, теоретизування і дослідження, що донедавна сприймалося як самоочевидність. А ось у повноті своїй дихотомія була відновлена в гендерних дослідженнях, які виявили політичність різної значимості і цінності обох цих сфер, сегрегацію відповідно до поділу «публічне-приватне» чоловічого і жіночого тощо.

Суттєва віддаленість місць праці від дому в містах вимагає від сім'ї зміни гендерного порядку: якщо жінка – домогосподарка, то вся територія дому, магазину та двору позначається як сфера приватного і жіночого; якщо ж західноєвропейська та радянська жінка опинялися на виробництві, то, згідно з даною ідеологією, це відбувалося винятково через нестачу коштів чи примус держави, адже світ професій та публічних інституцій визначався як чоловічий. Проте сучасна академічна і політична активність жінок вносить суттєві корективи у ці розподіли.

Сусідські стосунки потребують окремого дослідження, проте дані соціологічного моніторингу Інституту соціології НАН України свідчать, що свій двір «ближче»: хоч і оцінюється населенням благоустрій та санітарний стан вулиць, парків, довкілля як гірший (переважно незадоволені ним близько 60 %, а задоволені – 16 %), аніж стан подвір'я (43 % і 33 % відповідно), та працювати, тим більше без оплати, на озелененні перших мешканці згодні на 10 % менше, аніж брати участь у прибиранні та впорядкуванні територій за місцем проживання²⁸⁹. Простір міського двору – це одне з основних середовищ соціалізації, самореалізації для домогосподинь, молодих мам чи людей літнього віку, на нього часто поширюється приватність самого дому (особливо за неможливості мати власне приватний дім).

²⁸⁸ Ходус Е. Современное социокультурное пространство в приватно-публичной перспективе: модулы реконфигурации / Е. Ходус // Методология, теория та практика соціологічного аналізу сучасного суспільства. – Харків, 2008. – С. 431–434.

²⁸⁹ Українське суспільство 1992-2008. Соціологічний моніторинг. – К. : ІС НАНУ, 2008. – 82 с. – (С. 50-54).

Простір міського двору. Одеса (Україна)

Фото Оксани Міхеевої

Межі змін приватного-публічного співвідносяться з ідеєю двох почергових культурних стилів за В. Паперним. Культура-1, за його висновками, характеризується пріоритетом масовості, розширенням, відкритістю до нового і запозичень, сміливістю у починаннях та зрушеннях тощо. Культура-2 – це немовби затвердіння попередньої епохи, ви-

будова ієрархій, посилення ролі індивіда та закритість до критики і зовнішніх впливів²⁹⁰. Тож окреслені зміни публічного-приватного у переходах від культури-1 до культури-2 повною мірою відобразилися і на придомовому просторі.

Так, культура-2 культивує культуру двору. Віддавна двір перебував під захистом мурів, байдуже, фортечних чи монастирських, за якими простягалось дике поле. Така нездоланна межа «ми-вони» із входом для чужих лише через браму з «контрольно-пропускним пунктом» оточує і цивільну споруду – головний (Червоний) корпус Київського університету, що одразу викликало у відомого українського науковця Віктора Петрова (зnanого під псевдонімом В. Домонтович) асоціації із уже згадуваними закритими зонами²⁹¹. Пізніше розростання забудови і занурення цих острівців неприступності у міський ландшафт все ж не зруйнувало повністю підкреслену інакшість оточеного простору і тих, хто за мурами. Єдине, позиція суб'єкта оцінки частіше перебувала поза мурами, в метушливому гамірливому публічному просторі міста.

²⁹⁰ Паперный В. Культура Два / В. Паперный. – М. : НЛО, 1996.

²⁹¹ «Червоний будинок охопив великий простір. Геометризував видноколо. Довжелезний мурований паркан того ж темно-червоного кольору продовжував в обидва боки пряму лінію будинкових стін. [...] Сторіччя тому Університет ще знаходився поза містом. [...] Так будовано палаци й казарми в Росії. Так збудований Університет у Києві. Піраміди належали пустелі; палаци, казарми і Університет – так само. Порожнеча грандіозного простору покликана була підкреслювати їх ізольовану виключність. [...] У вестибюлі в студента відбирали його посвідку. Ніхто з непосвячених не смів стати причетним до містерій науки. Імперія оберігала спокій державного неруху» (Домонтович В. Університетські роки / В. Домонтович // Хроніка-2000. – 1993. – № 1–2(3–4) – С. 136–139).

Але найбільше асоційовані із «дворовою» темою славновісні дворики Одеси, Львова, Чернівців, Києва, інших міст, у численних своїх втіленнях всередині будинку чи кварталу, оторочені балконами чи системою арок. Де в одних архітектурних традиціях набули поширення глухі, а в інших – прохідні двори, але щоразу вони створювали захищений внутрішній простір, дозволений навіть для малечі та вагітних. Те, що тут формується окремішня субкультура, доводить численна фольклорна, усноісторична та мистецька традиція оспівування двору²⁹², його атмосфери, особливого шарму, вона ж протиставляється маргінальній культурі підворіть.

Простір міського двору. Львів (Україна)

Фото Людмили Малес

За культури-1: подибуємо нечисленні комплексні забудови в душі конструктивізму 20-30-х рр. чи ж масове будівництво «хрущівок» у 60-ті. Тут двір зникає, ряди будинків утворюють поміж собою мінівулиці як за функціональністю (проходи, проїзди, під'їзди), так і за паноптичною соціальністю, адже через великі вікна будівель навпроти так само можна споглядати, як і з будинку, що має вихід на цю територію, не відділену від пішоходів, транспорту, великих проспектів. З цієї перспективи стає очевиднішою відповідь на згадуване вище питання: чому населення міст надає перевагу тісним і плутаним вуличкам центру, а не ретельно спланованим «спальним» районам. А оскільки в процесі джентрифікації центральних кварталів міста двори забудовуються чи перепрофілюються на автостоянки, то приватність двору залишається хіба за мурами нових районів котеджної забудови – так отримуємо більш ранній як для західних міст процес субурбанізації.

Таким чином окреслюються ті процеси розвитку міського простору, котрі, хоч і мають аналоги у зарубіжній практиці та літературі, вирізняються специфічним соціальним та культурним контекстом. Інтерпретація в термінах розвитку приватного і публічного, культурних стилів, застосування можливостей соціокультурного аналізу у виявленні особливостей дозволяють повніше описати зміни простору міста, їх наслідки.

²⁹² Можемо згадати, наприклад, один із московських двориків, де відбуваються події фільму «Покровські ворота».

«Львів'янин» – окрема ідентичність чи просто прописка?»²⁹³

Нашу дискусію навколо поняття «львівська ідентичність» ми розпочнемо з аналізу основних теоретичних підходів до терміну «ідентичність».

Ідентичність – латинське *identificare* – ототожнювати. Як відомо, найраніші розробки цього терміну відносять до школи психоаналізу й авторів символічного інтеракціонізму. Зокрема Дж. Мід та Ч. Кулі розглядали формування ідентичності через процеси інтерналізації ролей шляхом інтеракції, що полягає у співвіднесенні власних уявлень з точкою зору «значущих інших». Відповідно, ідентифікація розглядається як взаємозалежний процес, який потребує від учасників кооперування при виконанні своїх ролей для реалізації заданих відносин. Р. Дженкінс²⁹⁴, представник так званого «процесуального інтеракціонізму», виділяв індивідуальну та колективну ідентичності, вважаючи, що їх можна розглядати як дві сторони одного й того ж процесу. Відповідно, він виокремлює два поняття – «номінальна ідентичність» та «віртуальна ідентичність». Перше вказує на назву, ім'я, а друге – на реальне втілення ідентичності. На думку автора, перше з них відбиває зовнішній вимір ідентичності, друге – внутрішній, а їхнє співвідношення – ту діалектику зовнішнього і внутрішнього, яка є ключовою для його роботи²⁹⁵.

Ще один підхід до концепції ідентичності розвивається у рамках сучасних теорій дискурс-аналізу. Представниками одного з таких напрямків є Е. Лакло і Ш. Муфф²⁹⁶. Відповідно до їх теорії й індивідуальна, й колективна ідентичності зорганізовані згідно з тими ж принципами, котрі визначають і дискурсивні процеси. На думку авторів, суб'єкт не є автономним, а визначається дискурсами. На відміну від фрейдистського та інтеракціоністського підходів, представники дискурс-аналізу не вважають, що ідентичність є інтегративною чи стійкою, для них суб'єкт завжди фрагментований, оскільки його по-

²⁹³ З текстом статті можна ознайомитися також: Середа В. «Львів'янин» – окрема ідентичність чи просто прописка? / В. Середа, Д. Судин // Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. – 2008. – № 795. – С. 94–98.

²⁹⁴ Jenkins R. Social identity / R. Jenkins. – London : Routledge, 1996. – 206 p.

²⁹⁵ Павленко В. Етнопсихологія : [навчальний посібник] / В. Павленко, С. Талгін. – К. : Сфера, 1999. – 408 с. – (С. 70-71).

²⁹⁶ Laclau E. Hegemony and Socialist strategy. Towards a Radical Democratic Politics / E. Laclau, Ch. Mouffe. – London : Verso, 1985. – 197 p.

зиція не визначається тільки в один спосіб і тільки одним дискурсом, натомість різні дискурси приписують йому багато різних позицій²⁹⁷.

У сучасній українській соціології розробкою поняття ідентичність займалися С. Макеєв, С. Оксамитна, Є. Швачко, Н. Костенко, А. Ручка, Н. Черниш, О. Мусієздов та інші.

Стосовно існування ідентичностей львів'ян не може виникати жодних сумнівів. Проте питання полягає в тому, що саме ми досліджуватимемо – ідентичність львів'ян чи львівську ідентичність? У першому вислові – слово «львів'яни» швидше вказує на факт проживання в одному місті, який приймається як групоутворююча ознака, коли аналізуються ієрархії чи зміст ідентичностей його мешканців. Отже, основна ідентичність (тобто ототожнення себе з певною групою) таких «львів'ян» може бути або ширшою за Львів, як-от: українці чи робітники, чоловіки чи жінки, або вужчою, наприклад, мешканець певного району Львова – Замарстинова, Сихова тощо. І зовсім не обов'язково вони відчуватимуть свою спільність з іншими мешканцями цього міста. Натомість словосполучення «львівська ідентичність» вказує на існування спільності між людьми, що витворюється на основі: а) усвідомлення існування ідеальної «львівськості», тобто певних зразків поведінки та цінностей, які притаманні всім/«справжнім» львів'янам, б) визнання цих цінностей за свої і прагнення поводитися як всі/«справжні» львів'яни. Тут можемо уявити ситуацію, коли індивід, який переїхав в інше місто чи країну, продовжує зберігати і демонструвати свою львівську ідентичність (наприклад, дотримуючись певних «львівських традицій»). В обох випадках людина може говорити про себе як про львів'янина. От тільки в одному – це проста констатація факту свого проживання: (або приписування індивідові цього факту ззовні), а в іншому – артикульована приналежність до Львова, свідоме позиціонування себе як члена соціальної спільноти львів'ян. Отже, наше дослідницьке завдання полягатиме в тому, щоб встановити, чи існує львівська ідентичність (і чи можна говорити про існування якоїсь однієї львівської ідентичності?) та описати її зміст.

Однією з проблемних сторін у вивченні львівської ідентичності виступає необхідність розмежування тих випадків, коли індивід, називаючи себе львів'янином, лише констатує факт свого проживання в цьому місті, і тих випадків, коли йдеться про свідоме позиціонування себе як члена згаданої соціальної спільноти. Якщо припустити, що львівська ідентичність існує, то чи існує така група як «львів'яни», чи може вона просто залишається збірним образом, до якого апелюють і з

²⁹⁷ Йоргенсен М. Дискурс-анализ. Теория и метод / М. Йоргенсен, Л. Филлипс. – Харьков : Гуманитарный центр, 2004. – 336 с. – (С. 75-76).

«Львів'янин» – окрема ідентичність чи просто прописка?

яким ототожнюють себе мешканці Львова? У пошуках відповіді на поставлене питання ми звернемося до запропонованого О. Мусієздовим поділу ідентичностей на номінальні та реальні. На думку автора, «Ідентичності можна назвати номінальними, оскільки вони усвідомлюються настільки, що можуть виявлятися у назвах-номінаціях. З іншого боку, можна говорити про реальні ідентичності – тобто про ті позиції, які визначають різні практики індивідів безвідносно до того, наскільки чітко вони усвідомлюються»²⁹⁸. Виходячи зі згаданої класифікації, львівська ідентичність може більшою мірою проявлятися або як номінальна спільнота з самоназвою, яка, втім, майже ніяк не виявляється у соціумі, або як реальна, подібно як ідентичність «жінка», яка існувала довго, проте вона стосувалася радше номінальної спільноти. Лише з появою фемінізму в ХІХ ст. жінки (як соціальна група) продемонстрували здатність до усвідомленої колективної дії. Відмінністю між номінальною і реальною ідентичностями є здатність групи до самоорганізації, тобто здатність до колективної дії²⁹⁹. Номінальні групи не здатні до неї і є простою сукупністю індивідів, об'єднаних в групу завдяки спільності певних характеристик, тоді як реальні групи складаються з індивідів, що усвідомлюють свою приналежність до соціальної групи, а тому здатні до колективної дії. Отже, важливим чинником для переходу групи з номінальної у реальну є практика або усвідомлена здатність здійснити якусь колективну дію. Відповідно постає питання, чи «львів'яни» є просто образом чи образами, з якими себе співвідносять мешканці цього міста (номінальна ідентичність) чи, можливо, вони становлять активну соціальну групу (реальна ідентичність)?

Іншим важливим аспектом львівської ідентичності, який буде розглянуто в цій статті, є аналіз співвідношення її локальних вимірів з національними (українськими) чи глобальними/ європейськими. Незважаючи на прогнози деяких дослідників³⁰⁰, національна ідентичність продовжує активно проявлятися і в ХХІ ст., однак вона стикається з подвійним викликом. З одного боку, вона піддається ло-

²⁹⁸ Мусієздов А. Соціальна трансформація сквозь призму изменения идентичностей в украинском обществе / А. Мусієздов // Посткоммунистические трансформации: векторы, изменения, содержание [под ред. Куценко О.]. – Харьков : Издательский центр Харьковского национального университета им. В. Н. Каразина, 2004. – С. 275–307. – (С. 280).

²⁹⁹ Группа номинальная // Краткий словарь по социологии / [под. общ. ред. Д. М. Гвишиани, Н. И. Лапина]. – Москва : Политиздат, 1989. – 479 с. – (С. 48).

³⁰⁰ Hobsbawm E. Nations and Nationalism since 1780: Programme, Myth and Reality / E. Hobsbawm. – Cambridge, New York, Port Chester, Melbourne, Sydney : Cambridge University Press, 1990. – 191 p. – (P. 163–183).

кальними ідентичностями (наприклад, міськими чи регіональними), а з іншого – континентальними/глобальними. У нашому дослідженні ми спробуємо розглянути чи і як вищеописані процеси проявляються у випадку львівської ідентичності. Результати доступних нам соціологічних досліджень дозволяють проаналізувати співвідношення національної (української ідентичності) та локальної (львівської міської ідентичності) в ієрархії ідентичностей львівських респондентів та характер їхньої взаємодії. Висновки, зроблені в цій статті, базуються на даних низки соціологічних опитувань, проведених у м. Львові³⁰¹ у 1994-2007 рр. за участю працівників кафедри історії та теорії соціології Львівського національного університету імені Івана Франка.

Аналіз результатів згаданих досліджень показує, що дві найактуальніші для львів'ян ідентичності – це національна і міська. Отже можемо стверджувати, що львівська ідентичність існує, проте кількість респондентів, які вважають себе львів'янами, змінюється залежно від способу формулювання запитання³⁰². Відповідно, частка людей, що назвали себе львів'янами, коливається від 70 % до 23 %. Однак той факт, що 23 % респондентів визначили львівську ідентичність як найважливішу, дозволяє стверджувати, що серед ідентичностей львів'ян львівська ідентичність таки є, і навіть може займати найвищу ієрархічну позицію. Утім, основна проблема полягає у встановленні рівня її вкоріненості та актуальності для мешканців м. Львова.

Вибудовуючи свою ідентичність, люди можуть ідентифікувати себе з певними цінностями та зразками поведінки, які не обов'язково належать якійсь реальній групі. Тут вагому роль відіграють дискурсивні моделі та образи, створені правлячою елітою (так само як і альтернативні, створені іншими акторами), що «вписуються» в уявлення пересічних мешканців з допомогою ЗМІ, художніх та документальних

³⁰¹ Дані трендового дослідження «Львів-Донецьк: соціологічний аналіз групових ідентичностей та ієрархій соціальних лояльностей», яке проводилося у 1994, 1999, 2004 рр. Інститутом історичних досліджень, кафедрою історії та теорії соціології Львівського національного університету ім. І. Франка (вбірка: Львів N=400, Донецьк N=400). Дані соціологічного опитування «Постави мешканців м. Львова стосовно будівельного втручання у пам'яткоохоронній зоні та бачення ними перспектив розвитку міста», яке проводилося у квітні – травні 2007 р. на замовлення Громадянської мережі «Опора» (N=518), дані соціологічного опитування «Львівська ідентичність», що проводилося на замовлення Департаменту «Адміністрація міського голови» Львівської міської ради (N= 800).

³⁰² У трендовому дослідженні респонденти могли обирати стільки ідентичностей, скільки відповідало їх уявленням про себе. У двох наступних – респондентам пропонувалося відповісти на запитання: «Ким Ви себе найбільшою мірою відчуваєте?». Проте в першому випадку вони могли обрати лише один варіант, а в другому – декілька.

фільмів, художньої та науково-популярної літератури, путівників, пам'ятників, музеїв, тощо. Відповідно, аналізуючи львівську ідентичність, варто спершу розглянути основний образ чи образи Львова, які артикулюються у міському просторі. На наступному етапі дослідження слід визначити, чи і наскільки вони інтерналізуються львів'янами, становлячи основу їх ідентичності. Відштовхуючись від теорії перформативності Дж. Батлер³⁰³, можна стверджувати, що навіть у випадку, коли певний образ Львова залишається лише сконструйованим/»виконаним» (performed) у ЗМІ, музейній експозиції, літературному творі чи документальному фільмі, але знаходиться певна група, яка ототожнює себе з ним, все одне можна говорити про існування такої львівської ідентичності.

Як спостеріг львівський дослідник Я. Грицак, образ Львова в свідомості львів'ян складається з двох елементів. Це, перш за все, – європейськість Львова, тобто приналежність міста до Європи як архітектурно, так і культурно. Іншим елементом є образ Львова як «українського П'ємонта»³⁰⁴. Отже, можна припустити, що ці два уявлення впливають на формування львівської ідентичності. Відповідно, можемо виділити дві складові львівської ідентичності – європейськість та акцент на національному (переважно українському) характері міста. Обидва ці уявлення закорінені в минулому. Саме період другої половини ХІХ – першої половини ХХ ст. створив підґрунтя для подальших ностальгійних і міфологізованих конструктів образу Львова як європейського міста кав'ярень, театрів і проспектів, де прогулюється вишукане товариство. Цей образ посилюється також і за рахунок добре збереженої середньовічної архітектури, яка уподібнює Львів до інших європейських міст.

ХІХ століття – це також епоха, коли у Львові зароджується модерний націоналізм, який спричиняється до формування його образу як столиці національного П'ємонта. Розпочинається період боротьби між національними проектами (в першу чергу поляків та українців) за «національний характер» міста та активна символічна кодифікація оспорюваного міського простору. Якщо додати до цього доволі ліберальну, порівняно з Російською імперією, політику Відня в національному питанні, можна легко зрозуміти, чому Львів став столицею українського П'ємонта. Образ, створений в другій половині ХІХ – на початку ХХ ст., доповнився подіями 1988-1989 рр., коли на короткий

³⁰³ Butler J. Gender Trouble: Feminism and the Subversion of Identity / J. Butler. – New York : Routledge, 1999. – 256 p. – (Р. 171–190).

³⁰⁴ Грицак Я. Страсті по Львову / Я. Грицак // Грицак Я. Страсті за націоналізмом. – К. : Критика, 2004. – С. 229–246.

час Львів і його мешканці взяли на себе ініціативу у зміні політичного режиму та національному відродженні України, і, відповідно, «підтвердив» свою роль столиці українського П'ємонта. Однак Львів і сьогодні великою мірою становить арену, де змагаються різні національні проекти. Постає питання, наскільки описані образи Львова відзеркалені у ідентичностях його мешканців?

Результати соціологічних досліджень демонструють цікаве поєднання української та львівської ідентичностей. Як уже зазначалось, в опитуванні «Постави мешканців м. Львова...» (де респонденти повинні були обрати одну ідентичність) 23 % респондентів визначили себе як львів'ян, а 50 % респондентів – як українців. Натомість у дослідженні «Львівська ідентичність» (де можна було обирати декілька варіантів відповіді) українську ідентичність обрало 70 % респондентів, а львівську – 43 %. Маємо ситуацію, коли 63 % респондентів з тих, що назвали себе львів'янами, обрали також і українську ідентичність. Отже, можна говорити про те, що у цьому випадку національна та локальна ідентичності не конкурують між собою, а частково накладаються і у такий спосіб взаємодоповнюються. Втім, постає питання, чи йдеться про включення вужчої ідентичності (львівської) до ширшої (української), чи має місце протилежний процес: трансформація національної ідентичності у локальну. Описаний Я. Грицаком образ Львова як українського П'ємонта чи другої столиці України, змушує уважніше розглянути це питання. На нашу думку, тут слід враховувати специфіку України, яка полягає у тому, що в соціумі відсутній консенсус стосовно того, що можна вважати українським (тобто національним). На сучасному етапі в українському суспільстві йдуть активні дискусії про те, що становить основу української національної ідентичності. Відповідно, наслідком цього процесу є регіоналізація і локалізація українськості. Отже припускаємо, що українська ідентичність стає особливою – навіть визначальною – рисою львівської ідентичності. Львів часто позиціонується різними групами як провідна (якщо йдеться про месіаністичні проекти) чи як унікальна (якщо йдеться про сепаратистичні) частина України. Нерідко місто і його мешканці окреслюються як останній оплот національної ідеї, і водночас як серце, як джерело, з якого ця ідея відродиться, або вже відродилась.

Однак, як слушно зауважує А. Заярнюк³⁰⁵, можна говорити і про появу нової львівської ідентичності, яка апелює до уявлень про мульт-

³⁰⁵ Zayarnyuk A. «Lviv Über Alles», an Eden for Intellectuals / A. Zayarnyuk // Susan Ingram, Markus Reisenleitner, Cornelia Szaby-Knotik (eds.). Floodgates Technologies, Cultural (Ex)change and the Persistence of Place. – Frankfurt/M : Peter Lang, 2006. – P. 149-184.

тикультурне минуле Львова, а тому акумулює в собі протест проти прив'язки міської ідентичності до національної складової. Наприклад, за межами власного міста його мешканцям часто доводиться стикатися зі стереотипним приписуванням їм націоналізму тільки тому, що вони зі Львова, навіть тоді, коли вони самі належать до однієї з національних меншин міста. Соціологічне опитування «Постави мешканців м. Львова...» показало, що в ситуації, коли респондент вимушений обрати тільки одну найважливішу ідентичність, львівську ідентичність частіше обирають представники національних меншин (росіяни, поляки, євреї). Подібні ж дані було отримано і під час опитування «Львівська ідентичність», де «львів'янами» себе назвало 10,1 % респондентів-представників національних меншин (загалом за вибіркою представників національних меншин було 7,9 %).

Спостереження А. Заярнюка про виникнення нової львівської ідентичності підтверджуються і матеріалами наших досліджень. Зокрема у запитанні «Яку історичну спадщину слід зберігати у першу чергу?», варіант «українську» обрало 30 % респондентів, що означили себе львів'янами, і 35 % тих, хто назвав себе українцями. Отже, група респондентів, яка обрала ідентичність «львів'яни», засвідчує дещо нижчий рівень зацікавленості у збереженні національної історичної спадщини. Водночас варіант «усі історичні пам'ятки незалежно від їх походження» обрало 64 % «львів'ян» і 58 % «українців». На основі цих даних простежується тенденція «львів'ян» меншою мірою отожднювати себе з українською національною традицією і натомість наголошувати на мультикультурному характері Львова.

Як бачимо, львівська ідентичність є складним і гетерогенним утворенням, яке частково посилюється за рахунок національної ідентичності (тобто відбувається гібридизація окремих її складових), а частково конкурує/конфліктує з нею. Подібні процеси добре видно на прикладі відповідей на запитання: «Яких історичних діячів насамперед слід увічнювати в пам'ятниках та назвах вулиць Львова?» (див. табл. 3). Це питання є цікавим для нашого аналізу, оскільки воно розкриває уявлення мешканців Львова щодо особливостей маркування символічного простору міста. З одного боку, варіанти відповідей: «видатних львів'ян незалежно від національності» та «визначних діячів європейської та світової культури» обрала більша кількість респондентів-носіїв «львівської ідентичності», ніж «української», а у варіанті «героїв українського національно-визвольного руху» простежуємо зворотну залежність. Відповідно, можемо припустити, що частина респондентів-носіїв «львівської ідентичності» демонструє більшу підтримку саме мультикультурного образу міста, заперечуючи організацію символічного простору міста відповідно до українського

національного проекту. Проте, з іншого – і у «львів'ян», і в «українців» все ж таки перевагу отримали відповіді: «визначних українських наукових та культурних діячів» та «героїв українського національно-визвольного руху» (в обох випадках понад 50 %). Отже, у цьому випадку українська і львівська ідентичності активно взаємодіють. Хоча вибір на користь варіанту «видатних українських наукових та культурних діячів» може також пояснюватися тим, що для «львів'ян» ключовим поняттям у цій альтернативі є слово «культурні». Відповідно, вони обирають цей варіант відповіді, тому що він легше пристосовується до мультикультурного бачення міста. Адже тут може наголошуватися не національна, а саме культурна складова, тобто внесок українців до європейської та світової культури.

Таблиця 3

Яких історичних діячів слід насамперед увічнювати в пам'ятниках та назвах вулиць Львова?

	Львів'яни	Українці	Загалом за вибіркою
Героїв українського національно-визвольного руху	52,4 %	56,3 %	51,9 %
Видатних українських наукових та культурних діячів	52,9 %	50,4 %	48,8 %
Видатних львів'ян незалежно від національності	43 %	39,3 %	39,1 %
Видатних діячів європейської та світової культури	20,9 %	17,1 %	18,1 %

Дещо проблематичним виглядає інший аспект львівської ідентичності – образ європейськості. Під час його аналізу слід урахувати складні взаємовідносини між «українським» та «європейським» дискурсами та їх символічною репрезентацією в міському просторі Львова. З одного боку, вони можуть стимулювати і підтримувати один одного, декларуючи одвічну приналежність української культури і міста Львова як її втілення до європейської традиції. Так, згідно з результатами дослідження, проведеного львівською дослідницею О. Іванковою-Стецюк, 65,9 % львів'ян вважають своє місто європейським і до ознак його «європейськості» зараховують: європейську самотутню архітектуру, давню історію та інфраструктуру³⁰⁶. Проте ці ж таки дискурси та їх символічна репрезентація можуть бути взаємовиключними. Адже Європа після травматичних подій Другої Світової війни більше не може презентуватися як основний центр цивілізації та культурних цінностей, що ставить під питання саму можливість

³⁰⁶ Іванкова-Стецюк О. Історико-культурний центр міста у просторі ціннісних ідентифікацій (із досвіду вивчення ціннісних преференцій мешканців Львова) / О. Іванкова-Стецюк // *Методологія, теорія та практика соціологічного аналізу сучасного суспільства : збірник наукових праць*. – Харків, 2006. – Т. 2. – С. 266-270. – (С. 268).

«Львів'янин» – окрема ідентичність чи просто прописка?

існування таких модерних уніфікуючих та націєструктуруючих проєктів, включно з європейським проєктом. А тому в другій половині ХХ ст. основними складовими образу Європи та європейськості стають мультикультуралізм, толерантність та громадянське суспільство. Відповідно, образ європейськості, присутній у свідомості мешканців Львова, швидше є ностальгійною реконструкцією «золотого століття», позбавленої згадок про будь-які конфлікти, ніж віддзеркаленням нових європейських цінностей.

Елемент «європейськості», присутній у львівській ідентичності, виявляється також на основі аналізу відповідей на запитання «У межах якого регіону світу Ви б розташували Львів?» (див. табл. 4). Респонденти-«львів'яни» розташовують Львів не просто у Європі (цей варіант відповідей є домінуючим), а в Центральній Європі. Саме у виборі варіанту «Центральна Європа» частка «львів'ян» переважає частку «українців», а також є більшою від загальної по всій вибірці. Причина може критися в тому, що поняття «Європа» є надто широким, а тому включає в себе і Східну Європу, якій нібито не притаманна «європейськість». Окрім того, Європа пов'язується з сучасними ліберальними цінностями, які підважують вартісність національних проєктів. Водночас поняття «Центральна Європа» більше асоціюється з простором традиційних європейських міських цінностей, які відповідають ностальгійним реконструкціям «золотого століття» та міфам про безконфліктне проживання різних національних груп.

Таблиця 4

У межах якого регіону світу Ви б розташували Львів?

	Львів'яни	Українці	Загалом по вибірці
Європа	52,6 %	55,7 %	54,2 %
Центральна Європа	31,3 %	28,9 %	28,3 %
Східна Європа	5,6 %	6,9 %	7,4 %
Євразія	1,2 %	1,3 %	1,3 %
Пострадянський простір	2,6 %	1,8 %	2 %

Описані вище результати аналізу соціологічних опитувань засвідчують неоднорідність змістового наповнення львівської ідентичності.

Емпіричний аналіз соціально-демографічних характеристик респондентів, які обрали львівську ідентичність, демонструє, що ідентифікація з соціальною групою львів'ян не залежить від рівня прибутків. Натомість спостерігається залежність між рівнем освіти та віком респондентів. Серед «львів'ян» більшою від середньої по всій вибірці є частка осіб з вищою освітою та людей, що належать до молодшої і середньої вікових груп.

Відповідаючи на питання про те, до якої групи належать респонденти-носії львівської ідентичності – номінальної чи реальної, необхідно розглянути її здатність до колективної дії. Адже, якщо ми говоримо, що для виявлення певної групової ідентичності (у нашому випадку «львівської ідентичності») важливо фіксувати не тільки уявлення та цінності, притаманні їй носіям, але і їх дії, то постає питання: чи і як на практиці проявляється львівська ідентичність? Чи підкріплюється вона реальною поведінкою львів'ян? Порівняльні дослідження Львова і Вроцлава показують, що Львів має значно слабше громадянське суспільство³⁰⁷. Якщо мешканці Вроцлава вирішують проблеми своєї громади самостійно, без залучення держави, то львів'яни шукають вирішення багатьох питань насамперед у коридорах влади. Така ж ситуація і з архітектурною спадщиною міста Львова. Хоча близько половини опитаних львів'ян вважають саме її «візитною карткою» Львова (40,7 % респондентів назвали «візитною карткою» Львова площу Ринок та Ратушу, 50,9 % – Оперний театр ім. М. Заньковецької), лише 10,2 % визнають актуальною проблему збереження історико-архітектурної спадщини міста, яка одночасно є важливою складовою європейського образу міста. На першому ж місці для львів'ян – господарсько-житлові проблеми. Аналогічна ситуація і з участю в акціях протесту проти руйнування чи неправильної реконструкції історичних пам'яток. 60,3 % опитаних відповіли, що вони не брали участі в таких акціях, приблизно така ж кількість відповіла, що не буде цього робити і в майбутньому. Отже, можемо зробити висновок, що їх львівська ідентичність швидше межує з простим розрізненням за «пропискою». Адже опитані респонденти майже не переймаються станом історичних будівель Львова – найбільш важливим і видимим маркером їх ідентичності. Це свідчить про те, що львівська ідентичність є радше номінальною, аніж реальною.

Отже, з наведених вище результатів аналізу соціологічних досліджень можна зробити наступні висновки. Перше – це підтвердження факту існування львівської ідентичності. Можна стверджувати, що означення респондентами себе як львів'ян є дійсно проявом їхньої ідентичності, а не простою констатацією власного місця проживання. Наступним висновком є встановлення складного характеру взаємодії локальної львівської ідентичності з національною, який проявляється у взаємовиключних процесах: їхнього часткового накладання, з одночасною конкуренцією. Загалом у рамках львівської ідентичності можна виділити два напрями: той, який взаємодіє з національною ідентичністю і той, який конкурує з нею. Слід зазначити, що у такому

³⁰⁷ Грицак Я. Страсті по Львову ... – С. 239–242.

«Львів'янин» – окрема ідентичність чи просто прописка?

процесі взаємодії львівська ідентичність не обов'язково стає частиною ширшої від себе української (як її регіональний прояв). Тут має місце і зворотній процес, коли львівська ідентичність трансформує деякі елементи національної ідентичності, не зливаючись з нею. Пояснення цього феномену можна шукати у несформованості національної ідентичності в українському соціумі, коли відбувається регіональна сегрегація певних форм «українськості». Як показує наше дослідження, в одному випадку львівська ідентичність виступає частиною ширшої від себе ідентичності – української національної, тоді як у другому проявляється тенденція до регіоналізації національного, коли ця ширша ідентичність стає складовою міської.

До цієї лінії напруги між локальним (міським) і національним додається ще одна – між національним і глобальним (переважно артикульованим як європейське). Відповідно, можемо стверджувати, що львівська ідентичність формується на перетині процесів протистояння-взаємодії між локальними/регіональними, національними і глобальними дискурсами, що зумовлює описану вище амбівалентність її проявів.

Аналіз соціально-демографічних характеристик носіїв львівської ідентичності дозволяє стверджувати, що львівська ідентичність має швидше соціокультурний, ніж соціоекономічний характер. Утім, соціальна група львів'ян є радше номінальною, аніж реальною, оскільки «львів'яни» не схильні до колективної дії, навіть коли йдеться про захист архітектурної спадщини міста (тобто найбільш видимого маркера їх ідентичності). Однак це не означає, що внаслідок цього львів'яни стають менш існуючою соціальною групою. Адже здатність до колективної дії залежить також від існування певних ініціативних груп, які й надалі будуть організовувати решту спільноти.

Столиця для України

Вступ

Після того, як Б. Андерсон зробив інтелектуальною модою «уявлювані» категорії, вони поширилися від «нації» до всього на світі, в тому числі й на міста. Культурний поворот, поєднавшись із «просторовим» поворотом у соціальних і гуманітарних науках кінця ХХ - початку ХХІ ст., викликав до життя численні дослідження, присвячені місту як уявлюваному соціальному конструкту, образу міста, міській колективній ідентичності і т.п.³⁰⁸ Ця інтелектуальна мода, як і завжди, доходить до України з великим запізненням³⁰⁹, але уникнути

³⁰⁸ Lynch, K. (1960). *The Image of the City*. Cambridge: MIT Press (Линч К. *Образ города* : Пер. с англ. – М., 1982); Anderson, B. (1983) *Imagined Communities: Reflections on the Origins and Spread of Nationalism*, London: Verso; *Cities of the Mind: Images and Themes of the City in the Social Sciences*, ed. L. Rodwin and R. Hollister (New York, 1984); Хренов Н. *Образы города в истории: психологический аспект смены парадигмы* / Н. Хренов // *Общественные науки и современность*. – 1995. – № 6. – С.158-161; Low, Setha M. (1996). *The Anthropology of Cities: Imagining and Theorizing the City*. – *Annual Review of Anthropology*. – № 25. – Р. 383-409; *Imagining Cities: scripts, signs, memory* / Ed. by Sallie Westwood and John Williams. – Routledge, London-New York, 1997; *The metropolis and its image: constructing identities for London, 1750-1950* / edited by Dana Arnold. Oxford [England] ; Malden, MA : Blackwell, 1999; L. Nilsson (ed.), *Capital Cities. Images and Realities in the Historical Development of European Capital Cities*. *Studier in stads- och kommunhistoria* / 22, Stockholm: Stads- och kommunhistoriska institutet, 2000; *Imagining the city. Volume 1, The art of urban living*. Oxford ; Bern : Peter Lang, 2006; Rutheiser C. (1996). *Imagineering Atlanta: The Politics of Place in the City of Dreams*. New York: Verso.

³⁰⁹ Хоча література, присвячена українським містам, величезна, більшість українських видань відповідної тематики залишається в рамках історичного краєзнавства. Проте на сьогодні вже є чимало досліджень, автори яких на міждисциплінарному рівні вивчають історичну міфологію, культурну й національну ідентичність, символічну географію й топографію таких міст, як Одеса (Herlihy P. *Odessa: A History 1794-1914* (Cambridge, MA, 1986); Zipperstein St. J., *The Jews of Odessa: A Cultural History, 1794-1881* (Palo Alto, CA, 1986); Sylvester R. *Tales of Old Odessa: Crime and Civility in a City of Thieves* (DeKalb, IL, 2005); Сквирская В. *Одесса: «скользкий» город и ускользящий космополитизм* / Вера Сквирская, Хэмфри Кэрлайн // *Вестник Евразии*. – 2007. – № 1. – С. 1727-1770; Tanny J. M. *City of Rogues and Schnorrers: The Myth of Old Odessa in Russian and Jewish Culture*. A dissertation submitted in partial satisfaction of the requirements for the degree of Doctor of Philosophy in History in the Graduate Division of the University of California, Berkeley. 2008; Richardson Tanya. *Kaleidoscopic Odessa: History and Place in Contemporary Ukraine*. University of Toronto Press, Toronto-Buffalo-London, 2008); Львів (Czaplicka Ю, ed. *Lviv: A City in the Crosscurrents of Culture* (Cambridge, MA,

її, мабуть, не вдасться. Надто великою виглядає спокуса застосувати нові підходи до, здавалося б, відомої та добре вивченої «краєзнавчої» проблематики, перетнути усталені дисциплінарні обмеження й подивитися, що з цього вийде.

Ця стаття присвячена місту Харкову, про який місцеві патріоти говорять так: «Це місто не перше, але й не друге». Іншими словами, якщо ми не перші, то другими бути не хочемо. Амбіції міста, що не встигло забути про свою короткочасну кар'єру столиці й продовжує залишатися другим за своїм потенціалом містом України після Києва, в даному випадку цілком зрозумілі. Харків зробив стрімку кар'єру, піднявшись від дерев'яної фортеці на степовому фронтірі до стратегічно важливого транзитного вузла, метрополії величезного регіону, сучасного мегаполіса. Своєю кар'єрою Харків зобов'язаний Російській імперії та Радянському Союзу. В цьому відношенні він найближче стоїть до Одеси, хоча, на відміну від неї, має давнішу, до того ж – козацьку – генеалогію та виразніший український акцент.

Постійні зміни політичного та культурного простору Східної Європи, виникнення нових і прозорість старих кордонів, що визначають характер цієї території, колективні ідентичності її населення, нарешті – специфіка модернізаційних і національних процесів, – усе це сприяло формуванню різних образів і міфів Харкова. Місто науки та храм торгашів, колиска українського національного відродження та форпост русифікації, столиця – чи то перша, чи то друга, чи то регіону, чи держави, – все це породження мінливого суспільно-

2000); Rubchak M. Ethnonationalist Construction of Identity: The Lviv Paradigm.» *National Identities* 2.1 (Mar.): 21-34; William Risch, «Ukraine's Window to the West: Identity and Cultural Nonconformity in Lviv, 1953-75» (Ph.D. dissertation, Ohio State University, 2001); Грицак Я. Страсті по Львову // Його ж. Страсті за націоналізмом. Історичні есеї. К., 2004. С. 229 – 246; Tarik Cyril Amar, «The Making of Soviet Lviv, 1939-1963» (Ph.D. dissertation, Princeton University, 2006); Delphine Bechtel. *Lemberg/Lwów/Lvov/Lviv: Identities of a 'City of Uncertain Boundaries'*. - *Diogenes* 2006; 53 – 79;), Київ (Hamm M. F. *Kiev: A Portrait, 1800–1917* (Princeton University Press, 1993); Толочко О. П. Києво-руська спадщина в історичній думці України початку ХІХ ст. // Верстюк В.Ф., Горобець В.М., Толочко О.П. Україна і Росія в історичній ретроспективі. Нариси в 3-х томах. – Т.1. Українські проекти в Російській імперії. – К., 2004. – С.250-314), Івано-Франківськ (Франко/Станиславів // Ї. – 2009. –Ч.55); Севастополь (Quails Karl, D. «Imagining Sevastopol: History and Postwar Community Construction, 1942-1953», *National Identities*, vol.5, no.2 (July 2003), pp.123-139). Див. також: *The City After the Fall of Communism: Reshaping Cultural Landscapes and European Identity* / Ed. J.J. Czaplicka, N. Gelazis, B.A. Ruble. Washington: Woodrow Wilson Press, 2009 і спеціальний випуск журналу: *Агора*. 2009. Вип.9 (Місто як чинник демократичного розвитку України). Окремі аспекти відповідної проблематики на харківському матеріалі розглянуті мною в монографії: Кравченко В.В. *Харьков / Харків: столиця Пограничья* (Вильнюс, 2010).

політичного контексту, в якому виникло й розвивалося місто, свідчення рухливості історичних кордонів і реконфігурації регіону, в якому розташувався Харків.

У цій статті я спробую простежити виникнення тих образів Харкова, які стали стереотипними завдяки – не в останню чергу – своєму зв'язку з відповідними колективними ідентичностями та їхніми кордонами. Мова піде, зокрема, про образи Харкова як регіональної столиці³¹⁰ та її репрезентації в російському, українському та радянському національних наративах, а також історичну політику та історію, відображену в культурному ландшафті міста³¹¹. Можливо, ці попередні замітки сприятимуть спеціальному дослідженню історичної міфології Харкова, подібної до інших міст Східно-Центральної Європи. Принаймні, певний матеріал для цього вже є³¹². Автор цієї статті свідомий того, що проблематика, пов'язана з вивченням образів та міфів, легко перетворює дослідника на співтворця нової міфології. Я намагався уникнути цієї небезпеки, але, якщо читач матиме інше враження, то, може, так воно і є....

Місто на кордоні. Генеалогія кожного міста включає в себе не лише «уявлювані» категорії. «Дитинство» міста зазвичай пов'язане з

³¹⁰ Crinson, Mark. 2005. *Urban Memory: History and Amnesia in the Modern City*. New York: Routledge; Crang, M. and Travlou, P.S. (2001) *The city and topologies of memory*. *Environment and Planning D: Society and Space* 19: 161-177; Huyssen, Andreas. 2003. *Present Pasts: Urban Palimpsests and the Politics of Memory*. Palo Alto, CA: Stanford University Press; Ladd, Brian. 1997. *The Ghosts of Berlin: Confronting German History in the Urban Landscape*. Chicago: University of Chicago Press; Lynch, Kevin. 1976. *What Time Is This Place?* Cambridge: MIT Press; Muñoz Millanes, José. 2003. «The City as Palimpsest.» *Lehman College and Graduate Center, City University of New York*. Retrieved April 5, 2009 (<http://www.lehman.cuny.edu/ciberletras/v03/Munoz.html>); Karen E. Till. *The New Berlin: Memory, Politics, Place*. Published by U of Minnesota Press, 2005.

³¹¹ Див. на цю тему: Boyer, Christine. 1996. *The City of Collective Memory: Its Historical Imagery and Architectural Entertainments*. Cambridge: MIT Press; Calvino, Italo. 1978. *Invisible Cities*. Fort Washington, PA: Harvest Books; Gary B. Nash. *First City: Philadelphia and the Forging of Historical Memory*. *Early American Studies Series*. Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 2001; Quails, Karl, D., 'Imagining Sevastopol: History and Postwar Community Construction, 1942-1953', *National Identities*, vol.5, no.2 (July 2003), pp.123-139.

³¹² Окремі аспекти зазначеної теми раніше порушувалися в працях М.Доленго (Доленго М. Київ та Харків – літературні взаємовідношення // Червоний шлях. 1923. № 6–7. С. 151–157.), Ю.Шевельова (Шерех Ю. Четвертий Харків // Шерех Ю. Пороги і Запоріжжя: Література. Мистецтво. Ідеології. Т. 1. Харків, 1998. С. 479.), В. Маслійчука (Маслійчук В. Провінція на перехресті культур (дослідження з історії слобідської України ХУП-ХІХ ст.). Х., 2007. С.340-359 (Харків як патріархальне село: кілька роздумів про образ міста), М.В.Чугуєнка та моїй монографії (Кравченко В.В. Харьков/Харків: столиця Пограничья. – Вільнюс, 2010).

формуванням своєї «матриці» – певних компонентів, які визначають його ідентичність, проявляються в подальшому розвитку та виступають найважливішими компонентами в публічних репрезентаціях міста. Їхня комбінація та ієрархія зумовлюються змінами в суспільно-політичному житті міста та регіону, до якого воно належить. Сучасний Харків виник у середині XVII ст. у перехідній між лісостепом і степом природній зоні. Напрямок основних комунікацій, що пролягали через територію краю – річок, а також степових шляхів, які йшли їм назустріч, зумовлював південно-північну вісь географічної орієнтації майбутньої Слобожанщини. Її найбільш яскравим символом можна вважати знаменитий Муравський шлях, який проходив через степ і з'єднував Московське царство з Кримським. Проте чітких природних бар'єрів, що окреслювали би зовнішні кордони краю на початку його історії, не було.

Геополітичний контекст історії Харкова зумовлював той факт, що місто виникло на пограниччі, спірній території, на яку претендували одночасно: Москва, Річ Посполита, Кримський ханат, а також військові політії Гетьманату, Запорозької Січі, Війська Донського, татарських орд, що номінально підпорядковувалися Бахчисараю. Ця територія почала активно заселятися під контролем російського уряду втікачами з різних земель України, охоплених козацькою війною під проводом Богдана Хмельницького.

Іноземні переселенці діставали від Москви визнання свого особливого, військового соціального статусу й економічні пільги-сlobоди (вільне виготовлення та продаж алкоголю, право на ярмаркову торгівлю, млинарство, пільгове оподаткування тощо). Такий собі прообраз мілітаризованої «вільної економічної зони». Москва натомість прикривала свої південні кордони й поповнювала хронічний брак людських ресурсів на небезпечній, постійно загрожений території Великого Степу. Таким чином, виникнення слобідських поселень на степовому фронті можна вважати прикладом взаємовигідного політичного компромісу між центром і периферією, досягнутого в процесі модернізації Російської держави.

З усіх полкових центрів краю саме Харків був найбільш зручним в стратегічному відношенні, розташовуючись на південному шляху російської експансії³¹³. Саме тому Харків став штаб-квартирою головнокомандувача російської армії, дислокованої на степовому кордоні, центром крупної оптової торгівлі, нарешті, головним осередком

³¹³ Патріція Герлігі пояснює піднесення Харкова його віддаленістю від інших, крупніших міст, проте, за такою логікою, найкращі умови для розвитку мусив мати Царе-Борисів, заснований в роки правління Бориса Годунова далеко в степу. Сьогодні це село Червоний Оскіл у Харківській області.

Російської православної церкви в регіоні, після перенесення сюди в 1726 р. з Белгорода духовного колегіуму, а згодом (1799 р.) і створення Харківської єпархії. Після перетворення Харкова на адміністративний центр Слобідсько-Української губернії (з 1834 р. – Харківської) ні Суми, ні Охтирка – найбільші слобідські міста – вже не могли конкурувати з ним на степовому пограниччі.

Російський уряд від самого початку масового заселення степу встановив бар'єри, що відділяли власне російські землі від привілейованих військових поселень на кордоні. Першим таким бар'єром стала знаменита Білгородська стіна – мережа фортець, з'єднаних оборонними спорудами, які захищали московські землі від козаків і татар. Слобідські поселення, в тому числі Харків, будувалися не за, а перед Білгородською стіною. Таким чином, оборонні функції білгородської стіни поєднувалися з функціями контролю за переселенцями. Цей «жорсткий» кордон доповнювався «м'яким» – системою привілеїв, які надавалися винятково іноземним колоністам, проте не поширювалися на російських підданих.

Подібний кордон існував і між Слобідськими полками та Гетьманатом. Раніше він розділяв володіння Росії та Речі Посполитої. Пізніше його існування підтримувалося обставинами Руїни, особливим політичним статусом Гетьманату під російською юрисдикцією, а також добровільним самообмеженням слобідської еліти, яка не мала власних політичних амбіцій. Остання постійно опиралася намаганням козацьких гетьманів встановити контроль над Слобожанщиною, оскільки не бажала втратити свої скромні, але важливі для неї привілеї.

Міста-фортеці, що виникали в степу, обмежували землі, які вважали своєю власністю причорноморські татари. Степ на межі з лісостепом був позначений яскравими тюркськими маркерами – топонімами. Власне, назва річки Харків, за якою, вірогідно, дістало своє ім'я й саме місто, найшвидше, має східне походження. Береги найбільших місцевих річок на побутовому рівні називалися, відповідно, «кримськими» або «ногайськими» сторонами. Степові шляхи, що перетинали край з півдня на північ, найчастіше називалися «татарськими», так само, як і прилеглі до них території. Зрештою, тут перебували не лише кочовища, а й постійні татарські поселення.

Символічна трансформація степового простору новими поселенцями здійснювалася не лише за допомогою суто слов'янських топонімів, а й через його сакралізацію – будівництво православних церков і монастирів, культів місцевих святих і чудотворних ікон – таких, приміром, як Озерянська чи Охтирська. Відмінності в церковній обрядності, принесені на кордон українськими колоністами, поступово стиралися в процесі уніфікації Російської православної церкви (РПЦ)

впродовж XVIII ст. Проте вони зберігалися в окремих деталях ще на початку XX ст. Крім того, РПЦ на Слобожанщині завжди проявляла підвищену увагу до релігійного дисидентства. Харків вважався форпостом православ'я на степовому культурному кордоні.

Культурна географія Харкова визначалася не лише релігійними, а й світськими рамками. Якщо перші відмежовували його від Європи, то другі – навпаки – надавали Харкову вигляду міста на східній окраїні європейського культурного простору. Спочатку цей простір залишався продовженням польського. Польською мовою було написано першу літературно-історичну пам'ятку, яка показала місце Харкова на культурній карті Європи початку XVIII ст. – «Багатий сад» Яна Орновського. З польської мови перекладалися календарі, що стали першими виданнями харківських церковних друкарень кінця XVIII ст. У першій половині XIX ст. Харківський університет, про який піде мова далі, підтримував інтенсивні контакти з польським Віленським університетом: у Харкові викладали відомі польські вчені, а студенти-поляки часом складали до однієї третини студентів місцевого університету. Тому Харків може вважатися частиною українсько-польського культурного пограниччя й вивчатися у відповідному контексті.

Згодом, завдяки університету, Харків дістав можливість безпосередньо спілкуватися з Європою: тут працювали німецькі, французькі, австрійські вчені та викладачі. Німецькі ремісники, запрошені для обслуговування потреб Харківського університету, поклали початок новій вулиці міста, названій Німецькою. В місті постійно перебували вихідці з різних країн Європи – вчителі, ремісники, крамарі, військовослужбовці, люди мистецтва тощо. Їхні духовні потреби задовольняли католицькі та протестантські храми. Індустріальна доба ще більше наблизилася Харків до Заходу. Німецькі, французькі та бельгійські фірми були основними інвесторами в міське господарство Харкова в другій половині XIX ст., а в роки Першої світової війни тут розташовувалися генеральні консульства Бельгії, Великої Британії, Італії, Персії, США та Швеції.

Пограниччя могло змінювати свій соціальний характер, перетворюючись із політичного на культурне і навпаки. В залежності від геополітичної ситуації в регіоні, бар'єрні, розділові функції кордону поступалися місцем транзитним, з'єднуючим. Проте пограничний статус виявився одним із найбільш стійких компонентів історії Харкова, виходячи на поверхню громадського життя в часи геополітичних катаклізмів – Руїни, Першої та Другої світових війн, розвалу Російської імперії та СРСР. Якщо уважно придивитися до слобідського регіону, можна переконатися, що він, фактично був прикордонним, принаймні в політичному та військовому відношеннях.

Прикордонний характер Харкова підкреслював той факт, що сюди втікали люди, які увійшли в конфлікт із владою на своїй батьківщині. Це були не лише українські селянські та козацькі колоністи, а й російські релігійні дисиденти-старообрядці, з числа яких пізніше склалися потужні династії місцевого купецтва. Крім того, упродовж XVIII – початку XIX ст. сюди висилали полонених солдат і офіцерів, захоплених російськими військами в численних війнах Російської імперії з Туреччиною, Річчю Посполитою, Францією. У XIX ст. в Харкові знаходили притулок польські студенти та професори, запідозрені в неблагонадійності на своїй батьківщині. У другій половині XIX – на початку XX ст. до Харкова висилалися з центральних міст Росії активісти соціал-демократичного руху. Харківська пересильна тюрма не дарма вважалася однією з найбільших у Російській імперії.

Становлення метрополії. Формування міського простору Харкова відбувалося надзвичайно повільно. Стіни фортеці так само, як і шлагбауми алкогольних монополістів могли, звичайно, відгородити Харків від сусідніх поселень, проте вони не могли одразу перетворити слободу на місто, а її жителів, розділених відповідно до соціальних станів, об'єднати спільною міською ідентичністю. За півтора століття існування Харкова загальна кількість його населення ледве перевищила 10 тис. осіб, абсолютну більшість яких становили селяни. Вузькі й криві вулички, дерев'яні хати під стріхою, легендарна навіть для провінції багнюка, зруйнована «слободами» природа і, як наслідок, вбивчий мікроклімат, антисанітарія та висока смертність серед населення – усі ці прикмети Харкова справляли глибоке негативне враження на сучасників. Російський поет і мандрівник П. Сумароков на початку XIX ст. дивувався з того, що Харків нічим не нагадував російські міста. На думку польського дослідника Л. Яновського, Харків як місто значно поступався сусіднім Белгороду, Курську і Вороніжу.

Секуляризація культурного життя, формування світського, модерного простору Харкова відбувалися повільніше, ніж у деяких інших провінційних містах Російської імперії³¹⁴. Проте Харків надолужував свій час завдяки динаміці культурного процесу. Наприкінці XVIII ст. в місті з'являються структури світської освіти, перший стаціонарний театр. У 1793 р. при губернському правлінні виникає перша типографія. Проте найбільшою мірою перетворенню Харкова на місто посприяло

³¹⁴ Приміром, у Казані гімназія виникла в 1758 р. – раніше, ніж «прибавочні класи» Харківського колегіуму; в Тобольську перші журнали з'явилися в 1790-1794 рр., тобто раніше, ніж у Харкові.

відкриття в ньому університету в 1805 р.³¹⁵ Завдяки університету – цій новій «слободі» на степовому пограниччі – Харків збагатився першим публічним парком і ботанічним садом, бульваром, новими місцями відпочинку та розваг, нарешті – кам'яними будинками. В другій третині ХІХ ст. Харків уже сприймався сучасниками як справжнє місто з усіма відповідними атрибутами.

Стрімке перетворення Харкова з військової слободи-фортеці на сучасне місто супроводжувалося формуванням міської міфології. Основу її складала ідея достатку та прогресу – невпинного й бурхливого розвитку міста, що постало посеред Дикого степу, проте спромоглося за короткий час перетворитися на регіональну столицю, взоровану на столиці Російської імперії – Санкт-Петербурзі. Безперечно, фундамент подібної міфотворчості закладала ідея «слобід» – спеціальних економічних привілеїв і особливого соціального статусу жителів степового фронтиру.

На Слобожанщину люди тікали від безнадії, породженої тривалою, кровопролитною війною, що, здавалося, не мала кінця. Не дивно, що перші переселенці хотіли вірити в краще майбутнє на новій батьківщині. Вони самі або ті, хто вербував нових колоністів, створювали яскраві, рекламного типу картинки, які змальовували «землю обіцяну». Там мало бути «всього много», а життя з козаками вдавалося кращим, аніж із «вражими ляхами»³¹⁶. Панегірик, написаний на честь харківських полковників Донець-Захаржевських у 1705 р., мав назву «Багатий сад» і містив у собі відповідну символіку квітучого краю, створеного, звичайно ж, зусиллями благочестивих, вірних і хоробрих місцевих керівників.

Ярмаркова торгівля чи не найбільшою мірою сприяла зростанню Харкова. Саме тому в офіційному гербі міста в другій половині ХVІІІ ст. з'явилися кадуцей – жезл Меркурія, що вважався символом торгівлі, разом із рогом достатку. Інша прибуткова галузь місцевої економіки – виробництво горілки – такої честі не удостоїлася. Із часом метафора «слободи» втратила своє початкове значення «привілеїв», «вольностей» й зазнала семантичної трансформації. У процесі розвитку та зростання Харкова як міста, «слобода» локалізувалася за його межами, в навколишніх селах, у традиційному сільському культурному просторі, залишаючись синонімом чогось простонародного, патріархального. Проте в ролі місцевої родзинки,

³¹⁵ История Харьковского университета: Сист. библиогр. указ. 1805–1917 гг. – Ч. 1. Вып. 1. 2-е изд. – Харьков, 2004; Харківський національний університет ім. В. Н. Каразіна за 200 років. – Харків, 2004.

³¹⁶ Сумцов М.Ф. Слобожане. Историко-этнографічна розвідка / М.Ф.Сумцов. – Х., 2002. – С. 14.

маркера регіональної ідентичності, «слобода» зберегла популярність до наших днів.

Із другої половини XVIII – початку XIX ст. починає формуватися образ Харкова як осередка освіти й науки. Філософ Г.Сковорода називав його «Захарполісом» - містом сонця і передрікав йому славне майбутнє. В. Н. Каразін створив образ Харкова – «українських Афін» – міста, де посеред благословенної природи, в м'якому й розкішному кліматі живуть просвічені громадяни, вмілі ремісники, багаті купці, де квітнуть науки та мистецтва. Його «зазивні» листи, адресовані іноземним професорам, мало чим відрізнялися під цим кутом зору від туристичних рекламних проспектів й мали приблизно такий же зв'язок із реальністю. Місцевий «Український журнал» цілком серйозно запевняв, що, мовляв: «Город Харьков, разумеется, после столиц наших, может и должен почитаться первым в отечестве нашем относительно стремления к образованию юношества городом»³¹⁷.

Розвитку міської міфології значною мірою посприяло відкриття в Харкові в 1805 р. університету – історії, яка, своєю чергою, перетворилася на міф. У своїй початковій версії, створений В.Н.Каразіним, Харківський університетський проект став відповіддю місцевого суспільства, передусім дворянства, вдячного верховній владі за відновлення деяких традиційних місцевих «слобід»-привілеїв, на заклик уряду щодо розвитку освіти в країні. Спочатку це був міф єднання дворянства з престолом, провінції та центру в ім'я культурного прогресу. Пізніше цей міф неодноразово «редагувався» під впливом ліберально-демократичної, національної та радянської міфології³¹⁸. Від часу свого заснування, університет надовго визначив образ Харкова як «університетського міста», ставши одним із найбільш поширених символів на його візитній картці.

Сучасник і земляк В. Н. Каразіна Г. Ф. Квітка-Основ'яненко, також зробив величезний внесок у створення новітньої міфології Харкова. Чого варта лише ця, намальована ним яскрава картинка: «Да, город Харьков отличен от многих губернских городов. Взгляните на него хоть слегка, хоть со всею внимательностью: прелесть! Улицы ровные, чистые, прямые; публичные здания великолепны, частные дома красивы, милы; магазины наполнены всякого рода товарами, вещами, в изобилии и беспрестанно сменяющимися новейшими, изящнейшими; не успеет что явиться в Петербурге, уже привезено в Харьков и

³¹⁷ Цит. по: Лосиевский И.Я. Русская лира с Украины / И. Я. Лосиевский // Русские писатели Украины первой четверти XIX века. – Харьков, 1993. – С. 10.

³¹⁸ Посохов С.І. Образи університетів Російської імперії другої половини XIX – початку XX ст. в публіцистиці та історіографії / С. І. Посохов. – Харків, 2006.

продано. Улица, театр, гостинный двор, различные художественные заведения... чего в нем нет! ...Столица, право слово, столица!³¹⁹. Подібні враження вивозили з Харкова мандрівники середини ХІХ ст. - Й.Г.Коль³²⁰, А.Петцольдт³²¹, - всі вони описують Харків як одне з перших у ряду провінційних міст Російської імперії, квітуче місто в степу, що постійно розширюється.

Особливості міського ландшафту Харкова добре підмітив німецький вчений, барон А.Гакстгаузен, який проїжджав через місто в 1843 р. Він детально описав три складові частини, своєрідні концентричні кола Харкова, через які мандрівник прямував до центру міста. На околицях його зустрічало «село з садами та квітниками» – найдавніша, на думку А.Гакстгаузена, частина Харкова; далі починалося «місто Катерини II» – імітація московського передмістя з довгими й прямими вулицями, російськими ремісними лавками, «кабаками» та магазинами; нарешті, центр Харкова являв собою «місто Ніколая I» – модерне, європейське, з прямими вулицями, площами, кам'яними будинками, хоча й позбавлене життя та руху³²².

Столичні амбіції Харкова були пов'язані з модерною, європейською культурою міста. Цими своїми рисами харківський міф наближався до одеського, в якому основну роль також відігравала просвітницька парадигма прогресу. У листуванні російських інтелектуалів Я.Грота та П.Плетньова, записках А. фон Гакстгаузена Харків і Одеса згадуються в одному ряду як міста новітнього, європейського типу. Проте, на відміну від космополітичної, багатолікої Одеси, Харків мав більш однорідний етнічний характер. Завдяки цьому його інтелектуальне картографування також мало іншу, в порівнянні з Одесою, систему символічних координат.

Зміни в політичній географії Російської імперії дуже швидко перетворили Харків на метрополію, центр пограниччя, що виходило да-

³¹⁹ Цит. по.: Квитка Г.Ф. *Харьков и уездные города* / Г.Ф. Квитка. – Харьков, 2005. – С. 46, 48.

³²⁰ Kohl J.G. *Russia. St. Petersburg, Moscow, Kharkoff, Riga, Odessa, the German provinces on the Baltic, the steppes, the Crimea, and the interior of the Empire* / J.G. Kohl. – London: Chapman and Hall, 1842. – P. 505.

³²¹ Петцольдт А. Краткий отчет об ученом путешествии в южные губернии Европейской России / А. Петцольдт // Журнал М-ва нар. Просвещения, 1856. – Ч. 89.– № 3. – С. 47–66.

³²² *The Russian Empire, its People, Institutions, and resources, by baron von Haxthausen. Vol. 1. London, 1856. P. 394.* Російське видання: Гакстгаузен А. *Исследование внутренних отношений народной жизни и в особенности сельских учреждений России* / А. Гакстгаузен. – Т. 1. – М., 1870. Відповідна цитата – див.: Антонов А.Л.и др. Указ. соч. –С. 56, а також Хоскинг Дж. *Россия : народ и империя (1552–1917)* / Дж. Хоскинг. – Смоленск, 2000. – С. 258.

леко за межі Слобідської України. Сфера повноважень харківського військового губернатора, приміром, поширювалася в другій половині XVIII ст. на Слобідсько-Українську, Білгородську, Воронізьку, Казанську, Саратовську та Астраханську губернії, а також Військо Донське³²³. Харківський православний колегіум готував кадри священників для всього російського та українського степового пограниччя. Харківський університетський округ на початку XIX ст. включав у себе, крім сусідніх російських і українських земель, також усе Лівобережжя Дніпра разом із Кримом і Кавказом. Харків і надалі залишався одним із головних осередків ярмаркової торгівлі, а також фінансовим, судовим та індустріальним центром або, за словами В. Н. Каразіна, перехрестям великого регіону. У зв'язку з цим виникає питання – якого, власне, регіону?...

Столиця «україни»?

Землі, відведені для українських колоністів, у російських документах найчастіше іменувалися «українними» або «україною». Інколи вони називалися «московською україною», на відміну від «польської». «Українська» географічна самоідентифікація Харкова була поширеним явищем з моменту заснування міста, розташованого на російській «україні» під контролем російської ж Української армії. «Українська» ідентичність Харкова здобула додаткову опору після його перетворення на центр Слобідсько-Української губернії, - досить пригадати в цьому зв'язку хоча би відповідні висловлювання Г.Сковороди³²⁴, дослідження Г.Калиновського, назви перших місцевих журналів – «Украинский вестник», «Украинский журнал», найменування жителів Харкова «українцями» незалежно від їхньої етнічної приналежності³²⁵.

У реформаторських планах декабристів Харків фігурував у ролі столиці «України» – окремої адміністративної області, поряд із «Бузькою» з центром у Києві та «Чорноморською» з центром в Одесі. «Столицею України» називали Харків у 40-х роках XIX ст. німець

³²³ Гуржій О.І. Українська козацька держава / О.І. Гуржій. – К., 1996. – С. 102; Срезневский И.И. Историческое обозрение гражданского устройства Слободской Украины со времени ее заселения до преобразования в Харьковскую губернию / И. И. Срезневский. – Харьков, 1883. – С. 22.

³²⁴ Відоме висловлювання філософа з цього приводу, коли він називав Слобожанщину-Харківщину «Україною», а свою батьківщину (колишній Гетьманат) – «Малоросією».

³²⁵ Див. публікації Г.де Кальве, Є.Ковалевського початку XIX ст. Водночас, «українці» мали й етнокультурні особливості, які відрізняли їх від «русских».

Г.Коль і росіянин В.Белінській³²⁶. Зрозуміло, що семантика цього слова на той час частіше мала географічний, просторовий, а не етнічний або національний характер. Проте символіко-географічний простір «України» й надалі залишався невизначеним, позбавленим єдиного центру. Приміром, «столицею України» могла виступати Полтава³²⁷ – один із двох (поряд з Черніговом) адміністративних центрів сусідньої Малоросії на початку ХІХ ст.

Видатний просвітител ь Слобожанщини, ініціатор заснування Харківського університету, В. Н. Каразін, вихований на просвітницьких ідеалах, мріяв про той час, коли його «мала батьківщина» втратить свій окраїнний статус і позбудеться «української» назви, ставши подібною до центральних російських міст. Здавалося, його мрія здійснилася, коли Слобідсько-Українська губернія в 1834 р. змінила свою назву на «Харківську». Проте це ще не означало зближення Харкова з російськими Белгородом, Курськом або Воронежем. Утративши слобідсько-українську «прописку», Харків натомість символічно зблизився з Полтавою та Черніговом – адміністративними столицями Малоросії.

Столиця Малоросії?

Харків виник на пограничній території, відмежованій від Малоросії адміністративними та правовими кордонами. Ці кордони, подібно до російських, мали також символічний характер, чому значною мірою посприяли представники місцевих, регіональних еліт, що вели між собою нескінченну суперечку про те, «чия земля краща» – слобідська чи малоросійська. Ця дискусія із відповідним «обміном люб'язностями» доволі яскраво проявився наприкінці ХVІІІ – на початку ХІХ ст., коли представники регіональних еліт, зручніше облаштувавшись у Російській імперії, почали продукувати на свою честь історичні панегірики з «благородною» генеалогією. Саме тоді виникає дворянська історична міфологія Харкова, створена представником одного з найвпливовіших олігархічних кланів Слобожанщини – Г.Ф.Квіткою.

³²⁶ Видатний російський критик, В.Белінській, який, на відміну від О.С.Пушкіна, не проминяв Харків у своїх мандрах на «котлети Пожарського», особисто відвідував «столицю України» й зустрічав тут теплий прийом, про що свідчить його відомий вислів: «Харьков, по своему многолюдству и красоте, сравнительно с другими губернскими городами, есть некоторым образом столица Украины, а следовательно, и столица украинской литературы, украинской прозы и в особенности украинских стихов» (Белинский В.Г. Полное собрание сочинений. Т. 8. Статьи и рецензии 1843–1845 / В. Г. Белинский. – М., 1955. – С. 89.).

³²⁷ Из воспоминаний Михайловского-Данилевского // Русская старина. – 1897.– № 6. – С. 476.

Проте ця міфологія не змогла зрівнятися в популярності з іншою, демократичною, козацькою версією заснування міста, втіленою в лубочному зображенні «козака Харька» - легендарного засновника Харкова, верхи на коні та з пікою в руці, що продавалося цілими пачками на місцевих ярмарках.

Козацька історична міфологія Харкова, з одного боку, «наближала» місто до сусідньої Малоросії, а з іншого – підкреслювала його відмінність від інших міст імперії, починаючи від сусідніх російських і закінчуючи Одесою та Києвом. Таку ж роль відігравала й нова, модерна ідентифікація населення самої Російської імперії, в якій роль основного маркера ідентичності поступово переходила від релігійних критеріїв до етнокультурних, передусім – мовних. Жителі Харкова, Слобожанщини та сусідньої Малоросії дістали спільну назву «малоросіян», оскільки для стороннього спостерігача вони мали між собою більше подібності, ніж відмінностей.

Входження Харкова до малоросійського культурного простору закріпило його перетворення в 1835 р. на нову, адміністративну столицю Малоросійського генерал-губернаторства, до якого увійшли Харківська, Полтавська й Чернігівська губернії. Хоча в ролі малоросійської столиці Харків пробув якихось два десятиліття, цього виявилось достатньо, щоб додати до його «української» ідентичності ще й малоросійську. В другій половині XIX – на початку XX ст., як свідчать подорожні записки російських та іноземних мандрівників, особливо приїжджих із півночі, Харків сприймався ними як частина Малоросії. На одній з рекламних листівок Харків репрезентований у вигляді дівчини, одягнутої в малоросійське народне вбрання.

Столиця Південної Росії?

Як відомо, імператриця Катерина II переорієнтувала основний вектор російської експансії з північного на південний, розпочавши при цьому широкомасштабний процес модернізації імперії за просвітницькими зразками³²⁸. У свою чергу, зміни в політиці російського уряду супроводжувалися черговою реконфігурацією кордонів і переформатуванням усєї території величезної країни, - адміністративно-політичним такою ж мірою, як і символічним, культурним. Приєднання до імперії нових земель незмінно тягло за собою переосмислення того, що, власне, є Росією й де знаходиться її heartland.

³²⁸ Зорин А. Кормя двуглавого орла...: Русская литература и государственная идеология в последней трети XVIII – первой трети XIX века / А. Зорин. – М., 2001. – С. 108. Див. також: Saunders D. The Ukrainian Impact on Russian Culture: 1750–1850 / D. Saunders. – CIUS, 1985; Елисеєва О.И. Геополитические проекты Г.А. Потемкина / О. И. Елисеєва. – М., 2000.

Згідно з умовним розподілом Російської імперії на три географічні зони – Північну з центром у Санкт-Петербурзі, Серединну, центром якої стала Москва та Південну³²⁹ – Харків став одним із важливих осередків імперської модернізації на території Півдня Росії. На відміну від перших двох, цей регіон відзначався поліцентризмом. Адже ні Малоросія, ні Слобідська Україна, ні Новоросія, що ввійшли до його складу, не мали яскраво вираженого міського центру, регіонального міста-символа. Тому в Південній Росії виникло одразу декілька претендентів на першість, серед яких основну конкуренцію Харкову становили Катеринослав, Одеса та Київ.

Перше з цих міст проектувалося, очевидно, в розрахунку на перенесення сюди столиці Російської імперії в часи Катерини II³³⁰. Проте від цього проекту лишилися хіба що назва та симетрично-перпендикулярне планування міста. Одеса, хоча й заснована майже через півтора століття після Харкова, одразу вийшла в число найбільш динамічних і одночасно – космополітичних міст Російської імперії завдяки географічному розташуванню та статусу порто-франко³³¹. Нарешті, Київ, що також опинився в зоні Півдня Росії, вважався не лише «природнім» центром Малоросії, а й першою, духовною столицею «всія Русі», її «православним Єрусалимом», проте «висока», світська культура міста продовжувала перебувати під польським впливом.

Роль і місце Харкова в південному просторі Російської імперії визначалися спочатку місцевими ярмарками та університетом, про що вже згадувалося раніше. Німецький мандрівник барон А. фон Гакстаузен називав Харків одним із найважливіших, красивіших і багатообіцяючих міст Південної Росії, яке можна порівняти з Одесою такою ж мірою, як Москву з Санкт-Петербургом³³². Для приїжджих із Росії Харків виглядав південним містом завдяки своєму клімату. Культурний публічний простір Харкова ХІХ – початку ХХ ст. наповнювали «південні» маркери самоідентифікації, починаючи від найбільшої харківської газети «Южный край» до численних громадських організацій та установ і особливо вокзалу та Південної залізниці, яка в другій половині ХІХ ст. символічно заступила собою старовинний Муравський шлях.

³²⁹ Шепелев Л.Е. Чиновный мир России XVIII – начала XX в. / Л.Е.Шепелев. – СПб., 2001. – С. 202.

³³⁰ Яворницкий Д.И. История города Екатеринослава / Д. И. Яворницкий. – Днепропетровск, 1989. – С. 54.

³³¹ Herlihy P., *Odessa: A History 1794-1914* / P. Herlihy. – Cambridge, MA, 1986.

³³² *The Russian Empire, its People...* – Vol. 1. – P. 397.

«Південна» символіко-географічна ідентифікація Харкова посилилася після того, як Київ десь у середині XIX ст., в результаті політики русифікації польських правобережних «кресів», «пересунувся» на захід і став столицею регіону «Південно-Західної Росії», а Одеса локалізувалася в рамках «Новоросії». Харків, навпаки, тісніше прив'язався до «Півдня», особливо після того, як столиця слобідського пограниччя в другій половині XIX ст. стала основним адміністративним і фінансовим центром нового, індустриально-сировинного Донецько-Криворізького басейну. З числа найближчих конкурентів Харкова по регіону залишився лише Катеринослав, який претендував на роль «столиці Донбасу». Південна географічна самоідентифікація Харкова утвердилася впродовж XIX – початку XX ст., підкресливши прикордонний характер міста – осередка російської модернізації за європейськими зразками, що зберігав історичний зв'язок із історичними регіонами «України» та «Малоросії».

Боротьба за метрополію

Харків як місто пережив своє друге народження в часи модернізації Російської імперії другої половини XIX – початку XX ст. Саме в цей час сформувався той культурний ландшафт, який зберігся до наших днів у старій частині міста. Його архітектуру визначила стильова еkleктика, а на початку XX ст. – модерн. Саме в цей час починає складатися особлива міська ідентичність Харкова, ознакою якої можна вважати появу численних, розрахованих на масового споживача, довідників, путівників, календарів, які окреслювали культурний простір міста та репрезентували його. Найвагомішою підставою міської ідентичності Харкова можна вважати його капітальну двотомну історію, створену місцевими дослідниками, Д.І.Багалієм і Д.П.Міллером на замовлення харківської міської думи на початку XX ст.

У процесі нової хвилі модернізації Російської імперії Харків, поряд із Києвом і Одесою, перетворюється на багатонаціональний, сучасний мегаполіс. Його населення на початку XX ст. сягає майже 240 тис. ос. – менше, ніж у Києві та Одесі, проте більше, ніж у Львові. Більшість харків'ян становили русофони (63%), тоді як українофонів налічувалося близько 26% (більше, ніж, відповідно, в Києві, Львові та Одесі). На третьому місці з великим відривом знаходилися євреї – понад 6%, що було вдвічі менше, ніж у Києві й майже вп'ятеро менше в порівнянні зі Львовом і Одесою. Значна частина з них була достатньо інтегрованою в простір російської модерної культури. Фактично Харків на початку XX ст. може вважатися російсько-українським містом за характером свого культурного життя. Містом, у якому етнічні українці склали меншість, проте вже не були відділені від росій-

ського населення жодними правовими чи політичними бар'єрами, як це було два століття тому.

Наприкінці XIX – початку XX ст., під впливом модерного націоналізму, «Україна» та «Малоросія» зазнали радикального переосмислення й переформулювання. Перше з них стало означати модерну національну (етнокультурну) ідентичність, друге залишалося частиною ранньомодерної, православно-словянської «руськості». Нова «Україна», виростаючи з «Малоросії» та відокремлюючись від неї, вступала в конфлікт з усім комплексом ранньомодерної, слов'яно-руської ідентичності. У результаті Харків кінця XIX – початку XX ст. почав перетворюватися на поле боротьби за символічний контроль над містом. Боротьби, яку вели між собою російський та український національні дискурси.

На початку XX ст. бути «руським» усе ще означало бути, перш за все, православним. На символічній карті російського націоналізму Харків виглядав частиною православно-імперського простору, позначеного храмами, відповідними святинями, ритуалами, маніфестаціями, іменами представників імператорської династії тощо. За цими ознаками він включався до російського центру, на відміну, скажімо, від Житомира, який вважався країною Росії. Власне, це одна з причин, чому православні російські націоналісти Харкова не були такими агресивними, як, приміром, в Одесі.

Світська концепція «руськості» базувалася передусім на модерній російськомовній культурі. Саме в цьому розумінні можна говорити про те, що русифікація становила один із головних напрямів культурної політики Харківського міського самоврядування десь із кінця XIX ст. Під час ініційованого ним у 1894 р. першого масштабного перейменування харківського міського простору використовувалися, поряд із іменами полководців (П.І.Багратіона, М.Д. Скобелева, О.В. Суворова, О. Невського), імена видатних діячів російської культури (І. С. Тургенева, О. С. Пушкіна, М. Ю. Лермонтова, В.А. Жуковського, М. В. Гоголя, Г. Р. Державіна, М. О. Некрасова, М. Г. Чернишевського, В. М. Гаршина, П. І. Чайковського)³³³.

³³³ Хорошковатий О.В. Локальна (місцева) топоніміка: спосіб творення, зміни, їх характер / О. В. Хорошковатий // VIII Всеукр. наук. конф. Історичне краєзнавство і культура (Наук. доп. та повідомл.). – Ч. II.– Київ; Харків, 1997. – С. 344; К вопросу о сооружении бюста М.Ю. Лермонтова в Гимназическом сквере возле Харьковского моста // Харьк. губерн. ведомости. – 1891, 18 сент.; Решение Харьковской городской Думы об открытии училища и присвоении ему имени генерала М.Д. Скобелева // Харьк. губерн. ведомости. – 1883, 5 янв.; Об открытии на основе школы с отделением садоводства и огородничества в память писателя Г.Ф. Квитки-Основьяненко // Харьк. губерн. ведомости. – 1884, 8 авг.

Характерно, що в процесі цієї трансформації зникли назви Німецької вулиці, перейменованої на Пушкінську, та міського саду «Баварія», що почав називатися «Слов'янським».

На ментальній карті українського націоналізму Харків, разом із Катеринославом, входив до українського етнокультурного простору. Проте тут він, навпаки, виглядав окраїною в порівнянні з центром – Києвом або Полтавою. До того ж, російськомовна метрополія виразно контрастувала з україномовним селом. Відтак, Харків здобув спочатку негативний образ в українському національному дискурсі, тісно пов'язаний з консервативною, антиурбаністичною традицією, що може бути простежена від Г.Сковороди до Я.Щоголіва і С.Васильківського. Це був образ міста, спотвореного модерністю, особливо відчутною на фоні патріархального сільського ландшафту. Частиною чужої, ворожої модерності могли виглядати російські культурні впливи. Наприклад, М.Лисенко, відповідаючи на питання про те, чому він обминає Харків у своїх гастролях, відповідав так: «Я с великой болью сердца не видел, не чуял в Харькове украинского народа, не видел украинского общества; так все там замазано, затоптано московским духом, московскими вкусами. Ну, все не наше, все чужое, не родное»³³⁴. Його сучасник, Є.Чикаленко, вважав Харків чи не найбільш «обмосковленим» з усіх українських міст.

Українська інтелігенція повела боротьбу за культурний простір Харкова під прапором Тараса Шевченка. Ім'я поета було надано одній з початкових шкіл і вулиці міста, проте встановити пам'ятник Кобзарю в імперському Харкові не пощастило. Перший пам'ятник Т.Шевченку на Україні, зведений в приватній садибі Алчевських у 1899 р., був знятий на вимогу поліції, а рішення міської думи від 1911 р. про встановлення колони із зображенням поета так і не було виконане. Боротьба за Т.Г.Шевченка ледве не перетворилася на боротьбу проти О.С.Пушкіна, коли активісти молодіжної української організації в 1904 р. здійснили невдалу спробу підірвати встановлений в центрі міста пам'ятник російському поетові³³⁵. Свої дії вони мотивували офіційною заборонаю на вшанування Кобзаря в Харкові. Пам'ятник М.В.Гоголю, що з'явився через п'ять років після цього навпроти пам'ятника О.С.Пушкіну, подібних емоцій не викликав.

Інший, позитивний образ українського Харкова формувався також з опорою на ранішу інтелектуальну традицію, що може бути простеже-

³³⁴ Л-ая Т.В. Воспоминания о Н.В. Лысенко одной из его учениц по Киевскому институту благородных девиц / Т. В. Л-ая // Вестник ХИФО. – 1913. – Вып. 3. – С. 51.

³³⁵ Маслійчук В. Вказ. праця. С. 357.

на від Яна Орновського через Г. Сковороду, В. Каразіна та Г. Квітку до Д. І. Багалія та М. С. Грушевського. Це – образ культурної столиці, міста, що стало осередком новітньої української поезії, прози, критики. При цьому «українська» та «слобідська» термінологія Харкова XVIII – початку XIX ст., що мала спочатку переважно регіональне, географічне значення, через сто років знову поверталася до публічного, культурного простору міста, але тепер уже в національному вигляді. Місцеві, регіональні явища та події зазнавали «українізації». Феномен модерної української культури здобував, таким чином, історичну легітимацію, а Харків вписувався в український національний дискурс у престижному вигляді столиці, а не окраїни.

Боротьба між українським і російським національними дискурсами за Харків фактично перетворилася на боротьбу за локальну історико-культурну спадщину. Найбільш яскравим її проявом можна вважати історію зі встановленням у місті пам'ятника В.Н.Каразіну³³⁶. У творчій спадщині слобідського просвітителя при бажанні можна було знайти все, що завгодно – вільнодумство та сервілізм, західництво та панславізм, традиціоналізм і реформаторство. Втім, така суперечливість поглядів і висловлювань В.Н.Каразіна відкривала можливості для різних інтерпретацій його особистості та світогляду.

Зусиллями ліберальної інтелігенції Харкова В.Н.Каразін постав у ролі видатного громадського діяча, що обстоював необхідність демократичного реформування та просвіти Російської імперії. Напис на постаменті пам'ятника В.Н.Каразіну, встановленого в Харкові в 1907 р., включав такі слова: «Блажен уже стократно, ежели случай поставил меня в возможность сделать малейшее добро любезной моей Украине, которой пользы столь тесно сопряжены с пользами исполнской России»³³⁷. «Україну» в цих словах можна було інтерпретувати по-різному: в регіональному або національному розумінні слова. Зрештою, подібну двозначність терміна успішно використовував і сам Д. І. Багалій у своїй науковій творчості, щоб обминути цензуру.

Харківські чорносотенці, російські націоналісти програли ідейну боротьбу за В. Н. Каразіна своїм політичним опонентам. У їхній інтерпретації він виступав у непривабливій ролі авантюриста, прожектера, донощика, нерозбірливого в засобах для задоволення власного марнославства. Чорносотенці виступали проти встановлення пам'ятника В.Н.Каразіну, наголошуючи на моральних аспектах його особистості.

³³⁶ Докладніше про це див.: Романовський В. Пам'ятник В. Н. Каразіну в Харкові та дискусії довкола нього / В. Романовський // Харьковский исторический альманах. – 2004. – Осень-зима. – С.20-31.

³³⁷ Напис на пам'ятнику В. Н. Каразіну.

Зрозуміло, що подібна інтерпретація не мала шансів на широку підтримку з боку громадськості, враховуючи репутацію самого чорносотенного руху, заплямованого єврейськими погромами та безпосередніми зв'язками з одіозним режимом самодержавства.

Утім, національна реінтерпретація харківського публічного простору в кінці ХІХ – початку ХХ ст. не залишила в ньому помітного сліду. Російський журналіст П. Пільський, описуючи Харків у 1916 р., зауважив лише відсутність власного стилю та змішаний, російсько-український характер населення міста: «Он малоросс, но и великоросс, и великороссы изо всех сил стараются говорить, как настоящие и заправские хохлы, а малороссы придельывают к своим фамилиям окончание «ов» и не прочь прослыть даже великороссами, хотя их песни презирают москаля и творят гимн только одной Украине и только одному украинскому стилю. ...В России есть разные города: умницы и дураки, целомудренники и развратники, красавцы и уроды, старики и младенцы. Но в России есть только один город-неопределенность. Этот город – Харьков»³³⁸. Якщо визнати справедливість цих слів, можна зрозуміти, чому регіональний вимір харківської ідентичності успішно витримував конкуренцію з національним.

Боротьба за регіон

Із початком Першої світової війни, наслідком якої став розвал Російської імперії, Харків знову опинився в ролі прикордонного міста, а Слобожанщина вдруге у своїй історії стала військовим фронтіром. Нова політична конфігурація Східної Європи на початку ХХ ст. виявилася наслідком затяжного конфлікту регіонального, національного та релігійного дискурсів, кожен із яких передбачав різну інтерпретацію того, що таке «Росія» і що таке «Україна», якими є чи мають бути взаємовідносини між ними та кожного з них зі своїми сусідами. Зрештою, це був конфлікт між модерністю й традиціоналізмом, який завершився черговим компромісом між ними.

Наріжним каменем у взаєминах демократичної Росії та демократичної України після повалення самодержавства стало питання щодо державної приналежності Слобожанщини та Півдня Росії, – здобутків колонізації та модернізації ХVІІ – ХІХ ст. У розумінні Тимчасового уряду Україна обмежувалася історичною Малоросією-козацьким Гетьманатом часів Богдана Хмельницького. В інтерпретації Центральної Ради Україною слід було вважати всі території, населення яких розмовляло українською мовою. Зрозуміло, що, в залежності від переговорів і співвідношення сил, Харків міг опинитися чи то на

³³⁸ Цит. за: Слобода. – 1992. – № 11.

одному, чи то на іншому боці українсько-російського кордону. Проте національний принцип політичного визначення в даному випадку дістав серйозного конкурента.

Національній інтерпретації «України» протистояв концепт регіону «Южной России», що будувався на економічній основі і включав у себе Харківську, Катеринославську, Херсонську й Таврійську губернії; всі вони перебували в сфері адміністративного впливу З'їзду гірничопромисловців півдня Росії з осередком у Харкові. Не випадково багаторічний керівник цієї організації, харківський підприємець, М. фон Дітмар виступав одним із активних промоторів ідеї Південної Росії. Він мав одностайні, зокрема, не лише серед членів київської громадської організації «Союза югороссов» та професорів його Політехнічного інституту, а й серед комуністів.

Комуністи, як відомо, розділилися в своєму ставленні до України: частина партійного керівництва визнавала принцип національного самовизначення й схилилася до компромісу в українському питанні, інші віддавали пріоритет територіально-політичному принципу реформатування колишньої імперії перед національним. Харків – найкрупніше місто на українсько-російському пограниччі – став своєрідним полігоном для одних та інших, коли в грудні 1917 р. місто було проголошено спочатку столицею Радянської України, а в лютому 1918 р. – столицею Донецько-Криворізької Республіки. В першому випадку домінуючою стала «українська» термінологія, в другому – «південна» («южная»). Національна інтерпретація «України» здобула зрештою перемогу над регіональною, коли наприкінці 1919 р. Харків знову було проголошено столицею Радянської України. Проте й друга, південна складова «українського» проекту ніколи не зникла з радянського інтелектуального дискурсу.

Столиця України

Вибір Харкова на роль столиці Радянської України був зумовлений, передусім, військово-стратегічним значенням міста як транспортно-пункту, а також його близькістю одночасно до Москви та Донецько-Криворізького басейну. Фактично на початку ХХ ст. Харків відновив свою роль фортеці на степовому пограниччі, коли став штаб-квартирою радянських армій, що наступали на Південь. Цю роль Харкова в громадянській війні пізніше планувалося навіть увічнити у вигляді гігантської діорами, яка мала зображувати штурм Перекопу радянськими військами під командуванням М.В.Фрунзе в 1920 р.³³⁹

³³⁹ Тиц А.А. Харьков: архитектурно-исторический очерк / А.А.Тиц, П.Е.Шпара. – К., 1983.

Проте наприкінці 1919 – на початку 1920 рр. стратегічна ситуація на південному та західному напрямках залишалася невизначеною: Крим усе ще контролювали білогвардійці, південно-східні території – махновці, західні землі – українські та польські війська.

Крім того, у політичному піднесенні Харкова відіграли свою роль і політичні фактори: хоча ідея Донецько-Криворізької Республіки була відкинута, в партійному керівництві залишалося чимало активних учасників цього проекту на чолі з Ф. Артемом (до його загибелі в 1921 р.). Навряд чи вони легко погодилися б на перенесення столиці до Києва, який на той час встиг стати осередком українського націоналізму й ніс на собі відбиток Центральної Ради та Гетьманату. Харків же виступав у ролі альтернативного Києву та підконтрольного Москві політичного центру, що було для цього міста, зрештою, не вперше. Відтак, з початку 1920-х років почалася стрімка, хоча й короткочасна кар'єра Харкова в ролі експериментальної столиці радянської України.

Харків почав швидко розростатися, а його населення збільшуватися в геометричній прогресії. На початку 1930-х років, маючи 521 тис. мешканців, він ненабагато поступався Києву, який продовжував утримувати перше місце в Україні за кількістю жителів. Етносоціальна структура Харкова також зазнала помітних змін: у складі його населення українці перетворилися на більшість (38,6% у 1926 р.), тоді як кількість росіян зменшилася до 37,2% у тому ж році; крім того, відчутно зросла частка євреїв (приблизно до 20%)³⁴⁰. Варто зазначити, що зміни в співвідношенні українців і росіян були викликані, передусім, змінами в національній ідентифікації, що не похитнуло домінуючого становища російськомовної культури в місті, попри роздуті пропагандою та громадською думкою «жахи» українізації.

Культурний простір української «пролетарської» столиці зазнав кардинальних змін. Уже в 1919 р. Харків пережив першу хвилю радянської націоналізації, коли деякі центральні вулиці та площі Харкова отримали нові імена. Так, вулиця Сумська дістала ім'я Карла Лібкнехта; вулиця Катеринославська – Свердлова; площа Павлівська стала називатися імені Розі Люксембург; площа Миколаївська – ім. Тевелева. Пізніше до цього списку додалися імена радянських полководців, французьких революціонерів, червоних профспілок тощо. Ф. Артем, колишній керівник Донецько-Криворізької Республіки, став – після своєї загибелі – чи не найпопулярнішим символом комуністичного Харкова:

³⁴⁰ Шарібжанов Р. В. Національні меншини Харкова в 20–30-ті рр. ХХ ст. : дис....канд. істор.наук: : 07.00.01 / Шарібжанов Р.В. – Харків, 2008. – С. 57.

його ім'я було присвоєне вулиці, музею, комуністичному університету, бібліотечному клубу...

Столичний Харків перетворився на полігон новаторської архітектури, символ функціоналізму та конструктивізму, уособлення комуністичної утопії індустріальної доби та нового громадського побуту. Крім нового центру тут було заплановано будівництво нового, соціалістичного міста, будинків-комун, робітничих селищ. Геометрична структура нових вулиць і проспектів, будинки з бетону, скла й заліза, поєднання побуту з виробництвом, - усе це прикмети нового, столичного Харкова, що репрезентувався тепер у ролі невідомого, щойно відкритого міста, індустріального гіганта, чії руки-вулиці, дихання – фабричний дим і т.і.

Ідея модернізації в міфології нового Харкова поєднувалася з українською національною ідеєю. Про цю останню нагадували, зокрема, символи, позичені з арсеналу місцевої, регіональної традиції, реінтерпретованої в національному дусі наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст., в тому числі імена: Г. Сковороди, Г. Ф. Квітки, С. І. Васильківського, О. О. Потебні. Разом із ними в публічному дискурсі використовувалася також давня назва регіону – Слобідська Україна. Проте найяскравішим символом «українськості» Харкова можна вважати пам'ятник Тарасу Шевченку, що, за іронією, з'явився в місті саме тоді, коли нова столиця України знову перетворилася на регіональну. При цьому Т.Шевченко заступив собою не О.С.Пушкіна, а В.Н.Каразіна, який не потрапив до нового пантеону українських прогресивних діячів і на деякий час зник із міського простору разом із старим університетом.

Хоча історичний центр Харкова уник руйнування, він утратив свою колишню соціальну й культурну роль. Замість нього на північній окраїні почав зводитися новий центр міста, який мав символізувати світле майбутнє всього людства. Ним став величезний відкритий простір в оточенні державних споруд і житлових будинків нового типу. Цей простір дістав назву площі імені Держинського, що рекламувалася як найбільша в Європі, місце масових маніфестацій, парадів, репрезентацій та народних гулянь. Саме тут у другій половині 1920-х років з'явився будинок Державної промисловості (Держпрому), що став символом радянської модернізації, першим радянським хмарочосом, чий «американський» образ освятив Теодор Драйзер³⁴¹.

Нова, комуністична столиця України викликала неоднозначне ставлення з боку української національної інтелігенції. Старше по-

³⁴¹ Dreiser's Russian Diary. / Edited by Thomas P. Riggio, James L. W. West III. Penn. – University of Pennsylvania Press, Philadelphia, 1996. – P. 220.

коління взагалі не сприйняло Харків у цій ролі. Рядки з щоденника С. О. Єфремова від 1925 р. змушують пригадати негативний образ Харкова в українському культурному середовищі дореволюційного періоду: «Місто брехунів і спекулянтів, дутих репутацій, пихи і невігластва, ледарів та язикобитів. Кожне місто має свою, мовляти б, душу, – тільки у Харкова її не видно. Поганенька копія з азійської Москви, а претензій що й не міра»³⁴². Якщо С.О.Єфремов упритул не бачив харківську душу, то П.Тичина не міг вирізнити риси обличчя «темного, як ніч» Харкова, а М. Хвильовий узагалі сумнівався, що місто зберігає пам'ять про власну історію.

Разом із тим, молодість нової столиці, її «розхристана» відкритість до новацій, спрямованість у майбутнє, стихія «бурі та натиску», протиставлена київській «міщанській» впорядкованості, передбачуваності та рафінованості, - приваблювала нове покоління українських інтелектуалів, що вирушило на «завоювання» міста³⁴³, тримаючи в одній кишені комуністичний маніфест, а в іншій – портрет Т.Шевченка. Це покоління «розстріляного відродження» встигло, однак, вписати Харків до сучасного національного нарративу, долаючи консервативні, анти-урбаністичні мотиви української культури. Маніфест М.Хвильового «Україна чи Малоросія?», написаний в Харкові, продемонстрував здатність українського національного дискурсу до інтелектуальної модернізації.

Українськість і модерність, поєднавшись на певний час у Харкові, знову почали розходитися, коли столиця України в 1934 р. повернулася до Києва. Серед причин, що пояснювали таке рішення радянського керівництва, С.Єкельчик називає міжнародну ситуацію, відмову від курсу українізації та зростаючий масштаб репресій в Україні³⁴⁴. Безперечно, чергову перемогу Києва над Харковом у протистоянні двох українських міст можна тлумачити в контексті загальної політики «Великого відступу» сталінського керівництва, часткового повернення до традиціоналізму від комуністичного експериментаторства. У процесі поступової «малоросіянізації» України в СРСР, який, в свою чергу, ставав дедалі подібнішим до відповідних процесів у Російській імперії, Київ знову опинявся в ролі «природного центру» України, тоді як Харків, навпаки, поступово маргіналізувався в ній. Спроби за-

³⁴² Єфремов С. Щоденники. 1923–1929 / С. Єфремов. – К., 1997. – С. 262.

³⁴³ Шерех Ю. Четвертий Харків // Шерех Ю. Пороги і Запоріжжя: Література. Мистецтво. Ідеології. – Т. 1. – Харків, 1998. – С.480.

³⁴⁴ Yekelchik S. The Making of «Proletarian Capital»: Patterns of Stalinist Social Policy in Kiev in the mid-1930s / S. Yekelchik // Europe-Asia Studies. – 1998. – Vol. 50.– No. 7. – P. 1229.

кріпити за Харковом офіційний титул «другої столиці» в роки Другої світової війни³⁴⁵ не увінчалися успіхом.

Натомість Харків увійшов, поряд із Москвою та Ленінградом, до першої «трійки» в новій ієрархії радянських міст за таким сумним критерієм, як обмеження прав і свобод громадян. Саме на ці міста поширювалася паспортна система, запроваджена в СРСР наприкінці 1932 р. Саме ці міста очолювали список так званих «заборонених» радянських міст, у яких неможливо було здобути постійну прописку політично «небажаним» елементам. Саме тут створювався найбільший за потужністю радянський військово-промисловий комплекс. Нарешті, саме в цих містах відбувалися відомі всьому світові показові судові процеси кінця 20-початку 30-х років. Харків відрізнявся від Москви та Ленінграда хіба що локальною специфікою – українським Голодомором і розстрілами польських військовослужбовців.

Радянський стандарт

Після втрати столичного статусу Харків почав стрімко провінціалізуватися, перетворюючись на частину уніфікованого радянського культурного простору з його стандартними деталями, архітектурою, топонімією³⁴⁶. Він і надалі залишався мегаполісом, зорієнтованим у культурному відношенні на Москву та Ленінград, зі своїми численними вузами, НДІ, «оборонкою» та підприємствами союзного підпорядкування. Південна географічна орієнтація Харкова щодо Москви час від часу нагадувала про себе назвами деяких підприємств, НДІ, головної залізничної магістралі або експериментами в сфері децентралізації. Проте парадоксальним чином входження міста до радянсько-російського культурного простору супроводжувалося одночасним утвердженням Харкова в символічному українському просторі. Принаймні, його «південна» географічна орієнтація щодо Москви в цей час почала доповнюватися «північно-східним» розташуванням міста щодо Києва³⁴⁷. Майже непомітний адміністративний кордон між

³⁴⁵ Окладной Г. Харьков – вторая столица Советской Украины / Г. Окладной // Красное знамя. – 1949, 20 авг.; Сачко П. Быстрее восстановим вторую столицу Украины / П. Сачко // Красное знамя. – 1949, 14 авг.

³⁴⁶ Каганский В. Советское пространство – наше наследие / В. Каганский // Русский журнал [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.russ.gu/culture/20040820_kag.html.

³⁴⁷ Коли в першій половині 1920-х років відбувалося розмежування радянських республік України та Росії, кордон між ними по-різному визначався двома відомими українськими істориками, залученими до цього процесу в ролі експертів – Д.І.Багалієм і М.С.Грушевським. Перший з них «розміщував» українсько-російський кордон на півночі, другий - на сході (Кравченко В.В. Харьков/Харків...– С.243).

радянськими республіками України та Росії теж, як з'ясувалося, продовжував спиратися на символічні етнокультурні маркери українсько-російського мовного прикордоння³⁴⁸.

Періодичні зміни в культурному ландшафті Харкова в радянську добу відбувалися відповідно до «коливань політики партії»: сталінський «ампір» із похмурими військово-індустріальними комуністичними символами та іменами сталінських вождів; десталінізація у вигляді «ленінізації» на основі історичної міфології Великої Жовтневої соціалістичної революції разом із «хрущовками»; обережна брежневська ресталінізація на основі міфологізованої пам'яті про Велику Вітчизняну війну разом із новими «спальними районами» та метро, - всі ці «три джерела» недавнього минулого міста залишаються важливими «трьома складовими частинами» його сьогодення, подібними до «трьох міст в одному» в зображенні Гакстгаузена.

Проте кожного разу черговий політичний пірует комуністичного керівництва супроводжувався черговими «позичками» символічного капіталу з дорадянської епохи. Власне кажучи, двох культурних епох – козацької та імперської. У результаті під нашаруваннями комуністичної доби поступово відроджувалося дорадянське минуле Харкова. Приміром, наприкінці 1940-х – на початку 1950-х років відбулося «зворотнє» перейменування частини харківських вулиць: вулиця Карла Лібкнехта знову стала Сумською, Клари Цеткін – Римарською, а Вільної Академії – Університетською³⁴⁹. В. Н. Каразін був реабілітований в числі «прогресивних» громадських діячів у ролі «українського Ломоносова».

Повернення до «ленінських» принципів національної політики супроводжувалося частковою реабілітацією окремих діячів української національної культури, представників епохи «розстріляного Відродження», а також козацької та краєзнавчої, в тому числі «слобідської» тематики. Разом із ними поверталися до публічного вжитку історичні наративи та їхні автори, в тому числі Д.І.Багалій. Далі, за Леніним, уже стояла доба імперії. Брежневська епоха, позначена подальшою деукраїнізацією та зростанням впливу російського націоналізму під офіційною риторикою «дружби народів», уже набли-

³⁴⁸ Чижикова Л.Н. Русско-украинское пограничье. История и судьбы традиционно-бытовой культуры (XIX–XX века) / Л. Н. Чижикова. – М., 1988. – С. 38; Харьков в зеркале мировой литературы... – С. 249.

³⁴⁹ Хорошковатий О.В. Локальна (місцева) топоніміка: спосіб творення, зміни, їх характер / О.В. Хорошковатий // VIII Всеукр. наук. конф. «Історичне краєзнавство і культура» (Наук. доп. та повідомл.). – Ч. II. – Київ – Харків, 1997. – С. 344; Він же. Имена на карте города / О.В. Хорошковатий // Слобода. – 1998, 20 янв.

жалася до імперської спадщини. Ідейний крах радянського інтернаціонального та повернення до національного проекту ставали дедалі очевиднішими.

Нове прикордоння

Після розвалу Радянського Союзу в 1991 р. Харків знов, як це вже було в його історії, перетворився на прикордонне місто. Щоправда, державний українсько-російський кордон, який пройшов усього в 40 км на північ від Харкова, був із самого початку позбавлений конфліктогенного потенціалу. Його проведення не супроводжувалося гучними скандалами та періодичним загостренням взаємних стосунків, які з'ясовувалися обома країнами, приміром, у стратегічній акваторії Чорного моря. Тим не менше, державний кордон помітно вплинув на образ і сприйняття Харкова як прикордонного міста. Так, публічні репрезентації Харкова сьогодні нерідко супроводжуються такими традиційними маркерами колишнього військового фронтиру, як «Муравський шлях», «Дике поле», «Степ». В українському та російському національних дискурсах, про що буде сказано нижче, Харків також сприймається в ролі пограничного міста, хоча й по різні боки українсько-російського символічного кордону.

Репрезентація Харкова в українському національному наративі залишається традиційно суперечливою. Для її характеристики доцільно звернутися до метафори «розстріляного Відродження»: якщо наголос робиться на другому слові, то одразу активізується історична міфологія Харківського університету, В.Н.Каразіна, місцевих культурників ХІХ ст., а також українізація часів націонал-комунізму першої третини ХХ ст.; якщо ж наголошується перше слово згаданої вище метафори, то в цьому випадку йдеться про комуністичний переворот 1917 р., політичні репресії та показові процеси часів сталінізму, а також Голодомор 1932-1933 рр. Із «колиски українського Відродження» Харків перетворювався на «столицю відчаю», «місто гріха», невинну жертву примусової, жорстокої русифікації. Рефлексії українських націоналістів на тему історії та сучасності Харкова нерідко здобувають антиліберальні, ксенофобські або антисемітські обертони.

Репрезентації Харкова в російському націоналістичному дискурсі – дзеркальне відображення українського. На ментальній карті сучасного російського націоналізму Харків розташовується десь посередині між «исконно русским» Кримом і колишнім Гетьманатом, поряд із Донбасом, Півднем, а також Чернігівською та Сумською областями. Це – території, лише частково «забруднені» українським націоналізмом», які можна легко «очистити», інтегрувавши їх у російські

Воронезьку, Білгородську, Брянську та Ростовську області³⁵⁰. У місцевому російському націоналістичному дискурсі Харків – прикордонна фортеця в Дикому степу, відрізана від братньої Росії, що, подібно до Брестської фортеці, веде героїчну, нерівну боротьбу з агресивним і підступним ворогом, у даному випадку – українським націоналізмом, за яким стоїть лицемірний, підступний Захід³⁵¹.

Реакція на встановлення українсько-російського «жорсткого» кордону в українському та російському національних дискурсах була діаметрально протилежною. Перший намагався легітимізувати цей кордон за допомогою історичних аргументів, запозичених із ідейного арсеналу кінця XIX – початку XX ст., підкреслюючи етнокультурні, мовні відмінності між українцями та росіянами, обґрунтовуючи пріоритет української колонізації перед російською та акцентуючи на русифікаторській політиці російського центру в місті та регіоні. Другий, тобто російський, звертався до більш архаїчної ідеології, наголошуючи на спільності історико-культурного простору, сформованого православною церквою та Російською імперією. Ця ідеологія, в свою чергу, базується на концепції єдиного слов'яно-руського народу з його регіональними «гілками». Зрозуміло, що зусилля російських націоналістів спрямовані на мінімізацію впливу «жорсткого» кордону за допомогою символічних засобів.

Своєрідним компромісом між протилежними інтерпретаціями міста на кордоні можна вважати політичний дискурс «столиці українсько-російського співробітництва», - образ, який Харків почав приміряти на себе десь із кінця 1990-х-початку 2000-х років. З цим образом тісно пов'язана концепція «єврорегіону Слобожанщини» – спільного економічного та культурного простору прикордонних російських і українських областей³⁵². Цей образ, спопуляризований в часи перебування при владі президента Л.Д.Кучми, здається, здобув нове життя після зустрічі в Харкові президентів Д.Медведева та В.Януковича в квітні 2010 р., яка нагадала про традиційно важливу роль Харкова в російських геополітичних інтересах на Чорному морі.

³⁵⁰ Окара А. «Українські тумани» та «русское солнце». Українофобія як гностична проблема / Андрій Окара // *І.* – 2000. – Число 18.

³⁵¹ Минаков С. Харьков: признаки жизни / С. Минаков // *Знамя.* – 2001. – № 5; Його ж. Новая походная песня слободских полков / С. Минаков // *Харків'яни. Поема про місто в цитатах поетичних творів [Авт.-упор. Копичко В. П., Копичко Ю. Г.]* – Харків, 2007. – С. 363–364.

³⁵² Zhurzhenko T. Cross-border cooperation and transformation of regional identities in the Ukrainian-Russian borderlands: towards a Euroregion «Slobozhanshchyna»? / T. Zhurzhenko // *Nationalities Papers.* – 2004. – № 1. – P. 207–232 [Part 1], 497–551 [Part 2].

Щоправда, образ «столиці українсько-російського співробітництва», який ніс на собі відбиток радянської парадигми «дружби народів», останніми роками зазнав помітної «русифікації». Сьогодні поряд із ним усе частіше використовується гасло перетворення Харкова на «столицю російської культури в Україні». Ідейною основою цього гасла виступає не стільки ідея «євро регіону Слобожанщини», скільки доктрина ранньомодерного російського націоналізму в добре знайомому вигляді релігійного панславізму, що зараз активно використовується в політиці Російської православної церкви з метою формування єдиного культурного простору «Святої Русі»³⁵³. Ця доктрина знаходить підтримку в російськомовній інтелігенції³⁵⁴ міста, а відтак і в нинішньої адміністрації Харківської області³⁵⁵.

У цьому контексті звертає на себе увагу семантична трансформація назви регіону «Слобідської України». Наприкінці 1980-на початку 1990-х років вона мала виразне національне звучання, з наголосом на другому слові. З часом, однак, ця назва почала переосмислюватися в місцевому, регіональному політичному дискурсі таким чином, щоб підкреслити її транснаціональний характер, історичну спільність прикордонних українських і російських областей. Перше слово історичної назви краю почало домінувати над другим, використовуючись, наприклад, у процесі реалізації проекту «євро регіон Слобожанщина», назвах деяких інших, нереалізованих політичних проектів подібного характеру. Як довго «слобідська» символіка залишатиметься основним маркером регіону, сказати важко.

Націоналістичний дискурс – чи то російський, чи то український – поки що погано узгоджується з фантомними столичними амбіціями та претензіями Харкова. В місцевому культурному житті й досі помітна

³⁵³ Голова правління Співки письменників Росії В. Ганічев, який є заступником Глави «Всемирного Русского Народного Собора» (очолює його патріарх Московський і всієї Русі, Кіріл), відзначає, що гасло перетворення Харкова на столицю російської культури на Україні було проголошено під час спільного засідання, присвяченого Переяславській Раді 1654 р., за участі представників «Русского Собора...», Харківського політехнічного інституту та Харківської обласної державної адміністрації («Думаю к заслуге ВРНС и белгородцев отнести то, что пять лет назад на нашей общей встрече, посвящённой Переяславской Раде нашими друзьями из ХПИ и облсовета был провозглашён лозунг: «Харьков — столица русской культуры на Украине») – див.: <http://www.vokres.ru/idea/ganichev9.htm>

³⁵⁴ Манифест «Славянина» // Славянин. Литературно-художественный журнал Харьковского отделения Союза писателей России. – 2010. – Том 1. – С. 7 - 8.

³⁵⁵ Голова Харківської обласної державної адміністрації М.М.Добкін був почесним гостем на установчих зборах Білгородського регіонального відділення «Всемирного Русского Народного Собора» 1 травня 2010 р. Див.: <http://www.vokres.ru/idea/ganichev9.htm>.

символічна орієнтація не лише на московський «Наш Современник», а й на імперський, європейський Санкт-Петербург: харківські літератори люблять називати своє місто «українським Петербургом», перетворюючи навіть занедбану річку Лопань на «харківську Неву». Обидва міста, немовби два відставника, обмінюються ностальгічними спогадами про те, коли вони обидва були столицями, як, приміром, на літературно-художній виставці під назвою «Первые столицы: два города – две судьбы», що відбулася з нагоди 350-річчя Харкова та 300-річчя Петербурга.

Своєрідною реакцією російськомовного Харкова на український національно-державницький проект можна вважати локальний дискурс «першої столиці», що почав формуватися в Харкові в другій половині 1990-х років. Цей проект, представлений місцевим телеканалом, торговельною маркою, низкою публіцистичних видань, - здобув офіційну підтримку місцевої політичної еліти, яка відчувала кризу радянської ідентичності та труднощі з адаптацією в новому для себе політичному та соціокультурному просторі незалежної України. Дискурс «Першої столиці» виводить столичну генеалогію Харкова не з XIX ст., тобто часів В.Каразіна, Г.Квітки та Харківського університету, а з радянської історичної міфології брежневських часів, доповнюючи її окремими запозиченнями з сучасної, неоімперської російської історичної міфології. У цьому відношенні він протистоїть українському національному дискурсу.

Харків поки що почувається незатишно в українському символічному просторі. Після розвалу СРСР можливості міста як транспортного, транзитного пункту по лінії Південь-Північ виявилися істотно обмеженими. Економічна криза болуче вдарила по військово-промислому комплексу, машинобудівному та науково-технічному потенціалу Харкова. Натомість вона сприяла піднесенню Дніпропетровська та Донецька в ролі нових економічних і політичних лідерів регіону, успішних конкурентів Києва, своєрідної «кузні» кадрів найвищого рівня для незалежної України. На умовній геополітичній осі «Захід-Схід» Донецьк відтіснив Харків у ролі повноважного представника східної України, постійного політичного опонента Львова - представника західного українського регіону.

Одночасно Харків змінив своє місце в символічній системі координат України. Якщо в радянські часи він «дрейфував» з «півдня» на «північний схід», то тепер місто, разом із Донецьком, Луганськом, Дніпропетровськом, Запоріжжям, Одесою та деякими іншими обласними центрами, розташувалося в умовному південно-східному регіоні України. Останній позначений високим рівнем урбанізації, промислового розвитку, концентрацією російського населення, а також ін-

тегрованістю в російсько-радянський національний проект. За своєю конфігурацією цей регіон багато в чому подібний до Південної Росії початку ХХ ст. з її яскраво вираженою локальною ідентичністю, проросійською орієнтацією та політичним дистанціюванням від Києва. Про це нагадали президентські вибори в Україні в 2004 р., що супроводжувалися виникненням і спробою інституціоналізації проекту т. зв. Південно-Східної автономії в рамках України.

Реакцією на потенційні загрози такого проекту з українського боку стали вправи з ментальною географією, що супроводжуються маргіналізацією південних і східних областей в українському національному дискурсі. В українській політичній публіцистиці останніх років можна зустріти варіації на теми С. Гантінгтона про кордон між західною та східною цивілізаціями, що нібито проходить територією сучасної України³⁵⁶. Спокуси легітимізувати цей внутрішній кордон за допомогою подібної аргументації не уникли навіть деякі поважні історики.

Відповідно до логіки запізненого історико-географічного детермінізму, Харків, що виріс на «Дикому полі», відділеному азіатсько-візантійсько-російсько-радянським домінуванням від «справжньої» Європи, а ргіогі має вважатися культурно відсталим у порівнянні з міськими центрами тих історичних регіонів, які колись мали щастя перебувати у складі Речі Посполитої, не кажучи вже про імперію Габсбургів. «Гантінгтонізація» (Т. Журженко) України українськими аналітиками в цьому випадку фактично співпадає з геополітичними вправами російських націоналістів, зацікавлених у тому, щоб відсунути українсько-російський символічний кордон якомога далі на захід таким чином, щоб він співпав із релігійним історико-культурним простором. Стає дедалі очевиднішою необхідність інтелектуального перевавантаження самого українського національного дискурсу, не здатного увібрати в себе розмаїття історичної та пострадянської України.

Боротьба за Харків

Трансформація радянського публічного простору Харкова почалася в роки горбачовської «перебудови», наприкінці 1980-х років. Вона здійснювалася спочатку під гаслами демократизації, відновлення історичної справедливості та викриття злочинів комуністичного режиму. Наслідком цього стали перші зміни в топоніміці Харкова, серед яких найпомітнішим можна вважати перейменування площі Дзержинського на площу Свободи. Здобутками радянської демократизації постали

³⁵⁶ Riabczuk M. Has the Second Rzecz Pospolita expanded to the borders of the first RP in the contemporary Ukraine? // Nationalities Affairs = Sprawy Narodowosciowe. 2007. Iss. 31. P. 29- 37.

меморіальні комплекси, присвячені жертвам обох тоталітарних режимів – польських офіцерів і харківських євреїв.

Пізніше демократичний потенціал епохи «перебудови» реалізував себе в «європейській» орієнтації культурного простору міста. Вона помітна сьогодні, зокрема, в назвах багатьох приватних закладів, починаючи від кіосків з ношеним одягом до страхових компаній, асоціацій, компаній та фірм, які бажають таким чином підкреслити високу якість своєї продукції. Європейським стандартам відповідають «нейтральні» в ідеологічному сенсі скульптурні зображення скрипаля, футбольного м'яча, закоханої пари, що розмістилися в центрі Харкова. Варто додати, що місто відзначене кількома нагородами Європейського Союзу, хоча буває важко пояснити, хто і за що ці відзнаки присуджує.

Найбільший вплив на культурний ландшафт пострадянського Харкова мала комерціалізація. Те, що називають становленням ринкової економіки на пост-радянському просторі, на початку 1990-х років супроводжувалося процесами де-урбанізації, ерозією міського соціокультурного простору. З кінця ХХ ст. з'явилися перші інвестори, що мали можливість почати нове будівництво в Харкові. Наслідки їхньої активності представлені новими спорудами банків, ресторанів, елітних житлових будинків, всіляких бутиків і супермаркетів. Проте найбільш помітним символом комерціалізації Харкова став гігантський базар, відомий під назвою «Барабашовки» (від назви найближчої станції метро «імені академіка Барабашова»). Він вважається одним із найбільших за територією на пострадянському терені, немовби відроджуючи давню репутацію Харкова як центра ярмаркової торгівлі. Втім, архаїчність подібної форми ділової активності є очевидною.

«Українізація» міського ландшафту Харкова після проголошення незалежності України здійснювалася за допомогою парадигми «національного Відродження». Національні символи, що активізувалися в культурному просторі Харкова, в переважній своїй більшості мали регіональну «прописку» й були адаптовані свого часу радянською традицією: це були імена Г.Сковороди, Г.Квітки, поета П.Грабовського, історика Д.І.Багалія, режисера Л.Курбаса, поета В.Еллана та письменника М.Хвильового. Чи не єдиною згадкою про козацьке минуле Харкова став пам'ятник міфічному засновнику міста, козаку Харку, виконаний та подарований місту російським скульптором З. Церетелі. Він зведений в центральній частині Харкова в 2004 р., а його зображення відтоді супроводжують публічні репрезентації міста.

Набагато менше пощастило архітектурному ансамблю, зведеному в історичній частині Харкова на честь 10-річчя незалежності України:

відрізаний від усіх тротуарів безперервним потоком транспорту, він виглядає позбавленим життя, мертвим місцем пам'яті, куди нікому й немає чому йти. Таке ж саме враження справляє пам'ятний знак на честь проголошення української незалежності, який з'явився на майдані Свободи, колишньому імені Дзержинського, ще на зорі новітньої української державності. Загальнонаціональні українські символи, особливо нові, які не були раніше пов'язані безпосередньо з Харковом своєю традицією чи змістом, загалом важко вписуються в культурний простір міста. Відсутність зв'язку з регіональним історичним нарративом – одна з причин провалу історичної політики президента В. Ющенка, побудованої на віктимізації українського минулого.

Базові структури, архітектурний ландшафт Харкова зберегли безпосередній зв'язок із радянським минулим. Велетенська фігура Леніна, що стоїть на майдані Свободи в центрі Харкова, свого часу викликала в К. Уоннер похмурі асоціації з площею Таньаньминь у Пекіні, відомої на весь світ жорстоким придушенням студентської демонстрації. Монументальна пропаганда історичної міфології «Великої Жовтневої соціалістичної революції» не поступається за масштабами своєї репрезентації лише міфології «Великої Вітчизняної війни»: обидві вони мають власні «місця пам'яті» й широко представлені в топоніміці міста. Утім, за два десятиліття існування незалежної української держави радянська історична спадщина виявила гідну подиву здатність до регенерації.

За часів президентства Л.Д.Кучми культурний простір міста почав стрімко наповнюватися символікою повоєнної, брежнєвської доби, з якої вийшла вся сучасна політична еліта країни. Імена та зображення колишніх партійних, радянських, комсомольських і профспілкових діячів, представників партійно-господарської номенклатури, воєначальників, спортсменів, науковців, митців широко представлені на пам'ятних дошках, барельєфах, в назвах станцій метро, підприємств Харкова. Всіх цих людей об'єднує місцеве походження та/ або місце професійної діяльності. Можна стверджувати, що примирення з радянським минулим у Харкові відбулося завдяки тому, що це минуле нікуди, власне, й не зникало. Проте за останні роки символічний капітал радянської доби помітно трансформується під впливом російського національно-державного проекту.

Політика пам'яті, яку здійснює нинішнє російське керівництво, спрямовується на поєднання традицій імперської доби з радянськими. Активним учасником цієї політики виступає Російська православна церква. Харківський міський ландшафт упродовж останніх років переживає те, що російський культуролог В.Каганський називає кле-

рикалізацією культурного простору³⁵⁷. Церковні комплекси, споруди виділяються в окремі, особливі частини ландшафту, які домінують над ним і навіть контрастують із ним своєю розкішшю не менше, ніж комерційні, зокрема банківські, споруди.

Історична міфологія «Великої Вітчизняної війни», яка в брежнєвські часи суттєво посунула міфологію «Великої Жовтневої соціалістичної революції», сьогодні тісно поєднується з релігійною та імперською символікою. Православні храми зводяться поряд із військовими меморіалами, а мода на Георгіївські стрічки навіть вийшла за межі історичного дискурсу й набула політичного характеру, ставши символом проросійської орієнтації. Саме в такому вигляді концепція «Великої Вітчизняної війни» перетворюється на важливий компонент історичної політики нового українського керівництва на всіх рівнях. Звертає на себе увагу, що відповідна символіка залишається в публічному просторі Харкова й після святкування Дня Перемоги 9 травня й невідомо скільки ще залишатиметься в ньому. Чи матиме ця політика одним із своїх наслідків символічне повернення Сталіна, як це вже відбулося в Запоріжжі – поки що невідомо...

Одночасно з ностальгією за СРСР в Харкові дедалі помітнішою стає мода на Російську імперію. Під час урочистого відзначення 350-річчя міста в 2004 р. поряд із будинком обласної державної адміністрації несподівано для багатьох було встановлено погруддя першому імперському наміснику Слобожанщини, графу Є.Щербініну, який в українському історичному наративі вважається «могильником» слобідсько-української автономії. Одночасно з ним, поряд із психіатричною лікарнею, постав пам'ятник князю Олександрові Невському, канонізованому РПЦ. Імперська доба репрезентується в Харкові в тому вигляді, який надає їй сучасна російська пропаганда «а-ля рюсс», – рекламних проспектів і глянцевих листівок. Ця нова історична міфологія сьогодні успішно продовжує культурну русифікацію Харкова, не зустрічаючи гідних суперників.

У цілому публічний простір Харкова сьогодні залишається полем битви різних ідеологій та політичних орієнтацій. Фактично всі важливі «місця презентацій» ідентичності міста наповнені символами, які погано узгоджуються між собою. Звичайно, це можна було б вітати й розглядати як вияв толерантності, якби не «війна пам'ятників». Приміром, у 2006 р. в Харкові спочатку було розбите підніжжя пам'ятника П. Постишеву, а потім залито фарбою пам'ятний знак

³⁵⁷ Каганский В. Клерикализация / Владимир Каганский [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.russ.ru/culture/20050411.html>.

жертвам Голодомору³⁵⁸. Того ж року акт вандалізму було вчинено щодо пам'ятного знака воїнам УПА. Натомість харківське керівництво в 2007 р. публічно висловило бажання перенести пам'ятник радянському воїну-визволителю з Таллінна до Харкова.

Замість висновків

Система геополітичних координат, у яких розвивалася історія Харкова, залишалася незмінною: це місто на українсько-російському пограниччі й водночас – крупний центр регіону, зовнішні кордони та символічна територія якого постійно змінювалися. При цьому регіональні кордони не співпадали з національними, а ці останні – з релігійними (в широкому розумінні цього слова). Місцеві, локальні маркери регіону демонструють дивовижну стійкість і здатність до регенерації, хоча їхня семантика змінювалася з часом, в залежності від політичної кон'юнктури.

Для характеристики регіону, центром якого залишається Харків, найбільше підходить поняття широкої контактної зони, де перетинаються різні культурні впливи. Метафора Харкова як перехрестя, вперше вжита, здається, В.Н.Каразіним, у цьому контексті ще не втратила свого значення. Одночасно амбівалентність, багатозначність або невизначеність, стильова еkleктика, - усі ці властивості контактної культурної зони також залишаються характерними прикметами міста й регіону.

Якщо розширити горизонти ментальної географії, можна дійти висновку, що Харків є подібним до тих «погранично-центральных» міст Східно-Центральної Європи, які вважаються не лише «жертвами», а й впливовими чинниками процесу постійного перекроювання символічного й політичного простору в регіоні³⁵⁹. Серед них - Львів, Чернівці, Одеса, Вроцлав, Гданськ, Братіслава, - тобто ті міста, що, як правило, виступають у ролі полікультурних і поліетнічних осередків модернізації, впливаючи на відповідні центри й створюючи альтернативні системи соціальних стосунків у відповідному регіоні. Немає вагомих підстав для того, щоб міста, які виникли на території сучасної південної та східної України в процесі модернізації Російської імперії, відділяти від зазначених вище якоюсь незримою стіною.

Політика ідентичності, яку здійснювало до цього часу українське керівництво в Харкові, вірніше – відсутність такої політики, не дозво-

³⁵⁸ Гриневич Л. Голод 1932-1933 рр. у публічній культурі пам'яті та суспільній свідомості в Україні / Л. Гриневич // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. – К.: Інститут історії України НАН України. – 2007. – № 17. – С. 399.

³⁵⁹ Cornis-Pope M. Towards a History of the Literary Cultures in East-Central Europe: Theoretical Reflections / Marcel Cornis-Pope, John Neubauer // ACLS Occasional Paper. – 2002. – No. 52. – Pp. 26-28.

ляє належним чином використати культурний, інтелектуальний потенціал міста і вписати його в український національний дискурс. З іншого боку, регіональний, локальний дискурс Харкова невпинно втрачає свій інноваційний характер. Суспільний капітал міста за останні роки відчутно зменшився. Тут, як і повсюди в Україні, рівень політичної та побутової культури продовжує знижуватися, а розчарування, втома та цинізм – навпаки, зростати. Структури громадянського суспільства не здатні протистояти негативним тенденціям у політиці. Не дивно, що з суб'єкта Харків усе більше перетворюється на об'єкт політики.

Харків потребує сьогодні позитивного образу та міфології, що базувалася б на ідеї модернізації. Український культурний простір є багато в чому подібним до європейського за своєю різноманітністю. Можливо, рецепти для розв'язання внутрішніх суперечностей у Європейському Союзі за рахунок децентралізації, подолання впливу національної парадигми, акцентуванні на модернізації, на майбутньому, а не історії – можуть бути придатними й для України. Можливо, в цьому випадку ті властивості України, що зараз стоять на перешкоді її консолідації, стануть, навпаки, працювати на зростання та використання капіталу різноманіття. Проте для цього потрібен той інтелектуальний та гуманітарний капітал, який був розтриньканий за роки незалежності та який тепер буде важко відновити. Без цього узгодити національний дискурс із регіональним і транснаціональним неможливо. Це означатиме, що культурний простір Харкова й надалі залишатиметься полем битви конкуруючих дискурсів, кожен із яких має проекцію в минуле та майбутнє.

Соціальні уявлення про культурну ідентичність Харкова (за матеріалами дослідження харківських першокурсників)

Соціальна реальність, як відомо, не зводиться лише до об'єктивних характеристик – важливу роль у її функціонуванні відіграє символічна складова – соціальні уявлення. Цю ідею підтримували як класики соціології, так і сучасні автори на тій хоча б підставі, що діяльність людей, у якій суспільство відтворюється, так чи інакше пов'язана з їхніми уявленнями про цю діяльність та про світ, що їх оточує, причому не тільки соціальний. Наприклад, ще М. Вебер, характеризував соціальну дію як таку, що має суб'єктивний смисл, а сукупність усіх мислимих для певної епохи смислів називав «картиною світу», наголошуючи на значимості для неї релігійних ідей і простежуючи їхню роль у господарській діяльності у «Протестантській етиці». Можна згадати також й Е. Дюркгайма, який писав про соціальну норму й патологію залежно від ступеня (суб'єктивного) прийняття соціальних норм, і К. Маркса, який пов'язував перетворення «класу-у-собі» на «клас-для-себе» з наявністю ідеології («ідея, що опанувала масами, стає матеріальною силою») та ін. Не залишимо осторонь і «соціокультурний аналіз», що виник через майже сторіччя після згаданих класиків і який Л. Іонін та його послідовники відстоюють як альтернативу «соціології культури». У рамках цього аналізу наполегливо просувають думку про те, що певні значення приписують, здавалося б, зовсім об'єктивним (не залежним від волі й свідомості людей) речам. Стосовно ж нашої теми найдоречніше згадати П. Бурдьє, який, по-перше, говорив про соціальний простір як про співвідносний простір соціальних позицій, а по-друге, наполягав на тому, що фізичний (географічний) простір також насичений соціальними смислами, які приписують певним місцям у цьому просторі³⁶⁰.

З іншого боку, давно вже стало звичним виділення локальних (тобто обмежених певною територією) культур, цивілізацій тощо, тут також можна згадувати багатьох мислителів – від О. Шпенглера до С. Гантінгтона. Так чи інакше, цілком загальноприйнято вести розмову не тільки про певні культурно-цивілізаційні регіони, а й про їхні відношення і межі; не випадково останнім часом дуже актуальними стали порівняльні дослідження й дослідження «прикордоння» (border studies).

³⁶⁰ Бурдьє П. Физическое и социальное пространство: проникновение и присвоение / П. Бурдьє // Социология политики [пер. с фр. ; сост., общ. ред. и предисл. Н. А. Шматко]. – М. : Socio-Logos, 1993. – С. 33–52.

Уважають також, що Україна саме перебуває під перехресним впливом різних культур, тому, за висновками деяких дослідників, тут наявні принципові культурно-регіональні відмінності по лінії схід–захід. Ми вже зазначали, що регіональні відмінності, хоча й мають, звичайно, під собою об'єктивні підстави, проте не актуалізуються самі по собі – для цього необхідна певна «регіональна ідеологія», що формулює й виражає специфіку того чи іншого регіону порівняно з іншими на рівні уявлень. Також ми висловлювали припущення про те, що формуються подібні ідеології, головню, в містах, які саме і є «регіональними столицями», «містами-маркерами» відповідних регіонів³⁶¹. Відповідно, можливо описувати регіональність через вивчення уявлень про ті чи інші міста. У нашому випадку йдеться про культурну ідентичність міста – його місце в просторі координат, заданому культурними відмінностями між географічно визначеними регіонами, місце, у якому це місто розташоване відповідно до уявлень як про це місто, так і про «культурно-географічний» простір загалом.

Якщо ми говоримо про Україну, що має певні культурні відмінності між регіонами, особливо такі, які в силу певних історичних, наприклад, причин перебувають, у зоні впливу різних, як думають, культурно-цивілізаційних ареалів, то, природно, актуальними є порівняльні дослідження, які проводять, між «полярними» регіонами (зокрема, відомий проект «Львів–Донецьк»³⁶²). З іншого боку, будь-яке прикордонне місто можна оцінювати з погляду «культурної значущості» для нього лише цього «географічного» факту. І тут важливим виявляється аж ніяк не протиставлення сходу й заходу України, а дослідження таких міст як Ужгород і Одеса, Сімферополь і Харків та ін. Культурній ідентичності Харкова і присвячено цю працю.

Спостереження й висновки ми ґрунтуємо на матеріалах опитувань студентів першого курсу харківських вузів, проведених у травні 2004, травні 2005 і грудні 2006 – січні 2007 рр. кафедрою українознавства Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна та Східним інститутом українознавства імені Ковальських у межах дослідження «Національно-культурна ідентичність населення Слобідської України XVIII–XXI ст.». У 2004 р. опитано 752 особи у п'яти вузах,

³⁶¹ Мусієздов О. О. В пошуках регіональної ідентичності (на прикладі дослідження студентів-першокурсників харківських вуз) / О. О. Мусієздов // Вісник Львівського університету. – 2007. – Вип. 1. – С. 11–21. – (Серія соціологічна).

³⁶² Див., наприклад: Серета В. В. Регіональні особливості історичних ідентичностей та їх вплив на формування сучасних політичних орієнтацій в Україні : дис. ... канд. соціол. Наук / В. В. Серета. – К., 2006. – 240 с.; Львів-Донецьк: соціальні ідентичності в сучасній Україні / Спеціальний випуск часопису «Україна модерна». – Київ-Львів : Критика, 2007. – 360 с.

у 2005 – 478 осіб у п'яти вузах, у 2006-2007 рр. – 1278 осіб у дев'яти вузах³⁶³. У вибірковій сукупності достатньо представлені студенти як гуманітарних, так і технічних спеціальностей, обсяг вибірки достатній для нашого дослідження, бо кількість першокурсників у харківських вузах становить близько 14000 осіб. Студенти обрані тому, що вони є поколінням, яке проходило первинну соціалізацію за нових соціальних умов, і їхнє сприйняття соціального простору буде більш релевантним до цих умов.

З огляду на тематику розглянутих питань зазначимо, що до студентів-першокурсників належать не лише жителі Харківської обл., тобто дані опитування не репрезентують населення цього регіону. Природно, більшість респондентів (68 %) – жителі Харківської обл., серед інших областей переважають Донецька (6 %), Луганська, Полтавська (по 5 %), Сумська (4 %), Дніпропетровська та АР Крим (по 2 %). Разом представники цих областей становлять 87 % опитаних, інші області представляють у вибірковій сукупності 1 % і менше респондентів.

У дослідженнях 2004 й 2005 рр. респондентам було задане питання про те, чи є Харків українським, російським або європейським містом; можна було обрати кілька варіантів відповіді (табл. 5). Зазначимо, що розподіл відповідей на це питання в 2004 й 2005 р. не відрізнявся, попри припущення, що події «помаранчевої революції» мали б змінити думку опитаних. Імовірно, згадані події вплинули на те, що

Таблиця 5

На Вашу думку, Харків ..., % до тих, хто відповів

Варіант відповіді	2004 (N=752)	2005 (N=478)
Українське місто	54	54
Російське місто	19	19
Європейське місто	17	17
Байдуже яке	12	12
Інша відповідь	9	9

тільки українським містом Харків 2005 р. назвали на третину більше респондентів, ніж у 2004 (табл. 6). Як видно з таблиці 5, на думку 54 % опитаних, Харків є українським містом, а тих, хто вважає його російським або європейським, майже порівну – 19 і 17 %, відповідно. Загалом можна сказати, що подібне протиставлення (а отже, і взагалі протиставлення України, Росії та Європи) аж ніяк не є для опитаних

³⁶³ Національно-культурна ідентичність жителя «контактної зони» (за матеріалами анкетування студентів-першокурсників Харкова) / [Грінченко Г., Кравченко В., Мусієздов О., Титар О.] // Схід – Захід : історико-культурологічний збірник. – 2006. – № 8. – С. 161–184.

надто актуальним – кожен восьмий обрав варіант, відповідно до якого не має значення те, яким є Харків – українським, російським чи європейським. Водночас, респонденти досить чітко ідентифікують Харків; як видно з табл. 6, а кількість тих, хто вибрав декілька варіантів відповіді, є досить незначною.

Таблиця 6

На Вашу думку, Харків ..., % до тих, хто відповів

Варіант відповіді	2004 (N=752)	2005 (N=478)
Лише українське місто	33	42
Лише російське місто	14	13
Лише європейське місто	11	12
І українське, і російське місто	5	3
І українське, і європейське місто	3	3
І європейське, і російське місто	2	1

Говорячи про культурну ідентичність Харкова в уявленнях опитаних, можна з'ясувати, з якими містами, на їхню думку, Харків найбільше духовно й культурно близький – це цілком доречно, оскільки, як ми вже згадували, ті або інші міста в певному сенсі репрезентують культурно різні регіони. Розподіл відповідей на це питання (дослідження 2004 й 2005 рр.) наведений у табл. 7. На першому місці в списку є Київ (47 %), що можна вважати, на нашу думку, своєрідним реверансом у бік столиці, оскільки протиставлення міст припускають питання про єдність України й, відповідно, «українськість» її міст і регіонів. У цьому контексті лідерство Києва як найбільш духовно й культурно близького до Харкова міста свідчить, швидше, про визнання Харкова містом українським, ніж про будь-що інше. З іншого боку, можемо припустити, що свою роль тут міг відіграти не стільки Київ як такий, скільки його столичний статус – відповідно, близькість до нього могла бути виділена на підставі того, що Харків у силу відомих історичних обставин позиціонується як «перша столиця України» (1918-1934 рр.) і найчастіше його порівнюють з Києвом не лише в контексті протиставлення, а й у контексті пошуку спільного між цими містами.

Далі, як бачимо, зі значним відривом як від Києва, так і від решти запропонованих міст ідуть Донецьк (22 %) і Полтава (20 %). Знову ж наголосимо, що тут може йтися не стільки суто про близькість цих міст до Харкова, скільки про бажання приїжджих студентів провести паралель між Харковом і містом, що репрезентує його рідну область – як ми вже зазначали 6 % опитаних приїхали до Харкова з Донецької області, 5 % – з Полтавської. Якщо прибрати цей фактор, то виявиться, що Донецьк і Полтава не так уже й сильно випереджають інші міста.

З якими містами Харків є найбільше духовно та культурно близьким?

Варіанти відповіді	2004 (N=752)	2005 (N=478)
Київ	47	47
Донецьк	22	22
Полтава	20	20
Москва	14	14
Белгород	12	12
Дніпропетровськ	12	12
Суми	7	7
Севастополь	6	5
Санкт-Петербург	5	5
Нюрнберг	4	4
Львів	2	2
Познань	0,4	0,4
Вологда	0,2	0,2
Інше	5	5
Важко відповісти	11	11

Культурну близькість Львова, який репрезентує західноукраїнський культурний регіон, респонденти відзначають лише в 2 % випадків, тоді як культурна подібність російських міст значно вища: Москва – 14, Белгород – 12, Санкт-Петербург – 5 %. Цікаво, що серед російських міст, які представляють відповідний культурний ареал, Москва випередила Белгород, який утричі ближче до Харкова. І хоча явно «географічно» зумовлену культурну близькість Белгорода вибрали 12 % респондентів, культурна близькість Москви все одне виявилася більшою (14 %). Однак знову зробимо поправку на ймовірну значимість для Харкова столичного статусу, у цьому випадку – Москви.

Порівняємо ці дані з результатами дослідження 2006-2007 рр.³⁶⁴. Як виглядає простір культурно й духовно близьких респондентам міст, відображено в табл. 8, а також на неорієнтованому графічному зображенні зв'язків між ознаками, побудованому на підставі коефіцієнтів кореляції Пірсона. На першому місці в списку міст є Харків (92 %), що не дивно, оскільки опитування відбувалося в харківських вузах, а більшість першокурсників – харків'яни. Далі – Київ (60 %), що, знову ж, з одного боку, цілком передбачувано, а з іншого, – є свого роду підтвердженням потреби унітарності України (передбачає ло-

³⁶⁴ Прямо порівнювати ці дані не можна, оскільки, по-перше, був запропонований трохи інший список міст, а по-друге, респонденти могли не вибирати найближчі до Харкова міста зі списку, а оцінювати ступінь духовної та культурної близькості респонденту кожного з міст за п'ятибальною шкалою.

яльність щодо її центру)³⁶⁵. Інші міста набрали не більше 43 %, серед них на перших місцях знову-таки Донецьк і Полтава. Не дивно, що у кінці списку є російські міста, зокрема, Ленінград (який представляє радянську історію й культуру) – на останньому місці. Наголосимо, що столиця Росії Москва в цьому рейтингу випередила український Львів. Водночас респондентам ближче географічно далекий Санкт-Петербург, ніж набагато ближчий Белгород. Ці дані цілком можна розцінювати як свідчення регіональності в уявленнях респондентів, причому ця регіональність не тільки й не стільки географічна, скільки символічна, можливо, навіть ціннісна. Як і російські, так і українські міста Суми, Луганськ і Львів для опитаних більше (швидше або зовсім) не близькі, ніж близькі.

Таблиця 8

«Якою мірою Вам культурно близькі наступні міста?», % до тих, хто відповів

Варіант відповіді	«Дуже близький» + «Швидше близький»	Як близький, так і ні	«Зовсім не близький» + «Швидше не близький»
Харків	92	5	2
Київ	60	23	14
Полтава	43	24	29
Донецьк	39	22	36
Одеса	35	26	34
Севастополь	34	25	35
Суми	33	25	37
Луганськ	31	22	42
Москва	29	20	46
Львів	27	19	49
Санкт-Петербург	25	18	50
Белгород	22	18	52
Ленінград	16	17	57

З аналізу коефіцієнтів кореляції між ознаками, що описують ступінь культурної близькості респондентам запропонованих міст (див. рис. 1), можна помітити таке. По-перше, Харків і Белгород не мають явних зв'язків ані з іншими містами із запропонованих, ані між собою. Це може свідчити, що Харків як регіон у сприйнятті респондентів є в певному сенсі самодостатнім, принаймні географічна близькість Белгорода не є самостійним чинником для наявності зв'язку між ним і Харковом. Однак варто мати на увазі, що переважна більшість опи-

³⁶⁵ Сума відповідей «згоден» і «повністю згоден» на питання про те, чи повинна Україна залишатися унітарною державою, становить 52 %.

таних – харків'яни, для яких їхнє рідне місто не потребує ширшого «регіонального контексту», про що свідчать відповіді на відкрите питання щодо Харкова: «найкраще місто», «рідне й улюблене місто» тощо.

Інакше кажучи, на отримані результати в цьому випадку однозначно вплинула неоднорідність досліджуваної аудиторії. По-друге, зв'язок між російськими й українськими містами «опосередкований» цілком неоднозначним щодо цього Севастополем. Причому він пов'язує їх як з явно «східноукраїнськими» Донецьком і Луганськом, так і через Одесу (південноукраїнське місто) з містами, з якими певно й асоціюється «власне українськість» – Київ, Львів, Суми, Полтава. Своєрідним «посередником» тут також є Полтава.

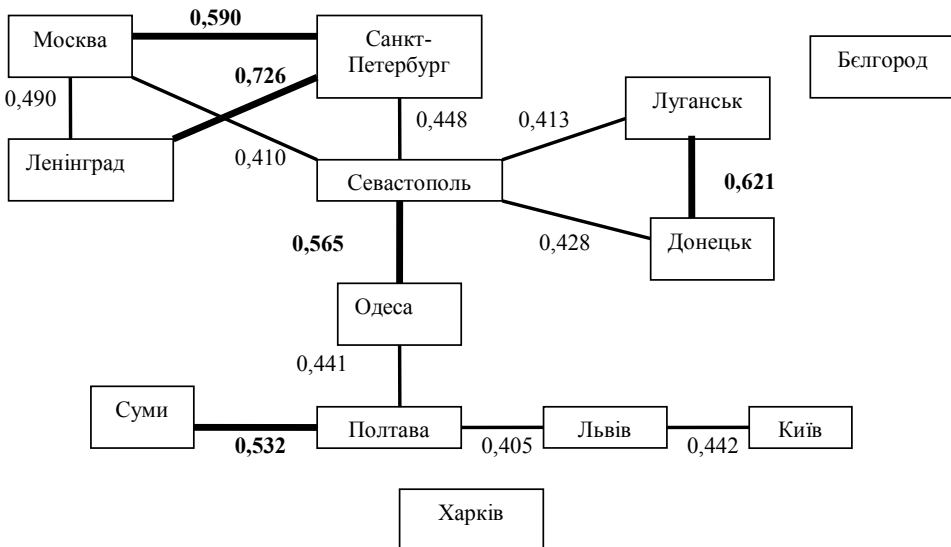

Рис. 1 Неорієнтований граф зв'язків між ознаками, що описують ступінь культурної близькості респондентам запропонованих міст (побудований за коефіцієнтами кореляції Пірсона, показано значення, що перевищують 0,4)

Доповнити сказане можна, розглянувши результати факторного аналізу між зазначеними ознаками. У табл. 9 наведені результати факторного аналізу по групі жителів Харківської обл. і по групі приїжджих. Як бачимо, в обох випадках, фактороутворювальними ознаками є, по-перше, Донецьк і Луганськ, по-друге, російські міста Москва, Санкт-Петербург/Ленінград, по-третє, міста, що репрезентують «українськість» – Київ та Львів. Як приїжджі, так і жителі Харківської обл. поєднують Харків з Донецьком і Луганськом, але Белгород у першому випадку (як і Севастополь) включають в один фактор з російськими містами, а в другому – в один фактор з

Донецьком, Луганськом, Харковом і Сумами (до українських Києва й Львова виявляється близькою Одеса). Отже, є незначні розбіжності в «баченні» приїжджими й жителями Харківської обл. простору культурно й духовно близьких респондентам міст.

Таблиця 9

Матриця факторних навантажень ознак, що описують ступінь культурної близькості запропонованих міст³⁶⁶

Місто	Фактори					
	приїжджі			жителі Харківської обл.		
	1	2	3	1	2	3
Белгород	0,501	0,058	0,190	0,596	0,460	-0,166
Донецьк	0,279	-0,090	0,817	0,784	0,231	0,072
Київ	0,119	0,733	0,001	0,151	0,232	0,641
Ленінград	0,832	0,098	0,139	0,192	0,800	0,165
Луганськ	0,065	-0,005	0,863	0,752	0,163	0,275
Львів	0,104	0,747	-0,097	-0,110	0,117	0,829
Москва	0,828	0,075	0,057	0,172	0,752	0,140
Одеса	0,420	0,489	0,319	0,372	0,326	0,579
Полтава	0,055	0,817	0,009	0,558	-0,010	0,552
Санкт-Петербург	0,879	0,104	0,065	0,078	0,861	0,213
Севастополь	0,605	0,244	0,371	0,460	0,412	0,403
Суми	0,061	0,688	0,216	0,629	-0,028	0,456
Харків	0,171	0,251	0,401	0,428	0,092	0,001
Дисперсія фактора	4,260	2,080	1,315	4,966	1,495	1,322
Внесок до сумарної дисперсії, %	32,767	15,997	10,117	38,201	11,501	10,172
	Обертання зійшлося за чотири ітерації			Обертання зійшлося за шість ітерацій		

Отже, отримані дані можна розглядати як доказ поширеної думки про існування культурних відмінностей між регіонами України. Це підтверджується також відповідями на запитання, розміщені в табл. 10. Наприклад, респонденти частіше погоджуються із судженнями про значні регіональні відмінності в Україні, водночас стверджуючи, що Україна – це частина Європи й повинна залишатися унітарною державою. Загалом же питання «політико-адміністративного» характеру виявилися досить складними для респондентів – варіант «важко відповісти» на ці питання обрали понад 10 % опитаних. Якщо на

³⁶⁶ Аналіз методом головних компонент. Варімакс обертання з нормалізацією Кайзера.

користь унітарності України висловлюються однозначно, то щодо її федеративного устрою думки розділилися практично нарівно (31 % не згодних проти 29 % згодних). Зазначимо, що багато хто на ці питання дав взаємовиключні відповіді (однозначно згодні з обома твердженнями 49 осіб, частково згодні – 161 особа, або 13 % від тих, хто відповів). Це доводить, що питання або не були зрозумілі, або немає чіткої думки з цього приводу. Цілком очікувано опитані більш компетентні в оцінці східних областей України, порівняно з оцінкою західних і прикордонних областей загалом.

Таблиця 10

Чи згодні Ви з такими твердженнями? %

Твердження	Однозначно згоден	Швидше згоден	Як згоден, так і не згоден	Швидше не згоден	Зовсім не згоден	Важко відповісти	Не відповіли
Окремі регіони України занадто сильно відрізняються між собою	43	31	17	5	2	1	1
Жителі східних областей України ліпше розуміють жителів Росії, ніж жителів Західної України	45	28	15	5	3	2	2
Жителі західних областей України ліпше розуміють жителів Європи, ніж жителів Східної України	20	23	25	15	9	6	2
Прикордонні області України мають більше спільного з країнами, з якими вони межують, ніж з Україною	25	31	26	10	3	3	2
Україна – це частина Європи	44	24	15	6	6	3	2
Україна повинна залишатися унітарною державою	30	22	22	5	6	11	4
Україна повинна мати федеративний устрій	14	15	24	12	19	14	2

Отже, можемо зробити такі висновки:

- в уявленнях харківських першокурсників є ідея про існування значних відмінностей між українськими регіонами по лінії «схід-захід»;
- у культурному просторі міст Харків позиціонується як такий, що належить до культурного регіону, пов'язаного з Донецьком і Луганськом, з одного боку, і російськими містами, з іншого;
- сам цей регіон, як і Харків, виявляється протиставленим культурному регіону, представленому Львовом і, почасти, Києвом;
- це не виключає розгляду Харкова як українського міста, що особливо актуально у зв'язку з подіями «Помаранчевої революції»;

· характеристика Харкова як «першої столиці» України отримує вираження в інтерпретації його як духовно й культурно близького до столиць – Києва та Москви.

Оскільки отримані результати, на яких ґрунтуються ці висновки, не репрезентують думки всього населення України, а стосуються лише певної, досить специфічної групи, що представляє лише одну Харківську область, то було б доцільно провести спеціальні дослідження з цієї теми, які б долали зазначені обмеження й давали змогу порівнювати результати, отримані в різних регіонах.

Специфіка соціального виключення у міському просторі (на прикладі м. Москви)

Місто, що завжди вважалося породженням раціональної, розумової організованості, набуває в сучасному суспільстві особливого значення. Воно стає не тільки каналом поширення гібридних культурних форм, але й саме піддається трансформаціям. Зокрема, це стосується освоєння міського простору. Тут можна виявити декілька важливих дослідницьких напрямків:

1. Опис проблем територіальної ідентичності в мегаполісі,
2. Вивчення фізичного й символічного витіснення в міському просторі:

- 2.1. практики примусового розселення по міських районах,
- 2.2. виявлення типових «груп сусідів», ставлення до яких у місті особливе (негативне, уникаюче).

Розглянемо їх більш детально.

1. Проблеми територіальної ідентичності в мегаполісі: місто як простір свободи або набір обмежень

Свобода людських відносин сприймається як одна з найбільш важливих рис існування в мегаполісі. Люди прагнуть приїхати в місто, «щоб відчутти себе «вільними у всіх відношеннях», і чим більше місто, тим значущим видається ступінь свободи у ньому. Однак наявність значного простору сама по собі не свідчить про можливість зафіксувати себе в ньому найзручнішим чином. Вибір місця проживання, місця роботи й місця відпочинку в міських умовах залежить не стільки від особистих преференцій і рівня доходів, скільки від сформованих життям у даному місті уявлень про належне, схвалюване, шановане.

Історичний розвиток міст спричинив цілий ряд змін їх життєустрою. З ростом населення відбувалося укрупнення міст і перетворення їх на мегаполіси. З розвитком торгівлі й грошового обігу, промисловості й науки, міське життя ставало дедалі раціональнішим. Анонімність зв'язків між міськими мешканцями збільшувалася. І, якщо у невеликих за чисельністю і площею містах життя індивіда або сім'ї ще проходило привселюдно, то у процесі укрупнення міст актуалізувалися цінності приватного життя. Замість співпраці, заснованих на родинних й сусідських зв'язках, у зростаючих містах стали закріплюватися відносини, засновані на тактичному, розумовому виборі й прагненнях до індивідуалістичних цілей. У зв'язку з ростом міст оформлюються й продовжують підсилюватися наступні характеристики: втрата територіального відчуття подібності, формальність і штучність людських відносин, інди-

відуалізм. Перша характеристика – втрата територіального відчуття подібності – означає ослаблення зв'язку з місцем, на основі якого раніше будувалися первинні соціальні зв'язки. Висока частота й великий ареал переміщень у міському просторі, з одного боку, і соціальні обмеження у вільному виборі місця проживання (морфологія розселення, що відбиває ієрархічність відносин), з іншого, призвели до того, що почуття спільності не з'являється навіть у сусідів. Формальність і штучність людських відносин пов'язана із втратою цього почуття спільності, з неглибоким і знеособленим сприйняттям іншого.

2. Фізичне й символічне витіснення у міському просторі

Сьогодні можна говорити про просторову міську сегрегацію, тобто про різні способи відокремлення тих або інших частин міського простору і їхніх мешканців. Це відокремлення набуває соціального характеру, як тільки територія починає сприйматися в термінах поділу «моє»/»чуже», причому цей поділ узгоджується з більшими або меншими соціальними можливостями, престижністю тощо. Так, окремі організації привласнюють прилеглі частини вулиць під свої автостоянки, огороджують ділянки, які раніше були загальнодоступними. Але витіснення з даного простору може бути наслідком не тільки фізичного, але й символічного розмежування. Наприклад, дорогі фасади, облагороджена прилегла територія й/або розміщення на ній тієї або іншої символіки можуть слугувати не стільки абстрактно-естетичним цілям, скільки завданню диференціювання тих, чий доступ варто мінімізувати або виключити, і тих, кого варто залучити на дану територію. Окрім того, відомо, що представники не тільки етнічних, але й соціальних груп воліють мешкати поруч із собі подібними. Ця диференціація слугує не тільки для оцінки дій «чужих», але також і для того, щоб надати своїм сучасникам соціальну «базу даних», що складається із суб'єктивно інтерпретованих, але соціально значимих «фактів» про сторонню групу.

Таким чином, виокремлення тих або інших зон у міському просторі може відбуватися за різними критеріями (функціями, типом житла тощо), які, у свою чергу, можуть відбивати специфіку розселення соціально однорідних груп. Тому можна говорити про місто в контексті упорядкування простору за певними правилами.

Міська сегрегація – це своєрідне перенесення соціальної нерівності у просторовий вимір. Один з найяскравіших проявів просторової міської сегрегації пов'язаний з регульованим розселенням по різних районах. Зокрема у Москві за останні 5-7 років відбувається плано-мірне витіснення «звичайних» жителів історичного центру на околиці. При цьому на місці їхніх колишніх помешкань зводяться елітні будинки, які заселяються високостатусними власниками. Оскільки

більшість колишніх мешканців є противниками свого витіснення на околицю, зацікавленими особами використовуються непрямі стратегії впливу (наприклад, визнання будинків аварійними).

Інший прояв просторової міської сегрегації полягає в соціальному оцінюванні (ранжируванні) потенційних сусідів. Ми виходимо із припущення, що, уявляючи будь-кого своїм сусідом, індивід приймає рішення, кого він хотів би залучити (включити) і кого виключити (відгородитися) зі свого простору. Інакше кажучи, ми вважаємо, що у свідомості людей існує певна система категорій для ухвалення рішення щодо сусідів, з якими було б бажано і небажано жити. Ми вважаємо, що оскільки є стійкі групи людей, сусідство з якими сприймається як небажане, то це говорить про прояв сукупності дискримінуючих правил і практик стосовно даних груп³⁶⁷.

Таким чином, завданнями нашого аналізу є 1) вивчення практик примусового розселення по районах м. Москви, 2) виявлення типових «груп сусідів», ставлення до яких у місті особливе (негативне, унікальне), що може розрізнятися залежно від тих або інших статусних характеристик.

1. Регульоване розселення по районах

Для вивчення поставлених питань скористаємося вторинними даними. Для вирішення першого завдання скористаємося даними міні-проекту «Витіснення з обжитої території жителів району Хамовники м. Москви» (2006 р., керівник А. В. Стрельникова). У рамках даного дослідження проведено десять інтерв'ю з жителями району Хамовники. Вік респондентів від 20 до 50 років, питання охоплювали ставлення громадян до політики перебудови історичного центру, сприйняття свого району, очікування із приводу примусового розселення.

Як відомо, у центральних районах м. Москви відбувається катастрофічне знесення старих будинків ХІХ – початку ХХ ст. На їхньому місці будується елітне житло із квартирами, що займають цілий поверх, окремими під'їздами для кожної родини, гаражами, басейнами і т.і. Тільки за останні кілька років у районі від Остоженки до Пречистенського бульвару були знесені практично всі будинки. Ті, які не потрапили під знесення, втратили свої внутрішні прикраси. У 2003 р. було зруйновано будинок № 5 у Молочному провулку, відомий у Москві як будинок Таля, німецького за походженням, але обрусілого купця. Аж до 2003 р. будинок належав його правнукові, але він, на жаль, не зміг побороти уряд Москви. Будинок Шаляпіна № 3 по Третьому Зачатіївському провулку перебуває в катастрофічному стані

³⁶⁷ Стрельникова А. В. Иллюзия свободы в крупном городе / А. В. Стрельникова // Экономическая социология. – 2001. – Т. 2. – № 2. – С. 133–139.

і свідомо не реставрується, хоча це пам'ятка архітектури. Будинок Бутикова в Коробейниковому провулку № 1/2, у якому якийсь час був дитячий садок, зараз підданий реконструкції, і всі найрідкісніші інтер'єри, які збереглися навіть у часи СРСР, тепер знесені. У деяких занедбаних будинках у цьому районі можна знайти рідкісні предмети побуту початку ХХ ст., газети тощо.

Як показують результати дослідження, об'єктивно корінні жителі, які витісняються зі звичних місць проживання, стають соціально виключеними: у них зникає право на самостійний вибір середовища проживання, причому в найширшому змісті (культурно-історичні пам'ятки, звичність та пізнаваність території, порушення сформованих соціальних зв'язків тощо). Однак суб'єктивно виключеність може не усвідомлюватися. Так, одна з респонденток міні-проекту, пенсіонерка З. уже 6 років мешкає в районі новобудов «Братиславська» й зараз усім задоволена. Вона говорить, що, звичайно, скучила за будинком на вулиці Єфремова, але інфраструктура, наявність магазинів, гарне освітлення вулиць, відсутність шуму, – усе це робить життя на окраїні цілком привабливим. До того ж її родина зараз мешкає у окремій квартирі, а там вони жили в комуналці. Але люди середнього віку набагато принциповіші від людей похилого віку. Так, 8 респондентів відзначають, що звістки про капітальну реконструкцію їхніх помешкань, а тим більше про знесення стануть для них найстрашнішою новиною. Ось слова 32-х річного Н. із цього приводу: «будинок захищати – це якось важко собі уявити, але якщо така ситуація трапиться, то, звичайно, потрібно з'ясувати – наскільки це законно, правочинно, які в мене права» [Архів автора]. У цілому, багато респондентів стурбовані планом перебудови району, який затвердила управа міста. Студентка І. знає точно, що до 2010 року її будинок не чіпатимуть і в планах реконструкції його немає. Л., О. та І. стурбовані чутками про знесення їхнього будинку (усі вони мешкають у одному будинку номер 16/1 по Фрунзенській набережній, звідки відкривається прекрасна панорама міста й вид на Москву-ріку). От що, наприклад, говорить І. щодо чуток навколо їхнього будинку: «...збираються зносити наш будинок. Для цього усе немовби уже зроблено. Підготували до цього, щоб і людей, відповідно, будинок зараз немовби... буде в аварійному стані. Відповідно, нас обманюють, нам не виплатять тієї суми... не дадуть грошей, просто нададуть житлову площу. Але це дурниці. Просто дурниці» [Архів автора]. Дійсно, навколо даної ситуації мешканці будинку згуртувалися, стали проводити збори під'їздів і найактивніші борці з незаконними роботами в підвалі щоразу надають інформацію про те, як просувається справа. Якщо раптом відбудеться найстрашніше і будинок визнають аварійним, усі родини з будинку 16/1 будуть

переселені у віддалений район Південне Бутово. Нікого з мешканців будинку така перспектива не влаштовує. Люди готові боротися й усіма законними способами шукати правду в даній ситуації.

Групи небажаних сусідів

Для розв'язання другого завдання скористаємося вторинними даними проекту «Всесвітнє дослідження цінностей» (World values survey)³⁶⁸. Це лонгітюдний проект, що являє собою серію обстежень з метою аналізу соціально-культурних змін у сучасних суспільствах. На цей момент завершується п'ята хвиля збору даних (перша хвиля була організована в 1981-1984 р., п'ята – у 2005-2006 р.). У проекті беруть участь біля ста країн, серед яких і Росія. Методологія дослідження – особисте формалізоване інтерв'ю за місцем проживання; національна вибірка, репрезентативна за статтю, віком, типом і регіоном проживання респондента. У проекті розглядається широкий спектр питань, що виявляють як ціннісні орієнтації й установки жителів різних країн світу, так і об'єктивні умови їхньої життєдіяльності. Бази даних доступні у форматі програми SPSS.

Для вивчення поставленого питання ми скористалися базою «World values survey». Для аналізу нами було використано фрагмент даних, що стосується дослідження у Москві. Змінні, які свідчать про ставлення до сусідів мають наступний вигляд:

Для кожного рядка, оберіть зі списку тих, з ким би ви були не проти мати сусідство (укажіть відповідь у кожному рядку, 1=проти, 0= не проти).

- A) Сусіди – люди із кримінальним минулим
- B) Сусіди – представники іншої раси
- C) Сусіди – ультраліві (радикальна політична опозиція)
- D) Сусіди – алкоголіки
- E) Сусіди – ультраправі (консервативна політична опозиція)
- F) Сусіди з великими родинами, багатодітні
- G) Сусіди із психічними вадами
- H) Сусіди – мусульмани
- Й) Сусіди – емігранти
- Ж) Сусіди – ВІЛ-інфіковані
- К) Сусіди – наркомани
- L) Сусіди – гомосексуали
- M) Сусіди – євреї
- N) Сусіди – індуси

³⁶⁸ Проект «Всемирное исследование ценностей [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.worldvaluessurvey.org>.

Таким чином, ці змінні являють собою набір дихотомій щодо того, чи надаватиме респондент значення появі поруч із собою кожної із представлених категорій сусідів.

Для вивчення поставленого питання ми скористалися процедурами факторного аналізу, методом головних компонентів. У процесі аналізу використане обертання даних *varumax* з метою полегшення інтерпретації. У результаті було виділено 3 основних фактора, що сумарно пояснюють 52 % дисперсії (див. табл. 11). При цьому перший фактор пояснює 29 % розкиду в структурі уявлень про небажане сусідство, другий фактор – 14 % розкиду, третій фактор – 9 % розкиду.

Таблиця 11

Повна пояснена дисперсія

Компонент	Початкові власні значення			Суми квадратів навантажень вилучення			Суми квадратів навантажень обертання		
	Усього	% дисп	Кумулянт. %	Усього	% диспе	Кумулянт. %	Усього	% диспе	Кумулянт. %
1	4,037	28,834	28,834	4,037	28,834	28,834	3,155	22,537	22,537
2	2,014	14,387	43,221	2,014	14,387	43,221	2,343	16,739	39,276
3	1,249	8,925	52,146	1,249	8,925	52,146	1,802	12,870	52,146
4	,919	6,565	58,711						
5	,828	5,914	64,625						
6	,752	5,372	69,997						
7	,711	5,075	75,072						
8	,679	4,852	79,924						
9	,547	3,908	83,833						
10	,511	3,651	87,484						
11	,489	3,493	90,977						
12	,460	3,289	94,265						
13	,421	3,005	97,270						
14	,382	2,730	100,000						

Під час розгляду факторів без використання обертання картина факторних навантажень виявилася дещо розмитою. Тому була застосована процедура обертання, її результати відображені в таблиці 12.

Як показують отримані дані, фактори виявилися відокремленими. У результаті змінні з типами потенційних сусідів можна згрупувати за величиною коефіцієнтів кореляції між змінною й фактором. Спираючись на максимальні кореляції, можна виділити три виражені відокремлені групи.

Матриця обернених компонентів³⁶⁹.

	Component		
	1	2	3
NEIGHBORS:JEWS	,750	,111	
NEIGHBORS:HINDUS	,748		
NEIGHBORS:OTHER RACE	,746	,107	,154
NEIGHBORS:MUSLIMS	,736	,116	,192
NEIGHBORS:FOREIGNERS	,656	,114	,191
NEIGHBORS:LG FAMILY	,555		,123
NEIGHBORS:ADDICTS		,791	
NEIGHBORS:HOMOSEXUALS		,722	
NEIGHBORS:AIDS	,275	,648	
NEIGHBORS:DRINKERS		,605	,155
NEIGHBORS:CRIMINALS	,139	,528	,202
NEIGHBORS:RIGHT WING	,183		,847
NEIGHBORS:LEFT WING	,184	,109	,818
NEIGHBORS:UNSTABLE	,165	,253	,472

Перший фактор має сильний позитивний зв'язок з небажаністю таких груп сусідів як «євреї», «індуси», «представники іншої раси», «мусульмани» (кореляція з кожним близько 0,75), а також «іноземці» (0,66), і «великі родини, багатодітні» (0,55). Відповідно, таке групування можна охарактеризувати як групу «чужинців», виключених за етнокультурною приналежністю. Імовірно, євреї, індуси, мусульмани й великі родини вважаються серед москвичів «чужими», тому що не є ані росіянами, ані православними. Великі родини, хоча і випадають із загальної логіки відповідей, могли бути включеними до даної групи через стереотипне уявлення про мусульман (як правило, вони мають великі родини). Таким чином, даний фактор можна назвати «етнокультурні чужинці». Він є принципово значущим для третини москвичів.

Другий фактор має сильний позитивний зв'язок з небажаністю таких груп сусідів, як «наркозалежні» (0,79), «гомосексуали» (0,72), «носії ВІЛ/СНІД» (0,65), «алкоголіки» (0,6), і «люди із кримінальним минулим» (0,53). Відповідно, таке групування можна охарактеризувати як групу «чужинців», виключених на підставі їх девіантної поведінки (тому що зазначені характеристики більшість відносить до девіацій). Таким чином, даний фактор можна назвати «девіантні чужинці». Цей фактор має принципове значення для 14 % москвичів.

³⁶⁹ Аналіз методом головних компонентів. Метод обертання: Варімакс із нормалізацією Кайзера. Обертання зійшлося за 4 ітерації.

Третій фактор має сильний позитивний зв'язок з небажаністю таких груп сусідів, як «ультраправі» (0,85), «ультраліві» (0,82), «люди з психічними вадами» (0,47). Таке групування можна охарактеризувати як групу «чужинців», виключених за їх «аномальною активністю» (насамперед, у політичному житті). Даний фактор можна назвати «активні чужинці». Цей фактор є значимим для 9 % москвичів.

Таким чином, за результатами проведеного аналізу можна зробити наступні висновки:

1) За результатами дослідження, у м. Москві спостерігаються два основних прояви просторової міської сегрегації: регульоване розселення по різних районах і соціальне оцінювання (ранжирування) потенційних сусідів.

2) Практично всі респонденти ставляться до політики влади щодо перебудови центру міста негативно. Багато хто з них відзначає незаконність дій влади стосовно пам'яток архітектури.

3) Острах втратити своє житло зараз, коли чутки про можливі знесення й реконструкцію вкрай поширені, дуже великий. Основна частина опитаних не уявляє себе без свого району, без того будинку, у якому пройшла основна частина життя, й ідеї про переїзд не сприймає. Люди готові боротися, застосовуючи при цьому всі можливі методи – від пошуку правди законними шляхами до голодувань і пікетів.

4) У міському просторі існують категорії населення, сусідство з якими сприймається як небажане.

5) Ці категорії поділяються на «етнокультурних чужинців», «девіантних чужинців» і «активних чужинців».

6) Категорія «етнокультурних чужинців» є найбільш стійкою в сенсі негативних, уникаючих практик сприйняття.

Соціальний простір міста: можливості «прочитування» та управління³⁷⁰

Соціально-культурний компонент управлінської діяльності набуває дедалі більшого значення. На сьогодні стає очевидним те, що реалізація будь-якого управлінського рішення перебуває у прямій залежності від того, як саме сприйняло його суспільство і в який спосіб відбулася його легітимація. Сучасна Україна є надзвичайно цікавим полем подібних досліджень, оскільки ми перебуваємо, за оцінками одних дослідників, у трансформаційному полі, за оцінками інших, – у своєрідній «сірій зоні»³⁷¹, що вже сама по собі є усталеною формою та результатом трансформаційних процесів. Так чи інакше, ми маємо справу, з одного боку, з перехідними формами управлінських моделей, а з іншого, такими ж перехідними формами колективної діяльності, зумовленої ментальністю, колективною пам'яттю, досвідом громадських дій тощо.

Український державний простір являє собою цікавий об'єкт дослідження ще й тому, що сьогодні ми маємо справу із вторинними модернізаційними процесами (так званою модернізацією «навздогін»), одним із головних механізмів якої є імітація – тобто копіювання та перенесення на місцевий ґрунт вже наявних моделей чи механізмів³⁷². При цьому таке копіювання може спостерігатися або лише на рівні відтворення форми, або може відтворювати одночасно як форму, так і зміст. Очевидно, що у другому випадку суспільство досягає глибших результатів, оскільки перенесені моделі та механізми не тільки зовнішньо підтверджують приналежність держави до так званих «розвинутих», а й починають працювати. Саме для цього і потрібна робота із так званим соціальним капіталом – населенням держави, від реакції якого на нововведення залежить подальша доля перетворень.

³⁷⁰ З текстом статті також можна ознайомитися: Міхеєва О. К. Соціальний простір міста: можливості «прочитування» та управління / О. К. Міхеєва // Збірник наукових праць ДонДУУ: «Соціологія управління». Серія «Спеціальні та галузеві соціології». – 2007. – Т. VIII. – Вип. 3 (80). – С. 413–422.

³⁷¹ Див.: Caroters T. The end of the Transitional Paradigm / T. Caroters // Journal of Democracy. – 2002. – Vol. 13. – № 1. – Рр. 6-21; Бекешки на И. Э. Украина – в транзите или в «серой зоне»? / И. Э. Бекешкина // Посткоммунистические трансформации: векторы, направление, содержание [под ред. О. Д. Куценко]. – Харьков : Изд. центр Харьковского национального университета им. В. Н. Каразина, 2004. – С. 354–375.

³⁷² Политический процесс: основные аспекты и способы анализа : сб. учебн. материалов / [под ред. Е. Ю. Мелешкиной]. – М. : Изд. дом «ИНФРА-М», «Весь мир», 2001. – 304 с.

Але така постановка проблеми є занадто широкою і приречена лише на концептуальні виклади сутності та основних ознак даних процесів. Саме тому, не забуваючи загальної мети роботи – розглянути вплив соціокультурних чинників на процес прийняття управлінського рішення – хотілося б зосередитися на одному аспекті означеної тематики, звузивши соціальний простір до меж міста (зокрема до міського самоуправління) та до конструктів «індивідуальна» та «колективна» пам'ять у їх матеріальному втіленні – пам'ятниках. Таку пам'ять складають індивідуальні та колективні уявлення про минуле як країни в цілому, так і власної «малої батьківщини», приміром, міста чи регіону, які суттєво впливають на формування системи моральних цінностей, позначаються на процесі вибудовування власної ідентичності та політичному виборі певної спільноти.

Ключовими поняттями дослідження виступатимуть «місто», «пам'ять» та «пам'ятник» як своєрідний соціокультурний маркер міського простору та невід'ємна частина саме міського ландшафту.

Однак, варто зазначити, що всі перелічені дефініції належать до таких, що не мають єдиного та універсального визначення та трактуються залежно від дослідницької мети, обраного підходу або взагалі наукової галузі, з позицій якої розглядається означена проблематика.

На сьогодні місто визначається як населений пункт, мешканці якого зайняті поза межами сільського господарства. Не менш розповсюдженим є визначення міста, надане Ф. Ратцелем наприкінці XIX ст., яке зберігає свою актуальність до сьогодні, бо є своєрідною точкою відліку щодо розмежування понять місто та інший тип населеного пункту³⁷³. На його думку місто – це довгострокове скупчення людей та їх помешкань, які займають значну площу та знаходяться у центрі значних комунікацій. Тобто, так чи інакше, Ф. Ратцель робить акцент на значній території, яку має займати місто, та кількості населення. Однак і тут виникають певні проблеми. Оскільки на сьогодні не існує єдиного світового стандарту – з якої саме кількості мешканців починається місто (так, у Данії містом вважатимуть населений пункт з кількістю мешканців від 250 осіб, у Японії – від 30 тис. осіб, у Росії містом вважається населений пункт, в якому мешкає не менше 12 тис. осіб, з яких не менше 85 % зайнято поза межами сільського господарства. Не менш складна ситуація і в Україні, де містом одночасно вважають такі великі населені пункти, як Київ, Донецьк, Дніпропетровськ та інші, а поруч з ними існують невеликі населені пункти на заході України (наприклад, Угнів – найменше за кількістю місто України – 1021

³⁷³ Вагин В. Социология города / В. Вагин [Електронний ресурс]. – Режим доступу : www.gumer.info/bibliotek_Buks/Sociolog/Vagin.

мешканець за переписом 2001 р.³⁷⁴), з незначною кількістю мешканців та одно-двоповерховою забудовою, які мають при цьому статус міста. Тож, такий критерій як «кількість населення» щодо розпізнавання міст України не може бути провідним.

Досліджуючи місто як явище, М. Вебер також визначає його як велике поселення людей, настільки велике, що в ньому втрачається специфічне для спільноти сусідів особисте знайомство між мешканцями. Ця думка набуде подальшого розвитку в кримінологічній літературі, де місто розглядається як криміногенний простір саме через можливість «загубитися», «розчинитися» у міському середовищі, не бути постійно під контролем спільноти, де всі й усе про всіх знають³⁷⁵. М. Вебер також наголошує на тому, що мешканці міста не зайняті сільським господарством; у межах міста є постійно діючий товарообмін (наявність ринкових стосунків); закріплюється особливий спосіб регулювання поземельних стосунків (що йде спершу через володіння будинком, і лише потім – тією землею, яка до нього додається); місто має свою систему права, корпоративність, автономність (часто статус міста може бути наданий ззовні – як, наприклад, Магдебурзьке право – від короля, або статус сучасного міста – від державних органів, з відповідним юридичним оформленням цього статусу і тих змін, що відбулися у зв'язку з цим). І ще один важливий момент – це поняття громадянства, громадянського обов'язку – оскільки право середньовічного міста на автономне існування, як правило, виборювалося, до цього були активно долучені громадяни міста, зацікавлені в змінах³⁷⁶. Тож місто, що починалося із громадянської активності, цю ж активність плекало і надалі. Аналогічні приклади можемо знайти і в античному світі – наприклад під час реформ Солона, який зазначив, що мешканець поліса, який був відсторонений від внутрішньополісної боротьби, що призвела врешті-решт до реформування, не може вважатися справжнім громадянином (власне, бачимо чітку вимогу громадянської активності та залучення до управління містом).

Надалі означені моменти зберігали свою чинність, однак доповнювалися новими нюансами. Так, у межах культурологічного підходу формується образ міста «як ментального образу морфології, архітек-

³⁷⁴ Мельник І. Жовківський шлях / І. Мельник // Незалежний культурологічний часопис «І». – 2005. – № 36. – С. 496.

³⁷⁵ Див.: Шнайдер Г. Й. Кримінологія / Г. Й. Шнайдер ; [пер. с нем. ; под общ. ред. и с предисл. Л. О. Иванова]. – М. : Изд. группа «Прогресс»-«Универс», 1994. – С. 151–155.

³⁷⁶ Вебер М. Избранное. Образ общества : [пер. с нем.] / М. Вебер. – М. : Юрист, 1994. – С.309-330.

турних та ландшафтних форм, місце концентрації шедеврів та безмежної бездарності, культивованих парків та промислових пейзажів»³⁷⁷.

До цього додається також досі розпливчата категорія «міський спосіб життя», хоча немає чітких індикаторів його вимірювання (але найчастіше знову ж таки повертаються до виходу городян за межі сільської «циклічності»³⁷⁸, зумовленої сільськогосподарським життям та прив'язаністю до природних циклів, а також – до появи в міському просторі «нераціональних» дій з точки зору селянина, на які вистачає часу через наявність певного кола «благ» цивілізації, що позбавляють людину важкої домашньої роботи).

Останнім часом, через просторове та демографічне розростання міст, поступове зникнення відчутної відмінності між сільським та міським способами життя, усе частіше використовується термін «агломерація» або «урбанізована зона», що є сукупністю центрального міста та інших населених пунктів, прив'язаних до нього та від нього залежних.

Якщо застосувати означене вище до м. Донецька, то він є типовим радянським індустріальним містом. Відвідавши Радянський Союз за часів хрущовського правління, Г. Маркес означив для себе Москву як «найбільше в світі село»³⁷⁹, у якому все зберігає ознаки сільської місцевості, але є гіпертрофованим – наочна гігантomanія в усьому, що стосується міського простору. Ця характеристика «мандрівника», людини з іншого простору, який, далеко не все розуміючи, намагається збагнути нову, відкрити для себе землю, є досить точним описом середньостатистичного радянського міста. Якоюсь мірою ми можемо означити і Донецьк як велике село, своєрідну урбанізовану зону, що складається із окремих ділянок, частина яких є суто сільськими, частина – робітничими поселеннями навколо заводів, шахт та підприємств, а частина містить усі ознаки сучасного індустріального міста. На користь цього свідчить і сама схема сучасної забудови, бо незалежно від наближеності чи віддаленості від центру міста ми спостерігаємо заселені «острівці» сільського та міського типу, що існують поруч. Про це свідчить і невпорядкованість міських смітників, на які можна натрапити у зонах, дотичних до центру міста (хоча, насправді, вони виникли на околиці одного з поселень, яке є складовою частиною

³⁷⁷ Вагин В. Социология города...

³⁷⁸ Див.: Ромашко С. Монумент-сувенир-улика: временная ось мегаполиса / С. Ромашко [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://magazines.russ.ru/logos/2002/3/rom.html>.

³⁷⁹ Маркес Г. Г. СССР: 22 400 000 квадратных километров без единой рекламы Кока-Колы / Г. Г.Маркес [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://noblit.ru/index2.php?option=com_content&task=view&id=47&pop=1&page=0&Itemid=33.

міста, але сприймає себе досить автономно, що проявляється, наприклад, у самоназвах окремих міських зон, кварталів, районів тощо). Здебільшого в Донецьку спостерігається ранній початок робочого дня, що є характерною ознакою сільської місцевості (щоправда, модифікований за рахунок наявності виробництв з безперервним циклом або шахт, де робота іде по змінах). Впадає в око чистота і порядок, які обмежуються «фасадом» (риси, характерна для сільської місцевості, особливо в період активних сільських робіт – прибрано на подвір'ї та вулиці, бо там «люди бачать», а в хаті прибирається рівно настільки, наскільки вистачає часу та сили).

Тобто в донецькому міському просторі співіснують люди, що є носіями як сільських, так і міських практик та способу життя. Його статус міста забезпечений у першу чергу адміністративним рішенням щодо надання цього статусу (який, до речі, через жарти історії, мав ще й ознаку випадковості, бо при обранні головою серед претендентів на центр області Горлівка прогнала лише тому, що представники партійної комісії, виходячи з авто, вступили в багнюку на вулиці, а Юзівка привабила чистими вулицями) та спирається на такий критерій, як кількість населення.

Виходячи з цього, з огляду на управлінську перспективу, ми маємо враховувати той факт, що населення Донецька є строкатим не тільки в національному, віковому та інших відношеннях, а й суттєво відрізняється за способом життя. Тут і досі зберігається значна частина не почутих в урбанізованому просторі селян, переселених у міста в межах інтенсивної радянської індустріалізації (саме вони майструють курники посеред двору багатоповерхівок, захоплюють ділянки землі для вирощування городини та викопують погребі для її зберігання). Для них дім залишається тим самим сільським домом із тією лише різницею, що він – багатоповерховий. А стабільність свого соціального стану вони і надалі пов'язують хоча б із клаптиком землі, з якого можна жити. Натомість ми бачимо і народження суто міської моделі поведінки, з іншим ритмом життя, орієнтацією передусім на інтелектуальну власність та віртуальний капітал, незрозумілим для носіїв сільської ментальності «безглуздим проживанням життя» та витрачанням грошей на розваги.

Наступним поняттям, з'ясування якого є важливим для нашого дослідження, є «пам'ять». Незважаючи на те, що феномен пам'яті привертав до себе увагу дослідників з найдавніших часів, це поняття і досі залишається не до кінця з'ясованим, поясненим, вивченим. Ситуацію ускладнює наявність значної кількості підходів до вивчення цього феномену, сформульованих у різних галузях наукового знання в залежності від точки відліку або кута зору на цю проблему. Однак для нас

важливим є розуміння основних операцій пам'яті (запам'ятовування – відтворення – забування), їх специфіки та її різних типів.

У процесі запам'ятовування в нашій пам'яті закріплюється інформація різного типу – по-перше, це особисті спогади, що містять у собі пам'ять про окремі факти з власного минулого, про самосприйняття себе в минулому, про свою колишню ідентичність тощо; по-друге, це когнітивні спогади, або спогади про знання, «пережиті» чи отримані в минулому; та, по-третє, це пам'ять-звичка, яка забезпечує нашу здатність відтворювати певне дійство³⁸⁰. Усі ці типи пам'яті нерозривно пов'язані між собою, забезпечують людині напрацювання власного досвіду, засвоєння правил і кодів, а також здатність розігрувати, відтворювати ці правила й коди. Момент пригадування для нас пов'язаний передусім із пам'яттю, бо пригадування для нас – одночасно і подія, за влучним висловом П. Рікера, «маленьке чудо пам'яті», і акт, який ми можемо зафіксувати. Натомість забування не можна зафіксувати, ми не відчуваємо моменту забування чогось і навіть коли ми помічаємо, що щось забули – це вже знов пригадування. І, нарешті, забування може бути розглянуте як стирання слідів та забування-резерв (коли те, що ми не пам'ятаємо, може повернутися в потрібний момент і слугувати легітимації існуючого стану речей або адаптації до нового середовища)³⁸¹.

На думку Моріса Хальбвакса³⁸², ми можемо говорити про два типи пам'яті – індивідуальну та колективну, які щільно пов'язані між собою, оскільки індивідуальна може спиратися на колективну для підтвердження чи уточнення того чи іншого спогаду, заповнення прогалів або вилучення чогось із глибин пам'яті. Потрапляючи таким чином в колективне ціле, індивідуальна пам'ять видозмінюється, припиняє бути частиною особистого.

У цій взаємодії індивідуальної та колективної пам'яті з'являється декілька дуже важливих моментів. По-перше, індивіди виявляються здатними запам'ятовувати, витягати з пам'яті свої спогади лише за умови належності до соціальної групи. Саме через це пам'ять людей із різних культур може суттєво відрізнитися, оскільки в них не співпадають спогади, набуті у відповідній соціальній групі та засвоєна ще в дитинстві ментальна карта (семантичний код). «Кожен спогад,

³⁸⁰ Коннертон П. Як суспільства пам'ятають / П. Коннертон ; [пер. з англ. С. Шліпченко]. – К. : Ніка-Центр, 2004. – С. 62.

³⁸¹ Рикёр П. Память, история, забвение / П. Рикёр ; [пер. с франц.]. – М. : Издательство гуманитарной литературы, 2004. – С. 572–629.

³⁸² Хальбвакс М. Коллективная и историческая память / М. Хальбвакс // НЗ №40-41 (2-3/2005) [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.nz-online.ru/index.phtml?cid=10010434>.

хоч яким би особистим він не був, навіть про ті події, єдиними свідками яких ми були, або ж про наші невисловлені думки та почуття, існує лише в системі відносин з усім ансамблем понять, яким володіє багато інших людей. Ця система включає в себе осіб, місця, дати, слова, мовні форми тобто весь той матеріал і всі аспекти морального життя суспільства, частиною яких ми сьогодні є або до яких належали колись»³⁸³. З цієї точки зору, розпад СРСР та становлення нових країн, які за своєю сутністю відчутно від нього відрізняються, можуть розглядатися нами як своєрідний вододіл між особами, що є носіями радянської та пострадянської культури. По суті, вони засвоїли відмінні семантичні коди і це робить їх сприйняття сьогодення різним. При цьому варто звернути увагу на ще одне покоління, становлення якого відбувалося саме на стику цих двох суспільств, через це воно є носієм своєрідного семантичного коду, що вміщує одночасно місця, дати, мовні форми тощо як з радянського, так і з пострадянського простору.

По-друге, образ минулого ніколи не застигає – ми не можемо все пригадати, все розповісти. Щось зникає з нашої оповіді про минуле, видозмінюється, замовчується та забувається. Ми пригадуємо минуле в залежності від вимог нашого сьогодення, точки зору або ситуації, завдяки якій відбулося пригадування³⁸⁴. На наших очах Україна, через перманентні редагування та «перечитування» її історії, перетворилася на країну з «непередбачуваним минулим» і ми бачили, що далеко не скрізь така заміна історичної пам'яті відбулася легко та гармонійно, і це дало змогу фахівцям говорити про наявність офіційного та неофіційного історичного дискурсу. А це дуже важливий момент, оскільки неспівпадіння цих дискурсів може призвести до відсторонення певної соціальної групи від державної політики та влади, оскільки офіційний дискурс, що конструюється владною групою, фактично конкурує з груповим баченням власного історичного минулого.

По-третє, у процесі пригадування та «проговорювання» певних історичних подій відбувається стандартизація набору спогадів, оскільки всі історії базуються на схожих фундаментах персонального досвіду, однак в значній кількості випадків спогади можуть виявитися «невірними спогадами», оскільки вони виникли внаслідок передусім комунікації, і лише потім – персонального досвіду³⁸⁵.

³⁸³ Коннертон П. Як суспільства пам'ятають ... – С. 64.

³⁸⁴ Див.: Рікёр П. Память, история, забвение ... – С. 618; Хальбвакс М. Коллективная и историческая память ...

³⁸⁵ Вельцер Г. История, память и современность прошлого. Память как арена политической борьбы / Г. Вельцер [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.nz-online.ru/index.phtml?aid=30011367>.

Також хотілося б звернути увагу на ще один дослідницький підхід, який дозволяє поглянути на місто під іншим кутом зору, – це підхід, сформульований у межах нової культурної географії (Анрі Лефевр, Едвард Соїя, Девід Гарві, Долорес Гайден, Лін Лофланд), яка розглядає простір як соціальний продукт, результат культурного та економічного виробництва, який при цьому приховує умови свого формування та постає перед нами як натуральний»³⁸⁶. Так, на думку А. Лефевра, варто оперувати категорією «репрезентація простору», яка включає в себе знаки, коди, типи знання, що виникають на основі «просторових практик». Такі практики створюються передусім фахівцями – архітекторами, дизайнерами, вченими, скульпторами та іншими, однак ці творені просторові практики визначають життя пересічного споживача та задовольняють його потреби. Таким чином, виробництво простору, його сприйняття, осмислення та проживання перетворюються на перманентний процес, у якому втрачається первинне та вторинне – цей рух є циклічним та іде від одного до іншого рівнозначного компонента. Тому і формується певний просторовий код, який є не просто способом читання та інтерпретації простору, а й способом життя у цьому просторі та способом виробництва цього простору. На думку Д. Гарві, будь-яке місце, в тому числі і місто, являє собою поле декількох дискурсивних систем, і те, що нам здається природним, рідним, аутентичним, є результатом перемоги тієї системи, на боці якої стояла або політична, або символічна влада. Візьмемо також за орієнтир твердження Д. Гайден, про те, що в мультикультурному та мультимасовому просторі рішення про збереження будь-яких міських об'єктів буде завжди рішенням про те, чия версія історії та пам'яті домінуватиме. У цілому нова культурна географія прокладає містки між такими категоріями як пам'ять, історія та простір міста, пов'язуючи їх в єдину систему, що перебуває у постійному русі, перманентно трансформується під впливом цілої низки чинників.

Одним з цікавих об'єктів щодо розгляду просторово-часових координат міста є пам'ятники як своєрідні маркери міського простору. Пам'ятники є одним з матеріалізованих знаків колективної пам'яті. Це знак, який вміщує певний код, робить його «зрозумілим» для однієї групи, бо несе для неї певну інформацію, що може бути прочитаною, та незрозумілим для іншої, яка не володіє механізмом розшифрування цього коду. Це впливає на процес творення ідентичності – тобто

³⁸⁶ Черняева Н. А. Культурная география и проблематика «Места» / Н. А. Черняева [Електронний ресурс]. – Режим доступу : [http://proceedings.usu.ru/proceedings/?base=mag/0035\(01_092005\)&xsl=showArticle.xslt&id=a26&doc=../content.jsp](http://proceedings.usu.ru/proceedings/?base=mag/0035(01_092005)&xsl=showArticle.xslt&id=a26&doc=../content.jsp).

відчуття приналежності до певної соціальної спільноти – району, міста, регіону, держави тощо, яка завжди пов'язується з відчуттям відмінності від інших, які не є членами цієї групи.

За радянських часів до пам'ятників ставилися з великою увагою. За визначенням, наведеним у Великій Радянській Енциклопедії, пам'ятник – це витвір мистецтва, призначений для увічнення пам'яті про людей та події. Для пам'ятника, який традиційно є засобом пропагування ідей домінуючої політичної системи, характерна функція активного суспільного впливу, що проявляється не лише в ідейній програмі, а й у самому характері розміщення пам'ятника, як правило, розрахованого на огляд його значною кількістю людей. Враховуючи таке ставлення до пам'ятників за радянських часів, ми можемо розглядати процес встановлення пам'ятників як один із засобів закріплення домінуючого ідеологічного конструкту у свідомості громадян держави. Тим більше, що цей конструкт та його матеріальне втілення у пам'ятниках по-перше, спускався «згори», на підставі офіційних рішень, а не громадянської ініціативи; по-друге, був універсальним, стандартизованим для всіх міст радянської держави; й по-третє, безальтернативним, тобто певне коло соціальних груп не мали змоги репрезентувати своїх героїв у освоєному панівною верствою міському просторі.

Плюралізація міського простору за умов побудови незалежної України додала розмаїття як у ставлення до пам'ятників, так і у стосунки між населенням та пам'ятником як таким. Так, можливими варіантами стосунків між мешканцями міста та пам'ятниками можуть бути наступні:

1. Знесення (знищення, демонтаж, зникнення). Міський простір Донецька не переживав гучних демонтажів пам'ятників минулої епохи. З міського простору тихо та без зайвої помпи прибрали лише гіпсові пам'ятники (через їх жалюгідний стан під впливом часу). Мав місце лише один випадок передчасного (з точки зору його фізичного стану), але своєчасного (з точки зору політичної ситуації) зникнення за одну ніч пам'ятника І. В. Сталіну – у 1961 р. після розвінчання культу особи.

2. Перекодування. Прикладом такого перекодування може бути різне «прочитування» пам'ятника Т. Г. Шевченку – за радянських часів як виразника інтересів трудового народу, та за часів незалежності – як видатного сина українського народу.

3. Ігнорування. У цьому випадку пам'ятник сприймається як звичний елемент міського ландшафту, який мешканці вже не помічають. Також ігнорування може проявитися у разі звуження публічного простору (що відбувається за рахунок розширення Інтернет-комунікацій,

появи Інтернет-шопінгу, працевлаштування, що передбачає роботу вдома або наявність персонального авто, що дозволяє людині швидко переміститися із одного локалізованого простору (наприклад, дому) до іншого (роботи). Усе це, врешті-решт, робить непотрібними значну кількість публічних сфер, які раніше існували в місті).

4. Переназивання. Ще одна цікава форма стосунків між пам'ятником та мешканцями міста, яка є своєрідним засобом освоєння «чужого». Особливо це стосується пам'ятників, нав'язаних «згори» – офіційні, далекі та чужі для міської спільноти, вони ставали більш «теплыми» та своїми після того, як були переназвані по-своєму, іноді в жартівливій формі (що так само знижувало рівень офіціозу). Донецьк знає чимало прикладів такого переназивання.

5. Фізичне втручання глядача. Тут мається на увазі будь-яка комунікація глядача з пам'ятником. Це може бути додавання якогось елемента (як, наприклад, букетик квітів або сигарети, які регулярно вкладають у руку пам'ятнику Й. Кобзону) або віднімання елемента пам'ятника (від невеличкої деталі до викрадення пам'ятника в цілому – як відомий випадок в Донецьку про пам'ятник паровозу, зданий на металолом).

Щодо зміни ставлення до пам'ятників за часів незалежності, то можемо визначити наступні тенденції:

1) «регіоналізація» пам'яті, яка проявляється у встановленні пам'ятників переважно місцевим діячам, або прив'язаним до місцевих подій (як, наприклад, «Парк кованих фігур», що виник внаслідок регулярного щорічного змагання ковалів) і подовжується, заторкуючи навіть скито-сарматські часи (що проявляється не лише у пам'ятниках, а й у торговельних брендах, використанні у символіці скіфського «звіриного» стилю тощо). До речі, із встановлених у Донецьку за часів незалежності України пам'ятників жоден не має загальнонаціонального значення.

2) десакралізація та демонументалізація (перша досягається за рахунок іронічного ставлення до колишніх, сакральних у межах радянської системи об'єктів, друга – за рахунок встановлення «близьких», немонументальних пам'ятників, зазвичай без постаменту та на людський зріст, що полегшує комунікацію із пам'ятником, зменшує його велич, робить його частиною «звичайного» світу міста).

3) деполітизація, яка проявляється у встановленні пам'ятників не політичним особам, а швидше тим, хто репрезентує інші сфери життя суспільства – економіку, культуру, спорт тощо, або взагалі не несе в собі репрезентації будь-якої сфери чи особи, являючи собою абстрактний витвір мистецтва. У останньому випадку пам'ятник поступається місцем скульптурам міського ландшафту.

У цілому ж зазначимо, що міський простір є результатом культурного та економічного виробництва, представлений в просторово-часових координатах. Він не є застиглою формою, оскільки перебуває у процесі перманентного «творення», «проживання» мешканцями міста, від ментальності, історичної, колективної та індивідуальної пам'яті, вироблених знаків, символів, мовленнєвих конструктів тощо, залежить як змістовне наповнення міського простору, так і реакція міської спільноти на будь-які офіційні управлінські рішення та впливи. З'ясування можливих соціальних реакцій, що базуються на колективній пам'яті та ідентичності, може сприяти оптимізації управлінського процесу на міському рівні.

Релігійний простір міста (на прикладі Донецька)³⁸⁷

Місто є унікальним об'єктом соціокультурних досліджень і проектних дій. Теоретичною базою таких досліджень може слугувати думка С. Кримського про виникнення міста як феномена культури: «появу цивілізації, вихід людини в духовний універсум»³⁸⁸. Практичною – оригінальна концепція «міської міфологеми в автомоделі культури» А. Пелипенка та І. Яковенка, яка виходить з розуміння особливого значення міста в історії культури і простежує механізм впливу на його розвиток сакральних символів та ідеології тих чи інших владних структур³⁸⁹.

Сьогодні актуальною є проблема іміджу різних міст України, питання міської ідентичності, проблеми культурно-символічних ресурсів, феномена міської культури. У сучасному українському соціокультурному ландшафті для міст є характерним процес ідентифікації себе у загальноукраїнському контексті, намагання виявити свою унікальність та неповторність. Таким чином, одним з найважливіших напрямків в дослідженні міста та способів його соціокультурного розвитку є знаково-символічне середовище. Використання характеристик міської самосвідомості, аналіз знаків і символів міського простору надає можливості для ефективного формування образу міста та його репрезентації в культурному просторі України.

У контексті українських міст проблеми міського релігійного простору ще потребують опрацювання. Серед останніх публікацій на цю тему слід звернути увагу на роботи Л. Малес та В. Середи, присвячені аналізу семантичного поля міст Києва та Львова³⁹⁰, О. Міхеєвої, яка розглядає соціокультурний простір м. Донецька крізь призму його

³⁸⁷ Також з текстом статті можна ознайомитися: Миронович Д. В. Релігійний простір міста (на прикладі м. Донецька) / Д. В. Миронович // Збірник наукових праць ДонДУУ. «Соціологія управління». – 2008. – Т. ІХ. – Вип. 4 (94). – С. 315–323. – (Серія «Спеціальні та галузеві соціології»).

³⁸⁸ Кримський С. Б. Под сигнатурой Софии / С. Б. Кримський // Философская и социологическая мысль. – К., 1995. – № 5–6. – С. 235.

³⁸⁹ Пелипенко А. А. Культура как система / А. А. Пелипенко, И. Г. Яковенко. – М. : Языки русской культуры, 1998.

³⁹⁰ Див.: Малес Л. Карта міста: символічний простір управління / Л. Малес // Сучасні суспільні проблеми у вимірі соціології управління : матеріали другої наукової конференції. – Донецьк : ДонДУУ, 2006. – С. 169–174; Середи В. В. Соціологія міста : [навчальна програма курсу та методичні матеріали] / В. В. Середи. – Львів : Видавничий центр ЛНУ ім. Івана Франка, 2007. – 28 с.

пам'ятників та монументів³⁹¹, а також на статтю І. Федя про формування топосу міста Слов'янська як сакрального центру просторової моделі світу³⁹².

Продовжуючи цю рефлексію містобуття, ми спробуємо показати, як протягом останніх двох століть разом з архітектурною формою формувався релігійний простір і духовний світ міста Донецька.

Міське середовище як феномен культури є нашаруванням повідомлень або, за виразом Ю. М. Лотмана, «казаном текстів»³⁹³. Саме тому в міській культурі ми знаходимо не тільки різні тексти, але й різні мови, на яких вони «пишуться», та різні коди, необхідні для їх адекватного розуміння. Формування такого локального тексту виступає закономірним результатом історичної і культурної діяльності. Будуючи архітектурні споруди, зводячи пам'ятники, даючи назву вулицям міста, людина символічно організує те, що було до неї безособовим простором, перетворюючи його на простір свого особистого життя. Як відзначав М. Еліаде, потреба жити не у випадковому і хаотичному, а в осмисленому і символічно організованому просторі властива самій природі людини³⁹⁴.

Невід'ємною частиною відзначених міських «текстів» виступає їх релігійна складова, яка знаходить своє втілення в міській культовій архітектурі, а також в мережі сенсів і значень, що оточують ці будівлі. При цьому, якщо враховувати тезу М. Еліаде про те, що яким би не був ступінь десакралізації світу, людина, яка обрала мирський спосіб життя, не здатна повністю звільнитися від релігійної поведінки, культові будівлі займають одне з ключових положень в смисловому полі міста. Це визначає актуальність вивчення та аналізу міського простору крізь призму його релігійних (культових) будівель та споруд.

Розглядаючи Донецьк як текст, під кутом його релігійної історії, необхідно з'ясувати цілий ряд визначальних моментів: по-перше, відносна молодість міста, історія якого налічує трохи більше ста років

³⁹¹ Див.: Міхеєва О. К. Державна ідеологія та конструювання спільної пам'яті про минуле: організоване забуття та феномен пригадування (на прикладі пам'ятників Донецька) / О. К. Міхеєва // Сучасні суспільні проблеми у вимірі соціології управління : матеріали другої наукової конференції. – Донецьк : ДонДУУ, 2006. – С. 175–184.

³⁹² Федь І. Духовна аура містобуття / І. Федь // Схід. – 2007. – № 5 (83). – С. 83–87.

³⁹³ Див.: Лотман Ю. М. Текст как семиотическая проблема / Ю. М. Лотман // Избранные статьи : в 3 т. – Таллинн, 1992. – Т. 1. – 372 с.; цього ж автора: Внутри мыслящих миров. Человек-текст-семиосфера-история / Ю. М. Лотман. – М., 1999. – 181 с.

³⁹⁴ Элиаде М. Священное и мирское / М. Элиаде ; [пер. с фр., предисл. и коммент. Н. К. Гарбовского]. – М. : Изд-во МГУ, 1994. – 136 с.

(час життя двох поколінь); по-друге, попри нетривалість свого існування як міста Донецьк має достатньо насичену релігійну історію; по-третє, від моменту свого заснування і до тепер Донецьк був і залишається містом поліконфесійним.

Історія зведення та існування культових споруд у Донецьку має певну періодизацію, якої ми також будемо дотримуватися у нашому викладі.

1. Дореволюційний період (з моменту заснування перших поселень на території сучасного міста – до 1917 року).

2. Радянський період.

3. 1990 – 2000-ті роки (період незалежності).

Вважається, що архітектура в структурі міського тексту є первинним засобом упорядкування простору. У ній фіксується первинна структура образу міста, в її осередках відбуваються процеси зародження, розвитку і зміни текстуальних просторів. Розподіл на періоди дозволить простежити крізь призму релігійної складової, як зі зміною ставлення до релігії змінювалась і зовнішність міста.

Традиційно дату заснування Донецька пов'язують з початком будівництва металургійного заводу англійським підприємцем Дж. Г'юзом (1869 р.). Проте, ще задовго до того на території сучасного міста існував ряд слобід та сіл, згодом поглинутих містом. Причому назви деяких сіл до цього часу використовуються донеччанами поряд із сучасними назвами районів міста (Семенівка, Смолянка, Олександрівка, Щегловка). Саме з цими селищами і закладеними в них копальнями пов'язано будівництво перших культових споруд, в переважній більшості православних.

У 1793 р. у Олександрівці була споруджена Олександро-Свірська церква. На початку XIX ст. у селі Григоріївка (район сучасної вул. Купріна) на кошти поміщика О. Рутченка зводиться церква Святителя Миколи Чудотворця, що стала основним місцем релігійних відправ для робітників і службовців Новоросійської Компанії. Самостійний прихід в Юзовці було відкрито у 1883 році. Споруда церкви була дерев'яною, оскільки розглядалася як тимчасова і знаходилася на цвинтарі. У 1895 р. каплицю закрили для богослужінь і використовували лише для відспівування покійних.

Центральна Преображенська церква була побудована у 1886 р. на кошти робітників та контори Юзовського заводу. Той факт, що чимала частка грошей на будівництво церкви була зібрана безпосередньо робітниками заводу і прилеглих копалень свідчить, що попри страхотливі умови праці і побуту, а також повсюдне пияцтво, релігія відіграла не останню роль в житті населення Юзівки. Спочатку церква мала строгу кубічну форму, пізніше до неї були прибудовані дзвіниця,

трапезна, чотири купола і приміщення для віктарів. Дзвіниця стала найвищою будівлею Юзівки, з неї оглядалось усе селище³⁹⁵. Церква розташувалася в північній частині селища, по-іншому її ще називали «Новий світ», (від назви алкогольного закладу, відкритого у 1871 р.) на центральній торговельній площі поряд із базаром. У конфігурації площа була квадратною, на одній з її сторін знаходилися конторські будівлі та поліція.

На Торговельній площі розташувалася також дерев'яне приміщення цирку. Над усіма цими спорудами підносились Св. Преображенська церква, тим самим, по суті, відібравши у металургійного заводу статус містоутворюючого «центру», і одночасно створюючи з ним умовну центральну міську вісь, де орієнтирами виступали, з одного боку заводські труби, з іншого – церковна дзвіниця. Також слід урахувати місце розташування Юзівки: селище розмістилося на пагорбах, утворених руслами двох річок – Кальміуса та Бахмутки. Саме тому церковна дзвіниця панувала над місцевістю практично так само, як і в середньовічних містах, ставши проекцією точки відліку – «Центру», що для людини релігійної, за словами М. Еліаде, рівнозначно створенню світу. Саме Преображенська церква, принаймні, для православного населення Юзівки, стала «тим парадоксальним місцем, де світ мирського переходив у світ священного»³⁹⁶.

Як згадувалось на початку, однією з основних рис Юзівки була її поліконфесійність із переплетенням різних релігійних текстів у міському просторі. Серед службовців металургійного заводу були вихідці з Великобританії, Уельсу, Бельгії, Німеччини. Як результат, у Юзовці виникають католицький і англіканський приходи. Також слід відзначити, що річка Кальміус була смугою осідлості для єврейського етносу, завдяки чому на західному її березі з'явилися компактні єврейські поселення, в яких сповідували як юдаїзм в його ортодоксальній формі, так і хасидизм.

Католицький молитовний будинок Св. Йосипа був побудований у 1892 р. на території заводу. На пагорбі в англійському секторі селища розташувався будинок настоятеля англіканської церкви. Юзівка знаходилася у веденні єпископа Гібралтарського. До 1917 р. у місті існувала одна синагога і молитовний будинок, розташовані на Сьомій лінії (нині вул. Постишева). Тоді ж розпочалося будівництво нової синагоги на Четвертій лінії (зараз вул. Жовтнева).

³⁹⁵ Стёпкин В. П. Иллюстрированная история Юзовки-Сталино / В. П. Стёпкин. – Донецк : Анекс, 2002. – 164 с. Стёпкин В. П. История Донецка / В. П. Стёпкин. – Донецк : Анекс, 2003.

³⁹⁶ Див.: Элиаде М. Священное и мирское ...

Говорячи про архітектурну зовнішність міста, не можна не відзначити так зване «лінійне» міське планування і назви вулиць. Іменування міських вулиць – процес не стихійний, це значущий показник культурної самосвідомості міста, прагнення ідентифікувати себе з територією власного мешкання. У Юзівці про появу самосвідомості можна говорити лише в радянський період, в зв'язку з формуванням образу «червоного Донбасу» і відповідними назвами вулиць і проспектів. До цього ж місто було поділене лише на лінії з 1 по 19-у та на ряд проспектів. Саме тому міські культові споруди відігравали роль своєрідних маркерів, ідентифікуючи релігійну і етнічну приналежність міста, домігантою якої виступала все ж таки Православна церква. Як відзначав дослідник міського простору С. Милграм, сприйняття міста – явище суспільне, і не тільки те, що існує, але й те, що висувається на перший план суспільством, стає помітним в свідомості окремих городян³⁹⁷.

Ілюстрацією даної тези став той факт, що під час так званого «холерного» бунту 1892 р., що спричинив єврейські погроми, доказом російського походження господаря лавки або крамниці для шахтарів було не що інше, як виставлена напоказ православна ікона.

З приходом радянської влади релігійний контекст міста руйнується. У Донбасі, як і в усій країні, почався масовий терор, спрямований проти вірян різних конфесій: за винятком деяких православних і баптистських общин всі інші були закриті, віряни змушені були проводити богослужіння таємно. У 1925 р. було знесено дерев'яну каплицю на міському цвинтарі. Із зростанням міста цвинтар опинився в його центрі, місця для поховань закінчилися. Це стало приводом як для закриття цвинтаря, так і для зносу каплиці. Дзвони, що залишилися, були використані для пожежної станції, що знаходилася неподалік. На місці кладовища було розбито сквер ім. Флеровського. Символічно, що проспект який проходив поруч з вул. Кладовищенською, був перейменований на проспект Дзержинського, як, власне, і саме місто отримало назву Сталіно.

Центральний Св. Преображенський собор було закрито, і у середині 1931 р. підірвано. Після реконструкції вул. Артема влада звела на його місці ідеологічну альтернативу у вигляді кінотеатру «Червоний» (потім «Комсомолец», нині меблевий салон). Цікавим є той факт, що зниклий собор дав життя міському саду (нині не існуючому, але збереженому у міській топоніміці). За усіма архітектурними нормами собор, не міг стояти посеред степу, тому поблизу його стін було

³⁹⁷ Милграм С. Эксперимент в социальной психологии / С. Милграм. – СПб. : Издательство Питер, 2000. – 336 с.

запроектовано сквер. Парком цей сквер не можна було вважати навіть умовно. Але із зростанням міста необхідність саме в парку також зростала, і він виник поряд із собором під стандартною для тих часів назвою «Міський сад».

Церкви, що не були зруйновані, здебільшого не функціонували. Виняток становив періодично працюючий Св. Миколаївський храм на Ларинці. У приміщенні синагоги на вул. Жовтневій розташовувався клуб медичних працівників, пізніше, у 1960-1980 рр., тут знаходилося репетиційне приміщення театру ляльок. Навколо «старої» і «нової» семіотичних систем міста виникає цікава гра.

Відомо, що будь-яка влада прагне створювати нові святилища на місці колишніх. Отже і в Сталіно традицією стає заміна релігійних святилищ на святилища мистецтва (кінотеатри, репетиційні приміщення). До того ж у 1930-х рр. поряд із кінотеатром «Червоний» була розташована Театральна площа (район сучасного сквера Полеглих комунарів) із зведеною на ній будівлею драматичного театру ім. Артема. Пізніше, з перенесенням приміщення театру, у сквері (практично на місці колишнього міського собору) встановлюється пам'ятник з символічною назвою – «Борцям за радянську владу».

Старий містоутворювальний «центр» міста, про який ми вже говорили вище, з Торговельної площі і собору зміщується далі по Першій лінії (вул. Артема) до нової площі Леніна, тим самим остаточно закріплюючи в архітектурній зовнішності міста радянську ідеологічну складову.

1930-ті рр. стали періодом активного формування радянської міфології Донецька (Сталіно), спрямованої на трудові відчуття, на промисловий ентузіазм і створення «нової історичної спільності», нової ідентичності – міста шахтарів і металургів. Саме в цей період з'явилися до сьогодні активні міфологеми: «Донецьк – місто шахт», «місто трудової слави», «місто териконів», «місто людей праці», «місто гірників і гірняцької слави», «місто чорного золота», «місто вугільної слави». Релігійній складовій в цих ідеологемах місця не знайшлося.

Подальша індустріальна розбудова Донбасу призвела до масового припливу робітників у Сталіно з центральних регіонів Росії, а також центральних, північних і західних областей України. Потенційна релігійна карта Донецької області у зв'язку з цим стає ще більш строкатою: з'являються християни віри Євангельської; з переселенням татарського населення з Татарстану і Мордовії, в область прийшов іслам; вихідці із західних областей України збільшили общини Свідків Іегови і греко-католиків. Причому будівництво храмів будь-якої конфесії і релігії не велося.

У 1950-ті роки на короткий час відбувається «потепління» у відносинах між державою та церквою. А вже на початку 1960-х рр. розпочинається кампанія закриття церков і посилення контролю за діяльністю тих, що існували. Влада дозволила офіційно діяти в Донецькій області лише деяким общинам православної церкви, євангельських християн-баптистів і одній невеликій общині християн-молокан. Існував офіційний курс на зменшення кількості церков та їх «укрупнення».

З отриманням Україною незалежності починається новий етап державно-церковних відносин, що відбилося на архітектурній зовнішності міста, в релігійний текст якого почали вписуватися «старі нові» рядки. Донецьк стає наочним підтвердженням тієї думки, що будь-яка нова архітектурна форма, що приймається культурою, є лише трансформацією вже існуючих форм, оскільки еволюція архітектури єдина з процесом еволюції людини. Духовна (релігійна) складова стає невід'ємною частиною, створеною вже в період незалежності міфологем. І тепер поруч з такими конструктами як «пальма Мерцалова», «чорне золото», «донецькі троянди», футбольний клуб «Шахтар» обов'язково включається Святогірська Свято-Успенська лавра. У цілому, реабілітація релігії перетворюється з об'єктивного процесу на своєрідний «бренд» або візитну картку Донецька (Донбасу), що відзначається не тільки донеччанами, але й гостями міста. Кампанія з упровадження духовності стає новим захопленням місцевих еліт після будівництва супермаркетів і проведення видовищних заходів.

Найбільш яскравим прикладом цього процесу стала нова символічна організація центральної вулиці міста – вул. Артема (Першої лінії). Якщо пройти нею від залізничного вокзалу – своєрідних воріт міста – до центральної площі Донецька, то можна нарахувати, принаймні, сім культових споруд, які презентують різні конфесії. Першими по мірі руху до центру (у районі ТЦ «Маяк»), нас зустрінуть Римо-католицький костюл з розташованим через дорогу від нього молитовним будинком однієї з протестантських церков. Далі, на Шахтарській площі, центром архітектурного ансамблю якої виступала фігура Шахтаря з однойменного пам'ятника, знаходиться Воскресенський (УПЦ МП) собор. Можна припустити, що через деякий час відбудеться зсув умовного центру площі, причому не тільки в архітектурному плані, але й у свідомості мешканців міста.

Відразу ж за Шахтарською площею в сквері на розі з вул. Панфілова розташувалася каплиця Великомучениці Варвари (УПЦ МП), зведена на вшанування пам'яті загиблих шахтарів. І вже безпосередньо у центральній частині міста, кульмінацією ланцюжка «місце проявів ієрофаній» стає монументальна будова кафедрального Свято–

Преображенського собору (УПЦ МП) на Соборній площі з розташованою поряд дерев'яною церквою Сергія Радонезького. Свято-Преображенський собор став точною копією зруйнованого вибухом у 1931 р. старого міського собору з тією лише різницею, що розташувався він дещо далі по Першій лінії від місця свого попереднього перебування. Узагалі сквер ім. Горького, де нині перебуває собор, є місцем незвичайним. Старожили Донецька добре пам'ятають, що саме тут в післявоєнні роки знаходився німецький госпітальний військовий цвинтар. Більше того, ту частину скверу, яка нині прилягає до вулиці Челюскінців, за часів Юзівки займав холерний цвинтар, де ховали жертв епідемій. Набагато пізніше на місці цвинтаря був зведений знову ж таки кінотеатр дитячого фільму «Червона шапочка».

Якщо продовжити рух вулицею Артема у бік металургійного заводу, то паралельно до головної магістралі на вул. Горького (район гастроному «Москва») розташована нещодавно зведена церква Іоанна Воїна, присвячена загиблим працівникам правоохоронних органів. Нарешті, уже в історичному центрі Донецька (Юзівки) у сквері Полеглих комунарів напроти пам'ятника «Борцям за радянську владу» як певна насмішка над ним, поряд з місцем, де був розташований юзівський собор, знаходиться церква Різдва Христового (УПЦ МП).

Говорячи про православні церкви, не можна не відзначити таку особливість Донецька як сусідство храмів з міськими ринками, сусідство «священного» (реального) і у найвищого прояву «мирського» (псевдо-реального). Як наголошувалося вище, ще юзовський собор знаходився саме на Торговельній площі. Нинішній Свято-Преображенський собор продовжив дану традицію, поставши неподалік від Центрального ринку. У ще тіснішому сусідстві з торговельними рядами знаходиться храм Покрови Пресвятої Богородиці в Калінінському районі. Та й сам ринок, із зведенням собору, став називатися Покровським. Подібна картина спостерігається також і в Будьонівському районі, поряд з церквою Ксенії Петербурзької.

Отже, центр Донецька переважно репрезентується культовою архітектурою православної церкви, тим самим позиціонуючи себе як місто православне і суворо підпорядковане Московському патріархату. При цьому культові будівлі інших конфесій в основному витісняються на периферію міста. Можливо, виняток становить міська синагога, що розташувалася в своїй історичній будівлі на вулиці Жовтневій, 36. (Цікавим фактом є те, що святкування Хануки і запалення ханукальних свічок відбувається на бульварі Пушкіна і у будівлі Театру ляльок (колишній студентський кінотеатр «Перемога»), як своєрідна данина тому, що тривалий час в будівлі синагоги знаходилося репетиційне приміщення цього самого театру).

Сьогодні практично в кожному районі Донецька знаходиться «територія з якісно відмінними властивостями» і яка, за словами М. Єліаде, передбачає яку-небудь ієрофанію (прояв священного). У Петровському районі – Свято-Вознесенський храм і храм Святого Іоанна Кронштадтського; у Ленінському – Свято-Нікольський Кафедральний собор (найстаріший собор міста, який діяв майже постійно) і Свято-Олександро-Невський храм; у Пролетарському – Свято-Успенський храм. Відкриті Православні храми на території металургійного заводу (Свято-Ігнатіївський храм), обласної лікарні ім. Калініна (храм Агапіта Печерського).

Розглядаючи культові будівлі інших конфесій, не можна не відзначити соборну мечеть «Ахати – Джамі», яка зведена в районі шахти Жовтневої, – місці компактного проживання татарського етносу. У Куйбишевському районі міста знаходиться греко-католицький храм Покрови Пресвятої Богородиці, у цьому ж районі діє каплиця Святої Варвіци.

Окремо слід зупинитися на культових будівлях протестантських і неопротестантських общин, що діють у Донецьку. Як наголошувалося вище, міська культура є не тільки різними текстами, але й різними мовами, на яких вони «пишуться», різними кодами, необхідними для їх адекватного прочитання. І якщо, наприклад, Православна церква або мечеть, навіть людиною нерелігійною інтерпретуються не тільки як архітектурна форма, але і як щось, що протистоїть повсякденності мирського, то протестантські церкви сприймаються по-іншому. Зауважимо, що більшість з цих громад мають власні будівлі, молитовні зали, будинки. Проте, багато хто з них використовує для проведення власних служб приміщення все тих же кінотеатрів, будинків культури, палаців спорту. У результаті, ці, на перший погляд, абсолютно світські будівлі отримують несподівано нове прочитання (інтерпретацію). Якщо відштовхуватися від думки М. Єліаде, то для віруючої людини цей кінотеатр стає предметом іншого простору, ніж вулиця, на якій він знаходиться.

Двері, що відкриваються усередину кінотеатру (будинку культури, актового залу установи), означають розрив зв'язку. Поріг, що розділяє два простори, вказує водночас на дистанцію між двома способами життя: світським і релігійним. Світські будівлі перетворюються на те «парадоксальне місце, де світ мирського може перейти у світ священного»³⁹⁸.

Таким чином, розглядаючи Донецьк як текст під кутом його релігійної складової, можна відзначити його калейдоскопічність і подеку-

³⁹⁸ Див.: Єліаде М. Священное и мирское ...

ди несподіваність інтерпретацій. Будучи містом промисловим та сформованим радянською ідеологією, що відбилося в його архітектурній зовнішності, він не завжди охоче (органічно) приймає в себе нові архітектурні форми, включаючи й культові. Прийняті ж, вони ще більше ускладнюють його структуру. Можна сказати, що Донецьк – це місто, побудоване за принципом колажу, у тому числі й релігійного.

Сучасне місто як символічний простір: «місце», «знаки», «сув'язь часів» (на прикладі Днепропетровська)

Місто у соціологічному та культурно-історичному дискурсі з часів М. Вебера та Г. Зімеля постає, в першу чергу, як об'єкт, як певна кінцева цілісність, єдина та нерозривна протяжність³⁹⁹. Цей континуум завжди має як безпосереднє онтологічне наповнення – інфраструктура, межі, території, – і цілісний символічний сенс. У традиційній культурі закріплюється актуальна символіка міста за осями «традиція/новація», «закрите/відкрите», «вертикаль/горизонталь» тощо, у чому виражається базове протиставлення міста як втілення культури – природі.

У полі культури розподіляється простір міста по горизонталі та вертикалі. Наприклад, місто уявляється як земне відображення реальності більш високого порядку (традиція, що бере свої витoki у Апокаліпсисі Іоанна Богослова та детально інтерпретується у богослов'ї, починаючи від «Граду Божого» Аврелія Августина). У горизонтальному відношенні місто фіксується у протиставленні «центр/периферія», саме в якому місту відведено функцію центрального положення в символічній географії. Символізація простору за напрямком «центр/периферія» залишається універсальним для будь-якої традиції, однак європейська традиція вибудовує це протиставлення найбільш послідовно як у сакральному (вісь Єрусалим – Рим, що вміщує в себе максимум сакрального у християнській традиції), так і у світському вимірах (достатньо пригадати ідею «translatio Imperia» з переданням владних інсигній від Риму до Константинополя й далі)⁴⁰⁰.

У європейській традиції з топосом міста пов'язані й відчутно негативні конотації – починаючи з біблейського образу «Вавилону-блудниці», схема якого універсальна для дискурсу викриття порочності поцейбічного буття, в якому порушуються універсальні для актуальної культури ціннісні нормативи⁴⁰¹. Втім, можливо, й ці символічні ряди цілком вбудовуються в систему протиставлень «цивілізації» та «природи».

³⁹⁹ Зиммель Г. Большие города и духовная жизнь / Г. Зиммель // Логос. – 2002. – № 3–4 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://magazines.russ.ru/logos/2002/3/zim.html>.

⁴⁰⁰ Див.: Дюби Ж. Время соборов / Ж. Дюби. – М., 2002; Топоров В.Н. Петербург и «Петербургский текст» русской литературы // Топоров В.Н. Миф. Ритуал. Символ. Образ: Исследования в области мифопоэтического: Избранное. – М.: Издательская группа «Прогресс» - «Культура», 1995 – С. 259 – 367.

⁴⁰¹ Див.: Гуревич А.Я. Категории средневековой культуры / А.Я. Гуревич. – М.: Искусство, 1983. – 350 с.

Приклади видалення з фасадів будинків фамільних родових гербів (пусті медальйони)

Фото Сергія Легези

Відзначимо, однак, те, що в соціологічних дослідженнях з часом набуває актуальності і дещо інший погляд на місто: не макро-, але мікротопографічний, коли значимими об'єктами стають окремі символічні та топографічні локуси, а не місто як абсолютна цілісність. Найчастіше такий погляд актуалізується, коли ми говоримо про індивідуальне, суб'єктивне сприйняття міста: значимими стають частини, а не цілісність: «моя вулиця» та «ця вулиця» є більш живими, ніж вулиця як така. Повсякденність прагне конкретизації, суб'єкт сприймає простір особистісно. Ця вулиця та цей будинок стають центрами символічного сприйняття й символічної інтерпретації простору міста в цілому, ключем до індивідуальної семантики та семіотики – явище, що було ретельно відрефлексоване літературною та літературознавчою традицією⁴⁰².

Розгляд міста як поля знаків, що генеруються та транслюються соціальною та культурною традицією, здається нам не менш актуальним, ніж перший підхід, з позицій якого розглядається місто у його недиференційованій цілісності. Місто стає не простором, але просторами, кожен з яких має рухливі символічні змісти, зміни яких прямо залежать від генералізуючої суспільної ідеології.

У цьому випадку важливою проблемою сприйняття міських просторів стає неможливість скасувати діячність, а отже, наявність розривів у актуальних ідеологіях. Зокрема, архітектура прямо залежить від ідеології – і у сенсі форм одиничних будівель, і у сенсі узагальнених підходів до принципів міської забудови. Будь-яка окрема будівля, будь-який квартал чи район міста у момент початкової забудови має первинну ідеологію – достатньо звернутися до поняття ансамбль. Через зміну ідеологічного формату – чи то на рівні глобальних тенденцій, чи то на рівні змін у архітектурній моді – відбувається своєрідне конвертування попереднього символічного капіталу у певні нові його форми.

⁴⁰² Ромашко С. Монумент – сувенір – улика: временная ось мегаполиса / С.Ромашко // Логос. – 2002. - № 3-4 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://magazines.russ.ru/logos/2002/3/rom.html>.

Крім того, у останньому випадку набуває значення й відмінність актуальних ідеологій, що змушують соціальні суб'єкти у той чи інший спосіб оцінювати міський простір. В цьому розумінні у пам'яті покоління, що живе нині, відбулося щонайменше два глобальних зломи (або зміни) у базових ідеологіях міста.

Перший з них – найбільш очевидний та активно представлений у науковій та публіцистичній літературі (однак, без сумнівів, і він ще чекає на серйозні спеціалізовані дослідження) – перехід до радянського культурно-ідеологічного простору. Як принципово та демонстративно ідеологічний, такий перехід вимагав своєрідного перекодування сприйняття міста в цілому (зміщення з «буржуазних» символів на символи «людини праці», «державного колективізму»), так і окремих об'єктів міського простору (приміром, витіснення з активних та актуальних місць міста культових споруд – до повного їх знищення).

Нове сприйняття міста потребувало нової семантики й нової семіотики – звідси звичні для радянських часів перейменування вулиць (що маркуються як віхи нової історії та нові суб'єкти такої історії), символічне ремаркування окремих будівель, що мають певну установлену історію, пов'язану з попереднім періодом (наприклад, переродження після цілої низки семантичних зсувів для Катеринослава / Дніпропетровська палацу князя Потьомкіна на Палац студентів; перетворення Преображенського собору на музей релігії й атеїзму тощо).

Звичним моментом тут є перекодування старих й активне створення нових пам'яток й пам'ятних знаків (особливо після Другої світової війни, коли «становлення радянського» вже виявляється історією, а не актуальною реальністю): міський простір перенасичується символічними посиланнями на міфологізовану історію становлення «радянського» (формат символічних повідомлень: «У цьому будинку виступав...», «у цьому будинку був розташований...»). У випадку з Дніпропетровськом впадає в око виразна співвіднесеність контекстів історичної «революційності» й сучасної «буржуазності» - символічне повідомлення «У цьому будинку друкувалися прокламації РСДРП (б) на будівлі, в якій нині розміщується елітний супермаркет.

Медальйони, перелицьовані на нову радянську символіку

Фото Сергія Легези

«Історичність» як жадана банком ознака стабільності

Фото Сергія Легези

Важливою залишається й семантика радянських пам'ятників, покликаних стверджувати ідеологію фізичної праці, класового протистояння та міцності держави (від показово напружених м'язів й стиснутих кулаків до мужоподібних жінок). Тут, на наш погляд, характерними залишаються зміни у естетиці пам'ятників сучасного Дніпропетровська – підкреслено немілітарних, де навіть чоловіки певною мірою женоподібні (приміром, пам'ятник А.Полю). Окрема тема – малі скульптури паркової зони: підкреслено «позарадянські» (й, навіть, «антирадянські»).

Окремим випадком – що цікавий саме через те, що залишається зазвичай поза увагою дослідників – залишається процес «переозначування» окремих будинків як об'єктів з чіткими ознаками попередніх ідеологій не тільки на рівні їх іменування («будинок губернатора», «будинок купця...» тощо), а й на рівні архітектури й дизайну⁴⁰³. Покликані представляти особу власника, тому й максимально індивідуалізовані, будівлі старого фонду повинні були вбудуватися у нову систему означувань й, відповідно, позбутися деяких формальних зовнішніх атрибутів чужості. Скажімо, у випадку Катеринослава / Дніпропетровська це означало, як мінімум, видалення з фасадів центральної (сучасною мовою – «представницької») частини міста персональних родових гербів: порожні медальйони під герби на фасадах, або медальйони, перелицьовані під нову радянську символіку – активно присутні у міському ландшафті до сьогодні. Водночас символіка етнічних груп (особливо така, що має ще й релігійний характер – у випадку єврейської діаспори, приміром), з певного часу почала сприйматися як чужа й розташована десь на маргінесі міської топографії.

Альтернативним варіантом подолання архітектурної мови «буржуазного міста» досить швидко стає створення нових архітектурних форм – від нового орнаментального дизайну до пізньорадянського поняття «мікрорайон», що передбачало певну цілісність – зокрема ідеологічну – не одного, але певної сукупності будівель. Тут, до речі,

⁴⁰³ Пор.: «Навіть форма цих вікон, їх кількість, розташування на фасаді означає не лише тільки певну функцію, вони відсилають до певної ідеї проживання та користування, співвідзначаючи якусь загальну ідеологію, до якої належав архітектор» [Еко У. Отсутствующая структура. Введение в семиотику. – СПб: Петрополис, 1998. – С.213]

не обійшлося без кумедних ідеологічних конотацій, навряд чи спланованих самими творцями: наприклад, звичний для міст півдня та південного сходу України орнамент у вигляді виноградного листа, лози, шишок на фоні «сталінського ампіру» з його нарочитою «античністю», з легкістю актуалізує проблеми боротьби аполлонійного й діонісійського начал.

Водночас другий період реконверсії знакового простору міста, що є актуальним і для ситуації «тут і тепер», не менш цікавий та багатий для соціологічних та культурних спекуляцій⁴⁰⁴. Якщо радянський період був своєрідним переходом від «індивідуального» коду міського простору до коду «державного», то актуальна соціокультурна ситуація виявляється переходом до коду, так би мовити, «корпоративного» - носієм його виступає не держава в цілому (уособлена окремими органами управління або соціальними інститутами), і не окрема людина, а організація (що зрештою надає характерних рис тим смислам, які будуть актуальними для «користувачів» міського простору).

Наявність єдиної системи сенсів, певної спільної (настільки, що ця «спільність» може перетворитися на аморфність) ідеології, приводить до вироблення єдиного колового простору архітектурних форм. Матеріали (метал, пластик, скло), зовнішній вигляд (дзеркальні поверхні, багатопверховість), декотра холодна примарність та прозорість сучасних архітектурних форм зумовлює появу й спільної системи сенсів, цілком очевидної для зовнішнього спостерігача⁴⁰⁵. Однак це – архітектурні форми, що створюються наново, відсилають до своєрідної корпоративної ідентичності й проростають у міському пейзажі «як їх не було».

Але процес виникнення нових колективних гравців у міському просторі означає й повторне «приручення» вже наявних символічних смислів та капіталів, що містяться в «архітектурі-з-історією» – особливо, коли йдеться про історичні центри міст. Зруйнувати старе, щоб створити нове – не завжди можливий шлях засвоєння простору: як в силу формально-правових причин, так і через певну «символічну щільність» старих будівель. Разом з тим, можна говорити про стратегії символічного присвоєння, що спонтанно виробляються, – страте-

⁴⁰⁴ Цілу низку сюжетів ми змушені залишити за лапками – як проблему своєрідної культурної ідентифікації Дніпропетровська на зламі ідеологій (наприклад, презентацію міста як «південної Пальміри», цілком очевидно фіксує дієвість баргівського «міфу»).

⁴⁰⁵ Наведемо, наприклад, почуте нами запитання хлопчика років чотирьох-п'яти, що проїжджав повз будинок нового торговельного центру: «Мама, це Америка?»; здається він повною мірою фіксує базову спрямованість цієї нової риторики й ідеології на формат «іншості», «потойбічності».

Сучасне місто як символічний простір: «місце», «знаки», «сув'язь часів»...

гії, що дозволяють новим соціальним суб'єктам приручити вже наявні «архітектурні ідеологеми».

Тут можна контурно позначити співвідносність таких стратегій з родом діяльності суб'єктів подібної смислової реконверсії: орієнтовані на привласнення раніш наявних смислів саме ті соціальні суб'єкти, чия діяльність пов'язана з проблемами «стабільності», «солідності», «історичної перспективи» тощо. Наприклад, для Дніпропетровська у останні роки діяльність у банківській сфері все частіше зміщує форми зовнішньої презентації з символіки «бути модерним» до символіки «бути солідним» - реалізувати саме таку тенденцію допомагає орієнтація на старий архітектурний фонд міста. Такі будинки, після реконструкції, стають «обличчям» корпоративних суб'єктів та створюють певну часову тяглість, необхідний означник для означуваного «стабільність».

Однак ця «реконструйованість», якщо поглянути на неї уважніше, обертається «сконструйованістю»: у більшості випадків історична архітектура з легкістю перетворюється на симулякр, означуючи, швидше, ідеологему «історичності», ніж реальну історію⁴⁰⁶. Найбільш радикальним варіантом такого конструювання є, приміром, формат

**Приклад збереження під час
реконструкції фасаду старого будинку**
Фото Сергія Легези

«відновлювальних робіт», що передбачає збереження лише фасадної частини будівлі (з ліквідацією усієї системи комунікацій, стін та перекрить, прихованих за зовнішньою шкаралупою «фасаду в півтори цеглини» й з вибудовуванням нового будинку, прихованого за новим фасадом як за маскою). Фактично, як архітектурний пам'ятник будівля за таких умов перестає існувати, але зберігає за собою можливість презентувати «історичність» як факт ідеології). Інші варіації не настільки радикальні, але являють собою репліки саме такого «символічного конструктивізму» (для простору Дніпропетровська, приміром, можна фіксувати такі

⁴⁰⁶ Див. детальніше: Бодрийяр Ж. Символический обмен и смерть / Ж.Бодрийяр. – М.: Добросвет, 2000. – 387 с.

випадки, як додавання орнаментів й ліплення, що повинні надати яскраво виражену «історичність» будинкові, який до того був більш простим. При цьому, врешті-решт, саме питання про «історичність» втрачає будь-який сенс через нездатність неспеціаліста вирізнити її. Спостерігаємо також надбудовування декількох додаткових поверхів на більш стару основу; додавання дати реконструкції до початкової дати будівництва, що надає, зауважимо, значного цвинтарного присмаку у зовнішній вигляд будівлі; заміна даху з тотальним використанням нових будівельних матеріалів (що примушує актуалізувати та переосмислити популярний з початку 1990-х років вислів «ставити кришу»; нарешті, винесення символіки фірми, що орендує будинок, на порожні з часів Радянського Союзу медальйони фасадів).

Приклади надбудовування нових поверхів над старою основою та додавання дат реконструкції
Фото Сергія Легеци

Певна річ, ідеться не про розробку централізованої стратегії конструювання міського простору з боку певних соціальних суб'єктів, але про спонтанні форми привласнення культурних та символічних знаків. Хоча подібна «спонтанність» досить-таки знакова, щоб стати предметом спеціального вивчення.

Проблеми міста, таким чином, можуть бути представлені як своєрідний ансамбль символічних форм й капіталів, достатньо рухливий, щоб можна було фіксувати закономірності таких його змін.

Сімферополь: у пошуках образу

Сімферополь – місто. Будь-який наступний за словом «місто» прикметник (приміром, своєрідне, гарне, багатонаціональне, сучасне) на початку статті не сприятиме розкриттю образу. Спочатку важливо знати, що існує таке місто. Ми розглянемо лише дві мозаїчні картини міста, в яких у дивний спосіб організовано культурні, політичні, господарські й історичні перспективи.

Спробуємо виявити основні риси, зіставивши їх з детальними вимогами розробки сучасного іміджу міста. Найбільш поширені моделі «Сімферополь для відпочивальників» та «Сімферополь кримчан». Загальним у цих моделях є те, що обидві вони є антропоцентрованими та не мають яскраво вираженого національного, конфесійного або ж господарського характеру. Це, швидше, регіональні й рекреаційні маркери.

«Сімферополь для відпочивальників» – це простір транзиту. У цьому контексті місто постає важливим завершуючим етапом подорожі до моря. Що й формує його сприйняття як заселеного місця між Ялтою та Херсоном. Саме з такими акцентами: між піднесено ліричною, розкішною Ялтою («костюм з відливом і у Ялту») й Херсоном – містом, яке чітко демонструє материкову приналежність: «трудяга» з колоритною південноукраїнською говіркою. Десь на межі... Сімферополь – остання нудна перешкода на шляху до омріяного моря, відпочинку, задоволення й, звичайно, до авантур. Тут ще все рутинно-буденне (квитки на автобус чи тролейбус, не загубити дітей та речі), але вже з відчутною домішкою «курортності». Ті, хто тільки прибув на відпочинок, жадібними очима розглядають засмаглих та радісних людей, що вже від'їжджають з міста. Останні діловито та дещо розчаровано (на жаль, відпустка скінчилася, та й відпочивати тут не дешево) закупають фрукти-овочі⁴⁰⁷ та зітхають, дивлячись на тих, у кого відпустка ще попереду.

Ще за часів СРСР, коли було сформовано імідж «Крим – загально-союзна здравниця», потоки відпочивальників були значними (біля 9 млн на рік). Більшість з них їхали через Сімферополь. Це визначило долю міста: «Сімферополь – кримська брама». Аеропорт, залізничний вокзал, декілька автовокзалів – усе це працювало на усі можливі кримські та далекі відстані. Усе, що залишалося у свідомості транзитних

⁴⁰⁷ Пам'ятка для відпочивальника – у Сімферополі все набагато дешевше ніж у будь-якому з курортних містечок!

пасажирів після побіжної екскурсії містом – це образи бджоли, вулика (сучасний відроджений герб, чинний ще за часів СРСР), які комбінувалися з образами «місто-користь», «місто-збирач». Такий собі колектор з розподілу «рекреаційних людинопотоків». Показовою ілюстрацією такого підходу є книга-путівник І.Б. Гаско «День у Сімферополі»⁴⁰⁸, центром нарративу в якій є двогодинна прогулянка містом «у пошуках історичних пам'яток». Прогулянка здійснюється у просторі (униз за течією річки Салгир) й у часі (від моменту заснування крізь важливі історичні віхи до визначної дати – двохсотріччя міста). Автор не акцентує увагу на жодних яскравих, аутентичних особливостях міста. Путівник-довідник однаково несе в собі інформацію про заснування міста, його сучасний стан, побіжно пригадує визволення міста Сімферополя від німецько-фашистських загарбників у 1944 р., детально висвітлює діяльність сподвижників комуністичних ідей напередодні революції та у перші роки встановлення радянської влади. Центральна ідея міста проступає нечітко. Й у самому тексті, здається, прихована думка про те, що книга ця – лише спроба заповнити час до реалізації основної мети читача – відпочинку на морі. Інша книга про Сімферополь, за авторством С.Л. Белової⁴⁰⁹, присвячена насамперед архітектурним пам'яткам міста. Це гарно ілюстроване видання ще меншою мірою може претендувати на розкриття образу Сімферополя.

Попри те, що Сімферополь має декілька автовокзалів, два аеропорти, образ міста-транзиту сфокусований в одній точці – Сімферопольському залізничному вокзалі. Тож вокзалу, як самостійному архітектурному феномену, приділимо окрему увагу. Сучасна будівля сімферопольського залізничного вокзалу постала вже після війни, у 1951 р. за проектом архітектора О. Душкіна. Елегантна споруда в стилі сталінського ампіру, вона як брат-близнюк схожа на залізничний вокзал в місті Сочі (побудований в 1953 р.). Подібний архітектурний дубляж був не випадковий, бо він закріплював ідею трансформації звичайної радянської людини в курортника в спеціальних зонах⁴¹⁰. Вокзали Сімферополя й Сочі слугували маркерами початку рекреаційних зон громадян.

⁴⁰⁸ Гаско І.Б. День в Симферополе / И.Б.Гаско. – Симферополь: Таврия, 1984. - 80 с.

⁴⁰⁹ Белова С.Л. Симферополь. Этюды истории, культуры, архитектуры / С.Л.Белова. – Симферополь: Таврия-Плюс, 2001. –184 с.

⁴¹⁰ Біля залізничного вокзалу Сімферополя розташований невеликий сквер, у якому відпочивальників зустрічали свого часу гіпсові В. Ленін і Й. Сталін, які мирно бесідували на лавці. З розвінчанням культури Й.Сталіна, його фігуру було відрізано й В. Ленін залишився сидіти на самоті, на кущій лавочці, звертаючись у порожнечу.

Залізничний вокзал Сімферополя, в якості однієї з функціональних прикрас, має арку, яка з'єднує платформи й вихід в місто. Ця арка символізує момент переходу. Це – своєрідна Брама, проходячи крізь яку, громадянин змінює свою ідентичність.

Відносини, що формуються вокзалом (центральним місцем «переходу»), відтворюються у ролях подорожніх і тих, які чекають – проводжаючих, зустрічаючих, співробітників міліції та працівників транспорту. Тут сконцентровано представлена влада, яка щохвилини нагадує про себе в оголошеннях про місця прибуття й у інформації про затримки поїздів, директивах щодо правил поведінки на вокзалі та безпеки. В уніформі працівників залізниці, в наявності посиленних загонів міліції, в постійних нагадуваннях про особливу пильність – всюди яскраво проступає влада.

Саме на вокзалі розміщені фото зниклих людей, і це, мабуть, візуалізована загроза місця «переходу»: зникнути у місці Переходу й не завершити Транзит.

У просторах переходу люди й речі вбудовуються в нові відносини – відносини відреченості й розірваних зв'язків, а підвищений самоконтроль та контроль оточуючих створюють постійне нервово напруження. Простір Переходу створює й нову ідентичність – «пасажир», яка передбачає прийняття певного порядку. Приміром, цей порядок проявляється в дисципліні черги, де поведінка «пасажира» чітко запрограмована і не припускає імпровізацій.

Позначенням меж транзитивних місць служать символи: стрілки і вказівники напрямку потоків людей і транспорту, табло, світлофори, паспорти, квитки. До кордонів транзиту також можна віднести і фізичні перешкоди: сегрегація зон вокзалу, черги в каси, проходження процедур безпеки, ідентифікації пасажера провідником, огляд багажу. Порушення регламенту та кордонів вкрай небезпечно для «не-місць», бо специфіка місць переходу полягає в їх антиантропологічності й високій технологічності⁴¹¹.

Роль «пасажира» може бути й привабливою, коли людина відчуває короткочасну трансформацію ідентичності: можна уявити себе актором, що виконує роль перед глядачами, супутниками (феномен тестемоній). Однак в цілому транзит формує стан стресу у людини, а спроби зняти його за рахунок посилення заходів безпеки «не-місць» дають зворотний результат. Тому найпростішим і найефективнішим рішенням є швидке подолання «не-місць».

⁴¹¹ Запарожец О., Лавринец Е. Драматургия городского страха: риторические тактики и «бесхозные вещи» // P.S. Ландшафты: оптики городских исследований. Сборник научных трудов. - Вильнюс: ЕГУ, 2008. С 83- 103.

Варто зазначити, що за радянських часів (особливо у 1980-ті рр.) було розпочато роботу над іміджем Сімферополя, центром якого став архетип «Брама», що перетворює людину з працівника на відпочивальника. Заданий образ міста-транзиту до останнього часу активується з незмінною постійністю щоліта, тільки-но туристичні потоки направляються на півострів.

Однак момент переходу і надалі залишається нерозробленим. Проблемним місцем даного образу є його непривабливість, адже Транзит, «не-місце» хочеться якомога швидше минути. Жити в ньому незатишно.

Друга модель міста – «Сімферополь кримчан». Якщо образ «Сімферополь - місце транзиту» активно формувався за часів СРСР, то образ «Сімферополь - центр регіональної політичної активності» скоріше виступає як сучасний. Незадовго до розпаду СРСР мешканці Криму проголосували за відтворення Автономної республіки Крим. У 1991-1994 рр. спостерігався значний сплеск регіоналізму. Саме тоді певними політичними силами формується (а дещо пізніше й закріплюється у Конституції) образ «Сімферополь – столиця Криму». Як центр політичної активності, місце перебування парламенту й Ради міністрів, Сімферополь перетворився на серце ідей формування регіональної ідентичності «ми-кримчани» (саме тоді народжується й поняття «материкова Україна» як характеристика території країни поза межами півострову). Кримчани – це не національний, або ж конфесійний чи громадянський маркер. Він формує передусім чітку прив'язаність до місця проживання. Однак цей образ спрацював найбільше серед слов'янського населення Криму й не приймається іншими етносами, які навіть у своїй назві мають подібний маркер (кримські татари, караїми, кримчаки).

Стаття 12 Конституції Республіки Крим 1992 р. містить наступне положення: «Столицею республіки Крим є місто Сімферополь. Його правовий статус визначається спеціальним Законом Республіки»⁴¹². Тобто Сімферополь суттєво змінив свою центральну характеристику – з проторекреаційного міста він перетворився на центр прийняття рішень для всього регіону. Внаслідок цього суттєво зріс документообіг та змінився загальний дискурс текстів – домінантними стали політичний, правовий та економіко-господарський стилі.

Посилення центральної влади в Україні призвело до кардинальних змін у кримській Конституції (точніше – до прийняття нової у 1998 р.)⁴¹³. Восьма стаття з цієї Конституції містила інформацію про

⁴¹² Конституция Республики Крым. – Симферополь: Таврида, 1992. - 48 с.

⁴¹³ Конституция Автономной Республики Крым. – Симферополь: Таврида, 1998 – 140 с.

столицю Криму, однак пізніше Конституційним Судом України вона була визнана такою, що не відповідає Основному закону України. Тим не менше, у політичній і господарській активності Сімферополь далеко позаду залишив інші міста Криму. Національні та конфесійні питання вирішуються на місцевому рівні у Криму, а звернення до органів центральної державної влади все ще не стало розповсюдженою практикою для жителів півострова.

Сьогодні спостерігаємо чергування цих основних іміджів: влітку Сімферополь знов виступає «брамою Криму», в інший час тут вирують політичні баталії й маркер регіонального політичного центру знов стає доміантним. Однак мусимо засвідчити, поки що ані на рівні місцевої влади, ані на рівні регіону не здійснюється політика щодо примирення цих образів з метою створення цілісного толерантного та привабливого іміджу міста.

ІМЕННИЙ ПОКАЖЧИК

А

Адорно Т. (Adorno, Theodor) 211, 221, 225
Александр Дж. (Alexander, Jeffrey С.) 171
Амін Е. (Amin, Ash) 91, 262, 265, 282, 283

Б

Барт Р. (Barthes, Roland) 181, 183, 230, 329
Бауман З. (Bauman, Zygmunt) 45, 278, 279, 288, 296
Бек У. (Beck, Ulrich) 171
Белл Д. (Bell, Daniel) 221
Бентам І. (Bentham, Jeremy) 242-244, 259, 260
Бенфілд Е. (Banfield, Edward) 238
Блау Дж. (Blau, Judith) 238
Блау П. (Blau, Peter) 238
Бодрійяр Ж. (Baudrillard, Jean) 208, 268, 277, 278, 451
Бродель Ф. (Braudel, Fernand) 22, 25, 45, 137
Боттомс Е. (Bottoms A. E.) 240
Бунге В. (Bunge, William) 131, 136
Бурдьє П. (Bourdieu, Pierre) 140, 145, 171, 174, 175, 180, 181, 336, 355, 407
Бут Ч. (Booth, Charles) 132
Бьорджесс Е. (Burgess, Ernest) 9, 54, 57, 100-102, 107, 109, 130, 132, 143, 233, 241

В

Вагін В. (Вагин Владимир Владимирович) 138
Вайт В. (Whyte, William) 143, 235
Вебер М. (Veber, Max) 16, 20, 25, 28, 29, 37, 44, 45, 47, 52, 53, 59, 60, 68, 132, 134, 161, 171, 176, 181, 407, 427, 446
Вілес П. (Wiles, Paul) 240
Вільсон В. (Wilson, William) 34, 260
Вірт Л. (Wirth, Louis) 9, 54, 57, 58, 102, 130, 183
Вуд Ф. (Wood, Phil) 203, 224
Вульф Л. (Wolff, Larry) 15, 45

Г

Габермас Ю. (Habermas, Jürgen) 37, 168, 201
Гайден Д. (Hayden, Dolores) 103, 106, 432
Гайнер Н. (Hayner, Norman) 130
Гарві Д. (Harvey, David) 62-64, 103, 105, 106, 262, 432
Гарріс Ч. (Harris, Chauncey) 110, 234
Гелнер Е. (Gellner, Ernest) 33
Генісаретський О. (Генисаретский Олег Игоревич) 165
Гідденс Е. (Giddens, Anthony) 171
Гілмор Дж. (Gilmore, James H.) 222
Гоббс Т. (Hobbes, Thomas) 25, 45

Гойт Г. (Hoyt, Homer) 109, 110, 233

Гол П. (Hall, Peter) 201

Горкгаймер М. (Khorrkhaymer, Max) 211, 221

Готдінер М. (Gottdiener, Mark) 65, 66

Грицак Я. Й. (Грицак Ярослав Иосипович) 37, 192, 302, 365, 366, 370, 373

Гуревич А. Я. (Гуревич Арон Яковлевич) 14, 446

Д

Давидов Ю. В. (Давыдов Юрий Владимирович) 18, 45

Де Серто М. (de Certeau, Michel) 196

Джейкобс Дж. (Jacobs, Jane) 245, 246, 260

Джеймісон Ф. (Jameson, Fredric) 171

Дридзе Т. (Дридзе Тамара Моисеевна) 150, 165

Дубін Б. (Дубин Борис Володимирович) 167

Дюркгайм Е. (Durkheim, Émile) 47-50, 67, 228, 231, 260, 407

Е

Еліас Н. (Elias, Norbert) 134

Енгельс Ф. (Engels, Friedrich) 47, 48, 50, 54

З

Зіммель Г. (Simmel, Georg) 30, 47, 51, 52, 68, 96-99, 123, 127, 231, 444

Зомбарт В. (Sombart, Werner) 29, 44, 134

Зорбау Г. (Zorbaugh, Harvey) 58, 130

І

Іонін Л. (Ионин Леонид Григорьевич) 171, 173, 177, 180, 407

Ісаєвич Я. Д. (Исаевич Ярослав Дмитриевич) 36

К

Каганський В. Л. (Каганский Владимир Леопольдович) 118, 128, 355, 395, 403, 404

Калвіно І. (Calvino, Italo) 183, 374

Кант І. (Kant, Immanuel) 15

Кастельс М. (Castells, Manuel) 62, 63, 111-114, 127, 152, 171, 204, 222, 261-263, 280, 281, 287

Келлі К. (Kelly, Kevin) 204

Клаурд Р. (Cloward, Richard) 237

Коен А. (Cohen, Albert K.) 237

Констант Б. (Benjamin Constant de Rebecque) 20, 45

Конт О. (Conte, Auguste) 228

Корбюзье Ле (Le Corbusier) 244

Л

Ле Гофф Ж. (Le Goff, Jacques) 26, 45

Лебіна Н. Б. (Лебина Наталья Борисовна) 114, 115

Левітт Т. (Levitt, Theodore) 222

Лендрі Ч. (Landry, Charles) 204, 207, 211, 223

Лефевр А. (Lefebvre, Henri) 60, 61, 67, 68, 103, 104, 127, 270, 288, 355, 357, 432

Лідбітер Ч. (Leadbeater, Charles) 207, 225

Лінч К. (Lynch, Kevin) 70, 71, 91, 92, 354, 372, 374

Лотман Ю. (Лотман Юрий Михайлович) 176, 180, 317, 437

Лофланд Л. (Lofland, Lynn) 103, 432
Льюїс О. (Lewis, Oscar) 238

М

Маккензі Р. (McKenzie, Roderick D.) 9, 100, 107, 109, 130
Мангейм К. (Mannheim, Karl) 134
Маркс К. (Marx, Karl) 45, 47, 48, 50, 54, 59, 60, 63, 132, 172, 206, 290, 322, 407
Матарассо Ф. (Matarasso, Francois) 207, 211, 224
Мерлен П. (Merlin, Pierre) 133, 147
Мертон Р. (Merton, Robert) 236, 237
Мід Дж. (Mead, George Herbert) 171, 361
Міллер В. (Miller, Walter) 237
Мур Р. (Moore, Robert) 132, 134, 146

Н

Нора П. (Nora, Pierre) 191, 199, 291, 293, 295, 298, 339

О

О'Коннор Дж. (O'Connor, Justin) 214, 225
Ортега-і-Гассет Г. (Ortega-y-Gasset, José) 206
Оулін Л. (Ohlin, Lloyd) 237

П

Пайн Дж. (Pine II, B. Joseph) 222
Пал Р. (Pahl, Ray) 64, 262
Парк Р. (Park, Robert) 9, 54-58, 67, 68, 100-102, 107-109, 127, 130, 131, 143, 147, 233
Пітерзе Ян Недервеен (Nederveen, Peiterse Jan) 262

Р

Рапопорт А. (Rapoport, Amos) 185, 200
Рекс Дж. (Rex, John) 132, 134, 146
Робертсон Р. (Robertson, Roland) 262, 263
Рубл Б. (Ruble, Blair A.) 143, 169, 373

С

Саїд Е. (Said, Edward Wadie) 249
Сассен С. (Sassen, Saskia) 226, 262-265, 269, 286, 287
Скіннер Б.Ф. (Skinner, Burrhus Frederic) 246
Скотт А. (Scott, Allen) 64, 225
Смол А. (Small, Albion Woodbury) 55
Сойя Е. (Soja, Edward) 103-105, 127, 288, 355, 432
Сорокін П. (Сорокин Питирим Александрович) 172-175, 181
Спенсер Г. (Spencer, Herbert) 228
Старк Р. (Stark, Rodney) 241, 242, 244, 260

Т

Тенбрук Ф. (Tenbruck, Friedrich H.) 173, 175
Толман Е. (Tolman, Edward) 249, 260
Тоффлер О. (Toffler, Alvin) 262
Трешер Ф. (Thrasher, Frederic) 9, 130, 236
Тріфт Н. (Thrift, Nigel) 262, 265, 282, 283
Тьонніс Ф. (Tonnies, Ferdinand) 42, 47, 50, 51, 67, 68, 183, 231

У

Ульман Е. (Ullmann, Edward) 110, 131, 234

Ф

Файрі В. (Firey, Walter) 58, 352
Фейркло Н. (Fairclough, Norman) 194
Фіган Д. (Feagan, Joe) 65, 66
Флорида Р. (Florida, Richard) 210, 222, 224
Фуко М. (Foucault, Michel) 138, 184, 197, 198, 249
Ховкінс Дж. (Howkins, John) 223

Ш

Штомпка П. (Sztompka, Peter) 336

Щ

Щютц А. (Schutz, Alfred) 171, 177

Я

Яковенко Н.М. (Яковенко Наталя Миколаївна) 35
Яницький О. М. (Яницький Олег Николаевич) 10, 155, 282, 288

ТЕРМІНОЛОГІЧНИЙ ПОКАЖЧИК

А

Абстрактний простір 61, 67, 96
Агенція культурних індустрій 213, 214, 219, 223
Ареал 58, 67, 86, 100, 101, 107, 115, 126 131, 234, 266, 274, 408, 411, 418,
Асиміляція 38, 56, 139, 145, 155
Атрактор 126

Б

Білокомірцева злочинність 258
Біотичний рівень 56, 67

В

«Відтік мізків» 141, 144, 145
Відчуття відносної депривації 237, 258
Візуальна стратегія 89, 90
Внутрішнє місто (inner-city) 57, 143, 145, 233

Внутрішня деколонізація пам'яті 191, 198, 297, 298, 301, 303
Вторинна девіантність 259
Вторинний аналіз 86, 90
Вторинний обіг капіталу 61, 66-68

Г

Галузева концепція культури 206, 208, 221
Гетто 9, 113, 114, 120, 130, 131, 135, 138, 143, 146, 229, 270
Глобалізація 10, 63, 65, 96, 114, 127, 151, 152, 194, 202, 205, 209, 214, 222, 261, 262, 266, 277, 282, 286, 288
Глобальне місто 111, 262-269, 277, 278, 286
Громадський простір 211, 222, 279
Громадська сфера 201, 202, 222

Громадянське суспільство 23, 26-28, 32-34, 37, 39, 42-44, 104, 116, 149, 160, 163, 190, 191, 218, 222, 292, 299, 369, 370, 406

Д

Девіантна поведінка 154, 227-229, 235, 237, 241, 242, 258, 259, 423

Девіантогенність 229, 231, 234-236, 238, 240, 241, 244, 245, 252, 255, 257, 259

Делінквентна поведінка 101, 237, 239, 259

Депривація 143, 146, 239

Джентрифікація 146, 356, 357, 360

Ділова частина міста (down-town) 108, 109, 145, 146

Дослідження спільнот (community studies) 50, 67

Е

Економіка досвіду 208, 222, 223

Ж

Житловий клас (housing classes) 132, 134, 146

З

Зоополь 279, 281, 282-287

І

Ідеологічна деколонізація пам'яті 191, 198, 295, 301

К

Клієнтельно-підданська залежність 19, 28, 43

Копірайтні мистецтва 207, 223

Креативна економіка 204, 209, 210, 214, 217, 223

Креативний кластер 209, 213, 223

Креативні міста 214, 221, 223

Культурна демократія 207, 223
Культурна політика 11, 105, 207, 208, 209, 223, 387

Культурний капіталізм 208, 209, 223

Культурний рівень 55, 58, 67

Культурні індустрії 205, 207, 209-221, 223, 224

М

Магдебурзьке право 27, 35, 43, 44, 427

Ментальність 21, 125, 126, 326, 425, 429, 435

Мережеве суспільство (network society) 152, 204, 205, 222

Мережі зростання 66, 67

Метод включеного спостереження 235

Механічна солідарність 67

«Місто як текст» 125, 196, 198

Міське самоврядування 155, 157-163, 203, 209, 221, 245, 246

Міське самоврядування в Україні 158, 161, 163

Міська свобода 16, 25, 40, 41, 43, 44

Міський етос 28, 43

Н

Наукоград 279, 285-287

О

Образ міста 59, 77, 79, 89, 90, 193-195, 199, 202, 209, 224, 255, 289, 292, 294, 299, 304, 367, 370, 388, 427, 436, 438

Органи місцевого самоврядування 155, 159, 161, 163

Органічна солідарність 49, 67, 231

П

Паттерн 100, 126, 234, 252
Первинна девіантність 259
Поліс 19-21, 23, 34, 44, 104, 427
Політика пам'яті 187, 188, 191, 192, 198, 199, 292-299, 301-303, 316, 403
Посадові особи місцевого самоврядування 164
Постіндустріальне суспільство 184, 210, 221, 261
Природні ареали розселення 67
Проективні методи 76, 77, 89, 90
Псевдоурбанізація 286

Р

Режим правди 184, 188, 198
Ретроспективні трансформації 176, 177, 180

С

Сальдо міграції 146
Сегрегація 11, 94, 105, 125, 130, 138, 141, 145, 146, 209, 227, 273, 358, 371, 418, 419, 424, 455
Символічний простір 167, 169, 174, 175, 180, 191, 192, 194, 195, 248, 290, 292, 293, 295, 301, 316, 332, 342, 367, 400
Сквоттерство 277, 286
Соціальна проблема 27, 54, 55, 101, 108, 131, 208, 229, 232, 234, 241, 244, 245, 252, 254, 259, 271
Соціальний капітал 171, 153, 213, 224, 425
Соціальний простір 41, 61, 67, 95, 99, 106, 127, 174, 175, 183, 184, 186, 193, 241, 245, 249, 277, 283, 337, 341, 344, 350, 354, 407, 409, 426

Соціокультурний підхід 10, 11, 58, 170-172, 174, 176, 179, 180, 289, 354, 355
Соціокультурні зміни 166-169, 173-175, 177, 178, 180, 336, 342, 352
Субкультура бідності 234, 235, 238, 259
Субкультура насильства 234-236, 259
Субурбанізація 107, 120, 126, 134, 137, 268, 269, 272, 286, 360

Т

Творчий клас «Creative Class» 201, 210, 219
Територіальна громада 161, 163
Територія 21, 23, 38, 42, 43, 57, 72, 74, 85, 94-97, 107-111, 114, 119, 120, 122, 124, 126, 131, 140, 144, 146, 151-153, 156, 159, 213, 233-236, 239, 241, 243, 244, 247, 256, 263, 264, 269, 270, 272, 275-277, 280, 281, 284, 290, 305, 312, 316, 321, 332, 355, 358, 360, 373, 375, 376, 383-385, 390, 392, 397, 401, 402, 405, 407, 418-420, 426, 438-440, 444, 446, 456
Технопарк 152, 205, 223, 279, 286
Технополіс 63, 263, 279-281, 286, 287

У

Український 43, 192, 219, 220, 362, 363, 364, 366-368, 371, 373, 378, 382, 383, 384, 388, 391, 392-401, 403, 404, 406, 409, 410, 412-415, 425, 433, 436
Урбаністична парадигма 33, 43, 44

G

Gemeinschaft 50, 67
Gesellschaft 50, 67

СОЦІОЛОГІЯ МІСТА

Навчальний посібник

Науковий редактор О. К. Міхеєва (e-mail: sana_ok@list.ru)

Технічний редактор та коректор Г. В. Тимофєєва

Дизайн обкладинки О. О. Кулік-Форостяний

Комп'ютерна верстка Г. М. Попов

У оформленні були використані:

Фото «Люди міста» І. Ульмана

(<http://www.photo.compartstudio.com/calella/Calella/slides/055.html>),

картина «Міський пейзаж» Д. Г. Філатова (<http://arts.in.ua/artists/filatov/154/39909>)

та фото Ксенії Рождественської

Видавництво «НОУЛІДЖ»

Свідоцтво про реєстрацію: серія ДК №2884 від 26.06.2007 р.

91051, м. Луганськ, кв. Якіра, 3/316

Тел./факс: (0642) 71-16-94, e-mail: nickvnu@gmail.com

Надруковано в типографії ТОВ «Цифрова типографія»

83121, м. Донецьк, вул. Челюскінцев, 291а

Тел./факс: (062) 388-07-30